А Н А Л И

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

АПРИЛ — СЕПТЕМБАР
1967.

Уређивачки одбор:

Др Војислав Бакић (главни уредник), Др Смиља Аврамов, Др Велимир Васић, Др Драгаш Денковић, Др Драгољуб Димитријевић, Др Владимир Јовановић, Др Љубица Кандић, Др Драгољуб Кавран (секретар Уређивачког одбора)

АНАЛИ
ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XV | Април — Септембар 1967. | Број 2 — 3

О САМОУПРАВЉАЊУ И КОДИФИКАЦИЈИ ГРАЂАНСКОГ ПРАВА (1)

1. Поводом кодификације грађанског права, на којој се последњих година код нас ради, поставило се питање места, улоге и значаја самоуправљања као основе нашег друштвено-политичког система у будућем грађанском законику. У вези са овим питањем преовладало је схватање утицајних кругова да самоуправљање и право радног човека на резултате његовог рада, као право у коме, између осталог, самоуправљање долази до изражаја, треба да буду средишна тачка грађанскоправног односа и грађанског законика. Полазећи од оваквог становишта, стављен је такорећи ad acta Нацрт законика о правима на стварн, а са неверицом се гледа на Нацрт законика о облигацијама, чији је општи део већ израђен, зато што у њима нема ни речи о самоуправљању.

Квалификујући досадашњи рад на кодификацији грађанског права као класичан и застарео, јер не води рачуна о нашем самоуправном друштву, поборници самоуправљања као стожера будућег грађанског законика истакли су идеју да се кодификацији нашег грађанског права, управо због самоуправљања, мора приступити на начин који одудара од кодификација извршених до данас у буржоаским и социјалистичким земљама. Они, између осталог, истичу да у основи будућег југословенског грађанског законика не треба да леже власништво и друга имовинска права поводом ствари, већ самоуправљање и право радног човека на резултате његовог рада.

2. С обзиром да се о односу између самоуправљања и кодификације грађанског права у нас више размишља и дискутује у релативно уским срединама него што се о њему пише, осећа се потреба да се ово питање дубље и свестраније размотри, и то како од стране најшире научне правне јавности тако и од стране правне праксе. Усмено размишљање и резоновање треба да замени писана реч у облику студија и монографија, јер се ради о проблему који се не може импровизовано разматрати и решавати. Дискусија треба да изађе из оквира стручних комисија, ма

(1) Кад се говори о кодификацији грађанског права, под грађанским правом се подразумева целина састављена од статусног, стварног, наследног, класичног облигационог и привредног права. Иначе, у нашем друштву се под грађанским правом углавном подразумева целина састављена од стварног, наследног, класичног облигационог и делимично статусног права (без дела о субјектима привредног права). Не улазећи у питање шта треба сматрати грађанским правом, прихватили смо у овом напису схватање које се даје овом појму кад се има у виду кодификација.

колико оне биле стручне, као и из оквира саветовања, ма колико она по броју и учесницима била обимна, и да се пренесе у часописе и друге публикације. Осим тога, није више довољно само се залагати за идеју да самоуправљање треба да нађе средишно место у будућем грађанском законику, него су потребни конкретни предлози како и у ком виду оно треба да добије то место. Али, борећи се за то, не треба потцењивати ни оно што је до сада урађено на кодификацији грађанског права. То би требало објавити и тиме омогућити јавну дискусију, јер постојећи нацрти појединих делова грађанског законика такође почивају на идејама, начелима и решењима која су својствена нашем и уопште социјалистичком друштву. Расправљајући о њима, можда би се дошло до закључка да тај рад не треба у потпуности одбацити као неуспео, да га можда треба само допунити, делимично изменити, или чак и усвојити у целини ако се покаже да у тим деловима будућег грађанског законика нема места самоуправљању и његовим тековинама.

Друкчији приступ кодификацији нашег права, укључујући и грађанско право, изгледа нам нерационалан па према томе и штетан, а уз то још и недемократски. Одбацити без јавне дискусије радни напор на пољу кодификације озбиљних стручњака, који су до сада својим радом на законодавству веома много дали нашем друштву, не може се правдати никаквим разлозима. Према томе, све што је до сада урађено, као и оно што ће тек бити урађено на пољу кодификације како грађанског тако и других области права, треба штампати и учинити га приступачним јавности како би се све снаге нашег друштва у области науке и праксе ангажовале у решавању проблема кодификације, укључујући и проблем места и улоге самоуправљања у том оквиру. Тако би кодификација нашег права постала посао свих способних снага нашег друштва, а учешће појединаца и група ангажованих за то олакшало би дефинитивно уобличавање појединих текстова.

Предложени метод кодификације одавно се примењује у многим земљама. У нас се, по правилу, поступа друкчије (изузетак је био Устав СФРЈ од 1963. год.). Наиме, пре него што надлежна скупштина усвоји предложени нацрт закона, о њему се дискутује у овом или оном форуму, на овом или оном саветовању. Научна јавност и пракса углавном немају могућности да детаљније размотре будући закон. Оне то чине касније, тек пошто закон буде донет. И није редак случај да правна наука и пракса тада уоче многе недостатке закона, којих свакако не би било да се о њему расправљало док је представљао нацрт. Чини нам се да је време да се напусти оваква пракса у области законодавног рада. То поготово кад је у питању кодификација, која у свом појму садржи доношење законских текстова трајније вредности. Само ангажовањем свих снага нашег друштва могу се успешно решавати и решити проблеми кодификације нашег права, укључујући и грађанско право, и одредити место и улога самоуправљања у будућем грађанском кодексу. Такав метод наравно захтева извесна материјална средства и може на први поглед изгледати скуп. Међутим, у крајњој линији, он је неупоредиво јевтинији од штета које лош законски текст може проузроковати посредно и непосредно. А таквих текстова има у нас у прилично великом броју.

3. С обзиром да самоуправљање представља темељ нашег друштвено-политичког живота, главни ослонац и стимуланс радне и друштвене заинтересованости радног човека, форму и садржину у којој се сваки човек осећа субјектом, питање његовог места, улоге и значаја, односно његовог правног израза у будућем грађанском законику, појављује се као објективно оправдано питање, без обзира шта ко мислио о томе. Према томе, поборници става да самоуправљање треба да представља стожер будућег грађанског законика у овом тренутку су бар утолико у праву што покрећу проблем односа између самоуправљања и кодификације грађанског права. Јер, ако ово питање не би било сагледано и расправљено пре но што буде извршена кодификација грађанског права, остала би да живи сумња да је пропуштено нешто што је требало учинити у погледу адекватнијег правног одржавања и регулисања грађанскоправног живота.

У овом напису покушаћемо да укажемо на однос између самоуправљања и кодификације грађанског права, на могућност и стварну потребу правног израза нашег самоуправног друштва у нашем грађанском законодавству. То, наравно, не треба схватити као дефинитиван став, већ као размишљања о проблему који тек треба да буде свестраније осветљен и дубље проучен.

4. Самоуправљање се, како нам се чини, манифестује, с једне стране, у слободном, демократском, заинтересованом и организованом повезивању и делању радних људи у организацијама најразличитије врсте, а пре свега радним, које су се формирале на основи друштвене својине, а с друге стране, у међусобном саобраћају и хоризонталном и вертикалном повезивању организација, такође на основи слободног, демократског и заинтересованог одлучивања. Сходно реченом, произилази да самоуправљање има два вида: унутрашњи, који се огледа у међусобним слободним и демократским односима људи у организацијама, и спољашњи, који се огледа у саобраћају и међусобном повезивању самоуправних организација. Укупност унутрашњег и спољашњег вида самоуправљања чини демократску и самоуправну структуру нашег друштва. С обзиром на обим и друштвену и економску моћ коју има, ова структура преовлађује у нашем друштвеном животу и удара му социјалистички печат.

Унутрашњи вид самоуправљања одражава се друштвено-правно у унутрашњој структури самоуправне организације, у међусобним односима људи у њој и односима сваког од њих са организацијом, која има својство субјекта као правно лице, по чему се правно и фактички јасно разликује од људи који је чине.

Спољашњи вид самоуправљања одражава се друштвено-правно у међусобним односима најразличитије врсте у које самоуправне организације ступају као субјекти, као лица која се међусобно сучељавају. Али, поред међусобног сучељавања, оне се сучељавају и са другим субјектима, пре свега са физичким лицима. Оно што је битно за међусобно сучељавање самоуправних организација, као и за њихово сучељавање са другим субјектима, то је да њихова унутрашња структура и функционисање, њихов унутрашњи живот, односно њихов унутрашњи вид самоуправљања, немају у начелу утицаја ни значаја за односе које оне заснивају. У спољашњем свету сваки субјект иступа као такав и као такав

ступа у контакт са другим субјектима. Унутрашње биће свакога од њих је његова унутрашња ствар и не може имати одлучујућег утицаја на ваљаност односа у које он ступа са својим партнером. Друкчије принципијелно становиште, ако би било друштвено-правно утемељено, кочило би друштвено-економску активност, угрозило би правну сигурност и подрило темеље друштва. Оно поготово не би одговарало карактеру наше све интензивније робно-новчане привреде. Ова привреда, као што је познато, захтева пословност, брзину деловања и сигурност, и то правну сигурност пре свега. А то се не би могло обезбедити ако би сваки субјект, заснивајући однос са другим субјектом, морао да води рачуна о исправности појављивања, наступања и одлучивања свога партнера у спољашњем свету, тражећи обавештења о исправности унутрашњих одлука на основу којих је овај дошао на тржиште. На тај начин би субјект, пошто је заснован однос, имао могућност да тај однос доведе у питање, позивајући се на то да иступање лица које га је представљало противуречи одлукама његових унутрашњих органа. Од овог начела могло би се, а свакако ће се и одступити само у малом броју случајева, на пример, у случају кад друга страна зна за унутрашње стање свога партнера, као и у оним случајевима које закон изричито предвиди. Међутим, у односу на основно правило, број изузетака треба свести на најмању меру, ако се не жели окивање друштвено-економског живота.

5. Ако је правилна поставка да правоваљаност друштвено-правних односа између субјеката права не треба, у начелу, да буде условљена њиховим унутрашњим стањем, онда самоуправљање као унутрашњи механизам и структура организација као правних лица не може бити стожер кодификације грађанског права као целине. То због тога што грађанско право као регулатор имовинскоправних односа поводом употребних вредности (материјалних добара и услуга) регулише спољашње односе између субјеката, тј. односе које они међусобно заснивају као лица, без обзира какво је њихово унутрашње биће, њихова унутрашња организација и односи. Грађанско право се не бави регулисањем унутрашњих имовинских односа у организацијама као правним лицима. Ове односе регулише радно, или аутономно право, или нека друга област права (на пример финансијско право). Међутим, чињеница је да данас поједини делови радних организација као економске јединице могу да ступају и ступају у међусобне односе, укључујући и имовинскоправне, којима се бави имовинско (грађанско) право. У овим случајевима економске јединице иступају као самостални субјекти, без обзира на то какав је иначе њихов статус, а њихови имовинскоправни односи се у начелу не разликују од имовинскоправних односа које организација у целини као правни субјект заснива са другом организацијом или појединцем као субјектом. А то значи да ће се на ове односе применити, а данас се и примењују, норме грађанског права као што се примењују на имовинскоправне односе уопште, с тим што не би требало искључити постојање извесних специфичних правила у вези с овим односима, утврђених законом или аутономним правом радне организације (на пример, правила о висини уговорне казне, о унутрашњој арбитражи радне организације, о саставу арбитраже и др.). Ипак, ова правила не би смела битно да одступају од

општих имовинскоправних правила, јер не може постојати једно тржиште у оквиру радне организације а друго ван ње: тржиште мора у основи бити јединствено, па према томе и грађанскоправна правила која регулишу имовинскоправне односе у оквиру тржишта а заснивају се грађанскоправним инструментима (на пример уговором).

6. Али, ако самоуправљање не може бити стожер кодификације грађанског права у целини и прожимати све или бар већину норми које се баве имовинскоправним односима, то не значи да оно не може и не треба да нађе место у неком виду и у неком делу будућег грађанског законика. Такво резоновање би, најблаже речено, било ненаучно, јер не би водило рачуна о стварном стању које постоји већ више од шеснаест година и које даје демократско обележје социјалистичком друштву.

Поставља се питање у ком делу будућег грађанског законика и у ком виду самоуправљање треба да нађе место.

Чини нам се да не може бити спорно да самоуправљање треба да нађе правни израз у делу грађанског законика који се бави субјектима права (лицима у праву). То је тзв. статусни део грађанског права. У том делу треба, поред физичких лица као субјеката права, фиксирати и творевине са статусом правних лица, и то, као најважније, друштвена правна лица. Ово фиксирање треба да обухвати њихову унутрашњу структуру и функционисање. Штавише, оно треба правно да одрази нови квалитет социјалистичког правног лица уопште у односу на правна лица буржоаског друштва и, посебно, нови квалитет правног лица у нашем друштву у односу на друге социјалистичке земље, с обзиром да већина наших правних лица почива на друштвеном самоуправљању.

Додуше, правна лица су као субјекти постојала и још увек постоје у епохама које су претходиле социјализму, посебно у капиталистичком друштвеном систему, али она нису имала и немају карактер друштвених правних лица. То су приватна правна лица, са приватном а не друштвеном својином и акумулацијом, са приватним управљањем а не са самоуправљањем радних људи који у њима делају. Према томе, наш будући грађански законик треба у статусном делу правно да одрази друштвено правно лице као основног актера нашег друштвено-економског живота. Одражавајући то, он ће у ствари чинити само оно што су чинили и чине сви грађански законици до сада: правно одражавати друштвену стварност у погледу субјеката. Посматрана са тог становишта, кодификација статусног дела грађанског права не представља ништа ново у области кодификације што до данас већ не би било познато.

Међутим, у вези са кодификацијом статусног дела грађанског права поставља се питање јесу ли сазрели услови за његову кодификацију. Нама се чини да нису. То због тога што део друштвено-правног живота који се односи на друштвене правне субјекте још није добио устаљенију форму, и то управо у погледу самоуправне структуре, организације, функционисања и удруживања. Мада се самоуправљање развија већ пуних шеснаест година, то ипак није довољно дуг период за изграђивање и учвршћивање решења и оријентација за које би се данас могло рећи да имају трајнију вредност. Додуше, самоуправљање као основица на којој треба да почива наш друштвено-економски систем преовладало је

у свести и пракси друштва, али за кодификацију није довољно имати само принцип и његове основне контуре, већ је потребно имати изграђена стабилнија решења на основу којих ће се он манифестовати у пракси, у реалним односима. Међутим, овоме принципу управо недостају таква решења, и то мање у привредним него у другим радним организацијама (на пример у установама).

Како стоји ствар са местом самоуправљања и његовим правним одражавањем у другим деловима грађанског права односно грађанског законика, наиме у стварном и облигационом праву?

Ако се има у виду чиме се бави стварно право, чини нам се да има мало могућности да самоуправљање нађе место у овој области права. Наиме, стварно право одражава расподељеност ствари као материјалних добара у друштву међу субјектима права (физичким и правним лицима) или, другим речима, одређује правни режим поводом ствари, тј. одређује искључива права која поједине категорије субјеката имају или могу да имају поводом појединих ствари (право власништва, право коришћења, право службености, право залоге и др.), као и начин стицања и губљења ових права. Стварно право регулише, као што се види, друштвене односе полазећи од субјеката као оформљених лица, не интересујући се за њихову унутрашњу структуру, и одређује које ствари и каква и која искључива права поводом њих могу да имају.

Ако се узме у обзир оно што је већ речено о спољашњем виду самоуправљања и у вези с тим о међусобном сучељавању субјеката права (в. тачку 4), могло би се рећи да би у области облигационог права унутрашњи вид самоуправљања можда могао наћи место тамо где је реч о праву регреса радне организације према њеном раднику или органу за који је некоме нешто платила (на пример, накнадила штету коју је радник или орган проузроковао другоме вршећи поверени му посао односно функцију). Наиме, у део облигационог права могле би се унети одредбе о условима под којима радна организација може тражити регрес и можда одредбе о путу и начину решавања питања регреса у оквиру организације пре но што оно дође пред суд.

Посматране у односу на облигационо право као целину, одредбе у вези са самоуправљањем које би могле наћи место у облигационом делу будућег грађанског законика, представљају незнатан и углавном небитан део. То стога што се облигационо право не бави унутрашњим стањем субјеката, већ спољашњим односима у које они ступају као лица, и то у области промета добара (у првом реду роба и услуга) као делу робно-новчане привреде. У сваком случају чини нам се да самоуправљање не може бити стожер кодификације овог дела грађанског права.

У наследном праву самоуправљању нема места ни у ком виду. Наследно право се бави односима у вези са наслеђивањем заоставштине физичких лица. Правна лица се могу појављивати само као наследници. Хоће ли се прихватити наслеђа или не, кад се нађу у ситуацији да о томе треба да се изјасне, одлучују њихови органи, али то се у спољашњем свету појављује као одлука правног лица, а унутрашњи механизам који је довео до доношења одлуке не нормира се наследним већ статусним правом.

Најзад, о привредном праву и самоуправљању нема потребе посебно говорити, с обзиром да се привредно право састоји из дела који обухвата привредне субјекте и дела који се односи на облигационоправне односе у области привредног промета, а то смо већ обухватили говорећи о самоуправљању у статусном и облигационом праву.

7. Ако самоуправљање не може да добије средишно место у области грађанског права као целини, односно у будућем грађанском законику, поставља се питање може ли његова тековина у виду права радника на резултате њиховог рада да постане доминантна у овој области права и да потисне у позадину друга имовинска права која су у њој до сада заузимала средишно место, као што су право власништва, право коришћења (за друштвена правна лица), право службености, право залоге и друга права.

Чини нам се да се и на ово питање мора одговорити негативно.

Право радника на резултате његовог рада произилази из радног односа који се, с једне стране, појављује као однос радника са другим радницима исте радне организације, а с друге стране као однос са радном организацијом. Ово право се састоји у праву радника да потражује оно што је радом зарадио, а до тога се долази обрачуном са другим радницима и радном организацијом. Тек кад се раднику уручи у материјалном виду оно што је зарадио (у новцу или чему другом), радник на томе стиче право власништва. А то, с једне стране, значи да је на радника тек тада извршена друштвена расподела ствари на које он полаже право на основу свога рада (чиме се бави стварно право), а с друге стране, да он тек тада постаје кадар да се са зарађеним материјалним добрима појави у економско-правном промету и прибавља друга добра (чиме се бави облигационо право). Међутим, и радни однос радника и његово право на резултате рада по основу уложеног рада представљају интерну ствар удружених радника и радне организације. Они се не тичу лица ван радне организације (лица у другој радној организацији или других лица уопште). Другим речима, радни однос и право радника из радног односа само су једна врста релативног облигационоправног односа. Поред ове врсте постоје и бројни други релативни облигационоправни односи. Према томе, у грађанском кодексу би право радника на резултат рада могло наћи места уз друге облигационоправне односе (на пример, поред уговора о делу, уговора о закупу, уговора о стави, уговора о куповини и продаји, уговора о ортаклуку, уговора о пуномоћству и др.). Међутим, с обзиром да је уговор о раду изашао из оквира грађанског права и да се у вези с њим изградило радно право као самостална област (грана) права, то радном односу и праву радника на резултат његовог рада нема места у грађанском законику.

С обзиром да радник има само тражбено право из радног односа које се односи на резултат његовог рада изражен у магеријалном еквиваленту (новцу) и да то право представља интерну ствар између њега, радне организације и других радника који у њој раде, као и с обзиром на то да је тражбено право радника само једно од бројних тражбених права, то ово право не може бити основно имовинско право на коме би почивао будући грађански законик, чак и кад би односи и права из

области рада били њиме обухваћени. Према томе, основна имовинска права и у нашем грађанском законику морају бити тзв. апсолутна (искључива) имовинска права: право власништва и право коришћења, а осим њих и друга, на пример право службености и право залоге. Ова чињеница не треба никога да чуди, јер и у социјализму људи живе од материјалних добара, а на садашњем ступњу друштвеног развитка они их не могу друкчије присвајати него пре свега по основу права власништва и права коришћења као основних имовинских права.

8. Ако самоуправљање и право радника на резултат рада не могу из објективних разлога бити средишна тачка нашег будућег грађанског законика, то не значи да се скромнијим местом које они ту треба да имају исцрпљује њихово место у области кодификације уопште и у нашем правном систему као целини. Напротив, ове тековине већ данас имају истакнуто или, боље речено, централно место у нашем правном систему, па према томе морају добити и одговарајуће место у кодификованом праву. Међутим, не треба тежити да оне по сваку цену буду средишна тачка кодификација у којима то не могу бити по природи ствари, нити пак по сваку цену тежити да им буде посвећен посебан кодекс. Самоуправљање и његове тековине треба да нађу место у појединим правним областима и њиховим кодификацијама у мери у којој је то могућно и потребно, а посебно у тзв. аутономном праву радних организација. Друкчије решавање овог проблема водило би правним декларацијама без стварне нормативне садржине, гомилању непотребних прописа, несистематском и нефункционалном распореду правне материје, преплитању односа и правила разне врсте уместо њиховом разграничењу, што би све у крајњој линији штетило нашем друштву. У овом моменту, чини нам се, постоји бојазан да би они који сматрају да самоуправљање и његове тековине треба да представљају стожер нашег грађанског законика у целини неоправдано оптеретили наш грађански законик сувишним текстом од кога неће бити практичне користи. Међутим, не треба заборавити да грађански законик треба да садржи само оне норме које се стварно примењују.

9. Покрећући питање односа између самоуправљања и кодификације грађанског права, жеља нам је да, с једне стране, изнесемо мишљење које имамо о овом питању у овом тренутку, а с друге стране, да подстакнемо и друге да о томе изнесу своја мишљења. Можда ће се у току расправљања о овом проблему показати да у много чему нисмо у праву или пак да смо само делимично, а можда чак и потпуно у праву. У сваком случају, јавна дискусија ће омогућити да се боље сагледа истакнути проблем, а то само може бити од користи за кодификацију грађанског права, а тиме и за наше друштво. Међутим, као што је у почетку речено, дискусија треба да садржи конкретне предлоге решења везаних за самоуправљање која треба да добију место у грађанском законику. Али, уколико би се само наставило с истицањем начелне примедбе да самоуправљање није добило одговарајуће место у досадашњем раду на кодификацији грађанског права, постоји опасност да се тај рад, посматран у целини, непотребно компликује и одужи, а посма-

тран парцијално, у садашњем моменту не оконча у погледу делова грађанског права који су зрели за кодификацију, као што је то, на пример, случај с облигационим правом.

Др Живомир С. Борђевић

РЕЗЮМЕ

О самоуправлении и кодификации гражданского права

В ходе работ на кодификации гражданского права в компетентных кругах появилось мнение, что самоуправление, являющееся основным базисом общественно-правовой жизни югославского социалистического содружества, а также право трудящихся пользоваться плодами своей работы, вытекающее из самоуправления, должны были бы быть центральными институтами, вокруг которых создались бы отдельные гражданско-правовые базисы. В соответствии с этим, право собственности и другие абсолютные (исключительные) имущественные права не были бы основными базисами будущего югославского гражданского кодекса.

Между тем, по мнению автора, самоуправление и его достижения нельзя было бы относить к основным базисам гражданского кодекса. Они могут и должны найти соответствующее место только в отдельных его частях. Так, например, самоуправление может и должно найти свое местов в части гражданского кодекса, говорящего о субъективных правах. Однако, по мнению автора, эта часть еще не созрела для кодификации, тек как самоуправление в трудовых организациях еще не получило достаточно упроченного решения. В части кодекса, относящейся к обязательственному праву, самоуправление в крайнем случае могло бы найти свое место в связи с правом регресса, возникающего в трудовой организации в отношении ее органов или работников, за которых она возместила ущерб, причиненный ими третьим лицам при выполнении работы. В связи с этим, можно было бы определить, что вопросы регресса следует разрешать в рамках самой трудовой организации до ее обращения к суду. Что же касается права работников на трудовые доходы, выражающегося в праве на денежное вознаграждение в соопственнии с их трудом, указанное право не следовало бы подвергать регулированию гражданским кодексом. Оно представляет составную часть трудового права, а трудовое право является ныне самостоятельной отраслью и не входит в состав гражданского права. Между тем, даже и в случае его включения в гражданский кодекс, право работника на трудовые доходы не могло бы быть основным базисом кодекса по той причине, что речь здесь идет об относительном праве, о праве, существующем лишь между определенным работником и определенной трудовой организацией. Оно было бы только одним из числа многих других относительных прав и относительных правоотношений, как, например: аренда, купля-продажа, пользование, заем, хранение и др.

Самоуправление и его достижения не могут быть центральным институтом гражданского кодекса потому, что гражданское право в основном не затрагивает внутреннего состояния субъектов права, а регулирует в первую очередь правоотношения, в которые они вступают как субъекты права. Внутреннюю структуру субъектов права, точнее юридических лиц, регулирует автономное право и самоуправление является центральным институтом данной отрасли права.

SUMMARY

On Self-management and Codification of the Civil Law

In the course of codification of the civil law, an opinion was formed in the competent circles that self-management, being a basic institution of the social and legal life of the Yugoslav socialist community, and the right of working man to the results of his work that is the outcome of self-management, should be the central institution around which individual institutions of the civil law should be built. Accordingly, property right and other exclusive property rights would not be the basic institutions of the future Yugoslav Civil Code.

However, in author's opinion, self-management and its achievements could not be the basic institutions of the Civil Code. They might, and should be given a corresponding place, in its particular parts only. Consequently, self-management might and should find its place in the part of the Civil Code treating the subjects of law. However, this part, finds the author, is not yet ripe for the codification, for self-management has not yet found solutions firm enough. In the part of the Code bearing to the law of contract, self-management could eventually find its place in connexion with the right to recourse to which a working organization is entitled with respect to an organ or worker for which it has compensated damage caused to a third person, with regard to the business of the orking organization. Namely, it could be regulated that the question of recourse be solved within the working organization, before the working organization goes to court. As for the right of a worker to the results of his work, that are embodied in the right to a sum of money adequate to the value of the work he has done, this should not be regulate by the Civil Code. It is a part of labour law, and labour law is now an independent branch of law and does not come within the civili law. However, even if it were included in the Civil Code, the right of worker to the results of his work could not be a basic institution of the Civil Code, because it is the question of the relative law, the right concerning a particular worker and a particular working organization. It would be one of many relative laws and relatively legal relations, such as: lease, purchase and sale, service, loan, legacy, etc.

Self-management and the achievements accompanving it should not be the central institutions of the Civil Code, bacause civil law does not treat mainly the internal situation of legal subjects of law, but regulates, in the first place, relationships which they enter as persons, as subjects of law, while the internal structure of the subject of law i.e. of legal persons, is the matter of autonomous law, and self-management is the central institution of this field of law.

RÉSUMÉ

L'autogestion et la codification du droit civil

Au cours des travaux de codification du droit civil, dans les milieux compétents l'opinion s'était formée que l'autogestion, — vu que c'est l'institution fondamentale de la vie socio-économique de la communauté socialiste yougoslave, et le droit de l'homme travailleur aux résultats de son travail, qui s'ensuit de l'autogestion, — devrait être l'institution centrale autour de laquelle seraient édifiées les diverses institutions de droit civil. Conformément à cela le droit de propriété et les autres droits absolus (exclusifs) patrimoniaux ne seraient pas les institutions fondamentales du futur code civil yougoslave.

Cependant, selon l'auteur, l'autogestion et ses acquisitions ne pourraient pas être les institutions fondamentales du code civil. Elles peuvent et

doivent trouver la place correspondante seulement dans certaines de ses parties. Ainsi, l'autogestion peut et doit trouver sa place dans la partie du code civil qui traite des droits subjectifs. Cependant, cette partie, de l'avis de l'auteur, n'est pas encore mûre pour la codification, car l'autogestion dans les organisations de travail n'a pas encore réalisé des solutions suffisamment stables. Dans la partie du code qui se rapporte au droit des obligations, l'autogestion pourrait éventuellement trouver une place en relation avec le droit de recours dont dispose l'organisation de travail à l'égard de l'organe ou du travailleur pour lequel elle a compensé le dommage causé à un tiers en relation avec l'exécution d'une tâche de l'organisation de travail. En effet, on pourrait établir par les normes que la question du recours soit réglée si possible dans le cadre de l'organisation de travail, avant que celle-ci ne présente une pétition au tribunal. En ce qui concerne le droit du travailleur aux résultats de son travail, qui se manifeste dans son droit à une somme d'argent adéquate à la valeur du travail fourni, ce droit ne devrait pas être réglé par le code civil. Il forme partie intégrante du droit de travail, et le droit de travail est aujourd'hui une branche autonome du droit et il ne rentre pas dans le cadre du droit civil. Cependant, même s'il était inclus dans le code civil, le droit du travailleur aux résultats de son travail ne pourrait pas être l'institution fondamentale du code, étant donné qu'il s'agit d'un droit relatif, du droit qui existe seulement entre un ouvrier déterminé et une organisation de travail déterminée. Ce serait seulement l'un des nombreux droits relatifs et de rapports relativement juridiques, tels que: le bail, la vente et l'achat, les services, le prêt, l'héritage etc.

L'autogestion et ses acquisitions ne peuvent pas être les institutions centrales du code civil, parce que le droit civil ne s'occupe pas généralement de l'état interne des sujets du droit, mais il réglemente en premier lieu les rapports dans lesquels ils s'engagent en tant que personnes, comme sujets du droit, quant à la structure interne des sujets du droit, à savoir des personnes morales, elle s'occupe du droit autonome et l'autogestion est l'institution centrale de ce domaine du droit.

СУШТИНА И ЗНАЧАЈ УСТАВНИХ ПРОМЕНА

Већ дуже времена су се у разним форумима — скупштинским телима, друштвено-политичким организацијама, научним и другим установама — покретала питања у вези са променама неких одредаба Устава.

Сама чињеница да се четири године после доношења Устава приступило изменама неких његових одредаба указује, између осталог, и на две битне ствари: на динамичност нашег система, и друго, на тенденцију да се уставне норме прилагоде променама које су настале у самом друштву на бази даљег развитка друштвене својине и система самоуправљања.

У току рада око предложених измена Устава покренута су многа питања, али су издвојена само она за чију промену су већ сазрели услови и чије се решавање наметало не само као приоритетно већ и као неопходно за даљи развој система у целини. Требало је, према томе, изменама неких одредаба Устава које су друштвеним развитком већ превазиђене, омогућити адекватнија решења у правцу демократизације политичког и уставног система, даљу разраду и даљу примену принципа постављених у основним начелима Устава, Осмог конгреса, Брионског пленума и низа других.

Услед тога, измене учињене уставним амандманима нису бројне, али су веома значајне јер задиру у централна питања нашег система — у проблем равноправности народа, односно међунационалних односа, у механизам скупштинског система, као и у нека питања међусобних односа федерације и република (1).

Рад на промени неких одредаба Устава текао је по поступку предвиђеном Уставом СФРЈ (чл. 210—215). Према том поступку један од иницијатора промена Устава може бити и Веће народа. Сагласно том овлашћењу Веће народа је почетком године формирало радну групу са задатком да проучи питања у вези са променама уставних одредаба. Пошто је размотрило и прихватило предлоге радне групе, Веће народа је одлучило да поднесе Савезном већу предлог за промену и да истовремено предложи и формирање комисије за израду текста предлога.

Поступак за промену Устава предвиђа и обавезно учешће већа радних заједница. Сагласно томе претресала су и сва већа радних заједница предлог за промену и доставила своје мишљење Савезном већу. После врло исцрпних дискусија и у Савезном већу и у Већу народа у току ко-

(1) Поред ових питања која су регулисана уставним амандманима, и у Комисији као и у већима Савезне скупштине расправљано је и о неким другим питањима, на пример: о продужавању трајања мандата члановима скупштине; о положају аутономних покрајина; о структури Савезне скупштине; о односу општих и основних закона; о самоуправљању радних организација итд. Ова питања ће бити предмет даљег проучавања и разматрања у смислу њиховог укључивања у евентуалну опсежнију ревизију Устава.

јих су изношена различита мишљења и схватања у погледу извесних решења, текст уставних амандмана је једногласно прихваћен и у Савезном већу и у Већу народа (2).

И Савезно веће и Веће народа су одлучили да се измене учине у облику уставних амандмана, што представља нов начин формулисања уставних промена у нашој пракси. Оваква техника формулисања уставних промена није, међутим, непозната у историји уставности. Преимућство овакве технике мењања лежи у могућности да се сачува интегритет постојећег Устава јер се амандмани не укључују у уставни текст, већ представљају његову допуну која, међутим, у одређеној мери и замењује неке раније одредбе Устава (3).

Три су основне групе проблема које су обухваћене у шест уставних амандмана. Проблеми у вези са функцијом и делокругом Већа народа као и са избором његових чланова (Амандман I); са саставом СИВ и положајем савезних органа управе (Амандман II); неки аспекти међусобних односа федерације и република (Амандмани III и IV). Амандмани V и VI регулишу питање замењивања Председника Републике у случају његове спречености у вршењу појединих функција.

Међу променама које су учињене уставним амандманима несумњиво да највећи значај имају оне које се односе на Веће народа и Савезно извршно веће.

1. — Промене у погледу Већа народа задиру у најбитнија питања нашег политичког система, у проблем међунационалних односа и положаја и улоге социјалистичких република. Тенденција је била да се сходно све већем значају који добијају републике у нашем систему омогући не само даље учвршћивање положаја република већ и проширивање тог положаја. Са тог аспекта, Веће народа је изванредно погодан инструменат преко кога се може остварити непосредније укључивање република у рад Савезне скупштине, односно у решавање свих питања из надлежности Савезне скупштине која су од интереса за равноправност народа, република и народности или се односе на Уставом утврђена права република.

То је захтевало, с једне стране, јачање позиција Већа народа, односно активирање његове улоге у односу на досадашњу, а с друге стране, већу самосталност република у формирању републичке делегације за Савезно веће.

1) Решавању првог питања се могло приступити на више начина. Конституисањем Већа народа као самосталног дома, чиме би се мењала и структура Савезне скупштине; повећањем обавезног делокруга Већа народа, чиме се суштина проблема не би решила у потпуности, или, проширивањем постојећих функција Већа народа и успостављањем нових.

(2) ОДЛУКА о проглашењу уставних амандмана гласи: Проглашују се Уставни амандмани које је усвојила Савезна скупштина на седници Савезног већа од 7. априла 1967. г. и на седници Већа народа од 6. априла 1967. г. а са којима се сагласило: Привредно веће на седници од 14. априла, Просветно-културно веће на седници од 17. априла, Социјално-здравствено веће на седници од 14. априла и Организационо-политичко веће на седници од 14. априла 1967. године. — „Службени лист СФРЈ", бр. 18/67.

(3) Све републике су измене својих устава извршиле уставним амандманом осим СР Хрватске, која је ове измене извршила Уставним законом о промјени Устава СР Хрватске.

Ова трећа алтернатива је нашла своје одговарајуће решење у уставним амандманима. Сагласно томе, измене у погледу функција Већа народа су тројаког карактера. Проширени су досадашњи факултативни и обавезни делокруг Већа народа, и успостављен нов, равноправни делокруг.

По Уставу од 1963. године Веће народа се могло састати кад год је на дневном реду Савезног већа био предлог неког закона или другог акта или било које питање од интереса за равноправност народа и република, односно Уставом утврђених права република. Иницијатива за овакво издвајање Већа народа могла је да потекне од већине делегата једне републике, десет чланова Већа народа или председника Скупштине.

Уставни амандман проширује овај факултативни делокруг Већа народа на два начина. Веће народа се више не мора ограничавати на разматрање само оних питања која су стављена на дневни ред Савезног већа. Напротив, оно има право да стави на дневни ред свако питање из делокруга Скупштине ако се то питање односи на равноправност народа, народности и република, односно Уставом утврђених права републике.

У случају повреде ових права, Веће народа задржава сагласно члану 191. ст. 1. Устава СФРЈ право вета на поднети законски предлог или други акт. У случају неспоразума отвара се поступак за решавање сукоба предвиђен истим чланом Устава.

Даље проширивање факултативног делокруга Већа народа лежи у измењеним условима за покретање поступка. Довољно је, према Уставном амандману, да иницијатива потекне од председника Скупштине или пет чланова Већа народа. То практично значи да сада може и делегација само једне покрајине да буде иницијатор за факултативно издвајање Већа народа што досада није било могуће (4).

Друго битно проширење функција Већа народа обухвата досадашњи обавезни делокруг. Према Уставу од 1963, Веће народа се обавезно издвајало само када је на дневном реду била промена Устава.

Према Уставном амандману, Веће народа се обавезно састаје не само ради разматрања предлога за промену Устава, већ и ради претресања друштвеног плана Југославије, предлога општег или основног закона, као и предлога закона о установљењу извора и врста прихода друштвено-политичких заједница. Веће народа и ова питања разматра са гледишта равноправности народа и република и остваривања Уставом утврђених права република. Ако Веће народа сматра да ови закони садрже повреду наведених права народа и република, оно може предложити да се закони или други акти измене, односно не донесу (5).

Несумњиво је најзначајнија промена извршена увођењем равноправног делокруга у надлежност Већа народа. Сагласно тој промени, Веће народа равноправно учествује са Савезним већем у вршењу свих послова који су према Уставу СФРЈ били у искључивој надлежности Савезног

(4) Веће народа разматра са правима утврђеним у члану 191. Устава свако питање од интереса за равноправност република, народа и народности, као и питања која се односе на Уставом утврђена права република, ако то захтева пет његових чланова или председник Скупштине. — АМАНДМАН I, т. 2, ст. 1, „Службени лист СФРЈ", бр. 18/67.

(5) Са истим правима Веће народа се састаје ради разматрања са становишта равноправности република, народа и народности и заштите Уставом утврђених права републике, предлога друштвеног плана Југославије, предлога закона о установљењу извора и врста прихода друштвено-политичких заједница, као и предлога општег или основног закона. — АМАНДМАН, I, т. 2, ст. 3.

већа. То су, углавном, општа питања и законодавство из области спољне политике, народне одбране и државне безбедности, питања опште унутрашње политике, затим избор и разрешење СИВ и судова федерације, именовање највиших функционера, ратификација међународних уговора и сл. У оквиру овог делокруга Веће народа иступа као самосталан дом, потпуно равноправан са Савезним већем и издвојен из Савезног већа у свим фазама поступка (уколико не одлучи супротно) (6).

Анализа ових одредаба Уставног амандмана отвара интересантно питање карактера Већа народа у условима проширивања његових функција. Тачније, питање положаја Већа народа у структури Савезне скупштине и његовог односа према Савезном већу и већима радних заједница. Другим речима, да ли уставни амандман уноси какву промену у принцип двадомости у одлучивању и да ли постоје елементи за конституисање Већа народа у трећи дом?

Анализа прва два делокруга показује да се положај и карактер Већа народа нису изменили у односу на уставну ситуацију пре доношења амандмана. Веће народа се и код факултативног и код обавезног делокруга издваја из Савезног већа, заузима одговарајући став, доноси одлуке, али је ипак његова активност у овом случају двојако ограничена. С једне стране, овлашћењем да о одговарајућим питањима расправља само са једног одређеног аспекта — равноправности република, народа и народности и Уставом утврђених права република, а с друге стране, карактером одлука Већа народа. Коначну одлуку Веће народа доноси у заједници са осталим члановима Савезног већа као јединствен дом, што је суштинска карактеристика овог начина одлучивања, при чему се његова санкција састоји у праву вета, као и досад.

Ово показује да се Веће народа ни у једном од ова два делокруга не може појавити као самосталан дом. То значи да се Веће народа не појављује као трећи дом уз Савезно веће и једно од већа радних заједница у случају расправљања о друштвеном плану Југославије, односно општем или основном закону, јер му недостају битни елементи који би га конституисали као трећи дом. Наиме, Веће народа не одлучује о закону или другом акту и формално и садржински, и начелно и у појединостима, већ само са одређеног аспекта (националне равноправности и права република). Што је још битније, закони се не изгласавају одвојено, што значи да се не испуњава најважнији услов законодавног процеса да закон мора бити изгласан у истоветном тексту у сваком дому.

Према томе, улога и карактер Већа народа у овом случају нису измењени, па самим тим није измењена ни суштина двадомог одлучивања. То, међутим, не значи да проширивање ових делокруга, нарочито обавезног, нема далекосежне последице које произилазе из карактера самих аката о којима је реч. Обавезно расправљање о друштвеном плану Југославије значи и обавезно учешће у расподели националног дохотка, што

(6) Веће народа равноправно са Савезним већем врши све послове, који су по Уставу у самосталном делокругу Савезног већа. Кад веће народа одлучује равноправно са Савезним већем, чланови Већа народа не учествују у одлучивању на седници Савезног већа. На односе тих већа, ако се између њих не постигне сагласност о тексту закона или другог акта, осим акта о избору и именовању, примењују се одредбе Устава о односима између Савезног већа и другог дома Скупштине са којим оно равноправно учествује у њиховом доношењу. — АМАНДМАН I, т. 3.

је од посебног значаја за републике. Исти је случај и са општим и основним законима чија материја у највећој мери спада у надлежност република, па је самим тим и учешће републике у расправљању о тим законима — и ван конфликтних ситуација — више него оправдано.

Друга је ситуација када је реч о равноправном делокругу Савезног већа и Већа народа. У овом случају Веће народа има све атрибуте посебног дома. Оно се издваја из Савезног већа и ради по истој процедури по којој ради и свако друго веће, а текст закона или другог акта сматра се прихваћеним под условом да је изгласан у истоветном тексту и у Савезном већу и у Већу народа. За разлику од прва два делокруга, у равноправном делокругу чланови Већа народа по повратку у Савезно веће не учествују у одлучивању по овим питањима са члановима Савезног већа, што потврђује положај Већа народа као посебног дома.

Даља потврда самосталног положаја Већа народа произилази и из процедуре прихваћене у случају сукоба између Савезног већа и Већа народа у оквиру равноправног делокруга. Уколико се између Савезног већа и Већа народа не постигне сагласност у погледу закона или другог акта (изузев акта о избору и именовању), примењују се одредбе Устава о решавању сукоба између појединих већа Савезне скупштине.

Међутим, ни чињеница да се Веће народа у равноправном делокругу појављује као самосталан дом не мења суштину дводомог одлучивања у нашем скупштинском систему. Напротив, оно чак значи његову даљу и доследнију примену, јер се проширује на сва питања о којима Савезна скупштина одлучује, чиме престаје могућност одлучивања и доношења закона од стране једног дома, Савезног већа, што је досада предвиђао Устав СФРЈ. С друге стране, не отвара се ни могућност тродомог одлучивања, јер су у питању само послови из досадашњег самосталног делокруга Савезног већа.

2) Проширивање функција Већа народа поставило је одмах и питање његовог састава, односно проширивања његове политичке основе као и начина делегирања. Међутим, ова питања отварају и низ проблема. Пре свега, до које мере се политичка основа може проширивати, односно ко може представљати делегацију једне републике. Да ли само члан политичког већа, као досад, што би значило остајање при класичном делегатском систему, или су већ сазрели услови да република постане носилац конституисања Већа народа, што би тражило проширивање постојећих уставних овлашћења како у погледу пасивног, тако и у погледу активног бирачког права.

Могућа су, према томе, била два решења. Остајање при истом начину избора или проширивање бирачког права. Прво решење не би одговарало ни тенденцији јачања самосталности република ни тенденцији доследније примене принципа делегирања у условима самоуправне демократије која у први план поставља човека и грађанина.

Код другог решења се поставља, пре свега, питање основе пасивног бирачког права. Ко може бити носилац пасивног бирачког права поред чланова републичког односно покрајинског већа? Где регрутовати чланове за Веће народа у условима проширивања његових функција и измењеног карактера и улоге?

У тражењу решења за ова питања, Уставни амандман је конституисао један сасвим нов систем делегирања, до данас непознат не само у пракси већ и у политичкој теорији. Проширено је и активно и пасивно бирачко право у односу на досадашњу уставну ситуацију. Бирачко тело више није само политичко веће (републичко односно покрајинско), већ сва већа републичке односно покрајинске скупштине. Тиме су и већа радних заједница укључена у избор делегације за Савезно веће што далеко више одговара не само проширеним функцијама Већа народа већ и изборном систему у целини, а посебно процесу подруштвљавања представничких тела.

Још су битније промене у односу на пасивно бирачко право. Оно је двојако проширено. Прво, на све посланике републичке односно покрајинске скупштине, што уставни амандман поставља као општи принцип, и друго, на грађане који нису посланици, што препушта републикама као њихово факултативно право да одлуче о проширивању бирачког права и на грађане (7).

Тиме се уводе два нова елемента у републичку делегацију — радни човек и грађанин, али се тиме покрећу и нека нова питања. Питање демократичности избора грађана који нису кандидовани од стране зборова бирача, односно делегирања чланова већа радних заједница за чланове политичких већа.

Од момента када је на Веће народа пренето право одлучивања о најважнијим питањима федерације и република, Веће народа постаје тело у перманентном заседању са знатном одговорношћу и оптерећеношћу својих чланова. Отуда и потреба да република и мимо посланика, из ширег круга људи, из редова истакнутих политичких и јавних радника и произвођача, према својим потребама и специфичностима конституише своју делегацију, са пуним правом да сама одлучи из чијих ће редова бирати људе за делегацију у Савезну скупштину и да тај избор препусти једном изузетно квалификованом телу као што је републичка скупштина.

Овакво проширивање политичке основе представља варијацију постојећег система делегирања преко општинске скупштине, а прихватиле су га све републике осим СР Хрватске и СР Црне Горе. Изменом својих устава републике су истовремено утврдиле и статус посланика који се бирају из реда грађана. Овај статус није, међутим, прецизно дефинисан (вероватно ће то учинити пословник Већа народа), јер из формулације да посланици Већа народа који нису и републички посланици имају право да учествују у раду републичке скупштине не произилази и ширина тог овлашћења. Изузетак чини СР Македонија, која је ово право ограничила могућношћу одлучивања у републичкој скупштини и тиме конкретизовала ова права (8).

(7) Скупштина сваке републике на заједничкој седници свих већа бира у Савезно веће по десет посланика. У републици која у свом саставу има аутономне покрајине скупштина сваке аутономне покрајине бира за републичку делегацију у Савезно веће још по пет посланика. Републичка односно покрајинска скупштина бира посланике у Савезно веће из реда својих чланова, а може их бирати и из реда грађана који нису чланови скупштине ако то одреди републички устав и под условима утврђеним уставом. — АМАНДМАН I, т. 1.

(8) Измене републичких устава које се односе на питања избора и статуса делегата Већа народа гласе:

а) Републичка скупштина на заједничкој сједници свих вијећа бира посланике у Вијеће народа Савезне скупштине.

Посланици Вијећа народа бирају се из реда републичких посланика и грађана.

Пажњу изазива уставни амандман СР Босне и Херцеговине који се односи на поновни избор посланика у Веће народа. Према том амандману посланик Већа народа може бити поново биран у Веће народа и за наредни период. По Уставу СФРЈ забрана поновног избора је апсолутног карактера у односу на представничка тела. Устав формулише да „нико не може два пута узастопно бити члан истог већа исте скупштине"... и „члан Већа народа може бити биран и за наредни период од четири године за републичког или савезног посланика али у овом периоду не може бити делегиран у Веће народа (чл. 82, ст. 1. и 3. Устава СФРЈ). Ово отвара питање сагласности ове одредбе уставног амандмана са принципом израженим у цитираној одредби Устава СФРЈ.

Посебно питање представља избор делегата Већа народа из реда посланика већа радних заједница. Несумњиво је да проширивање функција Већа народа и укључивање у његов обавезни делокруг поред друштвеног плана Југославије и свих општих и основних закона претпоставља и одговарајућу специјализованост његових чланова. Али се ипак поставља питање не значи ли регрутовање чланова републичке делегације и из већа радних заједница напуштање уставне концепције о сушгини и карактеру већа радних заједница као делегација радних људи са радног места ради заштите интереса радних организација. То је и разлог што је мандат у већу радних заједница условљен активним радним односом и искључује истовремено учешће у политичком већу, односно намеће обавезу оптирања за једно од два већа.

Можда би се исти принцип могао применити и на делегате из већа радних заједница, утолико пре што истовремено ангажовање и у Већу

Посланици Вијећа народа који нису републички посланици, имају право и дужност да учествују у раду Републичке скупштине. — АМАНДМАН I, ст. 1, 2, 3.

Посланик Вијећа народа може бити биран у Вијеће народа и за наредни период. — АМАНДМАН II, ст. 2. „Службени лист СР БОСНЕ и ХЕРЦЕГОВИНЕ", бр. 13/67.

б) Посланике за Савезно веће (Веће народа) бира Собрање на заједничкој седници свих већа из реда посланика. За посланика у Савезно веће (Веће народа) Собрање може да изабере грађанина који има бирачко право.

Посланици за Савезно веће (Веће народа) изабрани из грађана имају право и дужност да учествују у раду Републичког већа са правима члана тог Већа, осим права да учествују у одлучивању и да буду бирани у тела Већа и на стално функције Собрања. — АМАНДМАН I, ст. 1, 6. „Службен весник СР МАКЕДОНИЈЕ", бр. 18/67.

в) Скупштина СР Словеније бира на заједничкој седници свих већа десет чланова делегације СР Словеније за Савезну скупштину (Веће народа).

За члана делегације може бити биран сваки грађанин који има опште бирачко право.

Чланови делегације у Савезном већу (Веће народа) који нису посланици, имају право да суделују у раду Републичког већа СР Словеније. — АМАНДМАН I, ст. 1, 3, 4. „Уредни лист СР СЛОВЕНИЈЕ", бр. 16/67.

г) Републичка, односно покрајинска скупштина на заједничкој седници свих већа, бира и опозива посланике у Већу народа Савезне скупштине из редова својих чланова.

За посланике у Веће народа Савезне скупштине могу се бирати и грађани који нису републички, односно покрајински посланици, а који уживају бирачко право.

Посланици Већа народа изабрани у Републичкој скупштини а који нису републички посланици, имају право да учествују у раду Републичке скупштине. — АМАНДМАН I, ст. 1, 2, 3. „Службени гласник СР СРБИЈЕ", бр. 16/67.

д) Сабор на заједничкој сједници свих вијећа бира и опозива заступнике у Вијеће народа Савезне скупштине.

Заступници у Вијеће народа бирају се између заступника Сабора. — УСТАВНИ ЗАКОН о промјени Устава СР Хрватске, чл. 1. ст. 1, 2. „Народне новине", Службени лист СР ХРВАТСКЕ, бр. 17/67.

ђ) Скупштина Социјалистичке Републике Црне Горе на заједничкој сједници свих вијећа бира и опозива из реда својих чланова посланике у Савезно вијеће. — АМАНДМАН I, „Службени лист СР ЦРНЕ ГОРЕ", бр. 11/67.

народа и у већу радних заједница и на радном месту доводи у питање могућност ефикасног обављања свих тих функција.

Анализа састава Већа народа на основу прихваћених измена показује да је од 70 посланика Већа народа 47 изабрано из реда посланика републичких односно покрајинских скупштина, а 23 из реда грађана. Од тих 47 посланика из реда републичких односно покрајинских скупштина, 38 их је из политичких већа, 5 из организационо-политичких, а 4 из привредних већа (9).

2. — Друга битна измена учињена уставним амандманима односи се на састав Савезног извршног већа и међусобне односе Савезног извршног већа и савезних органа управе, с једне стране, и Савезне скупштине, с друге стране.

Ове измене су условљене процесом даљег јачања скупштинског система који захтева стално учвршћивање и јачање улоге и положаја Савезне скупштине. Да би се то омогућило, уставним амандманом је учињен корак даље у одвајању политичко-извршне од управне функције. То је процес који је започет још 1953. године Уставним законом и успостављањем скупштинског система и који еволуира у правцу активирања Савезног извршног већа на спровођењу политике Скупштине, јачања самосталности и одговорности савезних органа управе и успостављања непосреднијег односа са Савезном скупштином.

Сагласно томе је учињено неколико измена. Укинути су, пре свега, чланови по положају у Савезном извршном већу. Постојање две групе чланова у Савезном извршном већу, изборних и по положају, доводило је до персоналне, а делимично и функционалне симбиозе, између Савезног извршног већа и органа савезне управе, а тиме и до спречавања доследнијег остварења процеса о којима је било речи. Ово одвајање се, међутим, не може ни круто ни механички примењивати. Мора се имати у виду да су то, пре свега, две димензије исте функције, извршне функције, и друго, да је функција савезних органа управе управо извршавање савезних закона и политике Савезне скупштине, као и ставова Савезног извршног већа који се односе на спровођење те политике. Стога је у Савезном извршном већу неопходна извесна координација и заједничко одлучивање о пословима из делокруга појединих органа савезне управе, а посебно државног секретара за иностране послове. Отуда, мада нема више чланова Савезног извршног већа по положају, ни савезним секретарима, а поготово

(9) Састав делегације за Веће народа по републикама је следећи:

а) СР Србија: 1 посланик из Републичког већа, 1 из Привредног и 8 из реда грађана;

b) СР Хрватска: 8 посланика из Републичког већа, 1 из Привредног и 1 из Организационо-политичког;

в) СР Словенија: 7 посланика из Републичког већа, 1 из Организационо-политичког и 2 из реда грађана;

г) СР Босна и Херцеговина: 2 посланика из Републичког већа, 2 из Организационо-политичког, 1 из Привредног и 5 из реда грађана.

д) СР Македонија: 7 посланика из Републичког већа, 1 из Организационо-политичког и 2 из реда грађана;

ђ) СР Црна Гора: 9 посланика из Републичког већа и 1 из Привредног;

е) Аутономна покрајина Војводина: 2 посланика из Покрајинског већа и 3 из реда грађана;

ж) Аутономна покрајина Косово и Метохија: 2 посланика Покрајинског већа и 3 из реда грађана.

државним секретарима, није онемогућено учешће у раду Савезног извршног већа. Тако је уставним амандманом предвиђено учешће државних секретара у раду Савезног извршног већа са правима члана Већа, а савезним секретарима кад год се расправља и одлучује о пословима из њиховог делокруга ([10]).

Укидањем чланова по положају остварује се, с једне стране, тешње повезивање Савезне скупштине и Савезног извршног већа оријентацијом Савезног извршног већа првенствено на Савезну скупштину, а с друге стране, јача се политичко-извршна функција Савезног извршног већа укидањем његове улоге посредника између Савезне скупштине и савезних органа управе. То, међутим, не значи слабљење учешћа република у формирању политике Скупштине, јер је та могућност чак и појачана проширивањем функција Већа народа. Не значи, с друге стране, ни слабљење позиција секретара, јер се они пред Скупштином не појављују више као представници Савезног извршног већа, већ као руководиоци органа савезне управе.

Тенденција јачања улоге Савезне скупштине захтевала је и решење неких других питања, међу којима и преношење досадашњих овлашћења Савезног извршног већа да предлаже избор и разрешење председника и судија врховних судова федерације, као и именовање и разрешење функционера савезне управе, на скупштинску Комисију за именовање. Ово, међутим, не искључује право Савезног извршног већа да даје Скупштини своје мишљење о именовању функционера савезне управе, као и да покреће поступак за разрешење одговарајућих функционера ([11]).

3. — Поред изложених амандмана, чији је значај несумњив за сам систем, уставне измене су обухватиле и неке аспекте међусобних односа федерације и република. Измене учињене амандманима III и IV конституишу једну већ успостављену и у пракси прихваћену политику у области инвестиција, односно у области државне безбедности.

Први од ова два амандмана утврђује обим учешћа федерације у финансирању инвестиција ограничавајући их само на случајеве утврђене савезним законом, за разлику од одредаба Устава СФРЈ по којима је федерација у овом погледу имала скоро неограничена права ([12]).

([10]) Престају да важе одредбе Устава које се односе на чланове Савезног извршног већа по положају. Државни секретари учествују у раду Савезног извршног већа са правима и дужностима члана Већа. Савезни секретари и други савезни функционери за које то одреди Савезна скупштина имају у раду Савезног извршног већа, у пословима који се односе на њихов делокруг, иста права као и члан Већа и могу на основу овлашћења Већа представљати Веће. — АМАНДМАН II, т. 1, „Службени лист СФРЈ", бр. 18/67.

([11]) Предлог за именовање и разрешење државних секретара, савезних секретара, савезног јавног тужиоца и других савезних функционера и чланова органа управљања које одреди закон, подноси Савезној скупштини Комисија за избор и именовање по прибављеном мишљењу Савезног извршног већа. Савезно извршно веће може покренути поступак за разрешење појединих од ових функционера и чланова органа управљања. Предлог за избор и разрешење председника и судија Врховног суда Југославије и Врховног привредног суда подноси Скупштини Комисија за изборе и именовања. — АМАНДМАН II, т. 2.

([12]) Ради остваривања својих Уставом утврђених задатака и обавеза федерација може својим средствима учествовати само у финансирању инвестиција за посебне намене одређене савезним законом. Овим се замењује одредба члана 122. став 2. тачка 4. Устава. — АМАНДМАН III.

1. За заштиту Уставом утврђеног поретка (државна безбедност) одговорне су федерација и република, у складу са савезним законом.

2. Републичког јавног тужиоца именује и разрешава републичка скупштина, а остали јавни тужиоци именују се и разрешавају у складу са законом. — АМАНДМАН IV.

У циљу јачања самосталности и одговорности република, амандманом IV пренета је одговорност за заштиту поретка и на републике, чиме је државна безбедност престала да буде у искључивој надлежности федерације.

Истим амандманом је предвиђена и промена у погледу именовања и разрешења републичког јавног тужиоца. Промена којом је досадашње право савезног јавног тужиоца на именовање републичког тужиоца пренето на републичку скупштину, последица је исте тенденције јачања самосталности републике и на плану обезбеђења републичког правног поретка.

Последња два амандмана односе се на питање замењивања и заступања Председника Републике. Ови амандмани су резултат четворогодишње праксе и искуства, које је показало да нема потребе за посебном и сталном функцијом заступања Председника Републике и да скупштинском систему више одговара преношење те функције на председника Савезне скупштине.

Исти разлози су условили и укидање функције заменика Врховног команданта. Сагласно томе, уставним амандманом је предвиђено на које функционере се преноси вршење одговарајућих послова (13).

4. — Промене које су извршене уставним амандманима представљају даљи корак у демократизацији друштвених односа. Отуда су оне и усмерене на два суштинска проблема. На даље усавршавање скупштинског система и на јачање положаја република, односно на активирање досадашње улоге Већа народа.

Оба су ова процеса тесно повезана. Усавршавање скупштинског система претпоставља јачање улоге Савезне скупштине које је у уставним амандманима знатно изражено, али не само измењеним саставом Савезног извршног већа, новим положајем и односом Савезног извршног већа и органа савезне управе према Скупштини, већ и новом улогом Већа народа.

С друге стране, нова улога и карактер Већа народа доводе до одређенијег утицаја република на остваривање друштвеног и политичког система, а тиме и на дубље усаглашавање међунационалних односа. То смањује доминантни утицај Савезног већа и отвара пут ка даљој еволуцији како Већа народа тако и Савезног већа. Због тога на уставне амандмане не треба гледати као на завршену фазу у трансформисању Већа народа, већ као на једну етапу у преображају Већа народа из симбола националне равноправности у инструмент интегрисања заједничких интереса и укључивања република у процес остваривања политике у свим областима друштвеног живота.

Др Иванка Срнић

(13) Председника Републике у случају одсутности или дуже спречености замењује у вршењу његових функција председник Савезне скупштине. Даном утврђеним за поновни избор потпредседника Републике престају да важе одредбе Устава о потпредседнику Републике. — АМАНДМАН V. На предлог Председника Републике Савет народне одбране бира једног члана који замењује Председника Републике у пословима председника Савета и коме Председник Републике, сагласно савезном закону, може поверити вршење одређених послова из делокруга врховног команданта. Овим престају да важе одредбе Устава о заменику врховног команданта. — АМАНДМАН VI.

РЕЗЮМЕ

Сущность и значение конституционных перемен

Союзная скупщина недавно внесла ряд изменений в положения Конституции, приняв шесть дополнений к Конституции. Эти изменения являются дальнейшим шагом вперед в деле демократизации общественных отношений и в первую очередь касаются двух существенных проблем: повышения роли и значения республик, т.е. расширения сферы компетенции Веча народов, и усовершенствования парламентской системы.

Изменения, касающиеся Веча народов, имеют двойной характер. Они в значительной степени расширяют его функции и изменяют порядок выборов. С расширением функции Веча народов республики непосредственно включаются в работу Союзной скупщины, т.е. участвуют в обсуждении и принятии решений по важнейшим вопросам системы в целом. Несмотря на коренные изменения роли и характера Веча народов, существующая двухпалатная система обсуждения и решения вопросов в парламентской системе Югославии остается и в дальнейшем. Расширение функции Веча народов обусловило и расширение основ для выборов членов Веча народов. Согласно принятым изменениям они избираются из числа депутатов Веча народов, а могут быть избираемы и из числа граждан. Тенденция принятой системы заключается в демократизации принципа делегирования и открывает путь к дальнейшей эволюции Веча народов.

Укрепление парламентской системы проведено и в новом составе Союзного исполнительного веча, в который отныне не входят лица по занимаемым ими должностям. В этих же целях упрочены политическо-исполнительные функции Союзного исполнительного веча, отменена его роль посредника между Союзной скупщиной и союзными органами управления и установлена более тесная связь между органами союзного управления и Союзной скупщиной.

Дополнения к Конституции не являются конечной фазой ни в преобразовании Веча народов, ни в усовершенствовании парламентской системы, ни в укреплении взаимоотношений между федерацией и республиками. Они представляют собой лишь этап в приведении норм Конституции в соответствие с переменами, происшедшим в самом обществе.

SUMMARY

The Essence and Significance of the Constitutional Amendments

The Federal Assembly recently changed some provisions of the Constitution by passing six constitutional amendments. These changes mean a further step towards democratization of social relationships, and that is why they point to two essential problems. Strengthening of the position of republics, i.e. activating the role of the Chamber of Nationalities and promoting of the parliamentary system.

The changes with respect to the Chamber of Nationalities are dual. Its functions have been considerably extended and the mode of elections is changed. By extending the function of the Chamber of Nationalities, the republics are directly included in the work of the Federal Assembly, that is, in the decision-making on the most essential questions. In spite of substantial changes as to the role and characteristics of the Chamber of Nationalities specificities of the two-chamber system of deciding in the parliamentary system of Yugoslavia has not been changed. The extension of the function of the Chamber of Nationalities has entailed extension of the basis for electing membres of the Chamber of Nationalities. According to these changes they are now elected from among all the deputies of the Republican Assembly, but they can be also elected from among citizens. The tendency of such

a system is democratization of the delegation principle and making way to further evolution of the Chamber of Nationalities.

Strengthening of the parliamentary system has been materialized through the new composition of the Federal Executive Council, i.e. by cancelling members by virtue of their office, by strengthening the politico-executive function of the Federal Executive Council, by abolishing its role of an intermediary between the Federal Assembly and the federal government organs, and by connecting more closely the federal government organs with the Federal Assembly.

RÉSUMÉ

L'essence et l'importance des changements constitutionnels

L'Assemblée fédérale a effectué dernièrement les changements de certaines dispositions de la Constitution en y adoptant six amendements constitutionnels. Ces changements signifient un nouveau progrès de la démocratisation des rapports sociaux et de ce fait ils sont orientés en premier lieu vers deux problèmes essentiels. D'une part, le renforcement de la position des républiques fédérées, c'est à dire l'impulsion donnée à l'activité qu'exerçait jusqu'à présent le Conseil des nationalités et, d'autre part, le perfectionnement du système d'assemblée.

Les changements concernant le Conseil des nationalités sont d'un caractère double. Ses fonctions sont sensiblement élargies et le mode d'élection est modifié. En élargissant les fonctions du Conseil des nationalités les républiques fédérées sont directement incluses dans les travaux de l'Assemblée fédérale, c'est à dire elles prennent part dans les décisions sur les questions fondamentales du système dans l'ensemble. Malgré les changements substantiels du rôle et du caractère du Conseil des nationalités la spécificité selon laquelle les décisions sont prises par deux chambres dans le système de la Yougoslavie n'a pas été modifiée. L'élargissement des fonctions du Conseil des nationalités a conditionné aussi l'élargissement de la base pour l'élection des membres au Conseil des nationalités qui sont élus, conformément à ces modifications, parmi tous les députés de l'assemblée de la république fédérée, et qui peuvent être élus aussi parmi les citoyens. La tendance de ce système est dirigée vers la démocratisation du principe de la délégation et l'ouverture de la voie à l'évolution ultérieure du Conseil des nationalités.

Le renforcement du système d'assemblée a été réalisé aussi par la nouvelle composition du Conseil exécutif fédéral, c'est à dire en supprimant les membres qui étaient désignés d'office, en renforçant les fonctions politico-exécutives du Conseil exécutif fédéral, en supprimant son rôle d'intermédiaire entre l'Assemblée fédérale et les organes de l'administration fédérale et le rattachement plus étroit des organes de l'administration fédérale à l'Assemblée fédérale.

Les amendements constitutionnels ne représentent pas la phase finale ni dans la transformation du Conseil des nationalités, ni dans le perfectionnement du système d'assemblée, ni dans la consolidation des rapports mutuels de la Fédération et des républiques fédérées. Ces amendements ne sont qu'une étape dans la coordination des normes constitutionnelles avec les changements qui ont pris naissance dans la société même.

ПРАВНИ ОСНОВ ОДГОВОРНОСТИ ЗА ШТЕТУ

(Прилог легислативној политици)

С обзиром на структуру грађанскоправног система још се увијек сматра да је правни основ (titulus iuris) релевантан разлог за оснивање грађанскоправних односа, међу које спада и одговорност за штету.

На први поглед изгледа као да је мисао о правном основу неки синтетичан појам, добивен догматизирањем у области легислативе. Међутим, правни основ везан је за историјски развој производних односа, а према томе показује он и извјесну дјелотворност у њима.

Дјелотворно значење правног основа управо је у томе што поставља узајамну везу између базе и надградње, те на тај начин служи остварењу друштвенополитичких циљева који се постављају у кретању производних односа.

Историја тог кретања даде се ретроактивно пратити у далеку прошлост. Као што се одатле разабире, у одразу друштвене днобе рада, појединачне производње и све обилнијег присвајања добара издвајао се из хомогене друштвене цјелине човјек појединац и уздизао се све до посебне културне вриједности у заједници.

У својој општој закономјерности овај је процес морао произаћи из диференцирања материје, гдје су се појединости издвајале из општености, или — како се у правној филозофији истиче — гдје су се објективности прелијевале у субјективност (усп. Вуковић, Редукција критерија итд. Правни живот, Београд 1966, бр. 5).

Издвајање те врсте назвало се у науци индивидуализирањем. Оно је — општенито казано — обухватило човјека и ствар, те најзад постало предмет правног поретка и филозофског разматрања још прије ере „природног права". У том смислу још је и Спиноза, полазећи такођер од диференцирања материје, видио у индивидуализирању само једну „негацију општености".

Индивидуализирање ствари оставља се овдје по страни, јер нема значења за правни основ одговорности. Остаје једино да се укратко прикаже индивидуализирање човјека, јер је он још увијек примаран субјект одговорности за штету. Индивидуализирање човјека обухватило је његову биолошку, економску и психичку сферу. То је имао у виду и Лајбниц (Leibniz), кад је истицао да се човјек „индивидуализира цијелим својим бићем".

Индивидуализирање је било врло добро одабран пут да се дође до појма особности (personalitas), коју историја сматра за најзначајнију тековину друштвене културе. У култури особност се развијала у два вида.

У активном виду она је главни руководни принцип робно-новчане циркулације и одговорности за штету, а у пасивном виду објект редовне правне заштите.

Но као руководни принцип могла је особност у правном поретку дејствовати само утолико, уколико је добила структуру самоопредјељења.

Самоопредјељење, да би одиста дејствовало као руководни принцип, морало се својим дјеловањем прилагодити правном поретку и позитивно и негативно. Позитивно дејствује самоопредјељење у робно-новчаној циркулацији као слобода уговарања, а негативно као критериј доказане кривице код одговорности за штету.

У својој синтези самоопредјељење је манифестација особности у разним друштвеним подручјима. Поред тога оно је и културна тековина помоћу које се повезује у једну цјелину право и филозофија. У том погледу самоопредјељење и није нека новина. Њиме се само хтјело да се за потребе правног поретка оживи старо гледиште по коме „човјек не би уопће могао да одговара за своја дјела кад не би имао слободну вољу".

У друштвеном кретању самоопредјељење појединаца било је нарочито форсирано за вријеме економског либерализма, кад се — за разлику од меркантилизма — ишло за тим да се кретање друштва сведе на „слободну игру економских снага", а правни поредак на „простог чувара" те игре.

Економски либерализам је због своје прогресивности у први час био и симпатичан. Али касније, кад је буржоазија дошла до власти, либерализам се прометнуо у своју супротност и тако постао реакционаран. На тај начин отворио се пут на коме се у друштвеној организацији ширио бирократизам, а у правном поретку се развијао познати „правни позитивизам", који је науку грађанског права довео скоро до руба ненаучности. Од тог времена губило се значење филозофије у праву, па су се „правне расправе" писале највише о оној материји у којој су претходно изашли неки прописи. На том путу је правна наука личила на неку парафразу прописа.

Чим се стало на гледиште да је критериј доказане кривице стимуланс самоопредјељења, морало се такођер уочити да је у сржи тог критерија садржана кривица, која се мора доказати. Но у поретку позитивизма могло је то бити тек онда дјелотворно кад се тај критериј статуирао законом.

Закон је у то вријеме имао неко двогубо значење. Од давнине остао је он инструмент експлоатације, а у том обујму изграђивао се даље као формална претпоставка самоопредјељења. Та улога закона види се из првобитне формулације §-а 1306. Аустријског грађанског законика (А. Г. З-а) гдје се статуирало да „нитко није дужан накнадити штету, коју је проузрочио, не будући томе крив".

Да критериј доказане кривице изражава самоопредјељење односно заштиту појединаца, види се и одатле што је овај критериј ушао без изузетка и у кривично право. Тако је истицање самоопредјељења, које се у кривичном праву зове заштита особности, довело до извјесног пара-

лизма између грађанског и кривичног права. У друштвеним формацијама није тај паралелизам имао увијек једнак израз.

У првобитној заједници друштво је прогушивало појединце. Одговарало се додуше и за штету. Само се одговорност није могла засновати на критерију доказане кривице. Обрнуто, опет, економски либерализам стављао је појединце изнад друштва, а то је имало за посљедицу да је дошло до примјене критериј доказане кривице.

У данашњем поретку постоји такођер супротност између појединаца и друштва. Али се она допуњује у узајамном паритету и тиме мијења улогу доказане кривице. У кривичном поретку остала је она и даље на снази, док је у грађанском поретку испадала из своје улоге. Наиме, било је све више штета које критериј доказане кривице није могао да захвати, а то значи да је овај критериј у борби против штета слабио све више.

Први симптоми слабости критерија доказане кривице јавили су се још приликом његовог легализирања. Тако је већ у 19. стољећу било статуирано неких двадесетак случајева гдје се одговарало без кривице (усп. Вуковић, Обв. право итд. I, стр. 185). Само се собом разумије да су се ти случајеви, пошто су добили карактер изузетака, такођер морали статуирати у закону.

Тако су се законом статуирали и критериј доказане кривице и изузеци од њега. У оба случаја одступало се од једног постојећег стања, а то значи да се даљи развој у оба случаја морао кретати у колосјеку закона. Другим ријечима, тражило се упориште у закону кад се од некривице прелазило на кривицу и, опет, кад се од кривице прелазило на некривицу, на тзв. критериј узрочности.

Овај двоструки легалитет значио је у својој сржи супротност између субјективне и објективне одговорности. Код субјективне одговорности тежиште је на апстрактно израженој кривици без казуистике, а код објективне одговорности на казуистици без кривице. Супротност између кривице и казуистике, како је овдје изражена, представља уједно обујам правног основа одговорности за штету.

Чињеница да се под садржајем правног основа одговорности разумијева само она претпоставка која је статуирана законом, значи да је правни основ добио и неки формалнолегални карактер. Поучан је у том погледу § 1294. А. Г. З-а, по коме се признаје штета само од оне радње која је „противна закону"; а то је заправо она штета која је легализирана тј. законом установљена, апстрактно или казуистички. У чл. 570. и 578. Имовинског законика за Црну Гору говори се о „незаконитом дјелу". Али се из духа законика види да се имало у виду „протузаконито дјело", тј. дјело за које је одговорност одређена у закону, тј. secundum legem. Код нас се изгубило из вида да између протузаконитости и незаконитости постоји садржајна разлика.

Овај легални формализам у погледу правног основа има и своје друштвено-политичко значење. Чим се наиме дошло дотле, да се одговорност за штету признаје само онда кад је статуирана у закону, значи да је одговорност ушла у „машину" правног позитивизма. А класнополитички израз позитивизма управо је у томе да као право важи само

оно што је владајућа класа признала. На то подсјећају и неке историјске одредбе А. Г. З-а. Тако се на пример у §§ 10—12. каже да се обичаји узимају у обзир само онда кад се закон на њих позива, или да покрајинске установе важе тек онда кад их законодавац изрично потврди, или да се судским одлукама не може стварати право. Овај правни преображај јавио се као надградња прекретнице на којој је економски либерализам прелазио у позитивизам, тј. у своју супротност.

Што се тиче одговорности за штету, позитивизам значи да штета може и стварно настати, али да се за њу одговара само онда кад се то предвиђало у закону. Тако су на пример професионалне болести биле познате одавна. Али се по А. Г. З-у за њих није одговарало, јер у закону нису биле статуиране.

Но овај и други примјери показују да се правни позитивизам није у примјени одржао као вриједност. Његова је првобитна интенција била да се одговорност за штету због заштите самоопредјељења стави у оквир закона. Међутим, друштвени прогрес извргнуо је то у супротност, јер штета је било све више, а одговорност је због легално одређеног правног основа остајала и даље у истом обујму. То значи да је одговорност у релацији према друштвеном прогресу слабила, односно да легални формализам правног основа не одговара више прогресу друштва.

Овај систем показује и неке организацијско-политичке недостатке. Чим земља иде даље у сусрет парламентаризму и демократизацији, њен законодавни апарат функционира све сложеније, али и све спорије. Према томе, ако се за штете, којих је све више, одговара само по закону, secundum legem, онда ће се спори ток законодавног рада одражавати и на одговорности за штету. Тако ће се, говорећи у метафори, штете прелијевати преко одговорности, умјесто да се одговорност прелијева преко штета.

Другим ријечима, то значи да ће одговорност за штету наилазити на сталне празнине. Али само уз једну разлику. Раније су се те празнине осјећале као неки нормалан недостатак, јер грађанско право уопће и не може бити без празнина. Али данас, кад штете расту у недоглед, квантитативно и квалитативно, а апарат за борбу против њих остаје стално исти, то ће у релативном смислу значити да су средства за борбу против штета све слабија.

Кад је ријеч о празнинама које се законском одговорношћу за штете не покривају, ваља се подсјетити на штете на које нам указује друштвени живот, а прописи их не спомињу.

То су, на пример, штете које долазе од разних недаћа код поплаве, електрификације, дотрајалости објеката, нестручног образовања управљача, незналачки формулираних прописа, поремећаја у привреди, обарања вриједности новца, мегаломанских инвестиција и од много другога. Из оваквих и разних других ситуација настају милијардске штете, а да се и не покреће питање да ли би за такве штете требало и одговарати. Иако те штете осјетно умањују производност рада, уобичајило се да се оне од фонда општенародне имовине само отписују, као да се ради о регистровању неког губитка вишом силом. Али понекад има и таквих

ситуација да штете отписују управо они који би за њих требало да одговарају.

Појединци осјећају те штете само као неко „нужно зло", јер се још увијек стоји на гледишту правног позитивизма да су релевантне само оне штете које су предвиђене у неком пропису, тј. secundum legem. Да се одговорност secundum legem још увијек одразује и из свијести грађана, показују то и многи случајеви из дневног живота.

Кад је на примјер један радник тражио од подузећа накнаду за прековремени рад, правни савјетник му је одговорио да закон о радним односима не предвиђа особни доходак за прековремени рад. Надаље, кад су станари једне велике новоградње остали зими без грijања, један технички стручњак није им казао друго, већ да смо ми једина земља која нема прописа о топлинској изолацији (усп. Борба, Загреб 18. I 1967). Очигледно да се овдје ради о одговорности за штету о којој нема прописа, а која зато није ни ушла у свијест грађана, оптерећених позитивистичким легализмом.

Све ове празнине у погледу одговорности за штету које настају у прописима и у правној свијести кад се одговара secundum legem, указују нарочито на раскорак између правних средстава за борбу против штета и комплекса штета, који се стално повећава.

Тим све већим раскораком између одговорности као правне надградње и штеточинске базе морало се најзад отворити питање: да ли би се могло одговарати и за оне штете које су се одиста догодиле, а нису предвиђене нигдје у прописима. Теоријски би се могло казати: да ли би се одговорност secundum legem могла проширити у одговорност praeter legem.

То питање било је познато још у ранијем поретку. Али је менталитет цивилних правника био толико оптерећен познатом конзервативношћу, да су се тешко удаљавали од старих наслијеђених поставки. Слична конзервативност оптерећује правнике и данас, јер су они већином склонији већ познатим претпоставкама него да изналазе неке нове. Али су све већи комплекси штета били толико импресивни, да је схваћање secundum legem слабило, и поглед се све више управљао према гледишту praeter legem.

Отпочело се врло скромно, с екстензивном интерпретацијом прописа о одговорности за штету (усп. Dniestrzanski, Werklieferungsvertrag итд., стр. 55). Дјелотворне могућности овог предлога нису биле нарочите, пошто екстензивна интерпретација и онако не излази из оквира secundum legem. Али треба цијенити мисао која је одатле произашла, наиме, да за одговорност за штету није више довољан оквир формалног легалитета.

Тек је правник Армин Еренцвајг (Ehrenzweig) (усп. System итд. II, стр. 59) отишао у том погледу нешто даље. Од њега потјече замисао да би се законске претпоставке одговорности за штету могле примјенити аналогно и на оне штете о којима се у закону не говори.

У апсолутистичко вријеме аналогија се сматрала за врст интерпретације, па је стога и одговорност за штету остајала на ранијем гледишту. Али касније, па и данас, на аналогију се гледа као на допуну прописа, а према томе и Еренцвајгова мисао доживљава извјесно промакнуће. Оно

је у томе да се одговорност за штету већ приближила гледишту praeter legem. На жалост, нису се могли пронаћи неки случајеви одакле би се прегнантније видјело како је изгледало ово приближење у пракси, кад је аналогија значила допуну прописа.

Године 1888. легализиран је морал у Имовинском законику за Црну Гору, а новелирањем §-а 1295. А. Г,. З-а уведен је морал и у подручје одговорности за штету. Али по том основу одговара се за штету само онда кад је морал повријеђен намјерно. Ова принова отвара врло интересантно питање, наиме, да ли се увођењем морала у одговорност за штету прешло на гледиште praeter legem или је то тек неко проширење гледишта secundum legem.

Кад се пође с гледишта правног позитивизма, могло би се рећи да се ради о одговорности secundum legem, јер се ради о протуморалности која је уведена у закон као легална претпоставка одговорности за штету. Међутим, с гледишта данашњег поретка могло би се рећи да је настала друга ситуација. Наиме, да је протуморалност од гледишта secundum legem прешла на гледиште praeter legem, а да то у прописима није ни требало напоменути. Било би интересантно кад би се овај прелаз преиспитао научно. Но то би се могло урадити само у једном посебном разматрању.

Овом значајном подручју у правном поретку није се код нас поклањала потребна пажња. Ипак је недавно правник Слободан Перовић у Аналима Правног факултета у Београду од 1966. објавио инструктивну студију о посљедицама неморалних уговора. Перовић је познати цивилистички стручњак. Зато би било веома корисно за науку и праксу кад би он свеобухватно обрадио значење морала код одговорности за штету као и у робно-новчаној циркулацији.

То би био уједно потицај да се правна наука еманципује већ једном од грађанске филозофије, која још увек копа по моралу старим рационалистичким методама умјесто да га схвати као друштвену стварност, која је у прастаром поретку била најприје регулатив, а затим се повукла у свијест као допунско мјерило оцјене извјесних друштвених односа. Тиме би отпала и разна резоновања о „етици и метаетици" која у правну науку уносе пометњу, а да ни филозофији нису од користи.

Кад је ријеч о одговорности за штету, највећи замах у погледу прелаза на гледиште praeter legem учинила је наша судска пракса. Она је полазила одатле да су принципи одговорности садржани у правилима ранијег поретка, од којих се може и одступити. Овдје се примјерице наводи неколико случајева који ће илустровати мишљење наше праксе о томе.

Познат је један случај из 1964. године гдје је судска пракса стала на гледиште да се за удесе које су претрпјели чланови поморске посаде одговара по критерију пресумиране кривице, иако су прописи предвидјели такву одговорност само за удесе које претрпе путници. Очигледно је да се овдје ради о случају гдје је пракса с гледишта secundum legem прешла на гледиште praeter legem. Само то није одступање од старих правних правила које се предвиђа у закону од 23. октобра 1946. Ради се о случају гдје је пракса због боље заштите радне снаге прешла оквир једног легално одређеног обујма. Иако је ово, по себи, само један при-

мјер, ипак он инструира да се гледиште praeter legem не признаје само за правила бившег права, већ и за прописе данашњег поретка.

Овоме треба додати још један случај из праксе. У нашем поретку нема прописа о штетама које настају услијед нагомилавања људи на једном мјесту. Ипак кад се таква штета догодила на једној ногометној утакмици, суд је стао на гледиште да је правни основ одговорности „у самом факту штете" (усп. пресуда Врх. суда Србије од 13. 7. 1957. Гж 1735—57). Вјеројатно да би се нашло још сличних случајева. Али би за то требало прегледати многе судске архиве и штампу, а то је за рад једне снаге скоро несавладиво. Нису познати ни случајеви како је пракса схватила одговорност за штете у општим узанцама од 15. 1. 1954, гдје су све штете статуиране secundum legem. Кад би пракса стала овдје на гледиште praeter legem: да ли би то заправо био поступак „contra legem"?

Но судска пракса није у том погледу ријешила само поједине случајеве. Она је своје схваћање, да се прећи на гледиште praeter legem, изрекла и у једној апстрактној мисли, којој се може дати и нормативан карактер у материјалном смислу. То је пресуда (Врх. суд Југославије од 3. 10. 1963. Гж 36—63) гдје се поред осталога каже: „У сваком поједином случају постојање или непостојање чињеничног стања према одговарајућим правним правилима представља основ и услов одговорности... Но суд не може одбити тужбени захтјев једино на основу констатације, што неки правни прописи нису донијети." Ова мисао састављена је од једне материјалне и једне процесуалне формулације.

У материјалној формулацији истиче се да се одговорност за штету заснива на чињеничком стању статуираном у правним правилима. Тиме се другим ријечима хоће да каже да је код одговорности за штету полазна тачка у гледишту secundum legem. Кад би ова формулација стајала сама за себе, имала би позитивистички смисао, наслијеђен из прошлости. Али на томе се мисао не зауставља.

Одмах у другој формулацији каже се у процесном смислу да се тужбени захтјев код одговорности за штету не може одбити само на основу тога што неки правни прописи нису донијети. Тиме се скоро изрично хоће да каже да се за штету може одговарати и praeter legem.

На питање: да ли између ове двије формулације постоји нека супротност, може се одговорити да она не постоји. Наиме, ако се у једној реченици изражава најприје мисао о гледишту secundum legem, а одмах се затим наставља мисао о гледишту praeter legem, може то значити само толико да се гледиште secundum legem прошири у гледиште praeter legem. То се заснива на интерпретационој мисли да између уже и шире формулације не постоји противрјечност већ само допуна. Другим ријечима, пракса је овдје стала на гледиште да се за штету одговара secundum legem, уколико прописи постоје, а може се одговарати и praeter legem, гдје прописа нема.

Ефикасност овог гледишта јасна је већ сама по себи. Наиме, уколико се гледиште судске праксе универзализира, правни основ одговорности неће бити само у прописима већ и у самој чињеници штете, макар она у прописима и не била наведена. На тај начин правни основ одговорности за штету постао би опет материјалан односно неформалан, ка-

кав је по прилици био прије ере економског либерализма. Разлика би била једино у томе што данас овом гледишту треба додати потребу да се чува личност, чега изворно није било.

Има и других помјерања. Ако се усвоји гледиште да правни основ одговорности буде само у чињеници штете, промијенио би се и однос између одговорности и неодговорности. Од ере економског либерализма још се и данас задржало гледиште да је неодговорност принцип, а одговорност изузетак од тога. Уколико би се прешло на гледиште praeter legem, промијениле би се улоге, пошто би одговорност постала принцип, а неодговорност изузетак.

Ипак неће бити довољно да се прописом статуирају само случајеви неодговорности. Биће потребно да се статуирају и разне модификације и градације неодговорности. Овоме треба додати и посебно питање: да ли би се та одступања регулирала појединачно или генерално. Овдје је набачена само мисао о томе. А за боље разумијевање било би корисно да се она и посебно разради.

Кад би се усвојило гледиште praeter legem, имало би то и законодавних посљедица јер би се смањила законодавна процедура око одговорности за штету. Подручје одговорности за штету данас је веома широко. А тиме што би се усвојило гледиште praeter legem, отпале би многе појединости при статуирању штета. Може се казати да би отпала и разлика између одговорности за мане и одговорности за штете, а која се разлика још увијек сусреће у правним прописима.

У важећем поретку још се увијек успоредо статуира одговорност и неодговорност; а кад би се усвојило гледиште praeter legem, отпало би статуирање одговорности. На тај начин долазило би до извјесне уштеде у раду, јер би отпало старање о проширењу законодавног комплекса. Свакако је мало чудна појава да се повећава ефикасност прописа, иако се смањује законодавни рад.

Материјална посљедица од те ефикасности прописа је у томе да би гледиште praeter legem осјетно смањило раскорак између штета и правних средстава борбе, и поред тога што комплекс штета стално расте. То значи да би борба против штета била успјешнија, а успјешност ове борбе указује на сталан допринос производности рада, као што је већ уводно напоменуто.

Ако се усвоји гледиште praeter legem, промијенио би се донекле и однос између кривичног и грађанског поретка. У кривичном поретку важи као принцип критериј доказане кривице без изузетка. Међутим, у грађанском поретку постоји тај критериј такође, али са великим бројем изузетака, као што је већ напоменуто. Ако би се сад у грађанском поретку прешло на гледиште praeter legem, морао би се критериј доказане кривице напустити посвема и прећи на критериј пресумиране кривице; а тиме би се садашњи однос између грађанског и кривичног поретка пореметио из основа.

Овај поремећај односа има своје објашњење и у друштвено-политичким циљевима. Кривични поредак служи претежно заштити особности, а за тај циљ је критериј доказане кривице посве умјестан. Међутим, грађански поредак има за циљ борбу против штета, а то је настојање да

треба одговарати за сваку штету. С тиме се опет не слаже критериј доказане кривице, пошто у стварности има све више штета које измичу испод његовог захвата. Другим ријечима, кривични поредак прави у погледу одговорности за штету селекцију, док грађански поредак иде у том погледу за свеобухватношћу. Та свеобухватност била би нарочито истакнута кад би се одговарало по гледишту praeter legem.

Из цитираних одлука је познато да се гледиште praeter legem већ пробило у пракси, појединачно и општенито. Наставно, ту би праксу требало универзализирати, како би се на том темељу изградила и одговарајућа правна свијест. Таква пракса у складу је са духом данашњег поретка, како ће се видјети из даљег објашњења.

Главна материја о одговорности за штету secundum legem садржана је још увијек у прописима ранијих грађанских законика. Међутим, правила тих прописа су флуктантна, јер их пракса — с обзиром на закон од 23. 10. 1964. о неважности правних прописа итд. — може и не примијенити односно допунити новим гледиштима, ако се ради о развијању социјалистичких интереса у друштвеном поретку (усп. одлуку Врх. суда Југославије од 18. 5. 1956. Гз 37—56). С обзиром на правни основ одговорности за штету, то значи да се од гледишта secundum legem може одступити и прећи на гледиште praeter legem. А како се види из праксе о поморским удесима, одступило се у том погледу и од прописа савременог поретка. Ово гледиште олакшава борбу против штета, којих је све више. А борба против штета спада у подстицање друштвеног развоја, на којем, како се види, сарађује и судска пракса.

Гледиште да правни основ одговорности не буде у пропису већ у самој чињеници штете, одразило би се и на самој одговорности. Наиме, полазна је тачка у принципу да је за сваку штету везана посљедично одговорност. Но тај се принцип не може признати општенито, јер се томе супротставља особност, која је крупна тековина друштвене културе. Зато се сваки штетник мора поставити пред алтернативу да за штету одговара, уколико се не узмогне ослободити од одговорности својим властитим активитетом. Другим ријечима, то значи да се гледиште praeter legem мора везати за критериј пресумиране кривице.

У нашем поретку постоје три критерија одговорности за штету: критериј доказане кривице, критериј узрочности и критериј пресумиране кривице (тријализам). Овим тријализмом отвара се једно питање: по ком ће се критерију оцењивати одговорност кад би њен правни основ био садржан само у чињеници штете.

Критериј доказане кривице не би се у ту сврху могао препоручити јер он, као што је већ познато: прекомјерно форсира самоопредјељење појединаца, заустављa прогрес друштва и у погледу активирања радне снаге не дјелује даље од просјечности (усп. Вуковић, Редукција критерија о одговорности за штету, Правни живот, Београд, 1966, бр. 5).

Критериј узрочности претјерује опет у обрнутој крајности. Он, додуше, подстиче усавршавање производних средстава. Али на другој страни појачава супротност између појединаца и друштва на терет појединаца. За појединце то значи све веће оптерећење њихових психофизичких снага и инклинирање на тзв. „болести цивилизације" (усп.

Georges Friedmann, Ou va le travail humain). Зато кад би се прешло на гледиште praeter legem, не би се могао препоручити ни критериј узрочности. Овај критериј противан је и осјећају правичности, јер допушта екскулпацију штетника само у три случаја, а то је више него мало кад се ради о заштити особности, на коју се мора мислити и с гледишта praeter legem.

Укратко казано, критериј доказане кривице и критериј узрочности стоје један другоме екстремно насупрот. Један претјерано стимулира самоопредјељење на терет друштва, а други подстиче прогрес друштва на терет појединаца. Зато се ниједан од њих не би могао препоручити, нарочито не онда кад би се прешло на одговорност praeter legem. Преостаје једино да се прихвати критериј пресумиране кривице, јер он доводи у склад усавршавање производних средстава са чувањем особности. Бит ће од интереса да се то и поближе освијетли.

Што се тиче усавршавања производних средстава, односно подизања друштвеног прогреса, критериј пресумиране кривице дјелује једнако као и критериј узрочности.

Али што се тиче чувања особјености, односно стимулирања самоопредјељења, пресумирана се кривица приближује критерију доказане кривице и удаљује се од критерија узрочности. Гдје је њено мјесто у овом распону, видјет ће се из обостраног успоређења.

Као што је већ споменуто, код доказане кривице нема екскулпације, јер она није овдје ни потребна. Из поретка се види да је особност овдје већ унапријед гарантирана као неки „особни привилегиј". То значи да је појединац чува без икаквог активитета, тј. да се за њу не мора уопће ни да бори. Кад се особност, према томе, проматра у перспективи доказане кривице, она изгледа не само као нека еманципација од друштва већ и као нека егзистенција изнад друштва. То управо одговара концепцији економског либерализма, који је, као што је познато, форсирао самоопредјељење и тиме стављао појединце изнад друштва. Пошто је данас економски либерализам одбачен, требало би отклањати и поједине његове правне одразе.

Критериј пресумиране кривице чува такође особност. Али не допушта појединцу да при том остане пасиван. Појединац се за њу мора борити извесним активитетом, а средства за ту борбу даје му институт екскулпације, која је овдје широког обујма, јер иде све до границе процесне могућности. То значи да се особност по критерију пресумиране кривице развија у границама друштва, а то јој управо даје друштвени карактер.

Сумарно би се могло казати да оба критерија развијају особност. Али пресумирана кривица чини то друштвеним средствима и активно у склопу друштва, а доказана кривица пасивно и изнад друштва.

Предност пресумиране кривице још је у томе да развија особност у складу са прогресом друштва и тиме не утјече негативно на производност рада. Према томе, нема овдје ни оне отежавајуће супротности између појединаца и друштва која се показује код критерија доказане кривице и код критерија узрочности.

Из свега што је овдје изложено требало би се одлучити за критериј пресумиране кривице, уколико се усвоји гледиште да је правни основ одговорности у чињеници штете. Кад би се критериј пресумиране кривице усвојио као једини, изнивелирао би се у том погледу наш поредак са поредцима осталих социјалистичких земаља, које усвајају критериј пресумиране кривице, иако нису прешле на одговорност praeter legem.

Кад би се стало на гледиште да правни основ одговорности буде у чињеници штете и да се одговорност сљедствено томе оцјењује по критерију пресумиране кривице, олакшао би се законодавни рад јер би тежиште дјеловања остало само на судској пракси. Праксу би требало само универзализирати, док би се прописима статуирале само оне ситуације у којима се за штету не би одговарало. То показује да би судска пракса била главни актер за рјешавање овог проблема, а на томе је она већ почела да ради.

У овом прилогу дат је само идејни приказ за проучавање постављеног проблема. Али за само рјешење није то довољно. Требало би у ту сврху прикупити што више појединости из судске праксе и консултовати статистичке податке о одговорности за штету, уколико такви подаци код нас постоје.

Вјеројатно би се нашле интересантне смјернице и у оним службама које било у ком виду учествују у борби против штета, односно у подизању производности рада правним инструментима. Макар ти подаци били и скромни, они би показали неки резултат рада већ и онда кад би се концентрирали на једном прегледном мјесту.

Код нас има мало теоретичара који се занимају за борбу против штета. А и они који су дјеловали у том подручју већином нису ни ишли даље од врло скромне критике постојећих гледишта. Ипак се ни у једном од тих радова није проучавала одговорност за штету с гледишта производности рада.

У јавности се говори о милијардским штетама, које оптерећују опћенародну имовину и коче производњу. Али друштвене посљедице одатле скоро да се и нису третирале у нашој литератури. Велики дио литературе односи се и на парафразирање прописа, који су доста многобројни и помало непрегледни. Али кад би се у литератури управо из ове перспективе гледало на штете, били би и прописи о штети далеко успјелији.

Пада у очи да ни у нашим правним организацијама нема института, центара, служби, реферада, савјетовалишта и осталих облика рада који би се бавили правном проблематиком штета и тиме индиректно стимулирали производност рада. У том погледу запажа се упадљива празнина, која се непријатно осјећа и у науци и у пракси.

Активност правника не би требало да застаје кад је ријеч о борби против штета. Кад би се одговорност за штету својскије проучавала, рјешили би се многи проблеми, који нам се засад јављају као веома сложени. У пракси се све више запажа подвајање између уговорних и вануговорних односа. То ће систему одговорности за штету дати већу еластичност и самосталност, а тиме ће се олакшати и интензивирање рада на овој проблематици.

У овом раду дат је само један прилог и потицај да се интензивније приђе проучавању одговорности за штету. Вриједи запазити да се овој проблематици даје посебно мјесто и у законодавној политици. Можда је тај прилог и само један покушај. Али и покушаји могу да буду користан потицај кад се ради о поправци једног заосталог, али толико значајног подручја у правном систему.

Зато ће радови наших стручњака, па и оних који се неће слагати с овим излагањем, бити такође користан допринос за испитивање гледишта које се овдје предусретљивошћу Редакције износи пред форум наших стручњака.

Проф. др Михајло Вуковић

РЕЗЮМЕ

Правовые основания возникновения ответственности за причиненный вред

В своей статье „Правовые основания возникновения ответственности за причиненный вред" автор сначала дает обзор развития правовых оснований. Это развитие достигло полноты выражения в понимании хозяйственного либерализма, по которому правовыми основаниями возникновения ответственности за причиненный вред могут быть только предположения, предусмотренные законом. Тем самым правовые основания приобрели формально-правовой характер. Эту точку зрения приняли и законодатели. Между тем она не отвечала борьбе против причиняемого вреда, разные виды которого, с развитием средств производства, становились все многочисленнее.

Ради устранения затруднений по мнению автора следовало бы установить, что возникновение ответственности имеет место и в случаях причинения тех видов ущерба, которые законом не предусмотрены. Теоретически это означает, что определение ответственности по критерию secundum legem следовало бы распространить и на критерий praeter legem.

Стремление к такой возможности наблюдалось еще в классической литературе, что видно из применения распространительных толкований и аналогий. Находя их недостаточными, автор усматривает решение в определении ответственности за причиненный вред только с точки зрения praeter legem. По его мнению это соответствует структуре правопорядка, существующему пониманию ответственности за причинение морального ущерба, а в особенности повышению производительности труда юридическими инструментами.

В заключение автор излагает мнение, что причинитель вреда при таком положении должен нести ответственность за причиненый вред лишь по критерию зачитываемой вины, так как он приводит в соответствие рост общественного прогресса и охранение личности.

SUMMARY

Legal ground for Liability for Damage

In the article »Legal Ground for Liability for Damage« the author first gives a historical background of the development of the legal ground. This development reached the summit in the notion of the economic liberalism taking that only a supposition provisioned by law should be considered as the legal ground for liability for damage. This means that the legal ground has been given formally a legal character. Such a notion is accepted by

legislators. However, this was not suitable for fighting damage that increased with the improvement of the means of production.

In order to remove these difficulties, the author thinks that liability for damage should exist even in the case of damage that is not provisioned by law. In theory this would mean that establishing of liability under the criterion secundum legem should be extended to the criterion praeter legem.

Tendencies to such a solution are noticed even in the classical literature, and this is proved by application of the extended interpretations and analogies. Considering that this is not sufficient, the solution in author's opinion would be assessing liability for damage from the aspect of praeter legem only. In his opinion this corresponds to the structure of the legal order, the valid comprehension of liability for anti-moral damage, and in particular to the raising of productivity of labour by legal instruments.

Finally, he states that the person causing damage should be held responsible only for the damage under the criterion of a presumed guilt, because this brings into harmony promotion of the social progress and protection of personality.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Rechtsgrund des Schadebersatzes

In seiner Abhandlung »Der Rechtsgrund des Schadebersatzes« öffnet der Autor die Betrachtung mit einer Uebersicht der Entwicklung des Rechtsgrundes. Diese Entwicklung erreichte den Höhepunkt während des wirtschaftlichen Liberalismus in der Auffassung, dass unter dem Rechtsgrund des Schadenersatzes bloss die in einem Gesetz statuierte Voraussetzung zu verstehen sei. Dies heisst, dass der Rechtsgrund dadurch einen formallegalen Charakter erhalten hat. Diese Auffassung wurde auch von den Gesetzgebern übernommen. Sie entsprach aber nicht der Bekämpfung der mit Entwicklung der Produktionsmittel ständig zunehmenden Schäden.

Zwecks Linderung dieser Schwierigkeiten entwickelte der Autor die Ansicht, dass auch für derartige Schäden zu haften sei, welche sich ereigneten, ohne in einer Vorschrift statuiert zu sein. In theoretischer Zusammenfassung heisst es, dass die Haftung vom Kriterium secundum legem zum Kriterium praeter legem erweitert werden sollte.

Die Hinneigung zu dieser Möglichkeit erblickte man schon in dem klassischen Schrifttum, wie es die Anwendung der erweiternden Interpretation und der Analogie bezeugt. Erklärend dies als unzureichend, sah der Autor die Lösung darin dass die Schadenersatzhaftung bloss nach dem Kriterium praeter legem beurteilt wird. Seiner Ansicht nach entspricht dies der Struktur der Rechtsordnung, der geltenden Auffassung über die Haftung für sittenwidrige Schäden und besonders der Erhöhung der Arbeitsproduktivität durch die Rechtsmittel.

Abschliessend wird noch ausgelegt, dass sich der Schädiger in diesem Zustande bloss nach dem Kriterium des präsumierten Verschuldens zu verantworten soll, nachdem dies gleichzeitig der Förderung des gesellschaftlichen Fortschrits und der Wahrung der Persönlichkeit entspricht.

RÉSUMÉ

Les fondements juridiques de la responsabilité

Dans son article »Les fondements juridiques de la responsabilité« l'auteur a d'abord exposé un aperçu du développement des fondements juridiques. Ce développement a atteint son point culminant dans la conception du libéralisme économique, selon laquelle il ne faut considérer comme fondements juridiques de la reponsabilité pour le dommage que l'hypothèse

statuée par la loi. Cela signifie que les fondements juridiques ont acquis de cette façon le caractère formel juridique. Une telle conception a été adoptée aussi par les législateurs. Cependant, elle ne correspondait pas à la lutte poursuivie contre les dommages qui devenaient de plus en plus nombreux avec le perfectionnement des moyens de production.

Pour écarter ces difficultés il faudrait, selon l'auteur, que la responsabilité existe même dans le cas que les dommages n'aient pas été statués par la loi. Au point de vue théorique cela signifie que l'estimation de la responsabilité d'après le critère secundum legem devrait être élargie sur le critère secundum legem devrait être élargie sur le critère praeter legem.

La tendance vers une telle possibilité peut être aperçue aussi dans la littérature classique, ce qui peut être prouvé par l'application des interprétations élargies et de l'analogie. En considérant que ceci est insuffisant l'auteur voit la solution uniquement dans l'estimation de la responsabilité pour le dommage du point de vue praeter legem. Selon son opinion cela correspond à la structure de l'ordre juridique, à la conception de la responsabilité pour les dommages causés contre la morale, et surtout l'accroissement de la productivité du travail par les instruments juridiques.

L'auteur a terminé son article en exposant l'opinion selon laquelle dans une situation pareille l'auteur du dommage doit répondre pour le dommage seulement d'après le critère da la faute présumée, car il coordonne le relèvement du progrès social et la sauvegarde de la personnalité.

ПОЈАВА, РАЗВОЈ И ЕЛЕМЕНТИ САВРЕМЕНЕ КРИМИНАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

Политика сузбијања криминалитета има свој историјски развој који датира веома одавно, мада је појава термина „криминална политика" новијег датума (1). Познато је да су друштва настојала од најстаријих времена да сузбију не само теже облике девијација, већ и друге облике понашања која су нарушавала правила друштвеног живота и односе који на њима почивају. Схватања тога спречавања су се мењала у току историјског развоја. Сходно томе, јављају се различита средства и мере сузбијања тих појава у разним друштвима и на различитим степенима развитка.

Међу тим средствима борбе против криминалног понашања истичу се посебно кривичне санкције, које су по своме карактеру репресивне и принудне у односу на извршиоца кривичног дела. Оне су различите по своме карактеру и појавним облицима, што је условљено степеном историјског развитка и карактером земље у којој се предвиђају и примењују. Раније су постојале казне као једини облик кривичне санкције, а данас, у модерној криминалној политици, већ се јављају и друге санкције — мере безбедности и васпитне мере које се примењују према малолетним делинквентима.

Ранија криминална политика, ослањајући се на законе и казну као своје основне инструменте, сводила се на мере према појединцу — извршиоцу кривичног дела, па су се у томе смислу стално разрађивали и усавршавали поједини казнени системи. Насупрот томе, савремена политика сузбијања криминалитета напушта све више репресивна обележја и добија карактер све шире социјалне превенције, која је у стању да се ефикасније супротстави криминалитету и другим појавама социјалне патологије.

а. *Основи историјског развоја криминалне политике*

У примитивним друштвима казна је често била примењивана као облик друштвеног реаговања на понашања која су реметила друштвено јединство. Она је имала функцију да успостави друштвени ред и равнотежу који су поремећени извршеним делом. Она је штитила друштвени поредак који је уздрман кривичном радњом. Међу такве облике успо-

(1) Др М. Чубински сматра да је овај термин употребио први у европској литератури A. Feuerbach 1804. године у своме делу „Versuch einer Criminaljurisprudenz des Koran", мада има схватања да он припада Хенкеу. (Криминална политика, Београд, 1937, стр. 3).

стављање равнотеже спадају „компензација" (compensations pénales) која има претежно симболичко значење, и одмазда (talion) која има за циљ да у погледу патње изједначи извршиоца кривичног дела са жртвом тога дела. У овим случајевима казна је окренута према кривичном делу и она, по правилу, искључује личну одговорност.

У каснијем развоју, упоредо са процесом индивидуализације и диференцирања друштвеног живота, јавља се систем кажњавања оријентисан према извршиоцу кривичног дела, у коме треба да се изрази мера његове одговорности. На основу овога система који је карактеристичан за цео каснији развитак, јављају се две основне тенденције — прва, садржана у идеји испаштања, полази од субјективне одговорности као јединог облика одговорности и тежи за поправљањем извршиоца кривичног дела, друга има за циљ да предвиђањем и изрицањем казне застраши грађане да не врше кривична дела. Да би се постигао такав ефекат, казне морају бити врло оштре. На тој основи почива класична кривичноправна теорија, која у ствари развија појам криминалне политике (2). Може се рећи да се криминално-политички елементи јављају у науци кривичног права тек у делима представника ове теорије.

У основи криминалне политике класичног кривичног права лежи схватање да се реакција против криминалитета мора темељити на правном систему, на закону који извршилац дела мора разумети јер у противном он не подлеже утицају кривичног права, да се грађанин може казнити само за оно дело које је инкриминисано и оном казном која је предвиђена у закону („nullum crimen, nulla poena sine lege"), да се треба оријентисати на ублажавање казни, што је одговарало условима грађанског либерализма у прошлом веку. Сматра се да је кривично дело ликвидирано са кривичном пресудом и да је тиме успостављен правни поредак. Осуђено лице треба преваспитати и пружити му друге облике помоћи. М. Ансел (Ancel) истиче да ову криминалну политику карактеришу три основна обележја — легалитет, правност и либерализам (3). Према схватању ове школе кривично дело је правни појам, па је стога нужно усавршавати кривично законодавство и развијати правну технику. Од закона се тражи да обухвати и разради све елементе кривичног дела, сву реалност криминалитета, па и санкцију која се одређује према тим елементима. Овој школи је стога туђ принцип индивидуализације. У настојању за успостављањем правног поретка који је у ствари апстрактан, она се труди да саучесништво, покушај, поврат, стицај кривичних дела и друге сличне проблеме постави и третира као правна питања, што долази нарочито до изражаја у неокласичном кривичном праву у другој половини прошлог века.

Крајем прошлог и почетком овог века јавља се реакција на класичну криминалну политику од стране представника позитивистичког правца у криминологији, који у озбиљној форми развијају криминално-политичке елементе. У ствари од њих потиче покрет криминалне политике. То

(2) H. Lévy-Bruhl, Problèmes de sociologie criminelle, објављен у „Traité de sociologie" у редакцији G. Gurvitch, Париз, стр. 20, 21.

(3) Карактеристична обележја модерне политике сузбијања криминалитета, „Зборник" Правног факултета у Загребу, бр. 1, 1960.

су пре свега Ломброзо, Фери, Гарофало, и други писци италијанске позитивистичке школе. Они сматрају да је извршилац кривичног дела принуђен, с обзиром на своје нагоне, да врши кривична дела, па стога не треба да буде кривично одговоран. Они предлажу да се против опасних делинквената, уместо казне изричу мере сигурности, које представљају мере социјалног карактера и које саме по себи воде смањењу могућности за вршење кривичних дела. По њима, душевно болесне делинквенте треба упућивати у специјалне заводе и подвргавати их специјалним третманима. Вишеструке злочинце и злочинце из навике треба елиминисати из друштва доживотно или на неодређено време. У том смислу је изграђен у многим земљама читав систем мера за неутрализацију друштвено опасних делинквената. Ову фазу развоја криминалне политике М. Ансел назива „борбом против опасног стања делинквента" (4). Позитивисти први супротстављају друштвену одбрану репресији и проширују њен смисао и садржај — на противкриминалну реакцију. Са њима почиње испољавање тежње за развијање криминалне политике на основама друштвене одбране. Истина, и раније се говорило о заштити друштва од злочина иако се тај термин није употребљавао, али је она замишљена и остваривана путем репресије, па се стога истицала и подвлачила нужност репресивних мера. Тим својим залагањем да се на место традиционалних казни примењују мере социјалног карактера ова школа чини свој допринос модерној политици сузбијања криминалитета.

Највећу критику класичне школе извршила је школа „друштвене одбране", која се јавља у Италији двадесетих година овога века, као наставак позитивистичке школе. Она се јавља најпре као школа друштвене одбране, а касније се развија у верзији „нове друштвене одбране", која је изложена у аутентичној форми у књизи њеног творца М. Ансела „Нова друштвена одбрана" (5). Ова школа поставља у средиште криминалне политике заштиту друштва од напада антисоцијалних елемената и ресоцијализацију извршиоца кривичног дела. Класична школа је полазила од интереса појединца, залажући се за његово поправљање, школа друштвене одбране, напротив, има у виду како интерес друштва тако и интерес појединца.

Та заштита друштва постиже се, с једне стране, вођењем радикалне социјалне политике са профилактичким значењем. У циљу превенције криминалитета предлаже се пружање социјалне помоћи, вођење борбе против алкохолизма, сузбијање аналфабетизма, лечење ментално болесних лица и друге мере којима се штити друштво од криминалитета. Ту долазе затим и мере безбедности које имају индивидуални карактер и којима се спречава извршење кривичног дела. Оне се односе у првом реду на душевне болеснике. Тиме ова школа излази из оквира класичне генералне и специјалне превенције која се заснива на репресији.

С друге стране, ако је већ кривично дело извршено, активност криминалне политике се састоји у преваспитавању његовог учиниоца, уз

(4) Ibid.

(5) Преведена и објављена на српскохрватском у издању Института за упоредно право, Београд, 1963.

пуно поштовање његове личности и његових права. Њена пажња је усредсређена на личност у пуној мери. Тражи се пуна рехабилитација личности у друштву. У том циљу школа друштвене одбране тежи да преваспита преступника и да направи од њега новог човека, коме ће бити стране антисоцијалне тежње, склоности и акције. То захтева комплексно изучавање личности, њеног развитка и процеса њене социјализације. У вези с тим ова школа захтева адекватан казнени систем, који ће се заснивати на проучавању осуђеног лица, на примени третмана који ће најбоље водити његовој ресоцијализацији и на вођење бриге о њему после издржане казне у циљу што пунијег укључивања у нормални ток живота. Тиме ова школа показује посебан однос према делинквенту, који се заснива на најновијим резултатима друштвених наука и посебно наука о човеку. С правом се стога истиче да ова школа представља у суштини нови облик криминалне политике и да је она највише допринела развоју савремене политике сузбијања криминалитета (6).

Узев у најопштијем смислу, може се рећи да се у формулацији „спречавање криминалитета и поправљање извршилаца кривичних дела" најверније изражава основна карактеристика школе друштвене одбране, мада је она у оквиру комплекса: друштво—појединац превише оријентисана на појединца, сматрајући да се ресоцијализацијом личности постиже највећа заштита друштва од криминалитета, а мање на превентивну моћ друштва, његових снага, вредности и утицаја, који треба у крајњој линији да покажу главно дејство у том процесу (7).

Предње излагање показује да је савремена политика сузбијања криминалитета постепено припремана, да су њеном развоју давале мање или веће прилоге раније школе и поједини писци који су припадали тим школама. У том погледу су значајне заслуге класичне кривичноправне школе са њеним начелом законитости, које улази у основе савремене криминалне политике, позитивистичке талијанске школе и школе друштвене одбране. Сумирајући тај развитак, М. Ансел истиче три фазе изградње савремене криминалне политике. Прва се јавља са позитивистичком школом, са Ломброзом, Феријем и другим писцима који поклањају посебну превентивну пажњу опасним делинквентима. Друга фаза се јавља између два светска рата. За њу је карактеристично да поред елемената класичне школе (начело законитости, моралне одговорности, ретрибутивне казне) истиче и нове елементе: специјалан режим за малолетнике и шира судска овлашћења у погледу индивидуализације кривичне санкције. Залажући се за мере безбедности, она се испољава у „систему двоструког колосека" — казне и мере безбедности, који је дошао до изражаја у законодавствима и пракси многих земаља. Трећа фаза настаје после II светског рата. За њу је карактеристично поштовање и заштита људске личности и тражење конкретних средстава за вођење успешне борбе против криминалитета. Она се залаже за систем „probation", за проучавање личности, увођење медико-психолошког и социјалног проучавања личности делин-

(6) H. Lévy Bruhl, нав. дело.

(7) Та тенденција се испољава у схватањима и радовима појединих писаца и на међународним сусретима. Она је дошла до изражаја и на VII међународном конресу друштвене одбране (видети генерални реферат F. Ferracuti — „Aspects criminologiques et sociologiques").

квента, за нове методе и третмане у казненим установама. Ансел каже да ову фазу карактерише реализам, проучавање научним методама, социјализација кривичног права, интернационализација на бази тражења заједничких решења и хуманистичка усмереност (8).

б. *Теорије криминалне политике. Теорија генералне и специјалне превенције*

Из предњег излагања се види да се суштина криминалне политике све до краја прошлог века сводила у основи на казну, да се циљеви казне историјски мењају — раније се она сводила на одмазду и испаштање који погађају извршиоца кривичног дела, а касније долази до истицања — сузбијање криминалитета и заштита друштва. На тој основи се рађају у литератури разне теорије о циљу кажњавања — апсолутне, релативне и мешовите.

Апсолутне теорије о циљу казне јављају се на основу истицања одмазде и испаштања као основног циља казне. По њима, зло треба враћати за зло, јер се једино тако успоставља поремећена равнотежа и осигурава апсолутна правда. Овде се, према томе, не може говорити о заштити друштва од криминалитета, ту се, напротив, тежи постизању других ефеката. Ове теорије заступају представници класичне кривичноправне школе.

Релативне теорије о циљу казне повезане су са променом циља казне и истицањем заштите друштва од криминалитета као основног циља кажњавања. По њима се извршилац кривичног дела кажњава зато да би се сузбијањем криминалитета заштитило друштво. Међу новим теоријама посебно се истичу теорија генералне превенције и теорија специјалне превенције, које су посебно формулисале и развиле појмове — генерална и специјална превенција.

Поред апсолутних и релативних теорија истичу се и мешовите теорије о циљу казне, које истичу и одмазду и превенцију као елементе који улазе интегрално у циљ кажњавања.

Међу истакнутим теоријама о циљу казне истичу се посебно теорија генералне превенције и теорија специјалне превенције, које у ствари припадају релативним теоријама. Њима се у литератури поклања посебна пажња, па ћемо се стога на њима дуже задржати.

Специјална превенција се састоји у спречавању извршиоца кривичног дела да изврши поново исто или друго кривично дело. Међутим, схватања о начину спречавања су се мењала, па се самим тим мењала и суштина специјалне превенције. Раније се полазило од застрашивања, а у савремено доба тај се циљ постиже преваспитавањем извршиоца кривичног дела.

Генерална превенција се употребљава да би се остварио утицај на грађане да не врше кривична дела. То се постиже изазивањем страха казном предвиђеном у закону за инкриминисана понашања, кажњавањем

(8) В. нав. дело „Карактеристична обележја модерне политике сузбијања криминалитета".

за извршена кривична дела и применом строгости у извршавању казне у казненим установама. Сматра се да предвиђање кажњавања у закону за извесна понашања, прибегавање том кажњавању од стране одређених органа и извршавање казне значи упозорење свим грађанима да се уздржавају од криминалног понашања. Основни су закони који садрже инкриминације, органи који их примењују и начин њихове реализације. Претња казном и њеном применом треба да води остваривању антикриминалних циљева.

Овим теоријама се упућују извесне критичке примедбе које оне не могу издржати. Оне се не могу прихватити као теорије савремене криминалне политике. Њима се оправдано замера да не воде рачуна о простору и времену, да претпостављају да се сврха кажњавања — заштита друштва од криминалитета са својим практичним апликацијама, може одређивати независно од карактера друштва и његове структуре. (9). Апсолутне теорије не полазе од заштите друштва од криминалитета као циља криминалне политике, већ теже за другим ефектима — за одмаздом и испаштањем, стога су оне неприхватљиве. Такође, ни релативне теорије не могу да се прихвате. Њима се приговара да су једностране, да се заснивају на превенцији која се темељи на репресији. Оправдано се истиче да таква превенција није у стању да успешније сузбија криминалитет, да упркос кривичној репресији многа лица врше кривична дела, да је ефекат таквог спречавања „апсолутно непознат", да нема метода којима се може доћи до таквог сазнања, итд. При томе служе као илустрација душевно абнормална и болесна лица која су одсутна из спољњег света и професионални делинквенти, за које се истиче да гледају хладнокрвно на законе и друге инструменте репресије, што долази до изражаја нарочито тамо где делују многи други фактори који се супротстављају деловању закона. То значи да је утицај кривичне репресије најмањи баш тамо где је најпотребнији. А уколико долази до утицаја закона и казне на грађане да не врше кривична дела, он је највећи баш тамо где је најмање потребан — код лица која су посебно осетљива према општој моралној осуди (10).

в. Основне карактеристике досадашње криминалне политике

Видели смо из предњег излагања да је криминална политика, као теоретска и практична дисциплина која се бави сузбијањем криминалитета, мењала своја схватања, свој садржај и средства својих практичних акција. Та еволуција је условљена, пре свега, развојем схватања о спречавању криминалитета, која су се мењала сообразно општем развоју друштва и друштвене мисли и посебно развоју кривичноправне и криминолошке теорије и праксе. У овој области она су прешла пут од одмазде и пасивне кривичне репресије до истицања схватања широке друштвене превенције, која обухвата не само ресоцијализацију постојећих деликвената, већ се заснива на предузимању разних социјалних акција и широко

(9) Н. Срзентић и др А. Стајић, Кривично право, општи део, Београд 1961, стр. 290, 291.
(10) O. Kinsberg, „Reflexions critiques sur la prevention", „Revue internationale de criminoiogie et de police technique", Génève бр. 1, 1954, стр. 8—20.

схваћеној социјалној активности друштвених и државних органа, организација и грађана, која је усмерена првенствено на отклањање непосредних објективних и субјективних узрока предделинквентног и делинквентног понашања.

Активност раније криминалне политике сводила се на обезбеђење друштвеног система установљавањем и развијањем позитивноправних инкриминација и разрадом кривичне процедуре за изрицање и извршење казни. Она се према томе ослањала на кривично законодавство и активност органа који су кривичне законе спроводили у живот. Теорија и пракса тих ранијих кривичноправних система полазила је од становишта да кривични законици и санкције које су у њима садржане, а које делују репресивно на осуђена лица, представљају већ по својој објективној датости ефикасну превентивну меру која је у стању да изазивањем страха утиче на многе појединце да се уздрже од вршења инкриминисаних радњи. То значи да је у тим системима кривично законодавство фунгирало као основни инструменат борбе против криминалитета. У томе се изражава превентивна функција кривичног законодавства на генералном плану. Сходно томе, ранија криминална политика била је преокупирана развијањем и усавршавањем кривичног законодавства, како би се помоћу њега што ефикасније деловало на сузбијање криминалитета.

Слично стоји ствар и са специјалном превенцијом, која се испољавала у спречавању осуђених лица да врше нова кривична дела њиховом изолацијом у посебним установама. Ослањајући се на законе и казну као основне инструменте, ранија криминална политика се, практично узев, сводила на мере према појединцу — извршиоцу кривичног дела, па су у том смислу разрађивани разни законски инструменти — превентивно лишавање слободе, суђење и осуда, условна осуда, одлагање извршења казне, отпуштање на реч, помиловање, комутација, лишавање слободе, поступање са осуђеним лицем у казненом дому и други институти. Многи писци су схватили криминалну политику као прилагођавање казне извршиоцу кривичног дела. То схватање је доминирало до појаве покрета „друштвене одбране" (11).

Превентивност, која је раније долазила до изражаја у области криминалне политике, сводила се на превенцију у ужем смислу, на тзв. кривичну превенцију, што је одговарало карактеру класног друштва и третирању личности у њему. Та се превенција заснивала у суштини на репресији, на тзв. пасивном застрашивању разним кривичним мерама и казнама кривичног законодавства. Сходно томе и улога фактора јавности сводила се углавном на популаризацију кривичног законодавства, акција полиције и других органа репресије посредством штампе, радија и других сличних средстава. У својој суштини на то се сводила генерална и специјална превенција у својим класичним облицима.

Такво схватање суштине криминалне политике условило је и њено третирање, било као елемента науке кривичног права или као њене гране која има за циљ смањење криминалитета развијањем кривичног законодавства и кривичног правосуђа. Та њена подређеност је нарочито карак-

(11) E. F. Hunt, Social Science, An Introduction to the Study of Society, New York, 1955, стр. 288 и 289.

теристична за крај прошлог и почетак нашег века, када све више долази до изражаја проширивање науке кривичног права на неке нове тзв. помоћне дисциплине — криминалну антропологију, криминалну социологију, криминалну политику, криминалну етиологију, криминалистику, криминалну психологију, криминалну психопатологију, пенологију, криминалну статистику и друге дисциплине (12). Криминалној политици све до недавно није пошло за руком да се ослободи туторства кривичноправне догматике и конституише као самостална дисциплина.

Наравно, таква криминална политика, тако схватана и практично остваривана, није могла имати много успеха ни на подручју специјалне а још мање генералне превенције. То је разумљиво, јер она није била оријентисана на сузбијање непосредних корена и услова који изазивају криминалну активност, нити се ослањала на ширу друштвену интервенцију и активизацију јавног мњења. Ако се има у виду да је криминалитет, било као масовна или појединачна појава, етиолошки узев, условљен приоритетно друштвеним условима који човека формирају и оријентишу на криминалну активност, у том случају се политика сузбијања криминалитета не сме заснивати само на репресији која ће, истина, с обзиром на субјективне изворе криминалитета у случају здравих и нормалних делинквената, представљати и даље значајан елеменат те борбе, већ се мора приоритетно и доминантно оријентисати на широко схваћену друштвену превенцију, која треба да се развија на основу систематских програма социјалне превенције и резултата савремене мисли.

Са даљим развојем друштва, са развојем мисли уопште и посебно у области криминолошких и кривичноправних дисциплина, са продором разних напредних друштвених струјања, тенденција и процеса у друштвени живот у току протеклих деценија нашега столећа, долази се све више до сазнања да тежиште борбе против криминалитета треба да лежи на једној широко схваћеној друштвеној превенцији, која се заснива на предузимању разних социјалних акција и широко схваћеној социјалној активности државних и друштвених органа и грађана, која је првенствено усмерена на отклањање непосредних објективних и субјективних узрока криминалитета и других појава социјалне патологије. Реч је о предузимању разних економских, социјалних, васпитних, културних, здравствених, ментално-хигијенских и других сличних мера, којима се постепено отклањају непосредни извори криминалитета и других негативних друштвених појава, што треба да дође до изражаја нарочито у социјализму где процес социјалистичке изградње намеће по себи предузимање таквих социјалних мера које ће све више хуманизовати друштвену средину човека.

Тиме се предмет криминалне политике проширује на широко схваћену социјалну превенцију која добија нови и шири садржај, другу, садржајнију оријентацију, засновану на изучавању и развијању широке друштвене активности која претендује на сузбијање не само криминалитета, већ и других појава социјалне патологије, прелазећи тиме уске оквире генералне и специјалне превенције, које чине, разуме се, и даље предмет њеног интересовања у одређеним размерама.

(12) В. М. Чубински, нав. дело гл. II.

У томе процесу мења се, наравно, и ситуација на подручју специјалне превенције, која се мора све више усаглашавати са основним захтевима и развојем науке. С једне стране, стварање услова за позитиван и свестран развој човека треба да обезбеђује његову пуну социјализацију у друштву и да га чини резистентним у односу на криминално и девијантно понашање уопште. С друге стране, савремени развој научне мисли и, пре свега, мисаона достигнућа на подручју наука о човеку, захтевају и примену новијих, на науци заснованих и човеку адекватних третмана и мера ресоцијализације у систему извршења кривичних санкција (13).

Међутим, упркос истакнутим сазнањима и многим покушајима развијања радикалних антикриминалних друштвених мера, превентивна политика криминалитета своди се великим делом на личност извршиоца кривичног дела, на разне мере и третмане који се примењују према њему. Истина, многи писци су и раније давали предлоге за спровођење социјалних мера и реформи у друштвени живот у циљу спречавања криминалитета. У својим делима (14) А. Принс не своди криминалну политику на репресију, већ је проширује и на социјалне мере, од којих очекује превентивне успехе. Е. Фери је препоручивао велики низ таквих мера (15). Први међународни конгрес криминалне профилаксе (Париз, 1959) залаже се у својој резолуцији за организовање превенције злочина адекватно савременом добу развијене технике. Школа друштвене одбране предлаже решавање низа друштвених проблема — аналфабетизма, алкохолизма, стамбених проблема и сл. Међутим, та сазнања нису могла бити реализована, што је нарочито случај у буржоаском друштву. Разлог томе лежи у околности што основне економске и друге социјалне структуре тога друштва не пружају довољно основа за решавање битних социјалних проблема који чине основни услов и претпоставку успешне криминалне превенције. Да би борба против криминалитета могла бити радикалнија, неопходно је мењати основе друштвене стварности — друштвене односе и материјалне услове живота, у којима леже најдубљи корени криминалитета и других негативних девијација. Једино тако могу разне социјалне, репресивне и друге мере имати веће и трајније превентивне успехе у борби против криминалитета.

г. Основне концепције савремене криминалне политике

Када се говори о превенцији криминалитета, морају се имати у виду две ситуације које су међусобно повезане. Једна се односи на постојеће делинквенте, на мере њиховог преваспитавања и упућивања у друштвени живот, како не би поновили вршење кривичних дела (превенција у ужем смислу), а друге на предузимање мера у циљу сузбијања јављања будућих делинквената (превенција у ширем смислу).

У циљу спречавања криминалитета уопште неопходно је предузимати разне економске и друге мере којима се побољшавају друштвени

(13) В. Љ. Бавцон, Проблеми наше криминалне политике, „Преглед", бр. 1. Сарајево, 1960. год.

(14) Криминална социологија, део I, 1910, стр. 391—454.

(15) Science pénale et droit positif, 1904; La causerie sur les doctrines nouvelles du droit pénal, 1896.

услови живота, развијати мере медицинског, васпитног и културног карактера, оснивати разне специјализоване институције, ангажовати друштвене и радне организације и институције, активирати широку јавност на превентивним акцијама, сузбијати непосредне узроке и услове који доводе до јављања криминалног понашања. Ту спада и благовремено корigовање лица чије понашање постаје проблематично и отклањање личних несрећености, које се сматрају као „топле леје" криминалитета (16). Реч је о елиминисању негативних утицаја из друштвене средине, који могу да наведу на делинквентна искушења и обезбеђењу нормалних услова развоја, што је посебно значајно за развој деце и омладине.

Да би се постигли ови циљеви криминалне политике, претпоставља се развијање интензивне превентивне активности од стране школе, породице и других културних институција које могу да одиграју значајне превентивне улоге; оснивање адекватних институција за превентивну функцију јавности; организовање професионалног усмеравања и образовања; развијање и организовање социјалне заштите, рекреације и стваралачког коришћења слободног времена; оснивање институција за психолошко, психијатријско и медицинско прилажење и третирање, које могу да ефикасно уклоне личне изворе делинквентног понашања и изврше утицај на јачање способности за успешно друштвено прилагођавање.

Када су у питању постојећи делинквенти, савремена пенолошка теорија и пракса истичу да се успешна ресоцијализација може вршити само на основу примене адекватних мера и третмана, заснованих на резултатима савремених наука о човеку, које треба стално развијати и проверавати у пракси. Та идеја третмана полази од личности делинквента и заснива се на циљу ресоцијализације и поштовању људске личности. Сходно томе, установе у којима се налазе таква лица морају бити свестрано оспособљене за њихово преваспитавање и оспособљавање за друштвени живот. У томе циљу се у задње време пред казнене установе постављају следећи захтеви: организовање посебних професионалних тела за преваспитавање у установи, решавање питања класификације осуђених лица, омогућавање тим лицима да активније учествују у животу затворске заједнице, организовање третмана и установљавање шанси за поправљање на основу претходног изучавања личности; издвајање душевно болесних осуђеника и оних са смањеном урачунљивошћу и њихово лечење у посебним установама и слични захтеви. Таквим односом према делинквенту савремена криминална политика испољава хумано обележје.

У циљу спречавања појединих лица да поново изврше кривично дело, у савременој политици сузбијања криминалитета све чешће се примењују мере безбедности. Оне се предвиђају по правилу за оне делинквенте који испољавају црте веће друштвене опасности. Досадашње искуство са тим мерама показује позитивне резултате. Модерна законодавства испољавају стога тенденцију проширивања мера безбедности у својим казненим системима.

Савремена криминална политика истиче, наравно, законе, кривичне санкције и органе репресије као нужне и комплементарне елементе у систему наведених мера сузбијања криминалитета. Извесно је да закон-

(16) E. H. Johnson, „Crime, Correction, and Society", Homewood, Illois, 1964, стр. 320.

ске норме и државни органи врше одређени васпитни утицај на грађане у правцу развијања свести о поштовању друштвених вредности и стварања друштвене дисциплине и посебно на потенцијалне делинквенте у смислу уздржавања од криминалног понашања. Оваквим својим утицајем, тј. на нов начин, који све више губи репресивна својства у класичном смислу, испољава се генерална превенција. Томе генералном дејству комплементаран је и специјални превентивни утицај који има за циљ да, изоловањем и преваспитавањем, спречи извршиоца кривичног дела да поново изврши исто или друго кривично дело. Према томе, законске норме, санкције и кривични органи имају значај општег и специјалног спречавања, па су стога нужни и у савременим условима, мада при томе треба имати у виду да они нису довољни за радикалније сузбијање криминалитета. Више пута је наглашено да се не може само на правном и репресивном подручју водити успешна борба против криминалитета.

Узев уопште, борба против криминалитета мора бити комплексно вођена — на бази организовања и развијања разних превентивних активности, ангажовања друштвених, државних, законских и специјализованих институција, и коришћења савремене научне мисли и резултата конкретних истраживања.

Милан Милутиновић

РЕЗЮМЕ

Возникновение, развитие и элементы современной уголовной политики

Уголовная политика в своем историческом развитии прошла через разные этапы, начиная с возмещения и кары за совершенное преступление до современной концепции, основывающейся на социальном предупреждении и исправлении. В этом развитии большие заслуги имеются у классической уголовноправовой школы, у итальянской позитивистической школы и у школы „охраны общества", переросшей после Второй войны в версию „новой охраны общества", выдвигающую на первое место перевоспитание лиц, совершивших преступления и охрану общества с помощью радикальной социальной политики в целях предупреждения от совершения преступлений.

Современная уголовная политика развивается в направлении применения предупредительных мер. Она все более настаивает на принятии разных социальных, экономических, медицинских, воспитательных и других культурных мероприятий, на привлечении широких кругов общественности и средств информаций для активной борьбы с преступностью, на пресечении непосредственных причин и условий, порождающих преступность, в целях предупреждения членов общества от совершения преступлений, на перевоспитании лиц, совершивших уголовные деяния. В своей основе она является превентивной, социальной, интернациональной, гуманной и научной.

SUMMARY

Apearance, Development and Elements of the Modern Criminal Policy

Criminal policy has its historical development which has been flowing from the time of the emphasis on compensation and revenge up to the modern concept based on the social prevention and re-socialization. This development was greatly promoted by the classic criminal-juristic school, the Ita-

lian positivistic school and the school of the »social defence«, which has developed, after World War II into a version of the »new social defence«, pleading for re-education of delinquents and protecting of the society by implementing a radical social welfare policy with a prophylactic significance.

The modern criminal policy is increasingly following a preventive trend of development. It is insisting, more and more, on undertaking different social, economic, medical, educational and other cultural measures, on engaging public at large and information media in the preventive actions, in repulsing direct causes and conditions of criminology, with a purpose of preventing future delinquencies and re-educating those who have commited crime already. In fact, the criminal policy is basically preventive, social, international, humane and scientific.

RÉSUMÉ

L'apparition, le développement et les éléments de la politique criminalistique contemporaine

Dans son développement historique la politique criminelle part de la mise en relief de la compensation et des représailles pour arriver à la conception moderne basée sur la prévention sociale et la resocialisation. Dans ce développement se distinguent les mérites de l'école de droit criminel classique, de l'école positiviste italienne et de l'école de la »défense sociale", qui s'est formée après la deuxième guerre mondiale dans la version de la »nouvelle defense sociale«, qui a pris position pour la rééducation des délinquants et la protection de la société en poursuivant la politique sociale radicale ayant une importance prophylactique.

La politique criminelle moderne se développe dans le sens préventif. Elle insiste de plus en plus sur la nécessité de prendre différentes mesures sociales, économiques, médicales, éducatives et d'autres mesures culturelles, d'engager le large public et les moyens d'information dans les actions préventives, de réprimer les causes et les conditions directes de la criminalité dans le but d'empêcher l'apparition de futurs délinquants et de rééduquer les auteurs des délits criminels dans les temps présents. Dans le fond elle est préventive, sociale, internationale, humaine et scientifique.

КОНСТИТУИСАЊЕ СОЦИОЛОГИЈЕ ПОРОДИЦЕ КАО НАУКЕ

I. Неки основни елементи за конституисање социологије породице као науке

Свака посебна научна област, па тако и социологија породице, има своје специфичне елементе који је одвајају од других научних области. Задатак који је постављен у овом раду састоји се у покушају конституисања основних елемената социологије породице као посебне научне дисциплине.

За конституисање социологије породице као посебне научне дисциплине потребно је утврдити њен појам, њено место у систему наука, посебно у систему социолошких наука, њен предмет и метод, њен однос према другим наукама, њену историју, као и савремено стање науке у овој области. У оквиру овог рада осврнућемо се само на нека од тих питања (појам, место, предмет и метод социологије породице).

1. *Социологија породице је друштвена наука.* — Предмет њеног изучавања је људско друштво као посебна и специфична појава у природи, тј. тачније речено, један део тог људског друштва који се зове породица (обитељ). Међутим, она је повезана са неким природним наукама у много већој мери него што је то случај са многим другим друштвеним наукама (биологијом, медицином, сексуалном хигијеном, географијом, психологијом и др.). Разлог је у томе што се генетичка основа породице и брака као друштвених појава налази у биолошкој, природној, недруштвеној сфери. Неки сексолози чак истичу да у основним елементима биолошког живота човека нема ничега што већ не постоји у природи. И сами социолози дефинишу брак као „социјално-биолошку" заједницу, потврђујући тиме везу социјалног са рудиментарно-биолошким у брачним односима. Низ других појава у породичном животу има неке сличности са природним стањем: полни односи, рађање, чување и неговање потомства, сексуалне заједнице, инстинкт продужења јединке и врсте, полни нагон, освајање полног партнера, удварање, љубомора, моногамија, полигамија и др.

Још је Хегел у свом делу „Филозофија права" указивао да су раније, нпр. до XIX века, научници посматрали брак само са његове природне, физиолошке стране, те су сматрали да он представља само природан однос. Према Хегелу, све друге стране брака остале су све до XIX века затворене, па је делимично и његова заслуга што је указао и на моралну страну ове друштвене групе (1).

1. Хегел, Основне црте филозофије права, Београд. превод с немачког, Сарајево, 1964, стр. 150—156.

Па ипак, социологија породице се не интересује за природну, биолошку страну ових појава, већ готово искључиво за њихову друштвену страну. У том смислу а) она се не бави појавама које се дешавају у животињском свету, већ само појавама у људском друштву; предмет њеног интересовања, дакле, нису животиње већ људи као друштвена бића, и б) социологију породице такође не занимају ни природне појаве, чак и када се јављају у организованом људском друштву. Њу, на пример, не занима сам процес полног општења као природна појава, нити процес рађања, већ друштвене импликације ових природних појава код људи. Још Аристотел је рекао да је човек друштвена животиња. Следећи ову мисао може се рећи да оно што је анимално, природно, биолошко у човеку представља предмет природних наука, а *друштвена страна процеса природне репродукције човека поред осталог чини предмет изучавања социологије породице као науке.*

2. *Место социологије породице у систему друштвених наука.* — Постоје разни критеријуми за деобу друштвених наука. Према једном, све науке се могу поделити на општу науку (нпр. општа социологија), посебне науке (нпр. политичка економија) и појединачне науке (нпр. економика Југославије) (2).

Према другој класификацији, друштвене науке се могу поделити према два критеријума: а) према степену општости на опште и посебне и б) према ширини и степену захватања социјалних феномена на уопштавајуће (генерализације, теоријске) и појединњавајуће (сингуларизујуће, историјске или неисторијске) науке. Између ове две групе могуће су разне комбинације. На пример, општа социологија је општа уопштавајућа, а општа историја општа појединњавајућа наука. Посебне науке су нпр. политичка економија, етнологија, педагогија и др. Међутим, и оне с обзиром на степен апстрактности односно конкретности могу такође бити уопштавајуће и појединњавајуће. На пример, политичка економија је посебна уопштавајућа, а економика Југославије посебна појединњавајућа наука (3).

Социологија породице би према првој класификацији била *посебна наука,* а према другој *посебна уопштавајућа наука.* Међутим, ми сматрамо да би социологија породице могла имати двоструки карактер, јер она обухвата два велика, али доста различита подручја. Наиме, несумњиво је да је она посебна наука и према првој и према другој класификацији. Али, она је уопштавајућа у једном делу, а појединњавајућа у другом делу, ако прихватимо прецизнију класификацију проф. Лукића. Уопштавајућа је када истражује породицу на макроплану, тј. када утврђује опште законе узрочности у односима између породице и друштва. Она је појединњавајућа када врши микроанализу породице као једне од тзв. „примарних друштвених група", тј. када на микроплану рашчлањује елементе породичног система у одређеном друштву. У првом случају, она се служи дедуктивном и синтетичком методом, а у другом индуктивном и аналитичком, тако да је и методолошки приступ у оба случаја доста различит.

2. В. Рашковић, Основи социологије, Београд, 1962, стр. 6—9.
3. Р. Лукић, Основи социологије, Београд, 1962, стр. 20—25.

3. *Социологија породице је интеграциона наука.* — Социологија породице представља резултат дуготрајне еволуције емпиричког и теоријског рада у овој области. Веома дуго породица је као друштвени феномен била „droit réservé" за правничка истраживања. Вековима она је третирана и проучавана готово искључиво са становишта правних наука, што је и разумљиво, јер је правно уређење породичних односа у условима класне друштвене структуре доминирало над другим видовима породичног живота. Међутим, у току дуге историјске еволуције, постепено је све више расло интересовање и за друге стране њеног живота. Тако су се за неке њене појаве прво заинтересовале етнологија и етнографија, а затим психологија, педагогија, политичка економија, етика и најзад социологија.

Ова друга фаза новијег је датума и дошла је снажније до изражаја током XIX века. То је био период *секторског, парцијалног* приступа сложеном феномену као што је породица.

Следећа етапа настала је почетком овог века или нешто касније. У том периоду било је покушаја да се феномен породице боље проучи применом *интердисциплинарне,* или боље рећи, *мултидисциплинарне* методе, односно таквим методолошким приступом у коме би изучавање породице вршиле у сарадњи две или више научних дисциплина (демографија, пол. економија, етнологија, социологија, историја, право и др.) (4).

Са необично брзим успоном и афирмацијом антропологије (социјалне и културне) односно етнологије, а нарочито социологије, интердисциплинарно проучавање породице добија нов снажан импулс. Као резултат ове еволуције наука настала је социологија породице, схваћена као посебна социолошка дисциплина. Према томе, појава социологије породице представља нову и за сада завршну етапу у научном, теоријском и емпиричком, изучавању породице. Основно обележје њеног настанка везано је за процес да се изучавању вишедимензионалних породичних појава обезбеди интеграциони научни приступ, тј. да се чак превазиђе метода интердисциплинарне сарадње и да се више посебних приступа обједине у кохерентну научну целину, у једну посебну науку, у којој ће чврстим нитима бити повезани досадашњи елементи једног недовршеног и дифузног мозаика.

Међутим, преузимање елемената односно резултата и научних достигнућа из разних наука, никако не би смело бити механичко и некритично. Јер би у том случају социологија породице била само обична компилација других наука, без свог предмета и метода и не би могла себи обезбедити место у систему савремених наука. Неопходан је, дакле, огроман напор да се сва ова емпиричка и теоријска грађа преиспита, детаљно преради и подвргне строгој систематизацији у складу са основном филозофском, идејном и научном концепцијом која треба да представља руководећу оријентацију у конституисању ове науке.

Грађанској социологији породице управо недостаје овај елеменат у њеном конципирању као научне дисциплине..Због тога, постоји велики

4. У том погледу нарочито је значајна Ле Плејова школа, коју су развили његови ученици, бечка антрополошка школа, америчка Боас-ова школа и др, као и касније истраживања националних и међународних научних установа.

број школа и праваца, од биолошких и социјално-психолошких до социометријских и функционалистичких. Социологија породице у том погледу има у социјалистичким земљама велику предност, јер се ослања на филозофске идеје дијалектичког односно историјског материјализма.

4. *Да ли је социологија породице теоријска или емпиричка наука?* — У западноевропским, а нарочито америчким социолошким истраживањима породице, преовлађују дескрипција и емпиризам, а све је мање теоријских радова. У социјалистичким земљама, напротив, сувише има претераног теоретисања и уопштавања. Стаљинистички период онемогућио је уопште развој емпиричког истраживања у овој области, јер су неки ставови Маркса, Енгелса и Моргана, нарочито они о историјском развитку породице, постали нека врста марксистичког катихизиса. Тек последњих година запажа се известан напредак у том погледу.

Дезинтегрисаност науке у изучавању породице довела је и до доста одсечног одвајања теоријских од емпиричких радова. И саме научне дисциплине су се на неки начин поделиле на претежно теоријске и претежно емпиричке. Тако су, на пример, социологија, социјална психологија и др. биле и до данас остале превасходно теоријске, док су етнологија и демографија третиране претежно као емпиричке науке. Чак и у оквиру самих ових наука постојала је разлика између емпиричких и научно-теоријских радова. Са појавом социологије извршена је подела на „sociologie pure" и „sociologie appliquée", односно на *фундаментална* и *примењена* социолошка истраживања (5). То је био период дезинтеграције емпирије и теорије.

О овој појави В. Милић каже: „Ако се пажљивије проучи развој било које науке, увидеће се да је интеграција емпиријских истраживања са теоријском активношћу један од кључних проблема које науке морају решити да би ушле у фазу своје научне зрелости. Друштвене науке у ствари тек последњих неколико деценија покушавају с више или мање успеха да решавају овај методолошки проблем. Зато је у њима лакше наћи илустративне примере раздвојености теорије и емпиричких истраживања. Али, кроз сличне фазе, само раније, прошле су и све природне науке" (6).

Социологија породице и на овом подручју представља нову етапу у изучавању породице. Њена conditio sine qua non је јединство емпирије и теорије. Она то може обезбедити и обезбеђује проучавањем породице са два становишта: а) на широком подручју односа породице према глобалном друштву, где су теоријска уопштавања претпоставка за утврђивање основних каузалних веза у тим односима и б) на ужем подручју аналитичког проучавања генетичких, садржинских и структуралних процеса у оквиру породичне групе, где огромну помоћ обезбеђују многобројна емпиричка истраживања. Разуме се да ни прва област није лишена емпирије, као што ни друга није без теорије. Реч је само о степену и начину њихове примене.

---

5. О томе ће бити више речи у трећем делу овога рада: Метод социологије породице.

6. В. Милић, Методолошке особености Цвијићевог проучавања друштвеног живота, Дело, Београд, 1957, бр. 5, стр. 848—849.

5. *Да ли је социологија породице историјска или неисторијска наука?* — О томе постоје различита мишљења. Први озбиљни научни радови о породици су антрополошког односно историјског карактера. Прво интересовање за ово питање покренуо је Bachofen са својим делом из историје и митологије: „Mutterrecht". Већи број значајних радова који је затим следио такође је био обележен историјским приступом.

Доста дуго и после ових првих пионирских радова присталица теорије једносмерне еволуције породице, проблеми везани за породицу проучавани су претежно историјском методом, али се јавио и ниц нових школа и теорија као реакција на теорију једносмерне еволуције, нпр. циклусна, дифузионистичка, функционална теорија и др. (7).

И данас неки писци дају већи значај историјском приступу, нарочито у Француској. Тако се после Диркема (Dirkheim), у радовима Кивилијеа (Cuvillier) тежиште ставља на проблем еволуције породице; у познатој збирци радова „Renouveau des idées sur la famille" тежиште је такође на историјској методи, итд.

Међутим, историјска школа, ипак, све више припада прошлости. Неисторијски приступ је нарочито развијен у САД. Основна преокупација америчких социолога породице је породица у савременом индустријском и урбанизованом друштву. Ипак, постоји и у САД историјско-институционална школа Цимермана (Zimmermann), али је њен утицај незнатан.

У совјетској социологији је све до данашњих дана био доминантан историзам, чија је основа била у радовима Моргана и Енгелса о пореклу породице. Врло мало је било озбиљнијих радова о савременој совјетској породици. То у извесној мери важи и за друге социјалистичке земље. Међутим, за последњих неколико година запажа се тенденција ка реалнијем истраживању савремених породичних проблема. Стога се и у совјетској литератури све више срећу неисторијски, емпирички и теоријски радови. Совјетски научници, за разлику од неких америчких и европских, не поричу значај историјског приступа и сматрају да је социологија породице и историјска и савремена наука. Управо у овој области, према њиховом мишљењу, мора доћи до јединства историјског и неисторијског, историјског и логичког, јер се јединство света не може објаснити без примене историјске методе (8).

Са овим мишљењем се треба сагласити. Дијалектички поглед на свет укључује у себи и историјски елемент. Без њега једна значајна компонента не би била објашњена, а она је и претпоставка за разумевање нашег савременог света и породице у њему. Па ипак, и поред уважавања значаја историског приступа изучавању породице, социологија породице је претежно, и својим највећим делом, неисторијска, савремена наука, а њен предмет је савремено друштво и, наравно, у првом реду породица у савременом друштву. Она је и настала као последица заоштравања противречности у модерном друштву, у периоду када су нагомилавањем ових противуречности доведене у сумњу основне вредности породице, њен систем, њена неопходност и њена будућност.

7. В. о томе ближе: М. Илић, Социологија културе и уметности, Београд, 1966, стр. 39—54.

8. В. А.Г. Харчев, Брак и семья в СССР, Москва, 1964, стр. 20.

6. *Место социологије породице у систему социолошких наука.* — Оно зависи од основног схватања социологије као опште друштвене науке. Ако би се прихватило становиште да општа социологија проучава само оне области које нису обухваћене ниједном посебном друштвеном науком, онда би област породице била управо такво подручје, све док евентуално не би и овде израсла нова наука. Међутим, овакво схватање се мора одбацити (9).

Ако се општа социологија схвати као општа уопштавајућа друштвена наука која има за предмет проучавање глобалног друштва, његових основних појава и процеса и његових општих законитости, онда се место социологије породице у систему социолошких наука поставља исто онако као што се то питање поставља и за посебне социологије уопште.

Управо и са овог становишта подељена су мишљења о месту социологије породице, као што су подељена и о месту посебних социологија. У том погледу постоје три могућности: а) социологија породице је социолошка наука; б) социологија породице је посебна, несоциолошка наука; в) социологија породице је гранична наука, која има своје корене и у социолошким и у несоциолошким наукама.

Мислимо да је ово треће мишљење најтачније. Ако би општа социологија била општа наука о глобалном друштву, онда би са тог становишта посебне социологије представљале contradictio in adjecto. Са тог становишта би се и социологија породице могла третирати као и свака посебна друштвена наука чијим се сазнањима и резултатима користи општа социологија. С друге стране, и сама социологија породице користи се резултатима многих друштвених, па и неких природних наука. У том погледу она је у знатној мери несоциолошка наука, јер користећи се резултатима више научних дисциплина, она обрађује једно много уже, специфично подручје, које анализира далеко шире и продубљеније него што је то задатак опште социологије (10).

Ипак, она је веома блиска и општој социологији, јер је њен предмет један од елемената, и то врло значајних, друштвене структуре, за коју је првенствено заинтересована и општа наука о друштву. Међутим, њихова најближа веза је у методи истраживања. Социологија породице користи се општим методолошким поставкама које је разрадила општа социологија, што, међутим, не значи да она нема и своје специфичне методе.

Да закључимо: сматрамо да је најтачније мишљење према коме је социологија породице *гранична наука са врло значајним социолошким*

9. А.Г.Харчев, иако полази од исправне поставке да је основни циљ социологије решење кључних проблема друштва, неким својим ставовима и конкретним питањима даје повода да се верује да је његово схватање блиско овој концепцији, јер он придаје претеран значај посебним наукама у односу на социологију и индиректно тврди да је задатак посебних социологија да се баве оним подручјима где посебне науке нису постигле значајније резултате. Иначе, ово схватање најприближније заступају представници формалне и описне социологије.

10. В. Рашковић на следећи начин описује две карактеристике посебних (примењених) социологија: а) уска специјалност; б) одсуство синтезе и општих теоријских закључака. Са другим делом објашњења тешко је сасвим се сложити .Истина, Рашковић истиче да и посебна социологија има своју теорију, али да се у истом интензитету не бави општим проблемима друштва. Међутим, свака посебна социологија, па и социологија породице, мора увек водити рачуна о јединству света и мора полазити од општих теријских закључака, мада њен задатак није да их она сама истражује. В. напомену под 2.

али и несоциолошким елементима, а да ће у перспективи њен развој ићи ка њеном постепеном удаљавању од опште социологије, што ће углавном зависити од утврђивања њеног специфичног предмета и метода, односно од њене афирмације као посебне научне дисциплине.

II. Предмет социологије породице

1. *Схватање о предмету.* — О предмету социологије породице мишљења су подељена међу научницима.

Још је Фредерик Ле Плеј (Frédéric Le Play), који се сматра оснивачем социологије породице као науке, покушао да одреди предмет ове науке. Тражећи основну друштвену ћелију чијим би проучавањем могао открити основне појаве и законе друштва, Ле Плеј је такву ћелију открио у породици. Према њему, породица је основна друштвена јединица која постоји у свим друштвима и свуда врши битно важне функције за друштво. Она је везана за све остале друштвене појаве које се могу посредно проучавати преко њиховог утицаја на породицу (11).

Немачки социолог Р. Кениг (Réné König) сматра да социологија породице треба да обрати главну пажњу на следећа питања: 1) међусобни односи чланова у породици; 2) материјалне основе породице, тј. породично домаћинство; 3) унутрашњи поредак у породици, подела улога и форма ауторитета; 4) брачно партнерство и односи међу генерацијама; 5) проблем непотпуних породица и породична дезинтеграција (12).

О предмету социологије породице совјетски социолог Харчев каже: „Породица (а према томе и брак) проучава се као комплетна социјална појава: 1) са тачке гледишта њене повезаности са другим социјалним појавама; 2) са тачке гледишта њених специфичности и 3) са тачке гледишта законитости и перспективе њеног развитка" (13).

Разрађујући ову идеју о предмету, он сматра да: 1) први аспект (повезаност породице са другим социјалним појавама) одговара на питање: какви типови друштвених односа карактеришу породицу и како је породица повезана са другим областима друштвеног живота; 2) други аспект укључује у себи анализу особености породице и њених друштвених функција; отуда је социологија породице тесно повезана са другим наукама које изучавају исте или друге стране брачно-породичних односа, али ово подударање проблематике не повлачи за собом и подударање у резултатима истраживања, јер марксистичко-лењинистичка социологија има посебне задатке при истраживању брака и породице; 3) трећи задатак садржи и опште појаве, заједничке за све друштвене појаве, а такође и појаве специфичне за породицу, јер социолошко истраживање породице никада не ограничава сазнање само на те појмове, већ помоћу њих продире и у тајне широких друштвених структура и законитости (14).

11. Frédéric Le Play, Les ouvriers européens; Paris, 1855.
12. Цитирано према А. Г. Харчеву, исто, стр. 10.
13. А. Г. Харчев, исто, стр. 12.
14. А. Г. Харчев, исто, стр. 12—13.

2. *Елементи за утврђивање предмета социологије породице.* — Да би се овладало предметом социологије породице, по нашем мишљењу потребно је утврдити следеће елементе предмета:

а) Потребно је прво рашчистити нека појмовна и језичка питања. У овој области срећемо се са већим бројем појмова, стручних и народних израза, са међународном терминологијом и др., чији је циљ да означе садржину неке појаве. Такође има и доста синонима, али и израза који су врло блиски, па ипак нису у свом значењу идентични. У неким крајевима задржали су се специфични изрази који воде порекло још из племенског друштва (нпр. у Црној Гори). В. Чубриловић је питању терминологије племенског друштва посветио посебну већу студију. Он је указао да се при употреби појмова мешају патронимички и топографски моменти, да су неки појмови нашег а неки страног порекла и да већи број израза као што су: обитељ, кућа, дом, браћа, вас, род, село, братство, племе, жупа, кнежевина и др. имају често спорно и двосмислено значење. Он је обрадио термине: породица, фамилија, обитељ, дом, кућа, хижа, задруга, род, братство, колено, ближика и племе. Чубриловић истиче да су нарочито спорни изрази: „задруга" и „род" ([15]).

Неуједначеност терминологије може се видети управо из употребе речи „задруга". Ову реч сковао је Вук Караџић 1818. године. Он је први дао и њено тумачење: plures familiae in eadem domo (more serbico). Он је ову реч сковао за појам „задружна кућа", „кућна задруга", „задружна породица" или „породична задруга". И у употреби овог појма постоје разна тумачења. У неким крајевима разликују се две врсте задруга: „права задруга" и „кућна задруга" ([16]). У неким се разликују појмови кућа (shtëpia), самотиња (vetemllek) и јака кућа (shtëpi é fortë) — код Шиптара ([17]). И сам Богишић је дуго избегавао да употреби израз „задруга". Први пут га је употребио тек 1884. године. Касније је ова реч ушла и у народ и у књижевност и сасвим се одомаћила. Њу су прихватили и страни писци, тако да је добила и међународно значење ([18]).

Због тога, ради уједначења појмова и термина треба одредити: а) појам породице уопште (утврђивање критеријума и елемената за изналажење њене садржине, њених универзалних, константних и непроменљивих елемената, с једне, и њених регионалних или варијабилних елемената, с друге стране); б) типологију породице (утврдити значење појмова: тип, врста, облик, варијетет; одредити критеријуме за типологију: историјски критеријум, затим према средствима за производњу, према бројном саставу породице, према локацији, њеној величини и др.); в) разграничење породице према неким сличним друштвеним групама и категоријама (брак, породица, домаћинство, сродство, заједница несродника и др.).

---

15. В. Чубриловић, Терминологија племенског друштва у Црној Гори, Београд, 1959.

16. М. С. Филиповић, Последњи дани установе кућне задруге у Босни, Социологија, 1961, бр. 3—4, стр. 71.

17. М. Бурчић, Положај жене у шиптарском обичајном праву, Зборник радова, књ. II, Пећ, 1965, стр. 117—156.

18. В. Ц. Костић, Богишић и социологија, Филозофија-Социологија, Београд, 1958. бр. 1—2, стр. 169—174; в. и А. Илић, Систем права о кућној заједници у Црној Гори, Београд, 1936.

б) Други задатак социологије породице јесте да се одреди место и значај породице у друштвеној структури, као и њен однос према најважнијим елементима друштвене структуре, с једне, и самог унутрашњег породичног система, с друге стране. У одређивању њеног места мора се поћи од марксистичког учења о свету, друштву и човеку. Узимајући за основу материјалистичко и еволуционистичко учење, неопходно је утврдити основне релације породице: 1) њену спољашњу и 2) њену унутрашњу (интерну) релацију. При овом одређивању мора се поћи од анализе неких категорија као што су: човек, брак, породица, друштво, као елемената трансмисионе и интеракционе улоге ових фактора.

Стога би, у складу са оваквом концепцијом предмета, он могао бити дијалектички подељен на четири велике групе питања:

А. Однос породице и њених чланова према глобалном друштву. Овај приступ би се могао означити као макроанализа породичног система.

Б. Унутрашња организација породичног система (статика и динамика интерперсоналних породичних односа, породичне функције и др.). Ова област означава се као микроанализа породичног система.

В. Анатомија и патологија породице (анализа противуречних, позитивних и негативних, законитих и случајних, стихијских и свесно усмераваних процеса у породици у односу на констелацију одређених друштвених система).

Г. Перспективе породице (осврт на праксу и теорију и научно предвиђање будућих процеса).

Потребно је извршити подробнију анализу свих ових питања.

3. *Однос породице и њених чланова према глобалном друштву.* — У светској, па и у нашој теорији и пракси, постоје знатна неслагања у погледу значаја, улоге и места породице у друштвеној структури уопште. О томе постоји низ схватања и теорија. Оне иду од свођења друштва искључиво на породичне ћелије до готово потпуног игнорисања значаја и улоге породице. Неслагања постоје и када се упоређују друштва из праисторије, архаична друштва и савремена индустријска друштва. Постоји мишљење да је у системима заснованим на родовским, крвним, а не на територијалним везама, улога породице знатно већа, а да је у друштвима заснованим на територијалном принципу, каква су данашња друштва, ова улога готово минимална.

За рашчишћавање овог и низа других питања и за утврђивање односа породице према друштву у целини, неопходно је утврдити стварно место породице у друштвеној структури: њен однос према друштвеној основи (материјалној производњи и производњи односно репродукцији самог живота), према неким елементима друштвене надградње: према одређеним, ужим асоцијацијама, тзв. примарним групама (суседство, школа, верска заједница, радна организација, месна организација, комуна и др.), као и према ширим асоцијацијама (етничке, верске, националне, социјалне, класне и друге групе), а исто тако и према другим елементима друштвене надградње (држава, култура, социјална политика, просвета и др.).

Тек анализом свих ових елемената моћи ће се дефинитивно одредити одговарајуће место породице у глобалном друштву и њен однос према њему, врсте и степен међузависности и аутономности.

Међутим, приступ овим питањима не сме бити апстрактно-логичан, искључиво теоријски, он мора бити претежно конкретан, критичан, емпиријски и историјски.

Ради тога се поставља питање временских и просторних граница посматрања породице и глобалног друштва.

Временска граница одређена је специфичношћу породице као друштвене групе. „Брак и породица су историјски променљиве појаве; но то не значи да они не садрже у себи ништа што је стабилно и постојано, тј. нешто што им је заједничко као друштвеним установама" (19). Због тога, социологија породице нема за циљ да хронолошки бележи преисторијске и историјске догађаје, јер она није појединњавајућа историјска наука, већ да јој историјски развитак породице, као један од елемената предмета истраживања, послужи као основа за одвајање типичних од нетипичних појава и за извршење класификације законитих појава у еволуцији породице.

Просторне границе у одређивању предмета социологије породице двојаке су. Ова наука је у нашој земљи првенствено заинтересована за социолошку анализу породичних процеса у Југославији. Међутим, пошто је југословенско друштво само један незнатан део универзалног друштва, неће се моћи извлачити успешни закључци ако се предмет проучавања ограничи само на ово подручје. Стога је неопходно упознати и паралелно излагати све оне опште појаве које се одигравају у светским размерама. Давно је уочена врло тесна корелација између појава које се одигравају на општој позорници људског друштва и оних које се одигравају у свакој појединој земљи. Ограничавање предмета само на једну државу онемогућило би уочавање општих каузалних веза које постоје између одређених светских друштвено-економских формација и појавних облика и типова породичне организације који се јављају као последица одговарајућих друштвених система у свакој посебној земљи.

Ово двоструко посматрање има још једну сврху. Друштвени и породични процеси немају само опште, заједничке карактеристике, већ у свакој земљи постоји низ посебних, специфичних особености условљених разним факторима. Управо је Југославија илустративан пример таквог шаренила. Релативно мала југословенска територија поседује низ регионалних породичних стилова. Организација југословенске породице била је вековима под снажним византијским, османлијским, млетачким, аустроугарским и осталим културним утицајима. Поред тога, не смеју се изгубити из вида ни утицај трију снажних верских система: католичког, православног и муслиманског (20).

Најснажније су код нас обрадили ове области Ј. Цвијић, Ердељановић, Радић, Вукосављевић и посебно В. Ерлих у књизи „Породица у трансформацији". Ова последња је, под утиском изванредне сложености

19. А. Г. Харчев, исто, стр. 19.

20. У том смислу Д. Косовић у предговору књиге „Психодинамика породичног живота" од N. V. Ackermana, превод с енглеског, Титоград, 1966, стр. 8.

процеса акултурације у нашој земљи, у своме чланку „Људске вредноте и контакти култура", импресивно показала колико је сложен процес ширења и сукоба култура. Југословенски материјал је, по њеним речима, за такву анализу врло подесан због једног нарочитог, историски тачно документованог феномена: турске инвазије и доминације, која је уродила двојаким резултатима. Из једног те истог контакта са завојевачем развила су се два дијаментрално различита животна стила. „Оријентални" животни стил примио је турске утицаје у класичном облику дифузије и прилагођавања, док је племенски динарски стил „развио комплементарне значајке". Ланчане реакције, које су уследиле иза првог контакта, обликовале су живот двеју група до интимних породичних односа. Зато и В. Ерлих поставља питање: зашто је контакт с османлијским завојевачима и појединцима утицао на Босанце тако да су примили оријентални стил, док су Црногорци развили опречни стил? Зашто су Босанци апсорбовали њихов утицај, док су им се Црногорци супротстављали и доследно одбијали сваки њихов утицај? Како је могуће да неки народ или племе нагиње пацификацији, а други не, да неки постану активни стваоци историје, а други њене беспомоћне жртве? Разлог зашто једна или друга од набројаних карактеристика двеју култура одлучно утиче на резултат неког културног контакта, остаје тајна. На крају она мало песимистички завршава: „Премда се чини да се лако може разоткрити узајамни однос између доминантних вредноста неке групе и хисторијског развитка, између карактера неког народа и његове хисторијске судбине — почетак чаробног круга не можемо ухватити" ([21]).

Навели смо неке основне идеје из чланка В. Ерлих првенствено да би илустровали изванредну сложеност и међузависност друштвених појава и огроман број видљивих и невидљивих фактора који предодређују друштвено-историјске токове. Изложени примери показују да на ове токове не утичу само и увек само економски, већ и велики број других фактора, као што су: еколошко-географски, регионални, национални, верски и конституционални фактори, традиција, обичаји, снага националне културе и др.

4. *Унутрашња организација породичног система.* — Породични систем и његова унутрашња организација представљају посебну област проучавања социологије породице. Овај задатак она може поставити тек пошто рашчисти фундаментална питања о месту и значају породице у глобалном друштву. Амерички социолог Р. Винч (Winch) ([22]) констатује да се породица може проучавати из два угла: а) *као зависно променљива*, и тада се морају проучавати структуре и функције друштва и у тој сфери тражити објашњење породичних промена, и б) *као независно променљива*, када нас интересује развитак личности у породичној групи. Ако се условно послужимо оваквом суштинском и терминолошком класификацијом предмета социологије породице, онда би задатак у оквиру овог одељка био посматрање породице као независно променљиве категорије.

21. В. Ерлих, Људске вредноте и контакти култура, Социологија, Београд, 1965, бр. 3, стр. 27—42.

22. R. Winch, The Modern Family, New York, 1963.

Међутим, овакав приступ само је услован и технички и нема суштинску природу. Ни у анализи интерног породичног система није могуће апстраховати опште од појединачног, интерно од екстерног. Реч је само о условној, дијалектичкој подели ради лакшег груписања специфичних страна породичног живота. У крајњој линији ни појединац у породици, па ни сама породица не могу бити независно променљиве, па се не могу тако ни проучавати. Постоји неразлучна чврста повезаност и условљеност између развитка личности у породичној групи (као *homo familiae)* и личности ван породичне групе. Ради илустрације могу се навести пет начина посматрања интеракционог деловања и условљености човека у породичној и друштвеној групи: а) апстрактни приступ — човек као независна индивидуа; б) конкретан ужи приступ — човек као индивидуа са специфичним брачним и породичним обележјима, в) конкретан шири приступ — породица као институционална група, као трансмисија између индивидуе и друштва; г) ужи социјални приступ — човек као део породице и ужих друштвених група (тзв. „примарних група"); д) шири социјални приступ — однос на релацији човек—породица—глобално друштво.

У смислу свих ових сложених односа, породица никада не може бити проучавана као независно променљива у апсолутном значењу те речи. Ленин је о томе писао: „Опште постоји само у појединачном, преко појединачног. Свако појединачно је (овако или онако) опште. Свако опште је делић или страна или суштина појединачног. Свако опште само приближно обухвата све појединачне предмете. Свако појединачно непотпуно улази у опште, итд. итд" ([23]).

Управо у погледу начина третирања овог каузалног односа развила су се и два филозофска погледа на свет: идеалистички и материјалистички. Хегел је, нпр., под породицом подразумевао животну заједницу која повезује појединце по њиховим унутрашњим циљевима а не по спољашњим странама, нити по неким унутрашњим објективним везама. То је заједница уверења, тј. животна заједница која везује своје чланове свесно по њиховом моралном уверењу. Због тога породица и јесте код њега прва фаза преласка из моралитета у етичност (Sittlichkeit). Овква породица као заједница моралног уверења сасвим је нереална и неисторијска. Тврди се да је управо овај став Хегела, поред осталог, подстакао Енгелса да у својој књизи „Порекло породице, приватне својине и државе" докаже материјалну генезу породице и њен развитак од нижих облика ка вишим, као и њену апсолутну зависност од реалног, бескласног и класног друштва, тј. тесну повезаност њене унутрашње структуре и структуре шире друштвене заједнице ([24]).

И француска социолошка теорија указује на везу породице и друштва: „породица се не може одвојити од друштва у целини... Треба дакле проучавати породицу као друштвени микрокосмос са становишта својинских односа, производње, размене, потрошње. У њој треба такође

23. Ленин, К питању о дијалектици, Филозофске свеске, Београд, 1955, изд. лат., с. 355.
24. В. Хегел, Филозофија права,... стр. 148, као и Р. Легрaдић, О Хегеловој филозофији права, Годишњак, на Правниот факултет во Скопје, 1956-1957, стр. 87. Треба напоменути да Р. Легрaдић преводи „Sittlichkeit" са „етичност", док Д. Грлић у преводу Хегелове књиге употребљава израз „обичајност", „обичајносно".

пратити утицај обичаја, културних модела, ‚владајућих идеологија' итд". ([25]).

Чак и један правац у функционалистичкој теорији полази од претпоставке да постоји дубока веза између типа друштва и унутрашње породичне организације, тј. да је породица функционално зависна од структуре и културе друштва. У том смислу „породица се мора посматрати као ћелија друштва, као почетни облик људске организације" ([26]).

Унутрашњи односи у породици могу се посматрати на два начина: а) *статички* и б) *динамички*. Статички пресек даје хоризонтални снимак породичних односа у једном одређеном тренутку (историјском или савременом) не упуштајући се у временске фазе животног циклуса једне породице (заснивање, организација, односи у породици, престанак породице).

Тако посматрани унутрашњи односи могу бити: а) *лични* (персонални) — нпр. између мајке и сина, брата и сестре; б) *групни* — нпр. између родитеља и деце, или „неподељених" ужих породица, између брачних другова, између деце разних очева, итд ([27]).

Зависно од њихове природе, на односе у породици могу се применити квантитативна (бројчана) и квалитативна (садржинска) анализа структуре породице.

Квантитативна анализа може се вршити с обзиром на величину породице, с обзиром на број брачних парова у породици и број деце, с обзиром на број сродника и на начин организовања сродника у оквиру породице, с обзиром на начин заснивања брака (моногамија и полигамија), а обзиром на структуралне тенденције (интеграционе, дезинтеграционе и др.).

Квалитативна анализа садржи истраживање садржине породичних односа и она се може кретати у два правца: а) у правцу анализе садржине односа између појединих личних или групних односа у оквиру породице, нарочито између брачних другова и родитеља и деце, и б) у правцу анализе појединих функција породице: економске, репродуктивне, заштитне, емотивне, васпитне и др.

Динамички пресек је вертикалан, јер даје слику циклусног процеса у животу породице, обухватајући све фазе њеног животног круга: начин заснивања породице, избор брачног друга, веридбу, односе у браку и породици (односи брачних другова, родитеља и деце и других сродника), фазе брачног живота, завршетак породичног циклусног круга, распад породице и др.

И овако проучавани односи могу бити лични и групни, структурални (квантитативни) и садржински (квалитативни).

За успешну анализу интерних породичних односа неопходно је комбиновати оба приступа: и статику и динамику породичног система, тј. извршити вертикално-хоризонталну анализу породичне групе водећи рачуна како о садржинској страни процеса, тако и о структуралним процесима.

---

25. Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique, Sociologie comparée de la famille contemporaine, Paris, s. 175—176.

26. B. Malinowski, Sex and Repression in Savage Society, London, 1961, p. 143 and 185

27. У том смислу и Харчев, исто, стр. 48.

5. *Анатомија и патологија породице.* Посебну велику област истраживања социологије породице представља сплет противуречних појава од којих једне обично дефинишемо као позитивне, а друге као негативне. Анатомија би према тој класификацији представљала позитивну, а патологија негативну страну породичног система.

Анатомска страна породичних односа и процеса тесно је уткана у све анализе породичне структуре које врши социологија породице како на макро тако и на микро плану. И због тога, изгледало би сувишно да се она посебно интересује за издвојену упоредну анализу ова два феномена породичног живота. Међутим, ово питање, по нашем мишљењу, представља капитално значајну област социологије породице, јер вршењем једне овакве анализе и упоређивања, можемо много боље да уђемо у генезу противуречних појава које леже у крилу сваке друштвене установе, а посебно породице. Управо овакав приступ представља марксистичко и филозофско комплементирање сазнања о дијалектичким процесима и сукобима који имају и позитивну и негативну страну. Сем тога, тиме се најбоље разоткрива суштина најдубљих дилема и алтернатива пред којима се налазе друштвени и породични системи.

Сама категоризација породичних противуречности на позитивне и негативне врло је условна и релативна. Пре свега, и анатомија и патологија породице представљају законите, неизбежне друштвене појаве, само је њихово деловање на интегрисаност породичног система обрнуто.

Анатомске појаве се означавају као *друштвено прилагођене, социјално конформистичке и морално и правно допуштене и фаворизоване појаве.* Оне омогућују очување и репродукцију онаквог породичног система који је компатибилан са широм друштвеном структуром и њеним основним нормама. Такав систем је, по правилу, у складу и са идеологијом одређеног друштва, јер прихвата његов вредносни систем и тежи да му се прилагоди.

Патолошке појаве представљају таква *одступања од социјалног понашања која се обично означавају као девијантна понашања.* Она су супротна од очекиваног, друштвено-признатог, конформистичког поступања и, по правилу, осуђена су правним, моралним и обичајним нормама одређеног друштва, или су бар остављена ван граница његовог уважавања.

Међутим, у самој идеји супротстављања ових појава постоји једна битна противуречност. Подела на позитивне и негативне појаве условљена је историјски, социјално и класно констелацијом одређеног друштва. Извесне појаве могу носити обележје позитивних, друштвено-уважаваних и признатих норми породичног понашања, а да објективно буду друштвено-негативне и штетне, и обрнуто, извесне појаве које одређено друштво сматра негативним, не морају то увек и бити. Примера за то има безброј и у историји породице, а и данас: неравноправност мужа и жене у класном и социјалистичком друштву имају обрнуту вредност; ванбрачна деца имају сасвим другачији статус у овим друштвима, итд. У том смислу се изјашњава и М. Илић: „Проблем прогреса се компликује тиме што оно што се сматра прогресивним (пожељним) за једну ужу

групу (нација, класа, каста, породица) не мора да буде пожељно и са становишта човечанства у целини" (28).

Према томе, анализа ових противуречних појава показује да:

а) тзв. *„анатомске"* појаве могу бити и позитивне и негативне (или бар конзервативне, историјски осуђене), зависно од тога да ли се посматрају са становишта идеологије једне класе, слоја, или чак и друштва, или са одређене, објективно заузете дистанце;

б) Тзв. *„патолошке"* појаве могу се такође, зависно од угла посматрања, третирати као позитивне, развојне и као негативне, регресивне.

Стога је задатак социологије породице да посебно изврши дубљу анализу дијалектичког сукоба и међусобног односа, као и деловања ових појава на интегрисаност породичног система, с једне, и на еволутивну нит трансформације тог система, с друге стране, и да утврди значај и улогу оба фактора у процесу трансформације породице.

Социологија породице треба, исто тако, да утврди узроке, спољашње и унутрашње, који доводе до одређених анатомских и патолошких појава (историјске, економске, социјалне, моралне, васпитне и друге). Она, такође, има за задатак да утврди и у којим се облицима јављају патолошке породичне појаве (у облику непотпуних, дефицијентних породица, у виду нестабилности брака и породице, у форми развода брака, у појави ванбрачних рођења, васпитне запуштености и малолетничке делинквенције, неплаћања алиментације, у постојању ванбрачних заједница и др.).

6. *Перспективе породице.* Будућност брака и породице били су, а и данас су предмет противуречних ставова и тврђења. Ставови оних који су забринути за њихову будућност крећу се од обичне маште, од разних утопистичких нагађања и неких полуистина, до озбиљних, добро фундираних научних предвиђања. Стога је неопходно извући из спектра свих ових теорија оно што има вредност научне истине и разлучити га од оног што је неодрживо и нетачно.

Марксистичка теорија не сматра ненаучном могућност предвиђања будућих токова историјског развоја породице, као и друштва уопште. Маркс и Енгелс су нарочито предвидели укидање класног друштва и његов револуционарни преображај у социјалистичко, односно комунистичко друштво. Они су такође указали и на неке законите појаве у будућности, током преображаја брака и породице из класне у бескласну структуру. О томе је нарочито Енгелс изнео неколико капиталних мисли које се већ данас у пракси потврђују. Међутим, они у својим предвиђањима нису хтели да иду даље, јер је постојала опасност да из домена науке скрену у домен утопије.

Данас се нагомилало много више знања и емпиричке грађе из праксе савремених високоразвијених индустријских, а посебно социјалистичких земаља. Многе раније теорије пракса је проверила, па неке од њих одбацила, а неке потврдила.

28. М. Илић, исто, стр. 22.

Стога је савременицима знатно лакше да са већом тачношћу сагледају правце непосредне, па и временски мало удаљеније еволуције брака и породице. Социологија породице треба у том склопу да унесе више јасноће у следећа питања: а) проблем слободе љубави и основе брака, б) форма брака и развод брака, в) породица и њена будућност, г) жена и њена будућност, д) деца и њихов значај за породицу у будућем друштву, ђ) основни правци трансформације породице и брака.

Научно предвиђање будућих токова у еволуцији брака и породице није само себи сврха. Марксистичка наука није само фактографско пресликавање живота. Она има и идеолошку и васпитну сврху ([29]).

Управо у овој области је неопходна да научна истина помогне и пракси и појединцима, па и друштву у целини, како би се супротставили помодним, често конзервативним и песимистичким тврдњама да су брак и породица преживеле установе и да су у таквој кризи која ће довести до њиховог силаска са историјске позорнице. Социологија породице мора у одбрану научних истина на овом пољу да одигра значајну улогу и да себе потврди не само на научном, већ и на идеолошком и васпитном плану. У том смислу она треба да буде и руководство за акцију људи у смислу позитивне промене света односно његовог даљег развоја. Јер, по речима Маркса, до сада су „филозофи свет само различито тумачили, али ради се о томе да се он измени" ([30]).

III. *Метод социологије породице*

1. *Нека претходна питања.* — Социологија породице као посебна научна дисциплина мора имати и свој посебан метод. Међутим, то никако не значи да се она не може користити и оним методама које су се афирмисале у другим наукама. То нарочито важи за методе опште социологије, с једне, и посебних научних дисциплина са којима је социологија породице тесно повезана, с друге стране. Ипак, ово позајмљивање не сме бити механичко. Другим речима, социологија породице употребљава само оне методе из других наука које јој максимално помажу у реализацији теоријске и истраживачке делатности из области њеног предмета.

Међутим, без чврсте методолошке оријентације она то неће бити у стању да учини. Управо је тежиште у социологији на данашњем ступњу у области методологије. То посебно важи за нове, младе научне дисциплине, које су настале као резултат еволуције опште социологије, где тек предстоји велики напор да се методска правила не само поставе, већ и њихова вредност провери како у теоријском тако и у практично-инструменталном виду.

Проблем метода у социологији породице зависи од тога да ли се она схвата као систематско-теоријска или практично — емпиријска наука. Напред смо већ видели, мада о томе постоје различита мишљења, да се социологија породице не може успешно одвојити ни од теорије ни

29. У том смислу и Харчев, исто, стр. 25.

30. К. Маркс, XI Теза о Фојербаху, О различитим мишљењима о могућностима научног предвиђања, в. ближе В. Милић, Социолошки метод, Београд, 1965, стр. 35—40.

од чисте емпирије. Према томе, и метод који се употребљава мора бити комбинација теоријске експликације друштвених феномена и емпиричке дескрипције конкретних истраживачких појава у породици.

Примена одговарајућих метода зависи и од решења низа других питања, која смо раније поставили: да ли је социологија породице чиста социолошка или гранична наука, да ли је она историјска или неисторијска, да ли је она „једновалентна" или „мултидисциплинарна" наука, да ли је територијално ограничена или је „универзална" и др. На сва та питања смо напред већ дали одговоре и из тих одговора произилази и наш став о природи и врстама метода у социологији породице.

Међутим, иако се већина писаца слаже да се не може примењивати само једна метода, неслагање постоји по питању како броја тако и природе елемената из којих се састоји методски приступ. В. Бонач, на пример, истиче да су могући следећи приступи: а) историјски, б) етнолошки; в) правни; г) социометријски; д) психолошки; ђ) економски; е) са становишта друштвене патологије; ж) са становишта здравља чланова породице ([31]).

Совјетски социолог Балагушкин, полазећи од методских приступа изучавању породице којима су се служили Маркс, Енгелс и Љењин, сматра да су основне следеће методе: а) материјалистичко објашњавање друштвених и породичних промена и процеса; б) примена принципа историзма; в) изучавање и анализа различитих и противуречних страна породице; г) учење о квалитативним променама у процесу развитка брачно-породичних односа; д) конкретно-историјска анализа ([32]).

Други совјетски социолог, Харчев, сматра да општа метода у изучавању брака и породице извире из дијалектичког материјализма као генералне методе, али да методски приступ мора узимати у обзир и неке друге видове породичног живота, као што су: економски, психолошки, правни, педагошки, етнографски, медицински и др. При том треба, према Харчеву, имати у виду да марксистичка социологија нема амбиције да детаљно анализира све ове видове породичног живота, јер је то предмет одговарајућих посебних наука, већ да само утврди опште законитости служећи се разним методским приступима. Харчев такође инсистира и на примени помоћних, техничких метода и на њиховој комбинацији у изучавању породице. Он нарочито подвлачи значај техничких методских приступа, као што су: посматрање, интервју, анкета, дневници, анализа садржаја, биографија, службене и статистичке документације и др. Међутим, он с правом указује на специфичности брачно-породичних односа, због којих је веома тешко применити неке од ових уобичајених методских приступа ([33]).

Социолози на Западу такође употребљавају разне методске приступе. У Француској преовлађује и данас историјска и компаративна метода, али под утицајем Ле Плејеве школе јавља се делимично и економско-статистичка, демографска па и »case-studies« метода.

31. Б. Бонач, Методолошки проблем испитивања породице у Југославији, Наше теме, Загреб, 1960, стр. 783—798.

32. Е Г. Балагушкин, Методологические проблемы исследования семьи, Вопросы философии, Москва, 1963, бр. 7, стр. 63—73.

33. А. Г. Харчев, исто, стр. 10—12.

У америчкој социологији постоји више појмовних и методских приступа, јер има више теоријских школа: институционално-историјска (Zimmerman); структурално-функционална (K. Davis, C. McGuire, G. Murdock, T. Parsons и др.); симболично-интеракционална (R. C. Angell); ситуационо-психолошка према месту боравка (J. H. S. Bossard); учење улога према развоју породице (R. Sears); прилаз економике домаћинства (H. K. Kyrk); породично развојни прилаз или прилаз породичних животних циклуса (најближи овом приступу је R. Faris) (34).

Поред ових генерално-теоријских приступа, америчка социологија развила је велики број техничких поступака у истраживању породице, у чему је и њена посебна вредност. Нарочито се запажа тежња ка одређеној специјализацији научника за примену једне, или врло малог броја техничких метода: за социометријска испитивања, за психолошку страну породице, за психијатријске методе, за „case-studies" методе и др.

Све методе могу се, с обзиром на природу и значај, поделити у три основне групе: а) општа, универзална (генерална) метода, б) посебне (специјалне) методе, и в) помоћне (техничке) методе (35).

2. *Општа, универзална (генерална) метода.* — Према мишљењу многих писаца данас у свету постоје две опште методе у науци. То су: метафизичка (идеалистичка) и дијалектичка (материјалистичка). Обе теже да универзалним приступом објасне суштину света и људског друштва.

Оба ова методска приступа су класно условљена, па зато имају и различиту филозофску и идеолошку вредност. Метафизика није била у стању, а ни данас то није, да научно објасни свет. Међутим, помоћу дијалектичког материјализма могуће је и филозофски и методски обухватити све законитости друштвеног развоја као и света уопште.

Стога је дијалектички материјализам универзална метода у истраживању и сазнавању света. Саставни део дијалектичког материјализма је историјски материјализам као метод сазнавања друштвених појава, процеса и законитости.

Пошто је дијалектички односно историјски материјализам свеобухватна филозофија марксизма, она се као универзални метод примењује не само у проучавању глобалног друштва, што је задатак опште социологије, већ и свих његових саставних делова, што је задатак великог броја посебних друштвених наука. Према томе, дијалектички материјализам представља основни метод и у посебним социологијама, а самим тим и у социологији породице.

Због тога што у идеалистичкој филозофији нису могли наћи чврсту методску основу за истраживање друштвених феномена, грађански социолози су одустали од покушаја да друштво у целини и поједине његове елементе (породица и др.) објасне применом једне генералне методе. Зато је грађанска социологија и развила и усавршила до максималних граница помоћне и техничке методе и поступке, али није била у стању да створи општу теорију о друштву. Због тога, разлика између марксистичке

34. В. Р. Хил, Истраживање стратегија које се употребљавају у спровођењу пројекта о породици, превод с енглеског, Социологија, 1961, бр. 3—4, стр. 41—56.

35. Сличну поделу прихватају код нас А. Фиаменго, Ј. Горичар и М. Перовић. Ова подела је најближа подели А. Фиаменга, само је редослед обрнут.

и грађанске социологије не лежи у посебним, помоћним и техничким методама, већ у општој методи.

Проблем заснивања опште марксистичке социологије и посебних социологија зато не може бити решен еклектичким спајањем Марксових идеја и грађанске социологије, него само доследним критичким развијањем принципа Марксовог схватања човека и друштва у духу основних постулата савремене научне методологије. Јер, битна разлика између марксистичке и грађанске социологије није у томе што једни остају на позицијама чисте теорије, а други чисте емпирије, већ је основна ствар у томе на каквим теоријама остају једни, а на каквим други ([36]).

Треба истаћи да се у последње време, у грађанској социологији чине извесни напори да се створи ако не универзални филозофски, а оно бар општи методско-технички оквир за повезивање појединачних, микроскопских истраживања у замишљену општу шему о глобалном друштву. Такви оквири били би нпр. генерална Парсонсова теорија „интеграција свих фактора", Мертон — Гертенбергова теорија „средњег обима", Гурвичева теорија (која има и филозофске претензије) „хиперемпиризма", „социологије у дубини", тзв. „плуридимензионалистичка теорија" и др. Међутим, сви ови покушаји пате од једностраности, јер су лишени чврсте филозофске и теоријске основе.

У оквиру дијалектичке методе, сва методска правила која социологија породице примењује у одређивању и истраживању свог предмета, могу се поделити у две групе:

А. *Основни теоријски ставови научног социјализма,* који изучавају неки закон у природи или друштву могу се трансформисати у одговарајуће методске приступе:

а) *Принцип материјалности света,* тј. материјалистичко објашњење друштвених и породичних промена и процеса.

б) *Принцип према коме ниво развоја производних снага и одговарајућих продукционих односа има одлучујући значај за формирање друштвеног система у целини.*

в) *Принцип објективности,* према коме у сваком процесу сазнавања треба полазити од „ствари самих по себи" (Ленин), односно од правила да се друштвене појаве посматрају као „ствари" (Диркем) које су независне од емотивних ставова научника.

г) *Принцип свестраности,* према коме се у истраживању појава морају утврдити сви њихови суштински квалитети и односи, да би се избегла једностраност, заблуда, полуистина, или како га је назвао Кивилије „правило солидарног тоталитета".

д) *Принцип конкретности* (или принцип конкретно-историјске анализе — према Балагушкину) по коме објашњењу конкретних црта брачно-породичних односа треба приступити продубљенијим истраживањем услова живота породице у одређеном времену и у њеној вези са свим облицима друштвеног живота тога времена, водећи рачуна и о класној односно бескласној структури друштва ([37]).

---

36 Ј. Синадиновски, Реферат на Скупштини социолога.

37. Балагушкин, исто, стр. 72—73.

ђ) *Принцип развојности*, према коме појаве не треба посматрати статички, већ у њиховом развоју, тј. као процес. Примењено на породицу, ово учење објашњава квантитативне и квалитативне промене у процесу развитка брачно-породичних односа праћених од првобитне заједнице до савременог друштва и њихових даљих преображаја.

е) *Принцип детерминизма*, према коме су сви објекти и свет у целини одређени на неки начин — имају одређену структуру и законитост. Ово методско правило има изванредну могућност потврде у брачно-породичним односима, где је наука успела да утврди унутрашње и спољашње законите појаве.

ж) *Принцип дијалектичке анализе као и принцип дијалектичке синтезе*, према којима се изучавана целина мора рашчланити на њене саставне супротности (анализа) и анализом утврђених супротности мора се извршити дијалектичка синтеза, тј. утврђивање јединства супротности (изучавање и анализа различитих и противуречних страна породице — према Балагушкину). Балагушкин сматра да је основни задатак социологије породице у примени овог принципа анализа двеју супротних страна у породици: економске и духовне. Међутим, по његовом тврђењу данас у совјетској науци постоје и доста једнострани приступи овом питању (38).

Поред ових основних принципа дијалектичке методе сазнавања стварности, у области социологије породице имају значаја и неки други принципи као што су: *принцип основе и надградње* (који је у марксистичкој социологији доста споран, нарочито с обзиром на међусобни однос материјалне производње и производње човека и места и значаја породице као носиоца репродукције живота); *принцип скоковитости* (дисконтинуитета), *принцип класне борбе, принцип систематичности, принцип критичности* и др.

Б. Поред принципа опште дијалектичке методе, као руководна методска начела служе и универзални дијалектички закони, који се деле на основне и неосновне.

Основни дијалектички закони су: *закон јединства и борбе супротности, закон прелаза квантитативних промена у квалитативне* и *закон негације.*

Неосновни закони дијалектике су: закон примарности анорганске материје и секундарности органске материје и психе; закон јединства и борбе општег, посебног и појединачног; закон јединства и борбе садржаја и форме, и др.

Сви основни закони дијалектике имају велики значај за метод социологије породице. Од неосновних закона врло су значајни закон јединства и борбе општег, посебног и појединачног и закон јединства и борбе садржаја и форме. На њима се нећемо посебно задржавати на овом месту.

3. *Посебни научни методи.* — Посебни научни методи представљају допуну опште методе. Док се општом методом врши приступ суштинским, филозофским питањима, посебне методе служе у сврхе сређивања, упоређивања и делимичног уопштавања искуственог материјала (39).

38. Балагушкин, исто, стр. 68—70.
39. У том смислу А. Фиаменго, исто, стр. 101—128.

У науци је спорно шта све улази у посебне методе, тако да сваки писац у већој или мањој мери задржава слободу унутрашње класификације њихових елемената. Број тих елемената зависи и од природе посебне или опште науке која се њима служи. Карактеристично је за посебне социологије да су оне развиле и да примењују знатан број ових метода.

Сви елементи посебних научних метода нису истог значаја нити су истог степена општости и апстрактности. Једни су веома блиски општој методи и извиру из ње као њена допуна, други су специфични и налазе се на средини између обичне научне технике и опште методе.

Све посебне методе социологије породице можемо на основу реченог поделити на следећи начин и то:

а) *на посебне методе блиске генералној методи:* етнолошка (антрополошка), историјска, логичка и компаративна. Према неким ауторима све ове методе (изузев логичке) могу се свести на компаративне: нпр. етнолошко-компаративна; и историјско-компаративна итд. (40).

б) *на посебне методе које извиру из везе социологије породице са посебним социолошким и несоциолошким наукама:* социологија села, социологија града, социологија рада, социлогија културе и др., затим, економија, право, етика, психологија, педагогија, медицина, демографија и др.

Етнолошка (социо-етнографска) и историјска метода имају велики значај за социологију породице. Није случајно речено да социологија има императивну потребу да се ослони на дисциплину са антрополошким чињеницама, јер се проучавање социјалних институција примитивног живота може вршити само у светлости модерне етнологије, а не на основу априорних спекулација (41). То што важи за етнологију, која проучава примитивне народе, још више важи за историју, која проучава цивилизоване народе. Ове две методе су значајне због потребе међусобне компарације породица разних народа на истом ступњу развитка друштва, као и њихових упоређивања применом историјске вертикале, тј. праћењем развојне линије породичних односа и облика.

Логичка метода је тесно повезана са етнолошком и историјском, али и са другим методама. Истиче се да у методском приступу мора бити остварено јединство историјског и логичког. Сви прикупљени подаци морају бити подвргнути логичкој контроли у тражењу њихових унутрашњих веза и противуречности. Логичка контрола може бити индуктивна и дедуктивна, тј. аналитичка и синтетичка. Јединственом применом оба елемента логичког метода постиже се велики степен објективности у анализи емпиричке грађе.

Велики значај за социологију породице има и *компаративни метод.* Под овим методом треба схватити „настојање да се друштвене појаве проучавају у свим својим, или бар што многобројнијим, различитим манифестацијама до којих долази услед деловања различитих конфигурација природних и друштвених услова (42).

---

40 А. Фиаменого, исто, стр. 101—128.

41. Albert Muntsch and Henry S. Spalding, Introductory Sociology, Boston, New York, 1928, p. 3.

42. В. Милић, Компаративни метод у социологији, Филозофија-социологија, Београд, 1958, бр. 1—2, стр. 48—66.

Интердисциплинарна, или тачније: мултидисциплинарна метода, којом се служи социологија породице, обухвата методске приступе проучавању породице оних граничних посебних наука које су са њеним предметом тесно повезане, као што су економија, демографија, право, етика, педагогија, психологија, психијатрија, сексуална хигијена, медицина, политика, социјална политика и др.

Свака од ових посебних научних дисциплина објашњава поједине појаве из сплета врло сложених породичних односа. Свака од њих има свој специфичан методски приступ у складу са својим предметом.

Овим кратким прегледом није завршено набрајање свих посебних наука чијим се знањима користи социологија породице као методама изучавања свог предмета. Међутим, поред већ набројаних, треба поменути нарочито неке посебне социологије које, с једне стране, дају материјал социологији породице за њено проучавање, а с друге се и саме служе резултатима социологије породице. Поред осталих, то су у првом реду: руралиа социологија, урбана социологија, индустријска социологија (социологија рада), социологија културе и др.

Треба посебно подвући да социологија породице има императиван задатак да у фази свог сазревања као науке изврши интеграцију свих ових метода у један сложени методски приступ и да изгради јединство свог предмета и метода. Крајњи циљ сваке науке је интеграција хетерогених методских правила у један хомогенији методски приступ, а истовремено и стварање чврсте синтезе предмета и метода. Позајмљујући разне елементе из посебних научних дисциплина, она мора да их „преради", пречисти, провери и прилагоди својим потребама. Све док то не постигне, она ће бити више интердисциплинарна, мозаична наука, без своје унутрашње кохезије. То ипак не значи да ће она моћи на конкретном емпиричко-истраживачком плану да понире у све елементе породичних појава без помоћи специјализованих наука и без помоћи стручњака разних профила. Међутим, у основним релацијама конципирања и разраде њеног предмета и метода, она се може формирати као посебна, аутономна научна дисциплина са посебним предметом и методом.

4. *Техничке (помоћне) методе.* Техничке методе служе зато да би се припремио чистав онај чињенични материјал који ће бити обрађен помоћу дијалектичко-материјалистичке методе. Значај техничких метода је вишеструк. Оне су важан предуслов успешног социолошког, посебно емпиричког истраживања. Међутим, њихова примена у социологији породице је ограничена. Све техничке методе, које се иначе могу успешно применити у другим областима социолошких истраживања, не могу се увек применити у истраживању породице. За ово постоје најмање два разлога: а) примена одговарајућих техничких метода зависи од предмета конкретног истраживања породице, који може бити шири или ужи (економске, психолошке или друге појаве, или више појава заједно); б) неке техничке методе готово је немогуће применити у истраживању породице због специфичности породичних односа (мерење, експеримент и др.).

Поред *посматрања*, као најважније методе у истраживању друштвених појава уопште, остала значајна техничка средства јесу: *испитивање* (inteview), *статистичке методе*, *мерење*, *експеримент* и *упоређивање* (43).

Желели смо у овом раду да укажемо на неке основне елементе за конституисање Социологије породице као науке. Она, као што смо видели, представља за сада завршну етапу у *реинтеграцији наука* на проучавању породице као сложене друштвене појаве. Уместо секторског, парцијалног и неповезаног истраживања само појединих појава, које је вршено искључиво у оквиру посебних наука, или уместо касније спорадичне сарадње две или више наука на интердисциплинарном проучавању више породичних појава, *социологија породице треба да обезбеди сложени појмовни, предметни и методски приступ* у изучавању *свих значајних елемената породице*. У данашњој фази развитка ове младе науке у нашој земљи, то још није учињено. Стога је потребан огроман напор да се значајан чињенични материјал — како емпиријски тако и теоријски — преиспита, провери и подвргне строгој контроли и да се од елемената дифузног мозаика створи кохерентна научна целина. За успех оваквог подухвата неопходно је да се, поред осталог, претходно рашчисте не само нека спорна питања у науци о појму, месту, предмету и методу социологије породице као науке, већ и да се јасно одреде полазне филозофске и идејне позиције у складу са основним концепцијама научног социјализма.

Наш циљ је искључиво био да пружимо неколико идеја у том правцу да бисмо допринели убрзању конституисања социологије породице као науке. Ово утолико пре, што је досада било много радова о самој породици, а врло мало о научној дисциплини чији је предмет породица, и то не само у нашој већ и у страној књижевности.

Др Марко Младеновић

РЕЗЮМЕ

Становление социологии семьи как науки

Для становления социологии семьи как отдельной научной дисциплины необходимо определить некоторые элементы, отделяющие ее от остальных областей науки, а в особенности установить понятие ее, предмет, метод и место в научной системе.

Рассматривая этот вопрос, автор исходит из утверждения, что социология семьи является *общественной* наукой, что она — *отдельная обобщающая, интеграционная* наука, представляющая собой предельный, методологический результат протекавшей до наших дней эволюции обособленного, частичного теоретического и эмпирического изучения семьи, что она является преимущественно *неисторической* наукой, но с возможностью исторического и неисторического подхода, и, наконец, что она является наукой, *граничащей* с двумя областями наук: несоциологической и социологической, ибо тесно связана с обеими этими областями.

Предметом изучения социологии семьи являются четыре основных области: а) *место семьи в обществе в целом* и ее причинная связь с раз-

43. Овај рад представља сажетку, ужу верзију једног дела веће студије о породици. Због тога нисмо у могућности, због недостатка простора, да нека питања, шире обрадимо То посебно важи за проблем техничких, помоћних метода, које у овом раду нису разрађене, мада су значајне за емпиричко истраживање породице.

ными элементами общественной структуры (макросоциологический анализ); б) *внутренняя организация* системы семьи путем наблюдения за *статикой* семейных отношений: количественный и качественный анализ указанных отношений и анализ семейных функций (т. наз. горизонтальный разрез системы семьи), а также и путем наблюдений за ее *динамикой*, дающей картину цикличного процесса в жизни семьи путем ее вертикального разреза (микросоциологический анализ); в) *анализ* противоречивых *„анатомических"* и *„патологических"* явлений в семье: их взаимоотношения, причины возникновения и формы выражения; г) *научное предвидение* хода эволюции брака и семьи, а в особенности свободы любви и основ брака, формы брака и разводов, положения семьи, женщины и детей и направлений транформации брака и семьи.

Метод, которым оперирует социология семьи, зависит от того, рассматривается ли она как теоретическая или эмпирическая, социологическая или несоциологическая, историческая или неисторическая наука и др. Автор находит, что все методы, которыми пользуются, можно разделить на следующие: а) на *общий, генеральный метод:* основные теоретические положения научного социализма и универсальные диалектические законы, как их руководящий метод, б) *отдельные научные методы:* (1) методы близкие к генеральному (этнологический, исторический, логический и сравнительный), (2) методы, вытекающие из связи социологии семьи с другими науками: экономическими, юридическими, демографическими, этическими, педагогическими и т.д., в) *технические методы*, в основном находящие свое выражение в эмпирических исследованиях: наблюдения, обследования, статистический метод, измерения, эксперименты, сравнения и др.

SUMMARY

Constituting of Family Sociology as a Science

To constitute family sociology, as a special scientific discipline, it is necessary to establish some elements that distinguish it from other fields of science, in particular its notion, subject matter, and place in the system of sciences.

Commenting these matters, the author takes that family sociology is a *social science*, that it is a *particular, generalizing, intergrating* science representing a final methodological result of the evolution of the sectoral partially theoretical and empirical study of family; that it is mostly a *non-historical* science, but providing a historical and non-historical approach, and finally that it is a *bordering science* between two major fields of sciences: non-sociological and sociological, for it belongs, to a considerable extent, to both fields.

The subject matter of family sociology are four basic fields: (a) *place of family in the global society*, and its causal relation to the various elements of the social structure (macrosociological analysis), (b) *internal organization* of the family system by observing statics of *family* relations: through a *quantitative* and *qualitative* analysis of these relationships and through an analysis of familty functions (the so-called horizontal cross-section of the family system); as well as observing of its *dynamics* that gives a picture of the cyclus process in the life of family through a vertical cross-section (microsociological analysis); (c) analysis of the contradictory »anatomical« and »pathological« phenomena in family: their mutual relationships, the causes of its beginning and forms of appearance; (d) scientific estimate of future courses in the evolution of marriage and family, in particular of free love and fundaments of marriage, of forms of marriage and divorce, position of family, women and children, and of the trends of transformation of marriage and family.

The method applied by family sociology depends whether it is comprehended as a theoretical or empiric, sociological or non-sociological, historical or non-historical science, etc. The author thinks that all the methods as a guiding method of principles: (b) *particular scientific methods:* 1. methods it uses can be grouped into: (a) *the general method:* the fundamental theoretical approaches of scientific socialism and the universal dialectic laws related to the general (ethnological, historical, logical and comparative); 2. methods resulting from the relation of family sociology with other sciences: economics, jurisprudence, demography, ethics, pedagogy, etc.; (c) *technological methods* which are mostly significant in empirical research, observation, examination, statistical methods, measurements, experiments, comparison, etc.

RÉSUMÉ

La constitution de la sociologie de la famille en tant que science

Pour la constitution de la sociologie de la famille en tant que discipline scientifique spéciale il est nécessaire de déterminer certains éléments qui la distingue des autres domaines scientifiques, surtout sa notion, son objet, sa méthode et sa place dans le système des sciences.

En traitant ces questions l'auteur part du fait que la sociologie de la famille est une science *sociale*, que c'est une science *distincte — généralisatrice, intégrable* qui représente le résultat méthodologique définitif de l'évolution, qui a eu lieu jusqu'à présent, sectorielle, partielle théorique et empirique, des études de la famille, qu'elle est principalement une science *non-historique*, mais qu'elle assure les approches historiques et non-historiques, enfin qu'elle est une *science marginale* entre deux grands domaines des sciences: non-sociologiques et sociologiques, car elle pénètre dans les deux domaines.

L'objet de l'étude de la sociologie de la famille consiste dans quatre domaines fondamentaux: a) *la place de la famille dans la société globale* et son rapport causal à l'égard des divers éléments de la structure sociale (analyse macrosociologique); b) *l'organisation interne* du système familial en suivant la *statique* des rapports de famille: par le moyen de l'analyse quantitative et qualitative de ces rapports et par le moyen de l'analyse des fonctions familiales (appelée la moyenne horizontale du système familial); ainsi qu'en suivant sa dynamique qui nous présente l'image du processus cyclique dans la vie de la famille à travers sa moyenne verticale (l'analyse microsociologique); c) l'analyse des phénomènes contradictoires »*anatomiques*« et »*pathologiques*« dans la famille, leur rapport mutuel, les causes de la naissance et les formes de manifestation; d) *la prévision scientifique* des futurs courants dans l'évolution du mariage et de la famille et surtout sur la liberté de l'amour, sur les formes du mariage et du divorce, sur la position de la famille, de la femme et des enfants et sur les orientations de la transformations du mariage et de la famille.

La méthode dont se sert la sociologie de la famille dépend du fait si elle est conçue en tant que science théorique ou empirique, sociologique, ou non-sociologique, historique ou non-historique etc. L'auteur considère que toutes les méthodes dont se sert la sociologie peuvent être divisées de la manière suivante: a) *la méthode générale:* les attitudes théoriques fondamentales du socialisme scientifique et les lois dialectiques universelles en tant que méthode dirigeante des principes; b) *les méthodes scientifiques spéciales*, à savoir: 1° les méthodes qui sont proches à la méthode générale (ethonologique, historique, logique et comparative); 2° Les méthodes qui découlent de la sociologie de la famille avec les autres sciences: économiques, juridiques, éthiques, pédagogiques, etc.; 3° *les méthodes techniques* qui prennent toute leur portée principalement dans les recherches empiriques: l'observation, l'investigation, la méthode statistique, la mesure, l'expérience, la comparaison et autres.

ПРОБЛЕМИ ИНФОРМИСАНОСТИ БИРАЧА У ИЗБОРНОМ ПРОЦЕСУ (*)

I. — Обавештеност грађана у политичком процесу има вишеструко значење и значај. Пре свега, обавештеност је основа на којој се, уз утицај и других чинилаца, ствара сопствено политичко уверење и политичка воља уопште као и у сваком конкретном случају. Не треба посебно подвлачити да би без одређених информација било немогуће створити своје мишљење, изградити лични став и стећи сопствену вољу. С друге стране, значење и значај информисаности грађана испољава се и у томе што обавештеност представља основ и услов вршења надзора над радом органа власти и друштвеног самоуправљања од стране грађана. Такође, обавештеност грађана омогућава реалан утицај грађана на рад ових органа и организација и чини га ефикасним. Најзад, обавештеност је и основа и услов доношења конкретне одлуке од стране грађана у политичком процесу (на референдуму и др.). Ако је то тако, онда и не долази у сумњу веома велики значај информисаности грађана у систему демократије, а нарочито у систему самоуправне социјалистичке демократије, која тражи и претпоставља грађанина као активног управљача и носиоца самоуправног демократског механизма.

Информисаност грађана има своје реално значење и одређену вредност, посебно на једном несумњиво веома значајном подручју политичког система и политичког живота уопште у једној земљи. Реч је о изборном систему и изборном процесу који као део политичког система и политичког процеса, представљају један од битних чинилаца у конституисању политичке власти и њеном вршењу, као и остваривању основних политичких права грађана. Међутим, уставна и политичка историја, као и савремена пракса у појединим земљама у том погледу су различите. Образујући се на тлу и у недрима одређеног политичког система, и сам изборни систем поприма карактер тог политичког система. То се испољава, пре свега, у његовом класном карактеру и, сходно томе, у функцији коју има у датом политичком систему. Отуда и значење и важност информисаности бирача у изборном процесу у различитим системима нису и не могу да буду исти.

1. Изборни систем није у свим савременим земљама исти, па то није био ни у разним фазама развоја једне земље. Међутим, оно што је тим системима, у већој или мањој мери, заједничко јесте функција коју ови имају у политичком животу тих земаља. Суштина ове функције је, као што је познато, у конституисању једне владајуће партијске екипе

(*) Основне идеје овог чланка изнете су у реферату који је аутор поднео на симпозијуму „О изборном систему", одржаном у Београду октобра 1966. год.

која ће у одређеном мандатном периоду да врши власт и води политику земље. Отуда у овим системима избори се своде на бирање кандидата — припадника појединих партија у земљама са вишепартијским системом, односно на потврду кандидата владајуће партије у земљама са једнопартијским системом (1). У таквим системима кандидате, углавном, именују централни партијски форуми, те се грађанин у изборном процесу ангажује ефективно само у завршном чину када се опредељује за неког од постављених кандидата, односно када својим гласом даје формалну потврду постављеном кандидату. Пракса показује да се грађанин — бирач опредељује за неког од кандидата, по правилу не за њега као личност и политичку фигуру, већ за њега као припадника одређене политичке партије (2). Иако у појединим демократским земљама то може да буде и нешто друкчије, оваква се суштина и функција избора и изборног процеса не мења битније. У целини посматрано, избори у овим земљама не значе и ефикасно средство увлачења грађана, народа у процес непосредног вршења власти и вођења политике.

У таквим условима информисаност бирача у изборном процесу не представља посебно значајан чинилац нити има велику улогу. Нужна и потребна информисаност грађана у изборном процесу, упрошћено речено, своди се на обавештеност о изборним програмима, општој политичкој линији партија и т. сл., и то углавном само у периоду изборне кампање. У одређеним ситуацијама, како је то из праксе појединих земаља познато, ни то није значајно, јер ни разлике између ових програма понекад нису велике. Када се томе дода да су извори обавештавања под утицајем, па и монопол појединих партија, односно државе у име одређене партије, нарочито у земљама са једнопартијским системом, онда је још очигледније да информисаност у свом правом значењу нема неки већи значај у оваквим системима. У поменутим условима информисање има више карактер пропаганде и мобилизације грађана за тренутну политичку акцију (избори), при чему, разумљиво, значење и суштина ове пропаганде и активирања грађана у буржоаским и другим земљама нису исти.

2. У систему самоуправне социјалистичке демократије који се изграђује у нашој земљи проблем обавештености бирача у изборном процесу има друкчије значење и знатно већи значај. То је условљено општим карактером социјалистичке демократије и, у вези с тим, карактером а нарочито функцијом избора у друштвено-политичком систему социјализма, који обухвата изборе и за скупштине друштвено-политичких заједница и за органе самоуправљања у радним организацијама.

---

(1) Вид. о томе, Едвард Кардељ: Нови Устав социјалистичке Југославије, у књизи Преднацрт Устава СФРЈ, изд. Комунист, Београд 1962, стр. 111; Др Јован Борђевић: Социјалистичка демократија и њен изборни систем, студија за Симпозијум „Изборни систем у условима друштвеног самоуправљања", Београд 1966, стр. 8—9, а затим стр. 10 и стр. 13, 14, 15.

(2) Вид. о томе: Едвард Кардељ, нав. студија, стр. 116, као и тамо цитирани писци. У својој књизи Les partis politiques en Grande-Bretagne, изд. Presses universitaires de France, Paris 1965, A. Mabileau и M. Merle пишу: „Бирач у Великој Британији не гласа за једног кандидата из разлога његове личности. Он гласа за једну партију, пошто избори имају за циљ бирање владе; он посматра искључиво етикету кандидата и не брине за његове личне способности" (стр. 97). У књизи се посебно истиче да се ниједна фаза изборне операције не одвија изван партија — партије именују кандидате, изборна кампања се води кроз партијску пропаганду, бирачи бирају посланика за партије (вид .стр. 96 и стр. 92).

Позната оцена значаја избора и изборног система коју је још у своје време дао Монтескије није ни у систему социјалистичке демократије у Југославији изгубила од своје актуелности и истинитости. Међутим, изграђен у уставном и политичком систему чија суштина почива у друштвеном самоуправљању и у условима промењеног карактера и структуре скупштина, као и промењеног карактера и положаја општине, савремени изборни систем у нашој земљи је неминовно нов и другчији и по својој функцији и по својој улози. Избори немају карактер борбе између политичких партија и група које теже освајању власти односно задржавању власти у својим рукама. Избори губе и карактер неке општеполитичке манифестације која представља једну врсту „плебисцита", формалне потврде кандидата као и погодбе о једном или другом кандидату, мада трагови ових и сличних појава нису у потпуности ишчезли и из саме праксе (3). Напротив, избори постају, уколико то већ нису, један механизам конституисања делегација састављених од представника грађана и радних људи из свих области друштвеног живота и рада. Суштина таквог изборног система лежи у тежњи да се одаберу делегати који ће у једном мандатном периоду да врше одређене функције управљања и обављања друштвених послова које грађани и радни људи не могу непосредно да остваре у општини и радним организацијама. На тај начин, избори и изборно одлучивање постају саставни део непосредног одлучивања у систему самоуправљања и политичком процесу уопште (4). Значајне елементе остварења овакве концепције избора у нашем новом уставном и друштвено-политичком систему треба тражити, пре свега, у постојању веома разгранате мреже представничких тела и то као органа друштвеног самоуправљања друштвено-политичких заједница односно радних организација. Када се, при томе, има у виду и примена начела ротације која, између осталог, доводи и до чешћег ангажовања грађана и радних људи у вршењу избора, онда је то разлог више да избори и изборно одлучивање заиста постану један акт одлучивања у процесу самоуправљања и вршења власти. Томе посебно доприноси и улога и функција коју представничка тела имају у нашем скупштинском систему.

Међутим, избори и изборно одлучивање не би имали карактер акта непосредног одлучивања ако грађанин односно радни човек не би све више постајао носилац целокупног изборног процеса. Наиме, он није — како је то својствено изборним системима у другим земљама — само учесник у завршној фази изборног процеса, тј. у гласању о кандидатима и опредељивању за некога од њих. Грађанин односно радни човек јесте и треба све више да буде активан чинилац и носилац свих фаза у изборном процесу — почев од фазе кандидовања па до фазе гласања о избору. Штавише, он — како се то све очигледније испољава у пракси — постаје активан учесник и у припремама за изборе, тј. у ономе што се код нас назива евидентирање кандидата (претканди дациони процес). Осим тога,

(3) Вид. Др Јован Борђевић, нав. студија, стр. 21 и сл., 48, 49 и сл. Вид. и друге реферате са поменутог симпозијума (нпр. Др Ф. Хочевар: Улога бирача и друштвено-политичких организација у кандидовању; Р. Хукић: Улога ССРН у изборном процесу; и др.).

(4) Вид. Др Јован Борђевић, нав. студија, стр. 20 и сл., 31, итд.; Едвард Кардељ, нав. студија, стр. 111, 112.

грађанин односно радни човек је и носилац иницијативе за опозив, као и самог одлучивања о опозиву. Најзад, свему томе треба додати и стварање, или бар тенденцију стварања, једног много чвршћег, сталнијег и непосреднијег односа између представника (делегата) и бирача (у радним организацијама је, по природи ствари, такав однос у знатно већој мери стварност).

Овакав карактер избора и активно и целисходно ангажовање грађана и радних људи у изборном процесу не би се могло ни замислити без одговарајуће обавештености бирача. Учесницима у изборном процесу су потребне потпуне, објективне и благовремено дате информације. Овакве информације омогућавају бирачу да самостално, али и објективно и одговорно донесе одговарајућу одлуку у изборном процесу — о кандидовању, о избору, о опозиву. При томе, не може се мимоићи ни чињеница да обавештеност бирача доприноси његовој већој заинтересованости за изборе и његовом истинском а не само формалном ангажовању у разним фазама изборног процеса. Све то говори да је обавештеност бирача у изборном процесу неопходна и да има велики значај.

II. — Проблем информисаности бирача у изборном процесу несумњиво је сложен проблем. Он покреће неколико значајних питања, а пре свега: какве су информације потребне бирачу (садржина информација), у које време бирач треба да добије информације, који су извори информација, итд. Јасно је да су то три основна питања, мада не и сва питања која поставља проблем информисаности бирача у изборном процесу.

1. Питање садржине информација којима бирач треба да располаже у изборном процесу сигурно је кључно питање. Оно се може сматрати таквим јер од садржине информација зависи степен (потпуност), али и квалитет обавештености бирача. Не треба посебно наглашавати да су, пак, степен и квалитет информисаности бирача један од главних чинилаца који утичу на ефикасност и корисност његовог ангажовања у изборном процесу. Информисаност бирача у нашем изборном систему мора да буде свестрана. Бирач мора да располаже како оним информацијама које му служе за упознавање критеријума за избор уопште, тако и онима које представљају више основу за конкретно одлучивање. Одсуство неких од њих, једних или других, неминовно мора да се одрази на самосталност и објективност у изборном одлучивању.

Тако, могло би се рећи да бирач мора најпре да буде информисан о томе какви су кадрови потребни представничком телу у наредном периоду његове активности. То је проблем профила потребних кадрова. Несумњиво да је овај проблем везан у одређеној мери и за природу задатака које представничко тело треба да изврши у наредном периоду, те и познавање оваквих података треба сврстати у оно о чему бирач треба да буде обавештен. Располагање оваквим подацима и обавештењима омогућава бирачу да се оријентише у својој активности у изборном процесу и да своје изборно одлучивање темељи на једној знатно широј платформи. У нашим условима овакве информације имају велики значај, посебно у претканидационој фази, јер представљају основ за упознавање основних елемената критеријума за први, груби одбир кандидата. Али, важност поменутих информација није мања ни у другим фазама изборног процеса.

Осим оваквих информација, општих по свом карактеру, бирач мора да располаже у фази кандидовања и самог избора и обавештењима која су конкретнија по својој природи. То су обавештења која се односе на самог кандидата. Ради се о читавом низу података који у пуној и правој светлости приказују кандидата. Остављајући по страни оне податке који се сами по себи подразумевају (пол, старост, занимање итд.), овде је реч нарочито о подацима који пружају доказе о квалитетима кандидата које он као потенцијални посланик (делегат) мора да има. Тако, солидна информисаност бирача о моралним квалитетима кандидата, о његовим радним способностима и стручности, о друштвено-политичкој активности и доприносу развоју социјализма, о степену његовог осећања одговорности у раду и сл., несумњиво да омогућава бирачу да донесе рационалну и целисходну одлуку у одговарајућој фази изборног процеса. За његово опредељење у вршењу одбира кандидата могу да имају значаја и други подаци о кандидату: степен оптерећености кандидата разним функцијама итд.

Обавештеност бирача не би била потпуна ако он не би располагао још неким информацијама. Чини се да веома значајну улогу у постизању пуне обавештености бирача и стицању могућности за доношење што боље одлуке у фази кандидовања и самог избора имају и обавештења о томе какво је до тада било представничко тело (структура, социјални састав итд.), а посебно каква је била његова активност (који су били задаци, како су они остварени итд.). Информисаност овде, рекло би се, налази своју основу у остваривању једног врло важног уставног начела нашег друштвено-политичког система — начела јавности рада органа и организација.

Овоме ваља додати да у фази одлучивања о опозиву (покретање иницијативе за опозив и гласање о самом опозиву), по природи саме ствари, бирач мора да располаже обавештењима о подацима који откривају разлоге опозива. Она се, у крајњој линији, своде на обавештења о раду и активности посланика (делегата), испољеним квалитетима, одговорности и сл.

Најзад, своје одређено значење и вредност имају и информације о мишљењима и ставовима и других учесника у изборном процесу. То су обавештења о томе шта други бирачи мисле како о кандидату, тако и уопште о критеријумима за кандидовање, за избор односно за опозив. Овакве информације су неопходне; располажући њима бирач потврђује, проверава, али и исправља своје мишљење, став па и саму одлуку коју доноси у некој од фаза изборног процеса.

Међутим, при свему томе ваљало би имати у виду да основу овакве информисаности бирача у изборном процесу чине извесне информације од ширег значења. У ред ових информација би требало сврстати оно што се може сматрати да чини део политичког образовања грађанина — бирача у систему наше социјалистичке демократије. То су обавештења о суштини нашег друштвено-политичког система уопште, о основним ставовима и линији наше унутрашње и спољне политике, о идеологији и концепцији изградње социјализма код нас и т. сл.

Проблем садржине информација има и једну своју посебну страну. То је питање објективности информација и њихове истинитости уопште, али и прецизности. Бирачу нису потребне било какве информације. Другим речима, недовољно прецизне и непотпуне, а тим пре субјективно дате информације изопачују суштину и значење информисаности бирача у изборном процесу. Познато је да информисање бирача односно грађана уопште може да послужи и као ефикасно средство ширења пропаганде и наметања одређених мишљења, ставова. У таквим околностима информисање губи своје значење и оригиналну функцију и циљ — обавештавање бирача о подацима који су му потребни да би донео самосталну и објективну одлуку у изборном процесу.

2. Друго основно питање је време добијања информација. Решење овог питања углавном зависи од садржине информација, али и од природе самог изборног система. У земљама у којима бирач учествује само у завршној фази изборног процеса (гласање о избору постављених кандидата) и у којима се такво његово ангажовање у изборном процесу понавља само сваке четврте или пете године, време добијања информација се везује за период тзв. изборне кампање. Остављајући по страни питање садржине и суштине информисања у оваквим системима, информисање има одређени значај само у овом периоду кампање који претходи изборном чину. С обзиром да се ангажовање бирача завршава окончањем самог изборног чина, и информисање бирача после тога губи своју сврху.

У нашем друштвено-политичком систему ангажовање и активност бирача не престају окончањем изборног чина. Како је раније поменуто, вишеструки су разлози који до тога доводе. Није само могућност опозива (који, узгред речено, карактерише и друге изборне системе, па у склопу одређених повољних околности може довести и у тим земљама до извесне заинтересованости бирача и након завршених избора) чинилац који условљава ангажовање и активност бирача и после изборног чина. Чињеница да је грађанин односно радни човек носилац свих фаза изборног процеса (посебно и фазе кандидовања), па и самог претканди-дационог процеса, као и чињеница да се примењује начело ротације, говоре — само по себи — о „продужењу" изборног процеса. Успостављање сталнијег и чвршћег односа бирача са изабраним представником у скупштинама односно у органима самоуправљања у радним организацијама то само потврђује. Отуда је с правом у нашој политичкој теорији (5) истакнуто да избори постају метод обнављања представничких тела и део, ако тако може да се каже, свакодневног учешћа грађана и радних људи у вршењу власти и управљању друштвеним пословима. Из тих разлога, у оваквом изборном систему информисање бирача не може да се веже само за онај релативно кратак период уочи самих избора. Обавештавање у овим и оваквим условима мора да буде стално. Бирач мора бити стално обавештен и обавештаван о подацима који чине садржину информисања у изборном процесу. Ова неопходност сталног, непрестаног информисања претпоставља, разуме се, и један специфичан механизам обавештавања, те се и отвара проблем извора информација.

(5) Вид. Едвард Кардељ, нав. студија, стр. 112.

3. Трећи основни аспект проблема информисаности бирача у изборном процесу јесте питање извора обавештења. Успешност у информисању великим делом зависи управо од разгранатости и ефикасности самог механизма информисања. С друге стране, ваља напоменути, систем извора и средстава информисања зависи, поред утицаја и других чинилаца, и од садржине информација и времена њиховог давања.

Тако, у политичким системима у којима, како је већ речено, после изборне кампање коју воде политичке партије (негде чак и државни апарат), бирач учествује само у гласању о избору, основни извори информисања бирача углавном се своде на тзв. средства масовног обавештавања (штампа, радио, телевизија и сл.) и јавна иступања кандидата на зборовима и митинзима, конференцијама за штампу и др. Томе треба посебно додати и изборне прогласе, плакате итд. У поменутим системима ова средства се показују као најприкладнија и у датим условима најефикаснија, јер се њихова функција везује за период изборне кампање. Али, ту управо и лежи ограниченост њихове функције и улоге као средства информисања. Наиме, она у пуној мери постају средства пропаганде.

Механизам обавештавања у систему социјалистичке демократије мора да буде друкчије постављен с обзиром на неопходност сталног и трајног обавештавања грађана. Отуда, могло би се рећи да у оваквом систему механизам обавештавања мора да буде разгранатији и више институционализиран. Ово се огледа не само у успостављању односно коришћењу посебних извора информација, већ и у рационалнијем и суштински друкчијем коришћењу традиционалних средстава информисања.

Извесна традиционална средства информисања (штампа и друга средства тзв. масовног обавештавања) налазе своје изванредно значајно место и у систему информисања бирача код нас. При томе, ваља подвући да штампа, радио, телевизија и друга слична средства налазе своје оправдање на овом подручју своје активности само ако су средства сталног, систематског обавештавања бирача о раду представничких тела и о другим питањима која чине садржину информација потребних бирачу. Уставно гарантовање слободе штампе и других видова информација, а нарочито постојање друштвене својине и друштвеног самоуправљања у радним организацијама које се баве објављивањем и ширењем информација, свакако би требало да буду чврста препрека могућности њиховог претварања у средства пропаганде.

Јавна иступања кандидата на зборовима и митинзима, изборни прогласи и сл., неоспорно имају своје одређено политичко значење и важност, али као средство сталног информисања бирача сигурно заостају за извесним другим средствима информисања која су више институционална, појављујући се као средства сталног информисања бирача. Кад се то каже, онда се у првом реду мисли на зборове бирача односно зборове радних људи у радним организацијама. Ови зборови као институције непосредне демократије добијају код нас и карактер ефикасног и рационалног средства обавештавања бирача. Преко ових зборова могућно је постићи стално обавештавање бирача и то како о раду представничког тела у целини и другим питањима од општег значаја, тако и о конкретном

раду самог представника. Ако се при томе узме у обзир могућност постављања питања, давање допунских одговора и разјашњења, развијање дискусије, као и успостављање правог непосредног односа између бирача и представника (делегата), што је од неспорне важности за добру обавештеност бирача, онда у зборовима бирача односно радних људи треба гледати једно заиста значајно средство информисања бирача.

Не мање значајну улогу на овом подручју требало би да имају и трибине ССРНЈ и других друштвено-политичких организација. Дискусије и договори на овим трибинама у изборном процесу, а посебно у предкандидационој фази, веома ефикасно би могли да послуже као средство информисања бирача.

У изворе информација ваља сврстати и јавност седница скупштина и органа самоуправљања у радним организацијама. Обезбеђење пуне јавности рада изабраних представничких тела могућношћу присуствовања њиховим седницама, сигурно да је једно од корисних средстава обавештења бирача. Веома драгоценим извором информација треба сматрати и стенографске белешке односно записнике са седница ових тела, као и периодичне извештаје о њиховом раду, с тим што би се проналажењем одговарајуће форме презентирања ових записника, извештаја, најширим круговима могло допринети њиховом ефикаснијем коришћењу. Устав је у том погледу дао свој допринос проглашавајући начело јавности рада државних органа, органа друштвеног самоуправљања и организација које врше послове од јавног интереса, предвиђајући и њихову дужност да о свом раду обавештавају јавност. Истовремено, Устав је то формулисао и као право грађанина да буде обавештен.

Веома значајне информације могу потећи и из рада скупштинских комисија за питања избора и именовања, као и изборних органа Социјалистичког савеза. То онда само казује да рад ових тела мора да буде у потпуности јаван.

III. — Посматрано у целини, може се закључити да је проблем информисаности бирача у изборном процесу у нашем уставном и друштвено-политичком систему веома значајан и релативно сложен проблем. Отуда је разумљиво да то намеће потребу да се овом проблему поклони већа пажња, а то тим пре што се има утисак да пракса указује на недовољну обавештеност бирача (6). Чини се да се сам по себи намеће закључак да управо недовољна (или не увек довољна) обавештеност представља један (не и једини) од чинилаца у коме треба тражити узроке могућним слабостима и негативним појавама у изборном процесу и функционисању изборног система уопште. Активније и потпуније ангажовање од одређених друштвено-политичких фактора (друштвено-политичких организација, а нарочито ССРНЈ, радних организација и других, па и самих бирача) на овом подручју сигурно би допринело потпунијем обавештавању бирача. Осим тога, осврт на поједина питања која улазе у склоп овог

(6) Вид. о томе врло интересантне статистичке прегледе и закључке у студији Сергеја Пегана: Избори и обавештеност грађана, у књизи Скупштински избори 1965, изд. Института друштвених наука, Београд, 1966.

проблема недвосмислено јасно показује да би нормативно регулисање низа питања из ове области (путем закона, статута друштвено-политичких заједница и радних организација) дало несумњив допринос ефикасности, рационалности и потпуности у обавештавању бирача у изборном процесу.

Др Павле С. Николић

РЕЗЮМЕ

Проблемы информированности избирателей в избирательной кампании

В условиях строительства в Югославии самоуправляемой социалистической демократии выборы и свобода изъявления воли избирателей все больше становятся составной частью непосредственного волеизъявления в системе самоуправления. При такой системе каждый гражданин, каждый трудящийся является и должен становиться все более активным участником всех фаз избирательной кампании.

Такой характер выборов и активное и целесообразное привлечение избирателей к участию в изборной кампании трудно бы было представить без соответствующей осведомленности самих избирателей. Участникам в выборах необходимы полные, объективные и своевременные информации. Они позволяют избирателям самостоятельно, и в то же время объективно и с полной ответственностью принять соответствующие решения.

Информированность избирателей в ходе избирательной кампании вне сомнения представляет собой сложную проблему. Она поднимает несколько крупных вопросов, в первую очередь: какие информации нужны избирателям (содержание информаций), когда избирателей следует информировать, каковы источники информаций. Информированность избирателей должна быть всесторонней. Избиратель должен располагать не только информациями, служащими ему для ознакомления с критериями для выборов вообще, но также и со всеми информациями, дающими ему более полную картину для возможности конкретно изъявить свою волю. При этом, информации должны быть не только достаточно полными и точными, но и объективными. С другой стороны осведомления должны носить постоянный характер и не смеют сводиться лишь на информации в течении короткого отрезка времени накануне самих выборов. Эта необходимость в постоянном и непрестанном информировании предполагает существование и весьма разветвленного и хорошо организованного специфичного механизма осведомления. Он находит свое выражение как в установлении и использовании особых видов информаций (собрания избирателей, трибуны Социалистического союза трудового народа Югославии и т.д.), как и в более рациональном и по существу ином использовании традициональных средств информации (печать и другие виды оповещений широких кругов населения).

SUMMARY

Problems of Informing Electors in the Electoral Process

In the conditions of self-governed socialist democracy, that is being built in Yugoslavia, elections and electoral decisions are increasingly becoming part of the direct deciding in the system of self-government. In such a system citizen, i.e. working man is and should be more and more an active participant in all the phases of the electoral process.

Such a characteristic of elections and an active and expedient participation of electors in the electoral process could not be conceived without

appropriate informing of electors. Participants in the electoral process ought to be fully, objectively and timely informed. This enables the elector to make the corresponding decision independently, but objectively and with full responsibility.

How to inform electors in the electoral process is a complex problem without any doubt. This brings up several important questions, but above all: what kind of information an elector is needing (the essence of information), at what time should he have it, what are the sources of information? The elector should be informed broadly and of many things. The elector should have all the informations serving him to know criteria for the elections in general, as well as the information that is the basis for concrete decision. But at the same time information must be complete, precise and objective in particular. On the other hand, informing should be permanent, not only in the course of relatively short period immediately preceding the elections. A permanent, continued information exacts a specific machinery of informing. This machinery should be more developed and institutionalized. This is reflected both in making available and using special sources of information (meetings of electorate, public discussions organized by the Socialist Alliance of Working People, etc.) and in a more rational and essentially different utilization of the traditional forms of information (press and other forms of mass communication).

RÉSUMÉ

Les problèmes relatifs à l'information des électeurs dans le processus électoral

Dans les conditions de la démocratie socialiste d'autogestion édifiée en Yougoslavie les élections et les décisions électorales deviennent de plus en plus partie intégrante des décisions directes dans le système d'autogestion. Dans un tel système le citoyen, c'est à dire l'homme travailleur doit être l'agent actif et il l'est de plus en plus, de toutes les phases dans le procesus électoral.

Un tel caractère des élections et l'engagement actif et opportun des électeurs dans le processus électoral ne pourraient même pas être conçus sans que les électeurs soient renseignés sous ce rapport-là. Il est nécessaire de fournir aux participants dans le processus électoral des informations complètes, objectives et en temps utile. Elles permettent aux électeurs de prendre une décision correspondante non seulement en toute autonomie, mais aussi avec objectivité et en y assumant la responsabilité.

Le besoin que les électeurs soient informés dans le processus électoral est indubitablement un problème complexe. Il soulève plusieurs questions importantes, tout d'abord il s'agit de savoir quelles sont les informations nécessaires à l'électeur (le contenu des informations, à quel moment l'électeur doit recevoir les informations, quelles sont les sources des informations. Les électeurs doivent être universelement informés. L'electeur doit avoir à sa disposition tant les informations qui lui serviront aux fins de connaître les critères pour l'élection en général, que les informations qui représentent la base surtout pour les décisions concrètes. Toutefois, les informations doivent être suffisamment complètes et prècises et particulièrement objectives. D'autre part, les renseignements doivent être permanents et il faurait pas qu'ils soient réalisés seulement pendant la période relativement courte à la veille des élections. Cette nécessité pressante des informations permanentes et sans interruption suppose l'existence d'un mécanisme spécifique de renseignements. Ce mécanisme doit être aussi ramifié que possible et institutionalisé dans une plus large mesure. Cela se reflète tant dans l'établissement et l'utilisation des sources d'information spéciales (les réunions d'électeurs, les tribunes de l'Union socialiste du peuple travailleur de Yougoslavie, etc.) que dans une utilisation rationnelle et essentiellement différente des moyens d'information classiques (la presse et les autres aspects des communications en masse).

О КАРАКТЕРУ ДРЖАВЕ И ПРАВА ВИЗАНТИЈЕ ОД VII ДО XI ВЕКА

1. Навикли смо да у европском или западноевропском феудализму видимо класични образац феудалних односа. Овде је налет варвара уништио једну цивилизацију, срушио је античко здање и на његовим рушевинама подигнута је готска катедрала феудализма. Настало је друштво засновано на натуралној привреди, на везаности сељака за земљу, на подељеној својини, на својини коју не чине само имовинскоправни већ и јавноправни елементи. Све оно што одступа од оваквог пута у средњи век сматра се неким особеним начином настанка феудализма. У ствари и овде, као и у много чему другом, Европа је наметнула свету своје каноне и мерила.

Начин настанка феудализма у Западној Европи је изузетан и особен, иако се не може спорити да је он створио пример чистог и типичног феудализма. То није никаква противуречност. И Америка је дала, нарочито Северна, пример најчистијег капитализма, али нема сумње да је њен пут у капитализам исто тако нередован као западноевропски пут у средњи век. И овде је на очишћеном терену једног континента, на коме је уништена цивилизација или претцивилизација америчких Индијанаца, подигнут Емпајр Стејт Билдинг модерног капитализма. Али редован пут у капитализам је ишао другим токовима: револуционарном или другом трансформацијом ранијег, феудалног друштвеног система. У Западној Европи је прелаз на средњи век значио кидање са античком цивилизацијом и обележен је *државним, правним, културним, чак и етничким дисконтинуитетом.* Уместо римске државе и народа који су је насељавали долазе варвари који оснивају нове државе. Они, додуше, позајмљују много из античког света који су уништили, у првом реду религију (иако није извесно да ли хришћанство припада античкој цивилизацији или је њена негација). Већи део света је ушао у средњи век на други начин. Готово све државе Блиског, Средњег и Далеког истока ступају у историју као робовласничке, а Европљани их касније затичу као феудалне. Овај прелаз по правилу је извршен уз очување *државног и етничког континуитета.*

И са Византијом је такав случај. Ова држава је не само мост између Европе и Азије, она је мост и између антике и средњег века. Њен корен је у римској робовласничкој империји и хеленистичким културним традицијама, а крајњи резултат развоја је феудална, хришћанска монархија. Током читавог времена није извршено насилно обарање поретка, него су се задржали држава и право који су настали на терену робовласништва, а приближавање феудалном узору вршено је путем прилагођа-

ваља такве државе захтевима нових времена. Све је то морало утицати на методе и облике настајања феудализма. Зато се говори о особеностима византијског феудализма, иако, понављамо, овакав пут представља правило, а не изузетак, а те особености постоје једино у поређењу са западноевропским средњим веком и имају свој пандан у већем делу света: у Кини, Индији, Јапану, Персији, Индокини и другим државама, где је феудална грађевина настала не рушењем него, да тако кажемо, адаптацијама античког здања.

2. У погледу Византије, чији државно-правни и друштвено-економски развитак обилује сложеним проблемима, постоји неслагање чак и око тако основног питања — је ли она феудална држава или није (1). Постоји једно раздобље историје које нарочито збуњује. Између рановизантијског периода (до половине VII века), када се, упркос неким колебањима у политици императора, ипак може препознати робовласничка држава, и позновизантијског (после XI века), када нема сумње да је држава експонент феудалне властеле, налази се период од четири века који задаје тешкоће у погледу категоризације државе и права. Марксистичка историографија је често склона да олако пређе преко неких мера које предузима држава у ово време (заштита слободних сељака, сузбијање моћи властеле), а које противурече закључку да је држава оруђе феудалне аристократије (2). Остали, који полазе од патримонијалног поимања државе, прихватају ову црту византијског унутрашњег развитка као нешто нормално, нешто што потврђује наткласни и општедруштвени карактер државе, те се посебно не баве њом са теоретско-правног и историјског гледишта, не налазећи за сходно да је објашњавају (3).

Покушаћемо да покажемо, анализирајући углавном својинске односе и статусно право, да византијска држава у спорном периоду од VII до XI века није феудална, да право није „израз воље владајуће класе" феудалних магната, него напротив, да постоји антагонизам између државе и властеле. Наравно да је ово тек један, и то мањи део проблема, јер нам одговара на питање шта држава *није* (њен ослонац није властела), а не показује и шта она *јесте*, тј. која друштвена снага стоји иза ње (4).

---

1) Abel, Le Moyen âge, 1955., стр. 506 и сл. сматра да Византија до краја свога постојања није феудална држава.

2) Сјузјумов је мишљења да су ове мере одражавале стање на селу и да су, будући израз интереса богатијих, погодовале развитку феудализма. (О социальной сущности законодательства „Василик", Византийский Временник, VI, 1937, стр. 72—78). Каждан сматра да је држава желела да обезбеди колективну феудалну својину и колективне интересе властеле (К вопросу об особенностях феудальной собственности в Византии VIII—X вв. Виз. Времен., X, 1956, стр. 48—65, нарочито страна 60). Додуше исти писац нешто одступа од оваквог става у једном потоњем чланку (Формирование феодального поместья в Византии X в., Виз. Времен., XI, 1958, стр. 98—122).

3) Vogt, Basile I, Paris, 1908; Grenier, L'Empire byzantin, son évolution sociale et politiques, Paris, 1904; Zacharie von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, Berlin, 1892. i drugi.

4) Ова друштвена снага на коју се ослања држава вероватно није ни робовласништво нити су то феудалци, већ бирократија, што сам већ поменуо као могућност у једном свом ранијем раду (Карактер државе позне римске империје, **Анали Правног факултета** у Београду 1961., бр. 4, стр. 676). Уопште у државама тзв. источног типа постоји један период када државни апарат више није робовласнички, а још није ни феудални, када се осамостаљује од основних класа и постаје сопствени инструмент, оруђе бирократије, тражећи савезника у слободним сељацима и неким другим слојевима везаним за новчану привреду. Да би ова импресија била претворена у аргументовано тврђење, потребна су знатна проучавања историје Византије и других оријенталних држава, зато је засад остављамо по страни.

Када овде говоримо о карактеру државе, мислимо у првом реду на карактер државног апарата, на политичку организацију Византије, а не на државу као укупност територије, друштвених и економских односа. Једна од околности која, чини нам се, није довољно истакнута јесте привремени и делимични раскорак између карактера државе и права и карактера друштвено-економских кретања, раскорак који бива све већи што се више ближимо XI веку, да би после тога нестао, јер држава прелази на страну властеле.

Потребно је обратити пажњу на неке, углавном познате, појаве које се односе на период до VII века, јер у њима лежи корен потоњих особености државног развитка Византије.

3. Феудализација позног римског, односно раног византијског друштва имала је знатан домашај. Вероватно је да су колони представљали претежни део пољопривредног становништва (5). Међутим, држава остаје и даље робовласничка, о чему недвосмислено говори Јустинијанов корпус и оно што му је претходило.

Источни Готи су по освајању Италије задржали римско право и римске титуле. Ипак је то била фикција, јер континуитета није било. Готска окупација је значила раскид са постојећим поретком и припрему за рађање нове, феудалне цивилизације. Извори показују да су германске освајаче више занимали колони, а мање робови (6). У време варварских инвазија неки од велепоседника прешли су на страну Германа. То само показује колико је јак био антагонизам између централне власти и једног дела велепоседника. То су били елементи у којима је римска држава видела конкуренте и „опасност за јавни ред и сиромахе" (7), у суштини носиоци нових, феудалних стремљења. Други део римских и италијанских нобила бежао је пред варварима. Многи од њих дошли су у Константинопољ, где су били лепо примљени. Већина их је добила поседе у Малој Азији и другде (8). То су биле не само цивилизоване избеглице пред варварским завојевачима већ и врста политичких емиграната, представници робовласничке аристократије који беже пред варварима, носиоцима феудализма.

Када се Јустинијан осетио довољно јаким да протера Готе из Италије, староседеоци су га у већини италијанских градова дочекивали као ослободиоца. Ово је нарочито био случај у јужној Италији, где су се у већој мери задржали стари, тј. робовласнички односи (9). Ратовање Јустинијанових војсковођа Велизара и Нарзеса са Остроготима био је *поход античког на раннофеудални свет, краткотрајни реванш робовласништва.* Кад је освојио Италију, Јустинијан се у успостављању своје власти у првом реду ослањао на остатке старих робовласничких група. У Прагматичној санкцији, донетој по освајању Италије, Јустинијан детаљно регулише питање враћања земље и друге имовине ранијим власницима (Рга-

5) Charanis, The Aristocracy of Byzantium in the thirteenth Century, Studies in Roman Economic and Social History, 1951., str. 336—337.

6) Удальцова, Политический строй и политическая борьба в Италии в конце V и начале VI. в. Виз. Врем. XV, 1962, стр. 28.

7) C. J. I, 40, 2

8) Удальцова, *нав.* чланак, стр. 30—31; иста: *Италия и Византия* VI в, Москва, 1959, стр. 440 и сл.

9) Удальцова, Италия и Византия в VI в, стр. 446—447.

gmatica Sanctio, 3, 8, 13, 27 итд.). Припадници римске аристократије који су избегли у Константинопољ и које Јустинијан назива viri gloriosissimi и magnifici senatores могли су да бирају: или да остану на царском двору као део његове свите или да се врате у ослобођену Италију и добију своје раније поседе (Pragm. Sanctio 27). Ранијим власницима припадају не само имања, него и стада стоке (Pragm. Sanc. 13). Послови о отуђењу имовине учињени под дејством принуде поништавају се, нарочито они којима су се користили владајући кругови Гота, а остају на снази уговори између самих Римљана (Pragm. Sanc. 5, 7).

Тежња за рестаурацијом поретка нарочито се јасно види из оних делова Санкције који говоре о робовима. Сви робови морају се вратити ранијим власницима и на њих се примењује византијско законодавство о робовима које се углавном креће у класичним оквирима римског права (Pragm. Sanct. 11). У одељку 15 реч је о браковима које су закључили робови са слободним грађанима. Каже се како је у време Гота био чест случај да су робови узимали слободне жене или да су се слободни људи женили робињама. Санкција даје право слободном брачном другу да напусти брачну заједницу. Роб се мора вратити своме господару, а његов брачни друг може остати с њим у браку, али то неће утицати на његов статус, јер „господар не може трпети штету губитком робова и робиња, чега је било у прошлости (под Готима *О. С.*)". И у погледу потомства задржано је решење класичног робовласничког права — деца добијају статус мајке. Из ових одредби *Удаљцова* правилно закључује да је под Готима дошло до бежања робова са имања (10). Слично се дешавало и у Северној Африци у време вандалског освајања када су робови масовно бежали и живећи у слободи склапали бракове и где је Византија, протеравши варваре, такође, настојала да врати господарима не само робове већ и њихово потомство (11).

Кодификаторски рад Јустинијана, један од најобимнијих и најзначајнијих у историји света, био је у складу са оваквим тежњама. Император је у конституцији Tanta изразио своју привржености старом праву и своје уважавање старина (antiquitati reverentia). Статусно право је у целини робовласничко: сви се људи деле на слободне и робове (12). О колонима има мало одредби, и то више у *Кодексу* и *Новелама* него у Институцијама и Дигестама (дакле, више у делу где је император морао да се бори са стварношћу него у оном у коме излаже у извесном смислу идеал, поредак коме тежи). Наравно да овакав поредак није био потпуно у складу са промењеним приликама у друштву, са све већом улогом колоната и са порастом моћи велепоседа који све више добија феудална обележја. Ипак он јасно показује *робовласничку* оријентацију права и државе. Овакав карактер, у извесном смислу, задржало је право и у потоњим вековима, из чега је нужно произилазио и одређени став према феудализацији. Готово сви владари до XI века трудили су се да сузбију нове појаве у привредном и друштвеном животу Византије.

10) Ibidem.

11) C. J. I, 27; Novellae, 36—37, (Новеле које је Јустинијан издао по протеривању Вандала из Северне Африке).

12) Inst. I, 3; Summa itaque divisio de jure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi.

Околност да се феудализација развијала у условима важења робовласничког права, права које јој је антагонистичко, морала је имати утицаја на методе и облике у којима је настајао нови поредак. Феудализам, или оно што му је претходило, морао је да користи правне категорије и институте цивилизације коју је потискивао, да се овима прилагоди и дâ им нову садржину. У старе мешине усуто је ново вино. Тако у овом периоду долази до оживљавања готово заборављене институције старог римског права — патроцинијума, који добија важну улогу у настанку колонатских односа; слично се дешава са пекулијумом и разним облицима дугорочног закупа које познају грчко и римско право. У овим и другим облицима пробијали су се нови односи кроз поре постојећег поретка.

4. Период који почиње после Јустинијана и завршава се X или XI веком намеће многе тешкоће у погледу одређивања карактера византијског друштва и државе. Агонија робовласништва и варварска најезда дале су Европи нов поредак. „Сеобе народа су у старом свету играле улогу сличну данашњим револуцијама" — писао је *Кауцки* (13). Византија је још успевала да одоли народима који су у таласима јуришали на њене границе. И унутрашња политика царева била је обележена тежњом да се сачува постојећи поредак и сузбије моћ властеле. Међутим, као што се друштвена ситуација у већини европских држава после Наполеоновог пада битно мењала, иако је политичко здање феудализма још постојало, и у Византији долази до промене које су значиле удаљавање од античког и робовласничког узора. Привредна и социјална структура овог периода представља чудну мешавину елемената старог (робовласништво), новог (феудализам) и прелазног (слободни сељачки посед).

Робова је још увек било, трговина робљем и коришћење робовског рада преживели су пад Константинопоља. Средином IX века било је магната који су имали на хиљаде робова, од којих једни раде на њиву, други као домаће слуге, трећи као занатлије (14). Кад је Лав Тринолијски освојио Солун, на десетине хиљада Солуњана продано је на пијацама Мале Азије и Балкана (15). Поред ратова и заробљавања задржали су се и други извори ропства: продавање слободних људи запалих у беду или одузимање статуса слободног човека због деликта (16). Ипак је несумњиво да је ропство било у кризи. Могуће је да све оно што се у изворима назива робом и није робље, јер је феудализам из робовласничких вековним исправама помињу servi et ancillae, иако се можда иза тога крију кметови или квазикметови, а не робови (17). Робовски рад је све мање уносан. Из прегледа цена робова може се закључити да је у античко доба вредност робовског рада у току једне године достизала 15—20% његове штва узимао не само институте него и називе. Тако се и у нашим средњо-

13) Kautsky, Порекло хришћанства, превод Смиљанића, Београд, 1954, стр. 159.

14) Браунинг, Рабство в Византийской империи (превод с енглеског), Виз. Времен., XIV, 1960, стр. 44.

15) Браунинг, нав. дело, стр. 49.

16) Иако је персонална егзекуција била давно укинута, право је у више наврата забрањивало servire creditoribus: C. J. IV, 10, 12; Bas XLVIII 20, 36. Ропство као казну за деликт предвиђају Еклога (VIII, 9), Новела 59. Лава VI (Jus graecoromanum, ed. Zachariae a Lingenthal, Lipsiae, 1857, III, стр. 153), Василике (Bas. LX, 51. 2. h. t. 8, 3—12).

17) Јанковић, Историја државе и права југословенских народа, I, ранофеудалне државе југословенских народа, Београд, 1957. стр. 30—37.

вредности, тј. цене по којој је роб продаван. У време Лава VI ова вредност је пала на 10 и мање процената од просечне вредности роба. Робови постају сразмерно скупљи, а њихов рад мање уносан (18).

Исто тако задржала се и новчана привреда, нарочито у градовима. Натурализација привреде је све израженија, али ова појава имала је много мањи домашај у Источној римској империји него у Западној (19). Византија је играла ону улогу коју је касније од ње наследила Венеција, она је била трговачки посредник између Европе и Истока. У њеним градовима постоје корпорације трговаца, занатлија и банкара, чију делатност регулише држава, често до у танчине.

Постојање велепоседа обрађиваног делом или у целини радом закупаца и колона у толикој је мери позната чињеница да се на њој нећемо задржавати. Задржаћемо се нешто мало на судбини ситног поседа, јер у овом погледу има занимљивих појава.

У претходном периоду слободни сељачки посед је у кризи и, како смо већ поменули, колони вероватно представљају најбројнију категорију земљорадничког живља. Међутим од VII века се запажа једна неочекивана појава — ренесанса и процват сељачког поседа. Мали посед који обрађује слободни сељак постаје облик који преовлађује у аграрном животу Империје (20). Тешко је рећи који су све разлози довели до оваквог обрта. Совјетски писци и *Острогорски* главну улогу приписују словенској инвазији и насељавању масе слободних Словена у разним деловима државе (21). Мислимо да није мали утицај других чинилаца. Могуће је да је одређену улогу имало и смањење уносности робовског рада. Поред тога не треба потцењивати ни утицај државне интервенције. Почев од Ираклија у првој половини VII века па све до Василија II (976—1025) држава је улагала велике напоре да повећа број слободних сељачких имања и да их заштити од велепоседника. Некада је стваран сељачки посед и против воље оних који су га добијали. Тако је Нићифор I приморавао становнике приобалних места да купују од државе земљу и да је обрађују (22).

Већ су римски цареви делили поседе војницима, нарочито у пограничним деловима Империје (отуда limitanei, од limes). За узврат они су се обавезивали да бране границу од напада и да се одазивају позиву војсковођа. Од VII века ова, раније усамљена појава, постаје веома раширена. Војници добијају имања на читавој државној територији. Најамника је и даље било, али све већу улогу у војсци имају земљорадници, тзв. стратиоти (23). Сељачки посед уопште и његова варијнта у облику војничког, стратиотског имања постају основа привредне, војне и пореске моћи Византије, и то управо у време када је ова постизала највеће успехе на културном и политичком пољу.

18) Браунинг, нав. дело, стр. 54.
19) Кондурский, О натуральном и денежном обмене в Римской империи IV—V вв Виз. времен., XIV, 1961, стр. 27—37.
20) Claranis, нав. дел, стр. 337; слично: Острогорски, Пронија, Београд, 1951., стр. 7; Советская историческая энциклопедия, III, стр. 443.
21) Острогорски, Утицај Словена на друштвени преображај Византије, Историски гласник, 1, 1948, стр. 12 и сл.; исти, Историја Византије, Београд, 1959., стр. 148—149; Липшиц, Византийское крестьянство и славянская колонизация, Визант. сборник, 1945, стр. 95—143.
22) Острогорски. Историја Византије, стр. 487.
23) Острогорски, Пронија, стр. 7.

У својим новелама почетком X века писао је Роман Лакапин: „Мали посед доноси велику корист тиме што плаћа државне порезе и врши војну службу; то ће све пропасти ако се број малих поседника смањи" (24). Свако ширење велепоседа, претварање сељака у парике и колоне смањивало је број војника и пореских обвезника. Стога се држава трудила да сузбије моћ властеле и спречи подвлашћивање сељака. Борба против „моћних људи" (дината) око ситног поседа постаје једна од најстабилнијих одлика унутрашње политике владара, која се иначе не одликује неком доследношћу. Поменимо само најважније од ових мера.

Да сељаци не би продавали великашима имања, установљено је право прече куповине у корист суседа-земљорадника, тзв. *протимисис* (25). У намери да избегну примену ове мере, велепоседници су узимали имања путем фиктивних уговора о закупу, поклону или путем тестамента. Зато су донете нове новеле које су забрањивале динатима да купују или закупљују земљу, да примају поклон и наслеђе од сељака. Уколико би поступили супротно, били су дужни не само да врате имање без икаквог обештећења, него и да плате казну.

Половином X века поновљена је наредба властели да врати земљу сељацима. И овом приликом динати у начелу нису имали право на повраћај цене. Једино су неке категорије сељака морале да врате примљени новац за продато имање, и то под повољним условима (26). Вероватно да је забрана мало поштована и зато Василије II 996. године поново веома одлучно наређује безусловно враћање сељачких поседа без обзира на рок и без икакве накнаде (27).

Исти владар је унео измене у систем алиленгије, па је у случају да сељак није могао платити порез терет преношен на суседног властелина (28).

Када је због нереда, унутрашњих сукоба и сталних ратова дошло до опадања становништва, властела је изгледа тежила не толико да дође до земљорадничких поседа колико до самих сељака, до радне снаге. Обећањима или притиском нагонила је сељаке да пређу на њихова имања и постану парици. Зато су владари наређивали државним чиновницима да претражују манастирске и властеоске поседе и враћају бесправно насељене сељаке на првобитна имања (29).

5. Како је оваква ситуација коју карактерише повећан број слободних сељака и јак антагонизам између врховне власти и велепоседника утицала на право? Изгледа да, и поред ових промена у привреди и друштву, право у основи задржава ранији карактер.

Право овог периода састављено је из разнородних елемената: прерада Јустинијанове кодификације, многобројних новела које доносе вла-

24) Jus graecoromanum, III, стр. 234 и сл.

25) Jus graecoromanum, III, стр. 220; Ostrogorsky, The Peasant's Pre-emption Right, An abortive Reform of the Macedonian Emperors, *Journal of Roman Studies*, 1947, 37, стр. 117 и сл.

26) Новела VI Константина Порфирогенита из 947. г. Jus graecoromanum, III, стр. 242). Приближно у исто време издао је и новелу којом је заштитио стратиотска имања (Jus graecoromanum, III, стр. 261).

27) Jus graecoromanum, III, стр. 306 иа.

28) Острогорски, Историја Византије, стр. 149, 193, 292; Каждан, К вопросу об особенностях феудальной собственности в Византии VIII—IX в. *Визант. Времен.* X, 1956, стр. 64.

29) Две такве повеље анализирао је Острогорски у чланку: О византиским државним сељацима, две повеље из доба Јована Цимиска *Гласник САН, CCXIV, одељ. друштв. наука*, 1954, 3, стр. 25. и сл.

дари, црквених канона и специфичних нових извора какав је *Земљораднички закон*. Неки од ових извора су свакако у већој мери носили феудални печат, као што је случај са канонима. У доменима у којима је била надлежна црква или где је црквени утицај био нарочито јак, многе установе су измењене. Patria potestas је ослабила, брачно право добија оне оквире који су се задржали и у развијеном феудализму. И у другим гранама осећа се нови дух: кривични поступак је праћен мучењем, казне постају варварски строге (сакаћење), заклетва добија велики значај. Све је то значило приближавање феудалном типу. Ипак се у целини право овог периода не може сматрати феудалним. Основни правни институти, нарочито својина и статусно право још увек се крећу у категоријама које је поставило римско право.

Као претходно поставља се питање: да ли право Византије, нарочито оно које има корен у Corpus iuris civilis-у, има значај важећег нормативног система или је пука форма без икакве снаге. Има мишљења да византијске компликације Јустинијановог корпуса у толикој малој мери одражавају правну и друштвену ситуацију Византије да су изгубиле сваки значај. То је био данак традицији и амбицијама императора да буду наследници римских царева, одавање antiquitati reverentia, које нити има корен у стварности нити на ову утиче [30]. Као пример наводи се да су Василике задржале разлику између bonorum possessio и hereditas, која је у пракси изгубила сваки значај, да помињу области које више не улазе у састав државе и титуле којих више нема [31].

Овакав закључак није сасвим оправдан. Василике и други византијски зборници нису слепо следили Јустинијанов корпус. У новели 47. Лав VI признаје да је у старини био другачији поредак и да измењене прилике захтевају нове прописе. У новели 24. пише: „Многи се диве старим временима и желе да им и у уређењу друштва укажу поштовање. Али ја, признајући да старе институције у многоме превазилазе савремене, ипак сматрам да у неким случајевима старе установе заостају за данашњим" [32]. Приликом редакције Василика били су испуштени неки делови Јустинијанове кодификације који говоре о нишчезлим категоријама. Тако су изостављени C. VII, 31 и C. VII, 25 који говоре о подели на res mancipi и res nec mancipi и о неким облицима својине који су постојали у класичном римском праву. Помињање изгубљених области не мора нужно да доказује невођење рачуна о стварности нити да звучи као галиматијас, како то тврди *Константинеску*. Византијски владари су до краја себе сматрали једини пуноправним наследницима римских императора а у новонасталим државама творевинама на територији Западног римског царства видели су варварску узурпацију (овакво гледиште, уосталом, није без осно-

30) Constantinescu, нав. дело, стр. 99, и сл. сматра да су Василике толико мало водиле рачуна о стварности да су неке одредбе биле прави галиматијас. Слично: Каждан, Василики как исторический источник, *Виз. Врем.*, XIV, 1961, стр. 56—66, а овоме је блиско и мишљење Острогорског (Историја Византије, стр. 240) који препоручује опрезност у коришћењу Василика као историјског извора. Супротно томе неки совјетски аутори тврде да су Василике биле извор права и да се могу употребити као историјски извор (Сюзюмов, Василики как источник для внутренной истории Византии, *Виз. Времен.*, XIV стр. 67—75; Липшиц, Несколько замечаний о Василиках как источнике, *Виз. Времен.*, исти број, стр. 76—80).

31) У Bas. L, 5 говори се о bonorum possessio, Bas. VI, 15 помињу модератора Arabiae, Bas. VI, 2, 3—5, римског конзула, Bas. IX, 1, 84, ‚curatora polisa итд.

32) Jus graecoromanum, III, стр. 103—104 (nov. 24), стр. 139 (nov. 47).

ва). Отуда су задржали неке титуле и имена изгубљених провинција на сличан начин на који су средњовековни монарси у Западној Европи додавали свом имену титуле владара области које су некад биле њихове и које су неповратно изгубљене.

Из збирке судских одлука се види да су се судови позивали на *Василике* (33). Новела 66. Манојла Комнина наређивала је судији да може користити само Василике. Како су каткад одредбе овог зборника биле нејасне, јер су биле преводи, правници су се ради налажења правог смисла норми обраћали изворним текстовима Јустинијановог корпуса (34). Тако се овде јавља проучавање Corpus juris civilis-a, које неки упоређују са сличном појавом која је у време глосатора захватала Италију и друге земље Западне Европе (35).

Византијска правна историја је, дакле, наставак римске. То се нарочито види из статусног права и одредби које се односе на својину.

6. У основи статусног права Византије лежи подела на слободне и робове. Тако *Василике* (XXXI, 1. 1) прописују: „Код свих народа господари имају право да располажу животом и смрћу својих робова. Све што робови прибаве припада господарима." Господар не одговара ако претуче роба и овај због тога умре. Одговараће једино ако га је претходно пекао на ватри, клао ножем, ударао каменом, тровао или бесио (LX, 59, 1 и схолија уз овај параграф). Не само у овим изворима од којих је тешко очекивати другачији став, јер непосредно репродукују римско право, него и у конституцијама које су императори доносили мање спутани римском правном традицијом, препознајемо низ мера које су типичне за робовласништво. Тако је Лав VI забрањивао робовима да сведоче и да ступају у свештенике (*Новеле* 3—11 (36). О робовима уопште говори више новела него што би се очекивало (37).

Основне категорије становника су слободни и робови. Ни *Земљорадnички закон* својим одредбама статусног карактера не нарушава робовласничку дводеобу на слободне и робове. Основна категорија становника на коју се овај закон односи су слободни сељаци. Закон говори о сеоским општинама, о односима између сељака — суседа, заштити међа, сечи шуме, крађи стоке и сл. (38). Неколико чланова помиње робове: чл. 45, 46, 47. Посебно се говори о закупцима земље — *мортитима* (чл. 9, 10). Нема основа за закључак да су ови закупци били у личној завис-

33) Из једне збирке судских одлука с краја X и почетком XI века види се да су Василике цитиране 641 пут (Липшиц, нав. дело. стр. 78). Каждан (Василики как исторический источник, стр. 63—64) примећује да су најчешће цитиране одредбе које говоре о купопродаји, зајму, залози, деликтима и сл., а ниједном оне које се односе на друштвени и политички систем. Овај податак, употребљен да обезвреди Василике као извор права и историјски извор, није нарочито значајан. У природи је зборника судске праксе да обухватају много већи број односа облигационе и стварноправне, него статусне и друштвено-политичке природе. И данашње судске одлуке по правилу ће се ретко позивати на одредбе уставног, одн. политичког и општедруштвеног значаја.

34) Напоменимо да су се компилатори Василика служили не само Јустинијановим корпусом, већ у неким случајевима и изворима прејустинијанове епохе, што је доста убедљиво показао Рикобоно (Ricobono, Il valore delle collezioni giuridiche bizantine per lo studio critico del „Corpus juris civilis", Melanges Fitting, Paris, 1908, стр. 30 и сл.)

35) Сюзюмов, Василики как источник. . . стр. 69.

36) Jus graecoromanum, III, стр. 7 и сл., стр. 141—142.

37) У збирци новела издатим после Јустинијана готово да нисмо нашли ни једну која се односи на положај колона, док о робовима говори тринаест новела (Jus graecoromanum, III, стр. 1, 2, 9—12, 27, 35, 38, 40, 49, 100, 101).

38) Чл. 1—7, 20, 21, 41 и други (Превод Земљорадничког закона на руски у књизи: История феудального государства и права, Москва, 1959, стр. 219—227).

ности од власника, нити нас било шта у закону овлашћује на закључак да су били везани за земљу. Члан 10. прописује: „Део мортита је 9 снопова, а власника земље 1 сноп." Такав однос није био нарочито неповољан за мортита. И неки други облици закупа и обраде туђих њива, винограда, о којима је реч у *Земљорадничком закону*, такође се не могу свести на феудалне категорије (39).

Еклога, настала у VIII веку у време царева—иконобораца, има сличан став према статусном праву. У њој се, додуше, помиње емфитевза (обична и вечита), али нема речи о колонима (40). Робовима је посвећена велика пажња (41). Отуда мислимо да су донекле у праву *Вогти Цахарије фон Лингентал* који су тврдили да су *Земљораднички закон* и *Еклога* тежили за тим да укину сваки облик кметства и да поделе људе у две категорије: слободне и робове (42).

Постоји још једна околност од значаја у овом погледу. У позноримском периоду дошло је до везивања сељака за земљу, при чему су фискални разлози били одлучујући. Према реформи коју је извршио Диоклецијан, за пореску основицу узиман је посед одређене величине, тј. број југера, као и земљорадник који га обрађује (caput). То је систем capitatio-jugatio. Порез се може наплаћивати само ако постоје оба ова елемента: земљорадник и посед. Отуда се држава трудила да споји ова два основа опорезивања, јер је свако бежање сељака са земље смањивало број обвезника. Тако је дошло до забране земљорадницима да напуштају земљу, чиме се положај сељака приближио положају средњовековног кмета (43). Међутим, у VII веку напуштен је овакав систем. Главарина је теретила сваког становника и сакупљана је независно од земљарине. Тиме је отпала потреба да сељаци буду везани за посед и зато је укинуто ограничење слободе кретања сељака (44).

Тако је статусно право задржало карактер који је имало у римско доба. У најважнијим изворима ми не налазимо неку даљу диференцијацију слободних, деобу на кметове и феудалце, иако у стварности свакако постоје разлике, које су расле уколико је нови систем производних и друштвених односа узимао маха. Можда би подробна анализа показала да су велике разлике у друштвеном положају између дината и покмећених сељака морале на неки начин да се покажу и у нормативном поретку. Ипак, у целини, право о овим категоријама ћути или, ако говори, оно пре покушава да сузбије и ограничи ове разлике него да их продуби и правно учврсти.

7. Ни у правном регулисању својинских односа није напуштано начело недељивости dominium-a класичног римског права.

---

39) Сјузјумов сматра да су мортити и уопште становници сеоских општина слободни људи (О характере и сущности византийской общины по земледельческому закону, *Виз. Врем.*, X, 1951, стр. 27—47 contra: Липшиц, Византийское крестьянство и словянская колонизация, *Виз. сборник*, 1, 1945.

40) Еклога, Москва, 1965 (са веома добрим коментарима Липшица), стр. 61., 142—146 (о емфитези).

41) Еклога, стр. 56—58, 128—132, 151—153, 169—171.

42) Zachariae von Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, Berlin, 1892, 3. Aufl., стр. 251; Vogt, Basile I, Paris, 1908, str. 378—379. 43. C. Theod. V, 17, 1 (Конституција из 332. г. којом су земљорадници везани за земљу).

44) Острогорски, Историја Византије, стр. 150.

Писати о својини у Византији од VII до XI века тежак је задатак, јер се сва сложеност привредних и друштвених кретања огледала у овом институту. Ми ћемо обратити пажњу само на неке елементе, и то у мери која је у оквирима оваквог рада могућа.

Са гледишта привреде феудални својински односи су добрим делом већ створени и они временом јачају. Али у праву и даље преовлађује схватање римског права о dominium plenum-у. *Земљораднички закон* својим првим члановима јемчи неприкосновеност међа, слободу располагања земљиштем, заштиту власника од узурпација. Додуше од неких начела римског права се донекле одступило. Тако је према чл. 18. и 19. земљорадник могао обрађивати напуштено суседово поље. Такође је у неким случајевима напуштено начело superficies solo cedit. Према чл. 32. било је могуће да земља припада једном а стабла која на њој расту другом земљораднику (45).

Ипак, иако ова одступања представљају далеки одраз промена које је са собом доносио нови поредак, у целини гледано својина и даље остаје апсолутна и недељива. Највећим делом су се задржале одредбе римског права о својини (46). А и нови прописи које доносе императори држе се оваквих схватања. Тако у новели 124 Лав VI одређује: „Сваки сопственик има право да продаје своју непокретност коме год жели. Ако власник плаћа одређене дажбине, нико га од његових суседа не може спречити у отуђењу непокретности" (47). Повремено је, како смо видели, до ограничења ове слободе располагања долазило забраном да се имања продају магнатима. То је пре израз борбе против феудализације него напуштање класичних у корист феудалних схватања. У горњој новели постоји једна занимљива појединост. Због познатог фискализма државе, владар плаћање дажбина сматра у неку руку условом својине и слободног располагања. Тиме долазимо до једне могућности тумачења сложеног проблема својинских односа у Византији.

Има аутора који сматрају да феудална својина у свом микро-виду, као однос феудалца према поседу на коме раде зависни сељаци и однос ових последњих према земљи, у овом периоду још није настала. Говорећи у категоријама западноевропског феудализма, dominium directum још није уобличен, бар не нормативно. Али један макро-вид феудалне својине већ постоји — држава је већ постала носилац не само јавноправних већ и својинских овлашћења према територији. Односно, dominium eminens је већ створен (48). Оваквом закључку дају подршку извесни прописи из области пореских и својинских односа. У Византији је заиста постојала тесна веза између плаћања пореза и својине на земљу. Бити слободан од пореза је синоним за *немати сопствену земљу*. Као што је извршавање вазалних или кметовских обавеза у феудализму било основ за уживање поседа, тако је у Византији коришћење земље било услов-

45) Насупрот томе Василике су задржале принцип superficies solo cedit (Bas L, 1, 6. 10).

46) Земљораднички закон говори о сељацима као господарима своје покретне и непокретне имовине. Одредбе Василика о својини и другим стварним правима преузете су готово без измена из Јустинијановог корпуса (Bas., 1; Bas., LVIII; Bas., L, 2—3 itd.)

47) Jus graecoromanum, III, str. 220—221.

48) Каждан, К. вопросу об особенностях феодольной собственности в Византии VIII—X вв., *Виз. Врем.*, X, 1956, стр. 59 и сл. Извесне резерве у односу на овакав став код Осипове, *Развитие феудальной собственности на землю и закрепощение крестьяства в Византии X вв.*, *Виз. Времен.*, X, 1956, стр.)6—80.

љено плаћањем пореза држави. Лице које је плаћало порез уживало је интердиктну заштиту ([49]). Суд је могао да донесе пресуду да одређено лице захвати онолико земље колико одговара износу његовог пореза ([50]). Тако је давање дажбина држави било мера којом је одређивана величина поседа.

Да ли су терети које је држава наметала сељацима и другим становницима били обичан порез или су они нешто суштински ново — учешће државе у приходу који је остварен на њеном земљишту, последица постојања врховне својине императора над државном територијом? Да ли су стратиоти и други сељаци које властела још није подвластила врста државних кметова чији је сизерен сам император?

Изгледа да испрва није постојала нека својина владара над државном територијом. Познато је колико је тешкоћа имао Јустинијан док је откупио земљиште потребно за изградњу Св. Софије ([51]). Ни слика коју даје *Земљораднички закон* не иде на руку тези о dominium eminens-у. Чланови сеоских општина су слободни, нису везани за земљу и могу располагати својим поседима. Чак и у време Лава VI (886—912) тешко је закључити да постоји неки својински однос између државе и територије. Тако новела 51 овог императора прописује да половина вредности нађеног блага иде власнику земљишта а друга половина налазачу. При томе се помињу лични поседи императора, земља која припада фиску (разлика између ове две врсте поседа, дакле, постоји) и земља осталих лица. У свим случајевима поступак је исти: император или фиск или други власник имају право на половину блага ([52]). Ако упоредимо овакво решење са §§ 250—253 *Српског грађанског законика*, по коме трећина увек иде држави, можемо закључити да ова новела пружа мање основа за претпоставку о некој државној својини него СГЗ (иако је таква претпоставка у случају СГЗ наравно искључена).

Међутим већ тада почиње једна промена везана за најзначајнију појаву византијске унутрашње историје — за борбу између централне власти и феудалаца око сељака. Сељачки посед је био у кризи. Током X века моћ дината је нарочито порасла. У време царева македонске династије држава се упорно борила против покмећивања сељака, јер је ова појава угрожавала темеље на којима је стајала војна и пореска политика. У то време (867—1056) сељаци још увек нису парици. Ипак, постепено се њихов положај погоршава. Притиснута финансијским и војним невољама, држава је тражила нове дажбине. Зато су сељаци почели да беже са својих поседа и да добровољно прелазе на властеоска имања претварајући се у кметове. Владари су принуђени да шаљу своје службенике да претражују манастирска имања и поседе световне властеле, и враћају одбегле сељаке ([53]). Ова појава нам омогућује да утврдимо две важне промене о положају сељака. Прво: терет који је наметала држава постао је исти или већи од оног који трпе парици на властелинском имању (иначе не би сељаци бежали са својих „слободних" поседа и постајали

49) Jus graecoromanum, III, str. 150.
50) Тако Каждан, нав. дело, стр. 59. позивајући се на збирку судских одлука
51) Scriptores originum Constantinopolitanum, ed. Preger, Lipsiae, 1901, стр. 77.
52) Jus graecoromanum, III, стр. 143.
53) Острогорски. О византијским државним сељацима, стр. 23—43.

парици). Друго: слободни сељак престао је бити слободан. Да би спречила опадање броја сељака, држава је морала да их на неки начин веже за земљу, да им забрани прелажење на властелинска имања и да их враћа са ових уколико су већ пребегли. Тим поводом *Острогорски* закључује: „Сушшина сукоба између византијске централне власти и феудалаца била је, дакле, у томе што су феудалци, повећавајући своју моћ, почели да одузимају држави њене сељаке и војнике, претварајући их у своје парике. Држава се тиме, природно, противила и, докле год је могла, бранила је своје војнике и пореске платише разноврсним законским и административним мерама. Али управо тим заштитним мерама она је ограничавала њихову слободу кретања и право слободног располагања, претварајући их у своје парике" (54). Тако се држава претворила у врсту врховног феудалца иако се дуже времена борила против феудализације, а слободни сељаци, чију се слободу трудила да заштити, баш захваљујући овој заштити претварају се у државне кметове.

Ако се вратимо на питање које смо поставили на почешку овог одељка, чини нам се да све до краја X века није било неке државне својине. Иако окрњено, а окрњено је јер су такви били императиви времена које је припремало тријумф једне нове цивилизације и нових својинских односа, начело апсолутне својине римског права је у основи задржано. Тек од XI века ситуација се битно мења. После наглог пораста привредне моћи у X веку, властела осваја и политичку власт — држава постаје експонент интереса дината, против којих се до тада упорно борила. Ово нарочито показује настанак имунитета и дељење пронија.

8. Период од XI до XV века задаје много мање тешкоћа у погледу квалификације државе и права. Нема сумње да су императори почев од династије Комнина или још раније постали представници властеле и да је уклоњен вековни антагонизам између карактера друштвених и економских односа, с једне, и политичке организације, с друге стране.

Већ Нићифор Фока крајем X века уноси неке промене у аграрно-војнички систем Византије. Величина стратиотских имања троструко је повећана (55). Ова промена није значила само промену величине поседа, она је имала много дубље последице. Она је значила напуштање сељаштва, које је у опадању, и прелаз на ниже племство, на тешко наоружане војнике као на основ војне моћи. Нови војници припадају истим круговима из којих се касније регрутују пронијари (56). Овај владар примећује како су његови претходници били пристрасни и наклоњени сељацима, чиме су се огрешили о принцип правичности. Стога је 967. године укинуо право прече куповине у корист сељака и прописао да од сељака купују сељаци, а од властеле властела (57). Раскид са старом политиком није био потпун, јер, како видимо, још увек у случају продаје сељачких поседа право првенства имају сељаци. А његов наследник, Јован Цимискије, у целини се враћа на раније законодавство и заштиту сељака (58). После периода тешких криза које су биле условљене и спољашњим

54) Нав. дело, стр. 42.
55) Новела донета између 963—969 (Jus graecoromanum, III, стр. 209—230).
56) Острогорски, Историја Византије, стр. 274.
57) Jus graecoromanum, III, стр. 296—299.
58) Што се нарочито добро види из повеља о којима говори Острогорски у чланку О византиским државним сељацима.

чиниоцима и унутрашњим трвењима и тешкоћама (не малу улогу играла је криза сељачког поседа), византијски владари су потражили излаз у систему пронија. Пронијари су били припадници феудалног племства, сталежа који је до тада био нерадо гледан и чију су моћ императори желели да сузбију. Они, уз обавезу вршења војне службе, добијају поседе заједно са парицима. Пронија постаје битна карактеристика византијског феудализма, а држава, од снаге која је спречавала феудализацију, постаје активан чинилац покмећивања и феудализације.

Приближно у исто време јавља се друга карактеристика византијског феудализма и феудализма уопште — имунитет. И раније је било случајева давања фискалних и судско-административних овлашћења поседницима имања, али ова пракса постаје нарочито честа од XI века. Временом имунитет постаје све шири, а повеље којима се он додељује све чешће (59).

9. На крају можемо закључити да је византијску државу и право од њиховог настанка па до XI века тешко окарактерисати као феудалне. Право је у основи задржало ранији карактер, а за државу се не може рећи да је оруђе феудалаца. Иако однос византијских царева према динатима није једноставан (и они сами припадају истим или сличним круговима којима и властела у највећем броју случајева), ипак се запажа њихова тежња да сузбију моћ велепоседника и спрече покмећивање сељака, јер је то одговарало интересима државе. Тако је у својој првој фази развитка феудализма има против себе државу и право, био је у неку руку „илегалан". У сукобу између привредних кретања и тежњи императора јасно је да су ови последњи морали да поклекну. Узаман су цареви наређивали враћање поседа сељацима и забрањивали покмећивање, велепосед је био у сталном успону. При томе су искоришћавани они институти старог права који су могли да послуже као оквир за нову, феудалну садржину: разни облици закупа, патроцинијум, пекулијум и други. Од X века прилике се у тој мери мењају у прилог новим аграрним и друштвеним односима да многе мере које држава предузима доводе до супротних резултата: уместо да спрече покмећавање, оне га подстичу. Тако је држава, штитећи их, постепено претварала стратиоте и сељаке уопште у сопствене кметове, да би на крају и сама постала орган земљорадничке аристократије.

Др Обрад Станојевић

РЕЗЮМЕ

О характере византийского государства и права с VII до XI вв.

Принято говорить об особенностях византийского феодализма, потому что феодализм в Византии возник в результате постепенного перехода от рабовладельческих порядков с сохранением государственного, культурного и этнического континуитета, в то время как Западная Европа вступила в средний век, испытав катаклизм варварских вторжений, разрушивших существующую цивилизацию и на ее развалинах создавших но-

59) Острогорский, К истории имунитета в Византии, *Виз. Врем.* XIII, 1958. стр. 55—106. О неким ембрионалним облицима имунитета. в. Grenier, L'Empire byzantin, son évolution sociale et politique, I, Paris, 1904, стр. 104.

вую. Между тем, сам порядок создания византийского феодализма не является каким-либо исключением и представляет собой путь, который, с небольшими отклонениями, прошло большинство средневековых государств.

Государство и право Византии вплоть до XI века носило на себе клеймо архаичности и рабовладельчества, приводящих их тем самым к все более заострявшимся противоречиям с общественными и экономическими переменами, имевшими место в феодальном строе. Императоры не были ставленниками феодальной знати, как это утверждают некоторые советские историки, напротив, они боролись против феодализации и стремились защитить свободных крестьян, угодья которых являлись основой государственной экономики, а сами они составляли основную массу налогоплательщиков и главный контингент войск. Основные правовые институты, в особенности собственность, и правоотношения сохранили рабовладельческий характер и в весьма малой степени отражали перемены, происходившие во внутренней жизни Византии. Феодализм в Византии, против которого боролись государство, не получил легальный характер. Он использывал существующие институты права, являющиеся в основе рабовладельческими, внося в них новое содержание, в результате чего снова возникают отдельные позабытые институты (патроциниум) и виды аренды, ставшие формой для закрепощения крестьян.

В результате столкновения с общим ходом истории государство потерпело поражение. Уже в X веке феодализм в Византии экономически одержал верх. К тому времени обстоятельства настолько изменились в пользу новых отношений, что многие мероприятия, с помощью которых государство желало защитить свободные крестьянские угодья, привели к противоположным результатам — они превратили крестьян в своего рода государственных крепостных. В целях защиты от внешних врагов государство было вынуждено отказаться от введенной еще Ираклием системы военных поселенцев (земли стратиотов) и опереться на феодалов (прония).

SUMMARY

Characteristics of the Byzantine State and Law from VIIth to XIth centuries

One usually speaks of the specificities of the Byzantine feudalism, for in Byzantium feudalism spread though a gradual transformation of a state, where slavery prevailed, retaining the state, cultural and ethnic continuity, while the western Europe entered the Middle Ages through a cataclysm of Barbarian invasions that destroyed a whole civilization to build a new one on its foundations. However, the way in which the Byzantine feudalism grew up is not exceptional, it represents a way which most of the states from the Old Age followed, more or less differently.

The state and law of Byzantium bore the imprint of slavery until the XIth century, coming into an expressive contradictoriness with the social and economic trends that had a feudal characteristic. The emperors were not exponents of the feudal squires, as some Soviet historians consider, but fought feudalism trying to protect the free peasant estate, which was the basis of state economy, taxing system and military power. The fundamental legal institutes, especially as to property and status, had kept the features of slavery, reflecting very little changes that marked the internal history of Byzantium. Resisted by the state, the Byzantine feudalism had an illegal character. It used the existing legal institutes, which in fact implicated slavery, giving them a new content. This brought back some nearly forgotten institutes (patrocinium, forms of lease) becoming the form through which peasants were turned into serfs.

In the conflict with the general trends of history, the state was defeated. As early as the Xth century, the feudalism predominated economically.

The situation changed in favour of the new relations to such an extent that many measures undertaken by the state to protect the free peasant estate had a contrary effect — they turned peasants into a kind of state serfs. For the defence from external enemies, the state was forced to leave the military system introduced by Heraclius (stratiotic estates) looking for support to fendal aristocracy (pronia).

RÉSUMÉ

Caractère de l'état et du droit byzantins du VIIème au XIème siècles

Généralement c'est la question des spécificités de la féodalité byzantine qui est traitée, car la féodalité s'est formée en Byzance par les transformations progressives d'un Etat esclavagiste tout en conservant la continuité de l'organisation d'Etat, culturelle et ethnique, tandis que l'Europe occidentale est entré dans le Moyen-âge à travers le cataclisme de l'invasion des barbares qui ont détruit une civilisation et qui en ont créés une nouvelle sur les fondements de l'ancienne. Cependant, le procédé d'après lequel la féodalité byzantine a été créée n'a rien d'exeptionnel, mais il represente la voie par laquelle est passée, en s'y écartant plus ou moins de celle-ci, la majorité des peuples antiques.

L'Etat et le droit byzantins portaient une empreinte archaïque, esclavagiste, et de ce fait les contradictions de plus en plus prononcées se sont ensuivies entre eux et les mouvements sociaux et économiques qui ont un caractère féodal. Les empereurs n'étaient pas les représentants des grands propriétaires féodalisés, comme le considèrent certains historiens soviétiques, mais ils luttaient contre la féudalisation et ils s'efforçaient de protéger la libre propriété paysanne, qui était la base de la puissance économique, fiscale et militaire de l'Etat. L'institut juridique fondamental, surtout la propriété et le droit de statut, ont conservé le caractère esclavagiste et reflètent d'une manière très faible les changements qui caractérisent l'histoire interne de la Byzance. La féodalité byzantine, réprimée par l'Etat, avait un caractère illégal. Elle utilisait les instituts juridiques existants, qui étaient dans le fond esclavagistes, en leur donnant un nouveau contenu. D'où la renaissance de certains instituts en a résultée, qui étaient déjà presque tombés dans l'oubli (le patrocinium, les formes de fermage) et ils deviennent la forme par laquelle les paysans sont réduits à l'état de servage.

Dans la lutte qu'il a engagée contre la marche générale de l'histoire, l'Etat a finalement subi la défaite. Dès le Xème siècle la féodalité prédominait économiquement en Byzance. Les circonstances ont changé à un tel point au profit des nouveaux rapports que les nombreuses mésures par lesquelles l'Etat voulait protéger la libre propriété paysanne ont produit justement l'effet contraire — elles ont transformé les paysans en une sorte de serfs d'Etat. Afin de pouvoir se défendre contre les ennemis de l'extérieur, l'Etat était obligé d'abandonner le système militaire qui fut édifié jadis par Héraclius (les biens militaires) et de chercher un appui auprès des féodaux (la »pronia« — les fiefs).

СХВАТАЊА ЗАКОНА РАСПОДЕЛЕ ПРЕМА РАДУ

1. *Општа разматрања.* — Проблем расподеле према раду представља један од најзначајнијих комплекса социјалистичких друштвених односа. Њему се може практично и теоријски прилазити са различитих аспеката, што зависи од начина на који се третира расподела као специфичан облик успостављања веза и односа између људи у оквиру одређеног облика друштвене организације рада. Заправо, расподела је облик односа међу људима и својом друштвеном садржином, економском функцијом, идејно-политичким, филозофским и морално-етичким значењем, детерминисана је карактером успостављених друштвених односа. Услед различитости положаја, места и улоге које појединци имају у конкретном облику расподељивања оствареног дохотка зависи степен, односно интензитет формираних веза, као и хетерогеност структура интереса у погледу одлучивања о односима расподеле остварених материјалних средстава.

Овако сложена проблематика намеће одређене захтеве за проучавањем и јединственим дефинисањем карактера социјалистичких друштвених односа који се успостављају у сфери расподеле према раду. Због тога би било природно очекивати да је ова област у приличној мери научно испитана и теоријски већ решена. Међутим, када се конкретно приђе систематском прегледу постојеће економске и друге литературе (наше и одговарајуће научне грађе других социјалистичких земаља), долази се до закључка о постојању великог броја различитих и контроверзних мишљења и низа нерешених питања социјалистичке расподеле. Поред осталог, то посебно важи за социјалистички закон расподеле према раду, његово научно третирање у савременој литератури, дејства која му се одређују, облик друштвених односа у коме се тај принцип манифестује и сл. Управо из тих и неких других разлога овај принцип, по коме се регулише већина односа социјалистичке расподеле, представља непосредан предмет разматрања у овом раду. Али ипак, с обзиром на друштвену комплексност наведеног питања, методолошки приступ у анализи неких аспеката овог закона и одређене циљеве који се том анализом желе остварити, из непосредног проучавања нужно су елиминисана бројна питања односа расподеле према раду. Ту, у првом реду, долазе сва она разматрања која би у неком другом облику анализе обухватала степен спознаје овог закона, облике девијација које ограничавају његово потпуније остваривање, институционалне оквире његовог испољавања, његов непосредни однос према закону вредности, објективне, реалне могућности квантификирања односа расподеле према раду и низ других сличних питања. То се све чини ради комплекснијег сагледавања само одређених аспеката закона расподеле према раду. Тако се он посматра само кроз један спе-

шифичан облик његовог друштвеног манифестовања који се односи на утврђивање облика, ширине, степена, обима, простирања и апстрактног представљања односа расподеле, као и на форме друштвених веза које се непрекидно остварују или се могу успоставити између људи у области друштвене организације расподеле према раду. Према томе, све се ово може свести на теоријско и практично утврђивање да ли закон, односно принцип расподеле према раду, представља специфичност социјалистичке структуре друштвених односа или му треба оспоравати регулативне функције и дејства која он објективно има у нижој фази развитка комунистичког друштва. И заправо ти неједнаки приступи у интерпретацијама закона расподеле према раду и дијаметрално супротна схватања његових дејстава у регулисању појединих облика, токова и односа расподеле према раду, представљају садржинску страну постављеног проблема.

2. *Закон расподеле према раду.* — После ових уводних разматрања на прво место долази питање нужности законског регулисања социјалистичких односа расподеле. У овоме је садржана извесна дилема око тога да ли је он закон или нема карактер законите појаве. Отуда и питање у којикој мери укупност свих односа социјалистичке расподеле према раду има онај степен непрекидног обнављања и остваривања који је нужно потребан да би одређене појаве добиле карактер закона. Од тога зависи почетни критериј за одређивање његове суштине, јер као што је већ напред речено, законита појава обухвата сва она повезивања која се у односима расподеле према раду непрекидно понављају и узгредно остварују. Укупност тих понављања друштвених веза манифестује се у односима насталим између људи поводом процеса расподеле, у одлучивањима и присвајањима која се врше на бази друштвено признатих и економски утврђених регулатива расподеле према раду.

То непрекидно остваривање укупности друштвених веза и односа расподеле према раду најбоље ће се запазити утврђивањем свих оних процеса који се на површини друштва испољавају у облику закона расподеле према раду. Ово ће се најлакше уочити кад се приступи непосредним истраживањима друштвено-економске стварности, њених појавних облика, конкретних односа у којима се она у погледу расподеле манифестује и развојних тенденција које још јасније потврђују законитост тих појава. Посматрањем ових укупно датих односа расподеле према раду на нивоу друштвене заједнице као целине или само њених ужих, изведених организационих облика, редовно се свуда наилази на односе, везе, контакте, сукобљавања, противречности и друге форме повезивања људи у односима расподеле према раду. Наведеним облицима расподеле повезани су појединци, друштвене групе, радне односно привредне организације, као и други облици основних носилаца расподеле према раду.

Интензитет законито успостављених веза у односима расподеле према раду врло се јасно уочава и у односима друштвено-политичких заједница. Ако, дакле, издвојимо све оне односе расподеле који се свакодневно успостављају међу људима, па потом уопштимо сва она њихова својства која се редовно сусрећу и манифестују у односима расподеле према раду, доћи ћемо до појаве која има апстрактни облик закона. Његове поједно-

стављене облике налазимо у свим областима односа који се успостављају међу људима поводом расподељивања резултата процеса рада, чији се крајњи ефекат појављује у облику дохотка.

Облици његовог испољавања манифестују се у широком комплексу узајамних повезивања и функционалних односа и веза. Њихова јединственост, међузависност и непрекидна остваривања сусрећу се у свим областима друштвеног живота, и то како тамо где се непосредно утврђују односи глобалне расподеле друштвеног производа, тако и у односима расподеле на нивоу радних организација које се у економском смислу сматрају непосредно производним. Али законитост тих појава расподеле према раду налазимо и тамо где се директно не производе материјална добра, већ се, у принципу, уместо тога остварују, односно у одређеном облику „производе", различите услуге (просветна делатност, културна остварења, социјално старање, здравствене услуге, банкарски послови, поштанске и сличне делатности. На бази ових остварених услуга целом друштву, или његовим појединим деловима, формира се за њихове носиоце одређена маса дохотка којом се непосредно успостављају исти онај облик и карактер друштвених односа расподеле према раду као и у производним сферама. Зато, под извесним претпоставкама, нема никаквих сметњи за деловање закона расподеле према раду у свим односима и процесима у којима се овај закон трајно и непрекидно сусреће и појављује. Тим више што се сви ови облици односа расподеле у прелазној фази развитка социјализма појављују као објективне нужности (1). Оне су, наравно, изазване свим оним непрекидним процесима који се остварују у односима привредне активности људи. Тако се социјалистички карактер односа и појава међу људима насталих у једном облику људске активности нужно преноси и на друге делове друштва, осим у случају да дође до одређених застоја у кретању једне појаве или процеса, услед чега би се исто стање одразило и на друге односе. Али пошто се односи расподеле према раду у области непосредне производње врло интензивно развијају, онда не постоје ни теоријске ни практичне сметње да исти процеси захвате и оне односе, везе и контакте који се међу људима успостављају поводом расподеле дохотка формираног на бази рада оствареног одређеним облицима услуга.

3. *Нека посебна схватања закона расподеле према раду.* — У наведеном облику напред прихваћени методолошки приступ одређивања дејства социјалистичког закона расподеле према раду садржи у себи низ врло значајних одступања. Неједнакост тих приступа у теоријским интерпретацијама његове основне садржине нарочито је уочљива у радовима неких југословенских аутора. Различитост њихових гледишта је толика да поједини писци апсолутно негирају социјалистички принцип расподеле према раду. Њихова полазна аргументација је да се у погледу процеса расподеле према раду у социјалистичком облику друштвене организације рада ништа битно није изменило у односу на капиталистички облик тих односа. У објашњењима таквих ставова они не полазе од свакодневних појава које су непрекидно подложне променама на бази су-

(1) Б. Јовић: Проблеми награђивања у социјализму, Београд, 1966, стр. 228.

штински промењеног места, улоге и значаја људи у односима расподеле. Напротив, служећи се разноврсном теоријском аргументацијом, они полазе од тврдње да су односи, процеси и друштвене везе, карактеристични у својој основној бити за капитализам као систем привређивања остали непромењени. На страну сва аргументација којом ћемо нешто касније оспоравати наведено схватање и многа друга мишљења о дејствима закона расподеле према раду. За сада овде желимо истаћи општу садржину дејства и појавне облике економских закона. А то значи да ако се узму сва потребна дејства која се, најупрошћеније речено, у социјализму манифестују у безброј врло конкретних односа расподеле према раду, онда се неминовно методом научне анализе долази до битних односа међу људима, који управо и чине суштину закона расподеле према раду.

Други аутори нису у толикој мери искључиви у погледу обима остваривања свих оних облика сложених односа и веза који се успостављају између људи поводом расподеле према раду. Они допуштају да се ти односи законито изражавају у стварности, али само у оним одређеним облицима и процесима који настају искључиво у односима расподеле фонда личне потрошње непосредно ангажованих произвођача. Они категорично негирају сваки други облик расподеле према раду којим би се евентуално регулисали конкретни односи у расподели и осталих структуралних елемената друштвеног производа. Но, суочени током времена са развојним тенденцијама процеса и друштвених односа конкретног функционисања система расподеле, они у извесном смислу коригују своја схватања, па сада дејства принципа расподеле према раду протежу и на средства проширене репродукције (фондове акумулације). Значи, сфера простирања социјалистичког закона расподеле према раду у обиму захваћених односа постепено се и доста осетно помера, тако да се нешто касније његова дејства спознајно манифестују и у другим облицима односа расподеле. Ту пре свега спадају сви облици веза које се успостављају између различитих субјеката социјалистичке расподеле према раду (односи појединаца, привредних односно радних организација и друштвено-политичких заједница као комплексних носилаца расподеле).

На овоме месту истовремено треба истаћи и схватања која непосредно манифестовање односа расподеле према раду не налазе само у друштвеним повезивањима, процесима и односима насталим у области материјалне производње. Њихова схватања проширују обим дејствовања социјалистичког закона расподеле према раду и на облике људске активности које немају непосредно производни карактер. Ово последње схватање даје најшири аспект облицима друштвених односа расподеле у оквиру којих се може манифестовати законитост узрочних повезивања у облику закона расподеле према раду. И на крају, пре него што пређемо на систематичније излагање ужег и ширег схватања односа расподеле према раду, потребно је учинити једну општу напомену. Наиме, општа карактеристика већине наведених схватања састоји се у категоричности и потпуној искључивости извесног броја ставова, затим у доста очигледним контрадикторностима и приметним недоследностима (2). Врло често се

(2) Б. Јовић: Расподела у социјализму, Политичка економија социјализма, „Рад", Београд, 1966. стр. 469, 477 и 478.

дешава да исти аутор заступа сва дата мишљења (3), остајући на крају без јасног става о ширини дејстава и остваривања односа расподеле према раду. О свему томе ће нешто аргументованије бити речи у наредном прегледу ужег и ширег схватања социјалистичког закона расподеле према раду.

4. *Уже схватање закона расподеле према раду.* — Наша економска мисао и један део теоријске мисли друштвених наука уопште подељени су, нарочито у погледу схватања закона расподеле према раду. Тај закључак се недвосмислено намеће када се учини детаљнији увид у део литературе који посебно и на одговарајући начин третира питање обима дејстава овог закона. Треба подвући чињеницу да у једном периоду развитка научне мисли у интерпретацијама његових дејстава углавном није било битних неслагања и супротних ставова. Апсолутна већина аутора је сматрала да се социјалистички односи расподеле према раду успостављају једино поводом расподеле фонда личне потрошње непосредних произвођача. По њиховим тврдњама сви остали облици друштвених веза и односа у расподели не регулишу се законом расподеле према раду.

Ради потпунијег информисања о ужем схватању социјалистичких односа расподеле према раду потребно је узгредно навести и неке изворне ставове и мишљења. Њихов избор је извршен према томе колико су они репрезентативни, одређени, недвосмислени и уједно врло доследни. Наведене критеријуме на првом месту у потпуности задовољавају теоријски прилази и решења А. Драгичевића. Према овом нашем познатом друштвеном теоретичару „расподјела према раду... не односи се у правилу на *цјелокупни продукт*... Редовито се претходно одбијају... одређени износи намјењени накнади утрошених средстава, друштвеној акумулацији, формирању резервног и осигуравајућег фонда, општој и заједничкој потрошњи, обрани друштвених интереса, уздржавању незапослених и неспособних за рад итд."(4). Адекватним тумачењем наведеног става непосредно се намеће само један могући закључак. Наиме, према овом аутору принцип расподеле према раду, за који узгредно каже и да је основни принцип социјализма, дејствује искључиво у расподели овог дела друштвеног производа наменски фиксираног за фондове личне потрошње непосредно ангажованих произвођача у процесу обликовања природе људским потребама. Сви остали облици друштвене организације расподеле, а то значи и односи који настају међу људима поводом расподељивања преосталих делова друштвеног производа (средства просте и проширене репродукције, фондови акумулације, средства намењена социјалној и здравственој заштити образовним делатностима и сл.) не остварују се и не регулишу законом расподеле према раду. „Другим ријечима, закон расподјеле према раду... вриједи само за оне људе који непосредно и активно судјелују у продукцији и репродукцији добара и

(3) Б. Јовић: Проблеми награђивања у социјализму, Београд, 1966, стр. 7, 8, 67, 151 и 228.

(4) А. Драгичевић: Лексикон политичке економије, II, „Информатор", Загреб, 1965, стр. 299.

услуга (5). И због тога „само особе које непосредно учествују у стварању националног дохотка могу захтјевати да буду награђене према раду" (6).

Ово схватање аутор теоријски развија, комплексно разрађује и врло доследно заступа у већини својих радова у којима се на одређени начин дотиче проблематике расподеле у социјализму. Остаје по страни питање да ли би се на њему требало или не даље и детаљније задржавати. Али неоспорно је, на основу свега што је већ цитирано и према напред недвосмислено заузетом становишту, да принцип расподеле према раду искључиво делује у односима који се друштвено формирају и настају између непосредних произвођача, а поводом расподеле само једног дела друштвеног производа.

Да се не би стекао погрешан закључак да нема сличних схватања и код других аутора, њих ћемо овде илустровати и приказати са неколико изворних текстова. „Маркс је говорио о награди према раду углавном имајући у виду фонд потрошње непосредних произвођача, односно имајући у виду онај део друштвеног производа који се присваја у виду потрошних добара и наменски служи потрошњи непосредних произвођача" (7). Ово мишљење М. Кораћа је издвојено из једног специфичног разлога. Наиме, врло се често у литератури ради аргументације ужег дефинисања дејстава принципа расподеле према раду полази од Марксових теоријских схватања о питањима односа расподеле у социјализму. Међутим, при томе се не полази од комплекснијег и ширег разматрања Марксове опште теорије расподеле. Уместо тога се једноставно и без одређених доказивања закључује да „класици марксизма, постављајући принцип ‚од сваког према способностима, а свакоме према раду', нису имали на уму расподелу целокупног производа, него само расподелу фонда личне потрошње" (8). У овом облику и са истим значењем могао би се навести још релативно велики број истоветних мишљења. Сва су она у једној фази развитка економске мисли представљала доминантан поглед на обим простирања дејстава и садржине социјалистичких односа расподеле према раду.

Но, ако би се поставило питање основних узрока јединственог прилаза у оваквим интерпретацијама односа социјалистичке расподеле према раду, могло би се закључити да су они по бројности релативно неограничени. Неколико момената је довело до тога да се принцип расподеле према раду ограничи искључиво на односе расподеле средстава личне потрошње непосредних произвођача. Пре свега, дати редослед и структура појединих фондова у Марксовој шеми расподеле друштвених производа у социјализму упућује на известан закључак да се односи расподеле према раду тичу само фонда личне потрошње непосредних произвођача (9). Други један непосредни разлог за ужу интерпретацију принципа расподеле према раду односи се на Марксове критичке примедбе дате својевремено на Готски програм. После укупних одбијања у току

(5) А. Драгичевић: Теорија и пракса социјализма, „Напријед", Загреб, 1966, стр. 215.
(6) Исто.
(7) М. Кораћ: Колико је наш систем расподеле заснован само на раду, *„Гледишта"* Београд, 1964, бр. 5, стр. 762.
(8) Р. Давидовић: Колико је наш систем расподеле заснован само на раду, *„Гледишта"* Београд, 1964, бр. 5, стр. 772.
(9) М. Хаџи Василев: Социјалистичка расподела према раду, „Култура", Београд, 1961, стр. 138 и 145.

самог механизма расподеле друштвеног производа, каже Маркс, тек онда настаје расподела „оног дела средстава потрошње који се дели међу индивидуалне произвођаче колектива" (10). Следећи евентуални повод за ограничавање дејстава закон расподеле према раду пружила су његова конкретна манифестовања и непосредна остваривања. Пошто у његовом остваривању искрсава низ практичних тешкоћа, он „се примењује друштвено ефикасно само на нивоу колектива, у расподели између чланова колектива" (11), док се у осталим односима (између производних јединица и других носилаца расподеле и „институција друштвене надградње") (12), тај принцип из организационо-техничких и сличних момената не може комплексније остварити.

Исто тако се његова дејства код појединих аутора ограничавају и са становишта теорије привредно производног и привредно непроизводног рада. Полазећи од чињенице да једино привредно производни рад представља онај облик људског рада који ствара материјална добра, поједини аутори ограничавају шира дејства закона расподеле према раду. Када се на овај начин постави питање економске и друштвене важности појединих облика рада као критерија за регулисање односа у расподели, онда се а приори искључује сваки други облик друштвених односа расподеле према раду, осим њихових дејстава у расподели личне потрошње непосредних произвођача. На крају, и практичне тешкоће одређивања индивидуалног квантума рада у оним сферама људске делатности које немају непосредно производни карактер улазе у круг узрока ужег дефинисања овог принципа односно закона. Уз ово не би требало потценити ни традицију буџетског система финансирања непривредних облика људске активности, као и степен сигурности извора материјалних средстава обезбеђиваних класичним механизмом буџетске дистрибуције.

На све напред наведене ставове о ограниченим дејствима простирања социјалистичког принципа расподеле према раду могли би се ставити и извесни приговори. Уопште, ако се пође од тога да постоји закон расподеле према раду и да он представља специфичност социјалистичке структуре друштвених односа, онда он или показује своје шире дејство у регулисању укупности односа социјалистичке расподеле или, једноставно речено, не постоји као закон. Са тог становишта се може поставити проблем теоријске и практичне оправданости ограничавања његових дејстава у регулисању односа расподеле према раду само на онај део друштва, који се појављује у функцији непосредно ангажованих произвођача у процесу материјалне производње. Према томе, ако се овај принцип тако схвати, онда се може озбиљно посумњати у то да он уопште представља неки принцип коме се још признаје и карактер законитости у регулисању социјалистичких односа расподеле. Но, уколико се чак у одређеном тренутку и прихвате сва ова мишљења о садржини његових дејстава, односно схвати ли се овај принцип као важећи само за односе расподеле фонда личних доходака непосредних произвођача, тада и даље

(10) К. Маркс: Критика Готског програма, К. Маркс - Ф. Енгелс, Изабрана дела Том, II, „Култура", 1950, стр. 13.

(11) Ж. Костић: Колико је наш систем расподеле заснован само на раду, *„Гледишта"*, Београд, 1964, бр. 5. стр. 766.

(12) Исто.

остаје отворено питање како третирати односе расподеле у осталим сферама друштвеног живота. У одговору на ово, ограничене су могућности великог избора у погледу теоријског и практичног решења питања где се све испољава и остварује манифестовање дејства социјалистичког закона расподеле према раду. У свим осталим облицима расподеле изван средстава личне потрошње непосредних произвођача владају или класични односи капиталистичке расподеле или се у њима успостављају односи према комунистичким начелима и принципима расподеле према потребама. Треће могућности нема, осим да се за прелазну фазу развитка друштва од капиталистичког облика привређивања ка комунистичком, односно за социјализам, усвоји основни облик расподеле према радним доприносима и остареним ефектима у свим областима друштвеног живота. Само на тај начин друштвена својина и друштвено самоуправљање као облици социјалистичких производних односа добијају „свој економски израз у принципу расподеле према раду" (13).

На овом месту треба подвући и чињеницу да у литератури није спорно, да штавише преовлађује јединствено становиште да процеси самоуправљања и односи расподеле према раду иду заједно и представљају за социјализам, као прелазну етапу, битне компоненте садржински неодвојиве. Потврда тога се непосредно налази у практичним остваривањима односа самоуправљања и конкретним облицима веза које се врло комплексно манифестују у принципу расподеле према раду. Редовно се методолошки полази од ових премиса и увек се сматра да самоуправљање и односи расподеле према раду захватају све сфере људске активности (оне где се материјална добра непосредно стварају као и оне где се људи баве другим облицима рада: у области школства, здравствених услуга, социјалног старања и других активности). То значи да ови процеси обухватају и оне области људске делатности у којима се остварују одређени облици рада који у непосредним односима друштвеног квантифицирања добијају економски израз остварених услуга односно одређене масе дохотка. Међутим, кад треба теоријски дефинисати поље дејствовања и специфичност остваривања садржине социјалистичких односа расподеле према раду, онда се њихова дејства ограничавају једино на привредно производне сфере. Значи, с једне стране, по тим схватањима не може бити речи о успостављању социјалистичких односа расподеле према раду у оним областима људске активности у којима се непосредно не остварује производни карактер људског рада. С друге стране, истовремено се тврди да је принцип расподеле према раду „један од битних фактора социјалистичких друштвених односа, као економска суштина самоуправљања" (14). С обзиром да је процес самоуправљања врло интензивно захватио и односе изван материјалне производње, поставља се питање како објаснити ограниченост деловања расподеле према раду искључиво на односе расподеле фонда личне потрошње непосредних произвођача

(13) М. Самарџија: Проблеми расподеле друштвеног производа у Југославији, Универзитетски центар за међународне студије, Београд 1964. стр. 24. (Цитирани рад је дат у облику предавања и штампан је на француском језику при Универзитетском центру за међународне студије у Београду).

(14) Осми конгрес СКЈ, књига I, „Култура", Београд, 1964, стр. 31.

уз постојање објективних токова у процесима самоуправљања у свим областима друштвеног живота.

На уже схватање и дефинисање социјалистичких односа расподеле према раду могу се ставити и неки други приговори. Они се односе на предмет политичке економије социјализма, појмовно одређивање социјалистичких производних односа и утврђивање основног садржаја социјализма као система привређивања који, пре свега, карактеришу односи расподеле према раду. При дефинисању производних односа полази се обично од комплекса односа расподеле и укупности друштвених повезивања која настају између људи у свим облицима расподеле материјалних средстава, а не само односа расподеле личних доходака непосредних произвођача. При одређивању предмета политичке економије социјализма никада се не оспорава да у њен предмет улазе сви облици односа расподеле. Али се истовремено на посебан начин негирају сви остали облици расподеле према раду, а проучавају се једино они облици друштвених веза које настају међу произвођачима поводом расподеле фонда потрошње личних доходака. Сам принцип расподеле према раду по свом друштвеном значењу садржи у себи битне елементе неједнакости, јер су различити и неједнаки квантуми оствареног рада појединаца у стварању дохотка. Но да ли би се управо због тога могао теоријски и практично оспоравати обим његових дејстава у регулисању односа расподеле према раду? И на крају, једно је питање да ли се радом оствареним у непроизводним активностима људи стварају или не материјална добра, а друго је питање обима простирања и узрочног манифестовања законитости односа расподеле према раду.

Имајући у виду све што је напред речено, по нашем мишљењу, не може се прихватити уже схватање социјалистичких односа расподеле према раду. Због тога ћемо у току наредних излагања, у једном ширем облику њиховог дефинисања, изнети нашу аргументацију за другачији методолошки приступ у одређивању дејстава социјалистичког закона расподеле према раду.

5. *Шире схватање остваривања закона расподеле према раду.* — Доста дуго се у развитку социјалистичке теоријске економске мисли сматрало да закон расподеле према раду дејствује и манифестује се искључиво у односима расподеле фонда личних доходака непосредних произвођача. То се са сигурношћу може рећи за један период њеног развоја у југословенској економској доктрини. Данас то схватање више није доминантно јер се тешко може довести у логичку везу са токовима савремених процеса и односа развитка друштвене организације расподеле. Због тога се упоредо са оваквим његовим дефинисањем појављују и битно другачија објашњења дејстава и садржине социјалистичког принципа односно закона расподеле према раду. Према овоме другом, ширем прилазу односи расподеле према раду остварују се у свим областима друштвеног живота. То практично значи да се принцип расподеле према раду манифестује и у оним другим облицима односа расподеле који се успостављају у радним организацијама друштвене надградње (у сфери пружања услуга социјалне и здравствене заштите, просветне и културне делатно-

сти и осталих сектора у којима се остварују одређени облици друштвених услуга).

У основи и шира интерпретација обима простирања дејстава и облика испољавања односно остваривања расподеле према раду полази од низа аргумената. Њихова се специфичност састоји у синхронизованости конкретних манифестација односа расподеле према раду и њиховог адекватног теоријског формулисања у облику ширег схватања овог закона. Одређени елементи за његово комплексније објашњење, шире манифестовање и сложеније деловање већ су дати током излагања претходних питања. Из тих разлога у анализу сада улази један посебан део теоријске и практичне чињеничне грађе ради коначног формулисања ширих и сложенијих испољавања закона расподеле према раду.

И ово схватање полази од Марксовог теоријског система расподеле друштвеног производа у социјализму. Укупност тих формираних односа међу људима у свим токовима његовог расподељивања базира се на раду као јединственом основу присвајања и управљања друштвеним средствима. Полазећи од премисе да рад у социјализму представља искључиви основ регулисања односа расподеле материјалних средстава, приступа се ширем дефинисању закона расподеле према раду. На темељу манифестовања стварних, објективних односа долази се до решења да он постаје основни регулатор социјалистичке расподеле материјалних добара, и то у свим њеним аспектима и облицима, а не само у погледу односа расподеле личних доходака непосредних произвођача. Уз овај основни аргумент треба уврстити функционалност веза и јединствени карактер елемената који чине структуру друштвеног производа. И сама Марксова тврдња „да произвођач оно што губи као приватно лице добија директно или индиректно као члан друштва" (15) такође упућује на одређени закључак о ширим дејствима социјалистичког облика расподеле према раду.

Посебна група аргумената о ширем и сложенијем манифестовању односа расподеле према раду ослања се на конкретне појаве које изазивају још интензивније истицање рада као основног мерила за учешће у непосредним присвајањима резултата рада и разним формама управљања друштвеним средствима. Управо приликом овог утврђивања појединих чињеница не би требало занемаривати те савремене процесе који са прилично тешкоћа „колебања, неодлучности и недовољне упорности" (16) доводе до самоуправљања и расподеле према раду у оним секторима људске активности који у економском смислу немају непосредно производни карактер. Разграђивање и реорганизација буџетског система у смислу напуштања класичних облика финансирања појединих форми активности људи (оних у привреди и оних облика рада изван непосредне производње) представља почетне услове за остваривање процеса деловања и манифестовања закона расподеле према раду. У том циљу треба ангажовати друштвене снаге за „развијање даље демократизације друштвених односа у области науке, културе и просвете на принципима самоуправљања и со-

(15) К. Маркс: Критика Готског програма, К. Маркс—Ф. Енгелс, изабрана дела, том II, „Култура", Београд, 1950, стр. 13.

(16) Осми конгрес СКЈ, „Култура", Београд 1964, стр. 500.

цијалистичке расподеле према раду" (17). Метод свесног поспешивања ових процеса у наведеним и сличним формама људске активности изазивају нужну потребу функционисања истих оних механизама расподеле какви већ постоје и реално се остварују у области материјалне производње. На овај начин се обликом практичног функционисања и непосредног испољавања односа расподеле отклањају неке постојеће баријере и препреке ширем и комплетнијем деловању закона којим се непосредно регулишу односи социјалистичке расподеле према раду. Уосталом и последње промене остварене у односима расподеле, које посебно долазе до изражаја у односима привредне реформе, имају за своју основу даље процесе објективизације односа расподеле преко закона расподеле према раду. Стога се и ради на утврђивању метода крајње, максималне објективизације односа расподеле у областима образовања и сличних облика људске активности. Њихово квантифицирање се врши друштвеном проценом степена корисности и објективне важности остварене масе рада у облику извршених услуга за које се утврђује цена као њихов номинални израз или облик. Напослетку и само устројство друштвено-економског, политичког и правног система заснива се на различитим аспектима постојећих облика односа расподеле према раду.

О већини наведених момената за шире дефинисање односа расподеле према раду овде неће посебно бити речи. То се првенствено односи на функционалне везе и унутрашње јединство фондова који представљају структуралне елементе друштвеног производа. Такође се нећемо задржавати ни на карактеру рада као општег критерија, нити на различитим облицима у којима се он може друштвено манифестовати (производан и непроизводан, друштвено користан рад). У анализи шире интерпретације закона расподеле према раду изостављамо проблем друштвене својине над средствима за производњу зато што се укупна анализа управо и заснива на претпоставци да постојећи облици својинских односа у основи омогућавају шире деловање и испољавање законитости појава расподеле према раду. Јер, и на овом месту треба подсетити на нужност разграничења између питања објективног постојања законитих појава, процеса и тенденција расподеле према раду и проблема спознаје њихове суштине и интензитета деловања. Према томе, питање коме ће бити посвећена посебна пажња у даљим излагањима односи се на облик у коме се принцип расподеле према раду појављује у оквиру југословенског система друштвено-економских односа.

Схватање према коме се закон расподеле према раду простире и својим дејствима испољава изван фонда личних доходака непосредних произвођача, добило је пуну потврду у реалним процесима који се у последњој деценији интензивно врше у југословенској структури друштвених односа. Сви ти процеси и начела регулисања односа расподеле законом расподеле према раду постају реално основна компонента и у великој мери садржинска страна друштвено-економског система (18). Његово практично функционисање је тако друштвено организовано и усклађено да

(17) Исто, стр. 53 и 238.
(18) Исто, стр. 31, 235 и 239.

обезбеђује што несметаније испољавање законитости односа расподеле према раду.

Објективно присуство и реално манифестовање укупности ових односа и процеса расподеле према раду изазивали су и њихово одговарајуће формулисање у правним (уставним, законским и другим) прописима. Одговарајући ставови у погледу ширег дефинисања законитости појава расподеле према раду заузети су и у нашој стручној литератури, политичким програмима и другим документима. Основу њиховог приступа у интерпретацијама законитости ових појава представља шире прихватање друштвеног деловања и испољавања односа расподеле према раду чија се апстрактна форма појављује у облику закона. На овом месту није могуће консултовати све наведене изворе којима се документује шире прихватање дејстава овог закона. Ради тога навешћемо само неке који се у извесном смислу сматрају типичним и репрезентативним у одржавању реалних процеса и односа расподеле према раду.

Стиче се утисак да је у погледу обима и ширине простирања принципа расподеле према раду југословенски устав сасвим јасан и недвосмислен. Степен те прецизности се запажа на више места а нарочито долази до изражаја у једном ставу његовог једанаестог члана. У њему се каже да друштвени производ, односно национални доходак произведен у оквиру радних организација, наменски служи за обезбеђење нормалних облика друштвене репродукције, задовољавања друштвених, личних и заједничких потреба. Његово расподељивање се врши „у оквиру јединственог система расподеле и на основу јединствених услова и мерила, којима се обезбеђује друштвена репродукција, расподела према раду и друштвено самоуправљање" (19). Као што се одмах примећује, односи расподеле према раду захватају све структуралне елементе друштвеног производа који „служи ... непосредном задовољењу личних и заједничких потреба радних људи сагласно начелу расподеле према раду" (20). Наведени облик инсистирања на јединственом систему односа расподеле друштвеног производа (укупног резултата друштвеног рада) сагласан је и не противуречи ширем схватању принципа расподеле према раду. Истовремено прихватање ширег појма носилаца расподеле и радних активности у смислу „радни људи", а не непосредни произвођачи, потврђује постављену тезу о ширим дејствима тога принципа. Укључивањем у јединствени систем односа расподеле према раду и осталих елемената друштвеног производа (обнављање и проширивање материјалне основе друштвеног рада), као и материјалних средстава која добијају облик цене или дохотка за извршене услуге у сферама непроизводне делатности људи, упућује на одређени закључак ширег прилаза и прихватања дејстава социјалистичког закона расподеле према раду. Према овоме се сасвим одређено проширују његова дејства и на оне облике друштвених односа и веза које настају поводом расподеле дохотка у ванпривредним делатностима.

Практично функционисање одређених облика расподеле, њено друштвено организовање путем непосредних промена механизама и метода у

(19) Устав СФРЈ, општа начела, III.
(20) Исто.

циљу обезбеђења процеса несметаног испољавања закона расподеле према раду, основне поставке Програма СКЈ и уставноправна начела недвосмислено говоре да се целокупан друштвени производ расподељује по принципу расподеле према раду ([21]). Са истоветних позиција у схватањима дејстава социјалистичке расподеле према раду полази и Осми конгрес СКЈ. У коришћењу његових материјала ради илустрације ширег прихватања дејстава датих односа узимамо искључиво ону аргументацију која се најнепосредније односи на просторна дејства и садржину принципа расподеле према раду. Према апсолутној већини заузетих ставова и мишљења „принцип расподеле према раду треба да буде у самом систему доследно примењен у свим областима међу људима" ([22]). Значи, његова дејства треба да се простиру и манифестују у односима „чланова радне заједнице, међу деловима радне заједнице, унутар удружених произвођача и радне заједнице, у међунационалним односно међурепубличким односима и у обавезама према федерацији ([23]). Да би се објективно створили што неопходнији услови за још шире манифестовање односа расподеле према раду, прихватају се мишљења и ставови о нужности даљег друштвеног осамостаљивања здравствених установа, радних организација у области науке, културе, просвете и другим самоуправним установама и радним заједницама непривредних делатности („школство, здравство, културне установе, социјално осигурање, банке и др." ([24]).

Из напред наведених и сасвим јасно заузетих ставова произилази закључак да је принцип расподеле према раду прихваћен као објективна нужност у регулисању односа расподеле на свим нивоима. Његова дејства се не ограничавају само на производне јединице или њихове уже облике (погоне, радне заједнице или како се још у пракси и литератури називају економске јединице), већ се он сматра законитом појавом која регулише укупност односа расподеле. Према томе, међурепублички односи, односи између федерације и других носилаца привредног живота, односи расподеле између и унутар производних организација и њихових удружења, односи у радним организацијама ванпривредне делатности и сви други облици односа расподеле испољавају се и манифестују у законитости односа расподеле према раду. Другачија решења, водећи рачуна о стварним процесима, тешко да би се могла прихватити. Поготову то важи за једну специфичну структуру друштвених односа у којој се „у условима радничког управљања производњом принцип расподеле према раду примењује на расподелу целокупног друштвеног производа а не само на расподелу предмета за личну потрошњу радника" ([25]).

На основу напред извршене целокупне анализе неких аспеката закона расподеле према раду, дошло се до закључка да се његова дејства, обим простирања, појавни облици и елементи манифестовања не могу ни теоријски ни практично ограничавати искључиво на односе расподеле фонда личних доходака непосредних произвођача, јер се законитост по-

([21]) Д. Биланџић: Колико је наш систем расподеле заснован само на раду, „*Гледишта*", Београд, 1964, бр. 5, стр. 786.
([22]) Е. Кардељ: Друштвено економски задаци привредног развоја у наредном периоду, *Осми конгрес СКЈ*, књига I. „Култура", Београд, 1965, стр. 386.
([23]) Исто.
([24]) Осми конгрес СКЈ, стр. 30, 53, 61, 500, 502, и 1102.
([25]) В. Ракић: Привредни систем Југославије, део I, „Рад", Београд, 1959, стр. 24.

јава расподеле према раду остварује у свим областима и секторима људске активности. Сваки други облик његове интерпретације представљао би механичко а не објективно уочавање специфичности стварних процеса и односа расподеле према раду. На крају, ако би се овај закон схватио и на други начин, како то чине поједини аутори и уопште један део социјалистичке теоријске мисли, остало би нерешено питање да ли у социјализму као прелазној етапи развитка друштва делује један од основних закона социјалистичког облика односа расподеле.

С друге стране, поће ли се од претпоставке да се њиме у социјалистичком облику друштвене организације расподеле регулишу односи расподеле према раду, нужно му је онда признати карактер закона. Уколико му се, међутим, оспоре дејства ширег простирања у одређеним облицима, процесима и односима расподеле резултата друштвеног рада, он неће имати облик закона, а то се тешко може претпоставити, практично доказати и теоријски аргументовати.

Др Драгутин Шошкић

РЕЗЮМЕ

Понимания закона распределения по труду

Отношения, возникаемые между трудящимися в связи с распределением результатов общественного труда и осуществленных доходов всегда представляли собой сложный комплекс недорешенных вопросов и проблем. Говоря вообще, относится это и к социалистическим отношениям распределения, осуществляемыми обществом и непрестанно выражающимися через закон распределения по труду. Некоторые из попыток его научно сформулировать вызвали в социалистической экономической теории и части общественной мысли вообще ряд весьма несхожих толкований. Прибегая к различным теоретическим и практическим аргументациям, отдельные авторы отрицают всякий вид осуществления принципа распределения по труду. Другие же не являются настолько категоричными и занимают точку зрения, по которой действие указанного принципа осуществяется лишь в отношениях, возникающих непосредственно между трудящимися в связи с распределением фонда средств личного потребления непосредственных производителей. Указанное более узкое понимание являлось сравнительно продолжительное время господствующим, но в дальнейшем от него начали постепенно отказываться под влиянием действия на практике отдельных видов распределения по труду. Дело в том, что в последнее время действие и объем внешнего проявления отношений социалистического распределения формулируется с помощью значительно более широкого и комплексного вида их увязывания. Согласно указанной более широкой точке зрения отношения социалистического распределения осуществляются не только в распределении средств фонда личного потребления, но и во всех видах отношений распределения совокупного общественного продукта и через трудовые процессы осуществленных доходов. Беря за основание ряд теоретических предпосылок и конкретных решений общественной организации распределения в Югославии и некоторых других социалистических странах, указанное более широкое толкование закона распределения по труду объективно представляет собой научное наиболее приемлемое решение.

В числе остального оно базируется на факте существования и внешнего проявления отношений распределения по труду, вследствие чего эти связи и общественные контакты приобретают ту необходимую степень

повторяемости, причинной связанности и постоянного применения, которые требуются для того, чтобы отдельные явления получили характер закона. С этой точки зрения его действие, объем осуществления и виды внешнего проявления не могут ограничиваться исключительно некоторыми выведенными отношениями распределения по труду. Наоборот, если бы указанный принцип был истолкован по иному, тогда возник бы вопрос осуществляется ли при социализме, как переходном этапе развития общества, один из основных законов социалистической структуры общественных отношений. Если же будем исходить из предположения, что им регулируется совокупность отношений распределения материальных благ, в таком случае следует принять его более широкое толкование и тем самым признать за ним характер закона. В противном, при непризнании за ним более широкого действия в регулировании отношений распределения, тем самым отрицается и характер закона, что затруднительно может быть аргументировано практикой и доказано теоретически.

SUMMARY

Conception of the Law of Distribution According of Work

Relationships established between people on the grounds of the results of social work and made income, have always brought up a complex series of unsolved questions and problems. Generally speaking this also applies to the socialist relationships of distribution that are achieved in society and constantly manifested through the law of distribution according to the results of work. In fact, certain endeavours to formulate it scientifically have given rise to a series of rather different interpretations in the socialist economic theory and in a part of social thought in general. Operating with varied theoretical and practical argumentation, individual authors negate any form of realizing the principle of distribution according to work. Others are not exclusive to such an extent and support the standpoint under which the effects of this law are only realized through the relationships directly ensueing from these relationships among people, as the result of the distribution of the funds for personal expenses of direct producers. This more confined notion was predominant for a longer time, but it was gradually abondoned under the influence of the practical functioning of individual forms of distribution according to work. Thus, lately the effects and form of manifestation of these relationships of socialist distribution are formulated through a wider and more complex form of connecting them. For, according to this wider standpoint relationships of socialist distribution are not only realized throuch the mode of distributing the funds for personal expenses, but through all the forms of relationships of distribution of the total social product and through working processes of the made income. Taking as the basis a series of theoretical propositions and concrete solutions of social organization of the distribution in Yugoslavia and in some other socialist countries, this wider interpretation of the law of distribution according to work objectively represents a scientifically acceptable solution.

This solution, inter alia, is based on factual existence and manifestation of relationships of distribution according to work and consequently these connexions and social contacts assume the necessary degree of repetition, causative connexion and continuous realization, which imperatively exact giving the character of law to some phenomena. From this standpoint its effects, volume of realization and forms of manifestation cannot be exclusively limited to some derived relationships of distribution according to work. On the contrary, if this principle were otherwise understood, then the question arises whether in socialism, as a transitory stage of the development of society, is realized one of the basic laws of the socialist structure of social relationships. But, if one departs from the supposition that through

this law the totality of relationships of distribution of material resources is regulated, then it should be adopted in its wider interpretation, and its character of law recognized. Otherwise, if its wider effects in regulating relationships are not accepted, its character of law is negated, and that is, however, argumented and theoretically proved with difficulty.

RÉSUMÉ

Les conceptions de la loi de la répartition d'après le travail

Les rapports qui s'établissent entre les hommes à l'occasion de la répartition des résultats du travail social et du revenu réalisé représentaient depuis toujours un complexe de questions et de problèmes qui n'ont pas été résolus. D'une manière générale cette affirmation est valable aussi pour les rapports socialistes de la répartition qui se réalisent socialement et se manifestent sans discontinuité par la loi de la répartition d'après le travail. Justement, les tentatives déterminées de sa formulation scientifique ont provoqué dans la théorie économique socialiste et dans une partie de la pensée sociale en général une série d'interprétations très différentes. Certains auteurs, en se basant sur l'argumentation théorique et pratique très variée, nient toute forme de réalisation de la répartition d'après le travail. Il y en a d'autres qui ne sont pas aussi exclusifs et il se sont placés sur le point de vue selon lequel les effets de cette loi se réalisent uniquement dans les rapports qui prennent naissance directement entre les hommes à l'occasion de la répartition du fond des moyens de la consommation personnelle des producteurs directs. Cette conception restreinte a été pendant longtemps dominante, mais peu à peu on a commencé à l'abandonner plus tard sous l'influence du fonctionnement pratique de certaines formes de la répartition d'après le travail. C'est ainsi que dans les temps les plus récents les effets et le volume de la manifestation des rapports de la répartition socialiste sont formulés au moyen d'une forme bien plus large et plus complexe de leur enchaînement. En effet, d'après ce point de vue plus large les rapports de la répartition socialiste ne se réalisent pas seulement dans la répartition des moyens du fond de la consommation personnelle, mais aussi dans toutes les formes de rapports de la répartition du produit social global et au moyen des processus de travail du revenu réalisé. En prenant comme base une série de prémisses théoriques et de solutions concrètes de l'organisation sociale de la répartition en Yougoslavie et dans quelques autres pays socialistes cette interprétation plus large de la loi de la répartition d'après le travail représente objectivement la solution scientifiquement la plus acceptable.

Cette solution est basée, entre autres, sur le fait de l'existence réelle et de la manifestation des rapports de la répartition d'après le travail et pour cette raison ces liens et ces contacts sociaux acquièrent le degré nécessaire de réitération, d'enchaînement causal et de réalisation ininterrompue qui sont absolument indispensables pour que certains phénomènes puissent obtenir le caractère de loi. De ce point de vue ses effets, le volume de réalisation et les formes de manifestation ne peuvent pas se limiter exclusivement à certains rapports dérivés de la répartition d'après le travail. Au contraire, si ce principe est conçu d'une autre façon, alors la question se pose si dans le socialisme, en tant que phase transitoire du développement de la société, se réalise l'une des lois fondamentales de la structure socialiste des rapports sociaux. Or, si l'on part de l'hypothèse que c'est par son intermédiaire que la totalité des rapports de la répartition des moyen matériels sont réglés, alors il faut adopter son interprétation plus large et de cette manière lui reconnaître le caractère de loi. A l'opposé, si l'on n'admet pas ses effets plus larges dans le règlement des rapports de la répartition, de ce fait on nie de même le caractère de loi, ce qu'on peut, cependant, difficilement argumenter par la pratique et prouver par la théorie.

ПОЛОЖАЈ КРИВИЧНОГ ПРОЦЕСНОГ ПРАВА У ПРАВНОМ СИСТЕМУ СФРЈ

УВОД — Питање о положају кривичног процесног права у правном систему СФРЈ спада у веома занемарена питања теорије. У југословенској литератури не можемо наћи ни један рад који би био њему посвећен. Једино у универзитетским уџбеницима срећемо кратка излагања о њему. Овакво стање, свакако, може се објашњавати недовољним интересом у нашој науци за кључна теоријска питања кривичног процесног права.

Проучавање питања о положају једне гране права у систему објективног права има троструки значај. Оно је релативно за теорију, јер систематизација различитих норми права, која је неопходан услов за научну обраду правног материјала, не може се замислити ако нису утврђене и образложене границе сваке гране права према другим деловима објективног права и ако није спознат друштвено-политички смисао сваке гране права као дела јединственог система објективног права. Оно је релевантно за законодавство, јер принципи изградње система објективног права су јединствени за све гране права; законодавни принципи, специфични за сваку поједину грану права, морају се у основи подударати са општим принципима изградње целокупног система објективног права. Оно је, најзад, релевантно за праксу због тога што спровођење у живот норми одређене гране права са друштвено-политичког становишта је целисходно ако је примена тих норми у сагласности са духом који влада у целокупном систему објективног права.

I. *Правни систем и кривично процесно право.* — Питање о положају дате гране права у систему објективног права не може да буде правилно решено изван општих поставки о систему објективног права у целини, ван принципа на којима се тај систем заснива. Без тога је немогуће разумевање положаја сваке поједине гране права у систему објективног права, њеног међуодноса са сродним, граничним и додирним гранама права. Осим овога, за то је потребно и одредити појам и природу гране права која се проучава, као и утврдити њен реалан садржај.

Према томе, да бисмо могли да анализирамо положај кривичног процесног права у правном систему СФРЈ, морамо поћи од објективног система права, као и да одредимо друштвено-политичку суштину кривичног процесног права и његов реалан садржај.

Систем права уопште може се одредити као укупност важећих правних норми историјски конкретне државе на одређеном степену развоја њених економских, социјалних, политичких, идејних, правних и културн

них односа узетих у њиховом јединству и њиховој подели на гране. Из оваквог дефинисања појма правног система утврђујемо два његова конститутивна обележја: јединство основних принципа на којима се гради у својој укупности и поделу његових норми на гране. Ова дефиниција садржи још једно својство правног система. Наиме, његова два конститутивна обележја су карактеристична за сваки историјски систем права. У сваком историјском систему права можемо да запазимо јединство његових основних принципа и поделу његових норми у групе или правне гране. Одакле то да свако позитивно право има јединствени систем правних норми, принципа и института? То долази отуда што је свако позитивно право део свеукупне друштвено-политичке надградње датог система производних односа, што је израз историјски одређене јединствене воље владајуће класе, која је у њему изражена.

Но, како смо рекли, јединство права је само једно конститутивно обележје правног система, само једна страна проблема о систему права. Сваки правни систем је у мањем или већем степену издиференциран на поједине гране. Та издиференцираност материјала који је правом обухваћен није просто логичко класификовање правних норми у одређене групе по неким спољним, формалним критеријумима. Смисао систематизације правног материјала управо лежи, како добро истиче познати совјетски аутор Строгович, у „проналажењу у праву реалне везе правних појава постојећих у друштву". (1) Другим речима, помоћу поделе права у гране утврђују се и објашњавају органске везе између одређених група правних института и одговарајућих друштвених односа.

У науци су позната два основна схватања о руководним принципима по којима се врши унутрашња подела правног система. По једном схватању, чије присталице су, углавном, буржоаски правници, гране једног правног система се формирају по методима правног регулисања. Према другом схватању, заступљеном у историјско-материјалистичкој правној науци, подела система права у гране наслања се на различитост друштвених односа који су правом регулисани, тј. та се подела врши по предмету правног регулисања. Метод правног регулисања може да буде само допунски метод у систематизацији права, у случају кад треба разграничити правне норме које се тичу истих друштвених односа или разних страна истих друштвених односа.

Све што смо рекли о систему права уопште у свему важи и за наш правни систем. И наш правни систем карактерише јединство различитих правних норми као и њихова диференцираност у поједине гране. С друге стране, будући да се наше право заснива на историјско-материјалистичким позицијама, и оно се у принципу система конституише на основу предмета правног регулисања. Иначе, и у нашем праву важи поставка да је предмет правног регулисања у решавању питања деобе правног система само руководни принцип, општа методолошка претпоставка за утврђивање суштине различитих правних норми и за њихово разграничење и распоређивање у правне гране. И за наш правни систем вреди то да „друштвени односи у сфери права не делују ни аутоматски ни на исти

(1) М. С. Строгович: Принципи система совјетског социјалистичког права, Народни правник, Београд, 1948/1, с. 48.

начин у свим нормама, тако да су и други политички, идеолошки, логички, а често и традиционални конвенционални елементи, нарочито правни, у које у првом реду долази сам метод регулисања, важни допунски елеменат за одређивање посебних предмета правног регулисања и тиме појединих грана нашег правног система". (2)

Отуда, као основни критеријум, формирања кривичног процесног права у посебну грану права служи предмет који оно регулише. А шта је предмет његовог регулисања? Кривично процесно право, као и свака друга грана права, као предмет свог регулисања има одређени сектор друштвених односа, који се разликују од друштвених односа регулисаних ма којом другом граном права. Кривично процесно право се може одредити као право које регулише кривично-процесне односе у којима учествују са својим овлашћењима и дужностима кривичнопроцесни субјекти ради остварења заштите одређених друштвених односа у кривичној ствари. (3) Још конкретније, то су они друштвени односи који се у кривичном поступку јављају између органа унутрашњих послова, тужилаштва и суда, као и између ових органа и грађана учесника у кривичном поступку. Како ови друштвени односи настају тек посредством норми кривичног процесног права они стичу својство правних односа, тј. својство кривичнопроцесних односа. Судбина ових друштвених односа је везана за судбину правних односа. Онда, кад престану правни односи, кривичнопроцесни односи, престају и друштвени односи који су њима успостављени. По среди је, дакле, једна специфична врста друштвених односа.

Ово својство друштвених односа које регулишу норме кривичног процесног права у теорији је послужило као повод за питање да ли су односи унутар надлежних државних органа и ових и грађана учесника у кривичном поступку друштвени односи у марксистичком смислу. Ако кривично процесно право, каже се, регулише правне односе учесника у кривичном поступку, не своди ли се ствар на то да су предмет регулисања кривичног процесног права правни односи, те да кривично процесно право, такорећи, регулише само себе. (4) Ово питање, које очигледно доводи у сумњу друштвену страну кривичнопроцесних односа, по нашем мишљењу, треба одбацити. Са марксистичког становишта све друштвене односе делимо у две велике групе: у друштвене односе који се тичу економских, производних односа (који се јављају у друштвеној основи) и у друштвене односе који се тичу неекономских, непроизводних односа (који се јављају у друштвеној надградњи). Та друга група друштвених односа чини такозвану групу идеолошких односа. Кривичнопроцесни односи, као и сви други правни односи, спадају у групу идеолошких друштвених односа. Кривичнопроцесни односи, као и правни односи уопште, само су по својој форми право, у суштини, њихов карактер је друштвен, они су друштвени односи, иако специфична врста друштвених односа. Њехова специфичност је управо у томе што су то друштвени односи који су тек путем права успостављени и верификовани.

(2) Др Ј. Борђевић: Прилог питању система социјалистичког права, Архив за правне и друштвене науке, 1950/1, с. 26.

(3) Др Д. В. Димитријевић: Кривично процесно право, Београд, 1965, с. 12.

(4) М. С. Строгович: Уголовно-процессуальное право в системе советского права, Советское государство и право, 1957/4, с. 103.

II. *Друштвено-политичка функција кривичног процесног права као гране правног система СФРЈ.* — Раније смо били навели као један од услова за испитивање положаја кривичног процесног права у правном систему СФРЈ упознавање његовог реалног садржаја, његове друштвено-политичке функције.

Друштвено-политичка функција кривичног процесног права као гране објективног правног система СФРЈ има две стране: једна се изражава кроз деловање кривичног процесног права као правно организованог облика борбе против криминалитета, друга се изражава кроз деловање кривичног процесног права као средства заштите личности у кривичном поступку.

1. — Кривично процесно право као правно организовани облик борбе против криминалитета. — Владајућа класа на друштвено опасно понашање реагује на више начина. Она предузима економске, социјалне, идеолошке, политичке, културне и друге мере у циљу сузбијања друштвених и личних извора друштвено опасног понашања. Осим тога, владајућа класа преко свог органа доноси закон у коме су утврђени инкриминисани облици друштвено опасног понашања и претпоставке кривичне одговорности. Претња, која је садржана у овом закону, упућена свим члановима државне заједнице, несумњиво делује на откланању вршења друштвено опасног понашања. Међутим, како су све ове акције у правцу сузбијања криминалитета недовољне, владајућа класа је приморана да се криминалитету супротставља репресијом која свој институционални вид добија у кривичном процесном праву.

Ако су други облици реакције на криминалитет мање или више организованог карактера, друштвена реакција на криминалитет, која се спроводи путем кривичног процесног права, је посве организована реакција. Што то значи? То значи двоје. С једне стране, да постоје одређене државне и друштвене институције и органи који имају тачно прописано место у процесу вршења кривичног процесног права, са јасно утврђеним овлашћењима и дужностима које остварују у одређеним процесним формама. Те институције су суд, јавно тужилаштво, служба унутрашњих послова и служба старатељства. Компетенције које ове институције имају у кривичном процесном праву су веома строго формулисане. Свака радња предузета у кривичном поступку мора имати правни основ. Непоштовање норми кривичног процесног права доводи до правне ништавости предузетих процесних радњи, а у датим случајевима и до законске одговорности. С друге стране, правно организовани карактер кривичног процесног права у борби против криминалитета огледа се у његовим недвосмислено и стриктно утврђеним задацима.

Кривично процесно право као организовани облик борбе против криминалитета има два задатка. Један је у томе што треба да обезбеди да се кривцу изрекне заслужена санкција (члан 1 Законика о кривичном поступку). У том циљу оно прописује читав низ института који омогућавају откривање кривичног дела и учиниоца и прописује начин утврђивања материјалних претпоставки за кривичну одговорност. При томе, кри-

вично процесно право тежи да буду створени сви услови за то да кривичној одговорности буде подвргнут само стварни учинилац кривичног дела и сразмерно његовој кривици. Другим речима, да би кривично процесно право ефикасно служило заштити социјалистичког друштвеног поретка од криминалитета оно осигурава стриктан механизам по коме кривичној одговорности бивају подвргавана само „она лица која су извршила кривична дела и само у тој мери, како је утврђено у закону". (5)

Други задатак кривичног процесног права је у вршењу друштвено-политичког, друштвено-васпитног утицаја. Кривично процесно право врши друштвено-васпитни утицај на грађане који учествују у кривичном поступку, на оне који прате кривични претрес, као и на најширу друштвену јавност.

Лењин, који је у кривичном правосуђу увек гледао снажно друштвено-политичко и идејно оруђе за остварење социјализма, је истицао да кривични процес није средство голе борбе против криминалитета, већ средство за политичко-васпитно деловање на људе. У писму од 3. септембра 1921. године Д. М. Курском у вези са бирократизмом и јавашлуком у изградњи Волховске хидроцентрале он је, пишући о мерама које треба да буду предузете против друштвено опасних појава, указивао речима: „предајте ту ствар суду", „обавезно ове јесени и зиме 1921—1922. године предати суду у Москви 4—6 случајева о московском јавашлуку одабирајући истакнутије случајеве и од сваког суђења направити *политички* процес". (6) У писму од 13. децембра 1921. године исто тако у вези са борбом совјетског друштва против јавашлука Лењин је писао: „... са становишта принципа је неопходно такве предмете не задржавати у оквирима бирократских установа, него их износити на јавно суђење, не ради строгог кажњавања (можда ће бити довољан и укор) колико ради јавног објављивања и рушења свеопштег уверења у некажњивост криваца." (7)

Из ових Лењинових речи јасно видимо од каквог је великог значаја друштвено-политички и друштвено-васпитни моменат у кривичном процесу. Због тога, када кривични процес гледамо са становишта његове суштине, он се не сме схватити као правна техника (иако у одређеном смислу он и то јесте и ма колико и она била важна) помоћу које се утврђује кривично дело и учинилац и решава питање одређивања облика и мере кривичне одговорности. Суштина кривичног процеса иде даље од значаја његових правно-техничких правила. Кривични процес је управо *политички* процес sui generis помоћу њега се остварује друштвено-политичка идеологија која је изражена у нормама материјалног кривичног права као дела одређене криминалне политике.

Али, теорија није јединствена у погледу овакве функције кривичног процесног права. У нашој литератури изнето је и мишљење по коме политичко и васпитно дејство кривичног процеса постоји, али оно „није циљ кривичног процеса, већ последица добро организованог и добро спроведеног поступка". (8) Ово гледиште дубоко искривљује суштину кривич-

(5) Н. Н. Полянски: Вопросы теории советского уголовного процесса, Москва, 1956, с. 16.
(6) Цитирано по М. С. Строгович: Курс советского уголовного процесса, Москва, 1958, с. 24.
(7) Цитирано по М. С. Строгович: оп. цит.
(8) Др Т. Васиљевић: Систем кривичног процесног права СФРЈ, Београд, 1965, с. 18.

ног процеса. Кривични процес, ако хоће да одговори својој друштвено-политичкој концепцији, мора да *тежи* ка политичком и васпитном ефекту. Политички и васпитни ефекат кривичног процеса не сме се пасивно очекивати као нека награда за „добро организовани и добро спроведени поступак". Тај ефекат мора да буде саставни део свесне акције у кривичном процесу у сваком поједином суђењу.

2. — Кривично процесно право као средство заштите личности у кривичном поступку. — Југословенски законодавац одређујући задатке кривичног процесног права је прописао да поред тога што треба да омогући да се кривцу изрекне заслужена санкција, оно треба да осигура *нико невин* да не буде осуђен и да се санкција кривцу одреди под условима које предвиђа Кривични законик и на основу *законито спроведеног поступка.*

На први поглед, судећи по овоме, рекло би се да кривично процесно право испољава две супротне тенденције. С једне стране, да буде ефикасно у борби против криминалитета, и с друге стране, тенденцију да заштићује невиног од противзаконитих аката, а учиниоца кривичног дела од неправилног одређивања кривичне санкције. Дијалектички сложену функцију кривичног процеса права проф. Владимир Бауер схвата као нешто у чему се изражавају две супротне тенденције, двије атагонистичке силе, које дјелују у различитим смеровима, а уређење кривичног поступка је резултанта дјеловања тих сила." (9)

Да ли можемо говорити о неком стварном антагонизму тенденција, задатака кривичног процесног права? Кривично процесно право је доиста правно организовани облик борбе против криминалитета и у том смислу систем гаранција против ослобођења кривца од заслужене по закону санкције. Али, кривично процесно право би дезавуисало себе као правно организовани облик борбе против криминалитета, као систем гаранција против ослобођења кривца, ако оно истовремено не би било систем гаранција против осуђивања онога ко није крив или осуђивања кривца са неоснована тешком кривичном санкцијом.

Према томе, погрешно је изнето мишљење о антагонистичким тенденцијама, силама кривичног процесног права, „У стварности, процесне гаранције учесника процеса не противрече задацима правилног решења кривичних ствари, већ максимално доприносе за њихово правилно решење. (10) Процесне гаранције личности не слабе, већ потпомажу борбу против криминалитета која се спроводи путем кривичног процесног права. Ефикасно поступање са учиниоцима кривичних дела не противречи захтеву за хуманим и културним односом према њима

Одавде следи да кривично процесно право као организовани облик борбе против криминалитета не искључује кривично процесно право као средство за учвршћење социјалистичке законитости у вођењу кривичног поступка и заштите личности у кривичном поступку. Напротив, то су два вида кривичног процесног права који један другог надопуњују у условима социјалистичког демократизма, на коме се, као на основном политич-

(9) Др В. Бауер: Југословенско кривично процесно право, књига права, Загреб, 1960, с. 14.

(10) М. С. Строгович: Курс советского уголовного процесса, Москва, 1958, с. 30.

ком принципу друштвеног уређења, наслања читав систем кривичног процесног права.

Наше кривично процесно право има веома развијен систем процесних гаранција заштите личности у кривичном поступку. С обзиром на сврху овог рада изостаје изношење конкретних видова процесних гаранција личности у нашем кривичном процесном праву.

Међутим, овде се поставља питање о томе шта је идејна подлога заштите личности у кривичном процесном праву? Као идејна подлога заштите личности у кривичном процесном праву јавља се установа кривичнопроцесног односа која проистиче из система објективног права у целини. Целокупна процесна делатност у оквиру кривичног поступка одвија се у условима међусобних кривичнопроцесних односа ученика у поступку. Сваки од учесника поступка је, отуда, субјекат кривичнопроцесног односа, са законски утврђеним процесним овлашћењима и процесним дужностима. Ни један од учесника у кривичном поступку не може ићи преко својих процесноправних овлашћења нити насупрот својих процесноправних дужности.

Иако је окривљени лице против кога се води кривични поступак, који подразумева и извесна ограничења његове слободе, он се за све време трајања кривичног поступка јавља као субјекат поступка, као кривичнопроцесна странка са одређеним процесним овлашћењима и процесним дужностима. „Окривљени се у целини појављује као странка, тј. и кад се против њега води извиђај или истрага или је подигнута оптужница, оптужни предлог или приватна тужба и кад је против њега оптужница стала на правну снагу (чл. 135 ЗКП)". (11)

У истом положају кривичнопроцесног субјекта су и други грађани који суделују у кривичном поступку у својству оштећеног, сведока и вештака и др.

И државни органи, што је особито значајно, који учествују у кривичном поступку у лицу органа унутрашњих послова, јавног тужилаштва и суда, јављају се као субјекти кривичнопроцесних односа. Они, вршећи, у границама својих процесних овлашћења и процесних дужности, процесну делатност, и сами постају субјекти кривичнопроцесног односа. То практично значи то да сва њихова процесна делатност, па и она која се састоји у предузимању мера процесне принуде, извире из утврђених у закону процесноправних овлашћења и процесноправних дужности. (12) „На тај начин, овде се ради о процесним односима, и без њих и ван њих је немогућа процесна делатност суда, тужилаштва, иследних органа". (13)

У ствари, ни у једној другој грани објективног позитивног права, као у кривичном процесном праву, није толико потребан појам правног односа, који увек претпоставља субјекте са правним овлашћењима и дужно-

(11) Др Д. В. Димитријевић: Кривични поступак као кривичнопроцесни однос, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, III, 1955, с. (15) 37.

(12) Ова се поставка не односи на оперативно-тактички рад установа и органа безбедности друштвеног поретка, који је изван режима кривичног процесног права, нити пак на превентивну активност одређених државних и друштвених институција. Овде су у питању једино процесне радње које органи кривичног правосуђа предузимају у процесним формама.

(13) М. С. Строгович: Вопросы теории правоотношении, Советское государство и право, 1964/6, с. 60.

стима. Ни у једној грани објективног позитивног права нису тако велике могућности да буду повређене основне слободе и права човека.

Зато, да бисмо могли да говоримо о правној сигурности учесника у кривичном поступку, о правној заштити личности у кривичном поступку, неопходан нам је појам правног односа. *Само са становишта правног односа* су могућна међусобна правна овлашћења и дужности учесника у кривичном поступку. Правни однос је оно што представља основицу социјалистичке законитости у кривичном поступку. Само са позиција правног односа имају свој смисао процесне гаранције заштите личности.

Ван правног односа гаранције заштите личности у кривичном поступку биле би само обична фикција. Ако би се кривични поступак спроводио изван правног односа, тј. ако он не би био правно нормирано поступање, кривично процесно право изгубило би својство права. Онда бисмо имали ситуацију у којој би се произвољно одређивао положај појединих учесника у кривичном поступку. У таквој ситуацији односи између положаја личности и кривичног поступка претворили би се у фактичке, правно неконтролисане односе. А то би отварало пут неограниченим злоупотребама у кривичном поступку.

Из овога постаје јасно да се једино у правном односу, кривичнопроцесном односу, могу тражити основе заштите права личности у кривичном процесном праву.

На овако одређени положај личности у кривичном процесном праву, међутим, не треба гледати као на случајан продукт „добре" воље законодавца. Процесне гаранције заштите личности у кривичном процесном праву у суштини представљају нужан саставни део социјалистичког демократизма, као једног од главних принципа нашег правног и друштвеног уређења. Не ради се, дакле, о гаранцијама заштите личности у кривичном процесном праву које произилазе из неког апстрактног хуманизма друштвене класе на власти.

Будући да је положај личности у кривичном процесном праву органски везан за општи положај човека у друштву, како је рефлекс овог општег положаја, то, уколико се наши друштвени односи буду снажније афирмисали у правцу социјализма, положај личности у кривичном процесном праву добијаће све ширу и чвршћу основу. У овоме треба видети пут даљег стварног развитка прогресивне друштвено-политичке суштине кривичног процесног права заснованог на идеји социјалистичког кривичнопроцесног односа. Овај развитак носи печат радикалног историјског преображаја кривичног процесног права у нови друштвено-политички квалитет, у право, које ће се, сужавајући постепено своју сферу принуде и притиска, све више демократизовати.

III. *Повезаност кривичног процесног права са другим гранама правног система СФРЈ.* — Полазећи од специфичног предмета регулисања кривичног процесног права требамо сада утврдити његово место у оквиру целокупног система објективног позитивног права.

Карактер кривичнопроцесних односа, који смо претходно анализирали, омогућиће нам да јасно поставимо границе кривичног процесног права према другим њему сродним, граничним и додирним гранама југословенског правног система.

1 — *Кривично процесно право и уставно право.* — Веза кривичног процесног права са уставним правом је несумњива и веома важна. Уставно право као руководећа грана правног система СФРЈ утврђује начела за све гране права. Оно, као право са основним местом у нашем правном систему, тј. ко правни основ за све друге правне гране (14), изражава битне концепције о уређењу кривичног процесног права.

Основна органска веза између кривичног процесног права и уставног права је одређена одредбом члана 147. Устава која гласи: „Сви прописи и други општи акти морају бити у сагласности са Уставом Југославије". Дакле, све норме које регулишу материју кривичног процесног права морају бити у сагласности са уставним одредбама.

Устав се није задржао само на утврђивању овог начела. Он је и ближе формулисао основе целокупног система кривичног процесног права. Устав многим својим одредбама из главе „Слободе, права и дужности човека и грађанина", главе „Судови и јавно тужилаштво" и главе „Уставност и законитост" (чл. 32, 33, 37, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 67, 68, 70, 136, 139, 140, 141, 142, 144 и 202) утврђује друштвено-политичку садржину основних принципа и института кривичног процесног права: принцип законитости у поступку, принцип истине, принцип пресумпције и невиности, принцип оптужбе, принцип одбране, принцип слободног судијског уверења, принцип јавног суђења, принцип вишестепености кривичног поступка односно кривичног правосуђа, као и основне поставке претходног поступка, главног претреса и пресуде.

Поред овог непосредног, уставно право врши и један дубљи, сложенији утицај на кривично процесно право. Како је наше уставно право основно право земље са веома динамичном друштвеном структуром, оно је „позвано да игра улогу гране која мења старе појмове и институције, и ствара нове, пружајући основ и подстрек за смелија и новија решења и у области других правних грана па и целог правног система земље. (15)

2 — *Кривично процесно право и кривично материјално право.* — Кривично материјално право је систем правних норми којима се у циљу заштите и развоја друштвеног поретка одређују кривична дела, основи, услови и облици кривичне одговорности. Да би могла да се остварује владајућа криминална политика, решавање ових питања је неопходно, но само по себи недовољно. Тиме што су у закону одређени облици кривичног понашања, претпоставке и садржина кривичне одговорности, само се делимично остварује владајућа криминална политика. Претња која је садржана у кривичном закону — емпиријско искуство показује — није у стању сама по себи да спречи вршење кривичних дела. Зато је криминална политика морала да прибегне процедури по којој ће се у сваком поједином случају утврђивати да ли је учињено кривично дело, које је кри-

(14) Др Ј. Борђевић: Уставно право ФНРЈ, Београд, 1958, с. 27.

(15) Др Ј. Борђевић: Уставно право и политички систем Југославије, Београд, 1962, с. 26.

вично дело учињено, ко је учинилац кривичног дела и по којој ће се изрицати одговарајуће кривичне санкције.

Кривично процесно право је у двоструком односу са материјалним кривичним правом. Док, у једном смислу, кривично процесно право постоји зато да би омогућило што потпуније спровођење у живот норми материјалног кривичног права, дотле би у другом, кривично материјално право, без кривичног процесног права, представљало скуп прокламованих забрана одређених понашања, које не би могле адекватно да задовољавају потребе друштвене борбе против криминалитета. Поред ове формалне повезаности, кривично процесно право са кривичним материјалним правом је и суштински повезано. Ова повезаност произилази из јединствености њихових циљева. И једно и друго право су средства друштвене борбе против криминалитета. У својим основним идејама, начелима и институтима оба права манифестују дух јединствене криминалне политике. (16) Она оба израстају из исте друштвене основе, те напредно материјално кривично право нужно захтева напредну, демократску кривичну процедуру, као и обрнуто.

И поред све блискости кривичног процесног права са кривичним материјалним правом, свако од њих има релативну самосталност у правном систему. Њихова релативна самосталност је последица различитости предмета које она регулишу. Иако се односе на исту друштвену појаву, она регулишу два различита облика друштвених односа. Кривично материјално право регулише кривичноправне односе, а кривично процесно право, као што смо раније истакли, кривичнопроцесне односе. Разлика између кривичноправних и кривичнопроцесних односа је очигледна. Кривичноправни односи су они друштвени односи који настају између друштва-државе и учиниоца кривичног дела и који се испољавају кроз легални захтев друштва-државе да примени према учиниоцу дела кривичну санкцију. Кривичнопроцесни односи пак су они друштвени односи који настају између разних учесника у кривичном поступку поводом решења кривичне ствари.

Потребно је, на овом месту, приметити да је погрешно схватање које „... однос између кривичног права и кривичног процесног права поставља као однос између материје и форме, те износи да је кривично право по својој природи материјално, а кривично процесно право формално. Међутим, ни једно од ова два права није лишено властите садржине и форме". (17)

Разликовање материјалних кривичних норми од процесних кривичних норми није од значаја само за науку. Оно је важно и због тога што се та два вида норми друкчије правно третирају. Тако на пример, док

(16) Због такве присне повезаности материјалних и процесних кривичних норми све до почетка прошлог века редовно оба вида норми су се налазила у истим законицима, у потпуно несистематском стању. До одвајања кодификација материјалних и процесних кривичних норми дошло је тек у прошлом веку под утицајем великих промена у економском и социјално-политичком уређењу друштва, када је питање заштите личности у кривичном поступку ушло у круг основних питања либерализованог друштвено-политичког система који је ницао. У суштини се је радило о друштвено-политичким променама које су владајућу класу принуђавале на нову стратегију у борби против криминалитета.

(17) Др В. Димитријевић: Кривично процесно право, Београд, 1965, с. 31. О томе да ли је кривично процесно право само форма опширније видети чланак М. С. Строговича: Уголовно-процесуальное право в системе советского права, Советское государство и право, 1957/4, с. 103.

принцип забране ретроактивног дејства важи за материјалне кривичне норме, његова примена је искључена кад се ради о процесним кривичним нормама. Или, правни лек пред другостепеним судом се различито третира у зависности од тога да ли је повређена процесна или материјална кривична норма.

Питање о материјалном и процесном карактеру кривичне норме не решава се у зависности од тога где је њено систематско место: у материјалном кривичном закону или у процесном кривичном закону. Иако је савремени законодавац настојао да избегне легислативно мешање једних и других норми, има случајева када материјални кривични закон садржи норму процесног карактера (на пример норме о томе када се неће гонити за кривично дело учињено у иностранству), а процесни кривични закон норме материјалног карактера (на пример одређивање услова за ванредно ублажавање казне). Битна је, међутим, сама садржина одређене кривичне норме. Ако се кривична норма односи на услове изрицања санкције, она је материјална, а онда када се тиче процедуре, она је процесна. При свему, постоје и такве норме које садрже и материјалне и процесне елементе, чија је садржина материјално-процесна, па се не може рећи да спадају само у материјално, односно само у процесно кривично право (на пример норме о помиловању, о предлогу за гоњење).

3 — *Кривично процесно право и кривично извршно право.* — Кривично извршно право се одређује као скуп правних норми којима се регулишу кривичноизвршни односи у којима учествују кривичноизвршни субјекти у циљу решења кривичноизвршне ствари, која проистиче из кривичног поступка.

Колико је уско повезано кривично извршно право са кривичним процесним правом може се видети већ и по самој дефиницији кривичног извршног права: кривично извршно право као појам се и може одредити тек помоћу кривичног процесног права.

И повезаност кривичног процесног права са кривичним извршним правом је двострука. Док кривично извршно право као своју претпоставку има кривично процесно право, ово се природно наставља у кривичном извршном праву.

Теорија није једнодушна у погледу везе између кривичног процесног права и кривичног извршног права. По једнима, извршење кривичних санкција само је завршетак кривичног поступка и нема могућности да се извршне кривичне норме конституишу у посебну грану права. Све норме које се односе на материју извршења кривичних санкција су саставни део кривичног процесног права узетог у ширем смислу. По другима, норме које регулишу материју извршења кривичних санкција сачињавају посебну грану права, која се јасно дистингира од кривичног процесног права узетог у ужем, тачније у његовом правом смислу.

Макар да кривично извршно право на неки начин представља природно продужење кривичног процесног права, оно има аутономно подручје. Кривично извршно право обухвата посебну врсту друштвених односа. То су они друштвени односи који настају између овлашћених органа и ових и лица према којима се извршавају изречене кривичне санкције.

Дакле, кривичноизвршни односи имају садржину која није позната на подручју кривичнопроцесних односа.

И поред све аутономије у правном систему, кривично извршно право, с обзиром да има одлучан значај за остваривање наше криминалне политике, ни једном својом идејом, принципом и институтом не сме да противречи духу кривичног процесног права, као средства организоване борбе против криминалитета и заштите личности у кривичном поступку.

4 — *Кривично процесно право и грађанско процесно право.* — Грађанско процесно право представља систем норми којима се регулишу грађанскопроцесни односи у које ступају грађанскоправни субјекти ради решења грађанске ствари.

Основна разлика између кривичног процесног права и грађанског процесног права је у томе што прво има задатак да обезбеди остваривање норми кривичног материјалног права, а друго остваривање норми грађанског материјалног права.

Поред разлике у предмету регулисања, између кривичног процесног права и грађанског процесног права постоје и друге особености.

У кривичном процесном праву процесне радње, осим суда, могу да предузимају и органи унутрашњих послова и јавног тужилаштва.

Док је у кривичном процесном праву заступљено начело официјелности у покретању поступка, у грађанском процесном праву влада начело диспозиције у покретању поступка. У кривичном процесном праву диспозиција у покретању поступка постоји само у случају када се ради о кривичном делу за које се гони по приватној тужби.

Кривични поступак се води у строжијој атмосфери од грађанског поступка. Суду у кривичном поступку стоје на расположењу и принудна средства за обезбеђење окривљеног. У грађанском поступку суд не може ничим да принуди парничну странку да присуствује расправи.

Смрт окривљеног у кривичном процесном праву увек доводи до обустављања кривичног поступка. У грађанском процесном праву смрт једне парничне странке може да изазове само прекид поступка, јер је могућа сукцесија у правни однос парничних странака.

У буржоаској доктрини између кривичног и грађанског процесног права прави се разлика и у вези са природом интереса који се остварују у једном и другом праву. Кривично процесно право се сматра јавним правом јер се њиме остварује кривичноправна заштита друштва, која је јавна. За грађанско процесно право се каже да је приватно право, зато што се њиме остварује заштита приватних грађанских интереса.

Социјалистичка доктрина одбацује ово разликовање кривичног и грађанског процесног права. По њој, заштита личних, субјективних интереса грађана је јавна, па се и за грађанско процесно право може говорити као о праву са јавним карактером. Лични интереси и права грађана који су заштићени нормама грађанског права, у социјализму су друштвена, јавна добра, зато што се човек сматра највишом објективном друштвеном вредношћу. Додајмо да и у социјалистичкој доктрини схватање о подели процесног права на јавно и приватно није сасвим напуштено. По мишљењу цивилног процесуалисте проф. Боривоја Познића, ипак се може говорити

о јавном карактеру кривичног процесног права и приватном карактеру грађанског процесног права. (18)

Између кривичног процесног права и грађанског процесног права постоји читав низ додирних тачака.

Најглавнија њихова општа особина је у томе што су оба права делови јединственог судског права, чији је задатак да обезбеди правилно вршење правосуђа. Услед ове њихове заједничке особине долази до истоветности многих начела и у једном и другом праву. Као њихови заједнички принципи могу се навести: принцип јавности, принцип непосредности, принцип расправности итд. Доказни поступак, који је битан за судску процедуру, заснива се на истим поставкама у једном и другом праву. Но, треба нагласити да задаци кривичног и грађанског суда у откривању истине нису исти. Суд у грађанском поступку, за разлику од суда у кривичном поступку, доказни материјал не прикупља по службеној дужности, осим онда кад треба да примени императивну норму. Зато, грађански суд испитује само околности које су међу странкама спорне, док кривични суд испитује све околности од којих зависи постојање кривичног дела и кривична одговорност учиниоца. Због ове разлике, неки аутори начелу материјалне истине у кривичном поступку супротстављају начело формалне истине у грађанском поступку. (19) То супротстављање, међутим, је вештачко. Суштина грађанског спора је таква да је нормално да се од суда захтева да испитује само оне околности које су спорне. Грађански спор настаје само зато што се заинтересовани грађанскоправни субјекти не могу сложити у погледу својих међусобних права и дужности. Али ово не значи и то да суд у грађанском поступку не заснива своју одлуку на истинитом испитивању одређених околности. То, што суд у грађанском поступку испитује само одређене околности, не сме да наводи на мисао да он утврђује такозвану формалну, а не и стварну истину. Суштина ствари је у томе да се оно што се утврђује испитује на „материјалан" начин, истинито.

Оштећени кривичним делом свој грађанскоправни захтев може остваривати у кривичном поступку, у тзв. атхезионом поступку. Али, ту постоји једно ограничење. Кривични суд не може да донесе одлуку којом би грађанскоправни захтев био одбијен. Ако он сматра да нема довољно елемената за позитивно решење грађанскоправног захтева, оштећеног упућује на парницу.

Осуђујућа пресуда кривичног суда има обавезну снагу у погледу кривње и одговорности учиниоца кривичног дела против кога је у грађанском поступку покренута тужба због накнаде материјалне штете. Ослобађајућа пресуда кривичног суда је без утицаја на одлуку грађанског суда о грађанскоправном захтеву који је настао услед извршења кривичног дела. Пресуда пак грађанског суда, без обзира како спор решава, нема утицаја на претресање околности које се тичу одговорности окривљеног у кривичном поступку.

И у буржоаској и социјалистичкој доктрини има писаца који се залажу за спајање кривичног и грађанског поступка. Полазећи од исто-

(18) Др Б. Познић: Грађанско процесно право, Београд, 1962. с. 14.

(19) В. о томе: Др Б. Познић: Грађанско процесно право Београд, 1962, с. 75.

ветности карактера и задатака једног и другог поступка, они сматрају за природно да се по јединственој процедури расправљају кривичноправни и грађанскоправни односи.

Већина процесуалиста, међутим, увидела је сву артифицијеност овог схватања. Не одбацујући истоветност у карактеру и задацима које имају оба поступка, већина процесуалиста инсистира на разлици која постоји у погледу садржине једног и другог процесног права. И кривично и грађанско процесно право треба да обезбеде остваривање материјалних правних норми, само што једно кривичних, а друго грађанских материјала норми. Може се рећи да на савременом степену развоја влада начело независности и равноправности кривичног и грађанског процесног права, које је, како наводи проф. Срећко Цуља „најнапреднији начин за уклањање колизије између грађанског и кривичног правосуђа." (20)

5 — *Кривично процесно право и судско право.* — Судско право је скуп правних норми које регулишу организацију судства и остварење правосуђа у кривичним и грађанским стварима.

Из ове дефиниције видимо да је кривично процесно право у својој основи условљено судским правом као скупом виших правних норми. Услед ове условљености основни принципи и институти кривичног процесног права морају бити у сагласности са судским системом, судском влашћу и уређењем грађанског поступка. Између организације судова и њиховог система процесног деловања не сме бити несклада.

У совјетској доктрини, која се живо занима за судско право, настао је спор у погледу оправданости његовог постојања.

По Строговичу (21) судско право као посебна грана правног система је оправдано у два правца. Судско право обједињује судски систем и оба поступка, оно уско повезује организациона са процесним питањима, организацију судова са њиховом делатношћу. У другом правцу, судско право изражава суштинско јединство судског поступка, суштинско јединство принципа и института кривичног и грађанског процеса, као две компоненте јединствене функције социјалистичке судске власти.

Пољански (22) заузима супротан став. Он исто тако сматра да је кривично процесно право, као и грађанско процесно право, уско повезано са судским системом већ због тога што су за примену кривичног и грађанског процесног права нужни на одређеним принципима организовани судови. Али, како судски систем, као грана права, садржи норме које регулишу организацију судске власти, он спада у област државног права, услед чега не може да се споји са кривичним и грађанским процесним правом у јединствену грану судског права. Пољански, за нас, неправилно раздваја организацију судова од њихове делатности. Процесна делатност судова на објективно-логичком плану је везана за њихову организацију. Процесна делатност судова увек захтева одређену организацију судова, као што ова условљава њихов процесни рад. Кад не би постојало судско право, као посебна грана права, која чврсто повезује организацију суд-

(20) Др С. Цуља: Грађански парнични поступак ФНРЈ, Загреб, 1957, с. 33.
(21) М. С. Строгович: Уголовно- процессуальное право в системе советского права; Советское государство и право, 1957/4, с. 107.
(22) Н. И.. Пољански: Вопроси теории советского уголовного процесса, Москва. 1956, с. 229.

ског система са кривичним и грађанским процесом, ослабиле би саме основе правосуђа као јединствене државне функције.

Кривично процесно право има одређене везе и са војним кривичним процесним правом, привредно-казненим процесним правом, као и са административно-казненим процесним правом. Међутим, како су те везе ипак удаљеније, на њима се детаљније не задржавамо.

Положај кривичног процесног права у правном систему СФРЈ, који смо покушали да прикажемо, није дат једном за увек. Он је једна реалност у непрекидном кретању. Ми смо у ранијим излагањима видели да пре него што су се конституисале у посебну, за аутономну грану правног система, норме права које су регулисале кривичнопроцесне односе налазиле су се у истим правним изворима са нормама које су регулисале кривичноправне односе односно са нормама које су регулисале грађанскопроцесне односе. Тек је даљим развојем права и правног система дошло до савременог положаја кривичног процесног права међу другим гранама права, какав оно има и у нашем правном систему.

Према томе, положај кривичног процесног права у објективном правном систему, као и положај сваке гране права, подложан је променама. Или, како систем права представља одраз основних законитости развоја друштвених односа у позитивном праву, то се са развитком одређеног сектора друштвених односа и правних норми које их регулишу, мења и садржина појединих грана правног система. Друкчије схватити систем права и положај појединих његових делова у њему значило би прихватити гледиште по коме би систем права представљао укочену, статичну појаву.

Због тога је потребно говорити не само о тенденцији кривичног процесног права да фиксира свој положај у систему објективног права већ и о његовом властитом унутрашњем кретању и развоју.

Најпростије посматрање норми кривичног процесног права показује нам да се већ данас, на савременом степену његовог развоја, вршећи процес конституисања једног дела кривичног процесног права у аутономну грану објективног правног система. У оквиру општег кривичног процесног права развио се појам нове гране кривичног процесног права. Та посебна грана кривичног процесног права је малолетничко кривично процесно право.

Друштвена садржина односа учесника у кривичном поступку према малолетним учиниоцима кривичних дела већ се је у толикој мери издиференцирала у поређењу са друштвеном садржином односа учесника у кривичном поступку против пунолетних учинилаца кривичних дела, да је настала објективна потреба да за ту нову групу кривичнопроцесног односа постоји и њој одговарајућа грана права. Кривични поступак према малолетним учиниоцима кривичних дела, иако, по свом друштвено-политичком бићу, истоветан са кривичним поступком против пунолетних лица (и један и други поступак су средства друштвене борбе против криминалитета) има низ посебних, њему својствених обележја, која оправдавају да се већ данас сматра као један посебан вид кривичног процесног правосу-

ba и као аутономна грана правног система. Аутономији малолетничког процесног права не смета то што се норме, које регулишу кривични поступак према малолетним учиниоцима кривичних дела, налазе у истом правном извору са нормама, које регулишу кривични поступак против пунолетних учинилаца кривичних дела. Место које малолетничко кривично процесно право има у законодавној систематици није од одлучног утицаја за његов положај у објективном правном систему. До одвојене његове кодификације чак и не мора доћи да бисмо могли да говоримо да је оно постигло стварну, еманципацију у објективном позитивном праву.

Међу многим обележјима кривичног поступка према малолетним учиниоцима кривичних дела, која откривају специфичне црте нових друштвених односа и чињеницу да он има одређени аутономни развитак, као илустрацију наводимо неколико њих: малолетнику се не може судити у одсуству (чл. 423 ст. 1 Законика); малолетник може имати браниоца у току целог поступка (чл. 424 ст. 1 Законика); без дозволе суда не сме се објавити ток кривичног поступка према малолетнику нити одлука у том поступку донета (чл. 428. ст. 1 Законика); у среским, окружним, врховним судовима народних република и Врховном суду Аутономне Покрајине Војводине постоје посебна већа за малолетнике; у среским и окружним судовима постоји један или више судија за малолетнике (чл. 430. ст. 1 Законика); кривични поступак према малолетнику покреће се за сва кривична дела само по захтеву јавног тужиоца; кад се суди малолетнику увек ће се искључити јавност (чл. 50. ст. 1 Законика); посебну улогу у поступку према малолетнику има орган старатељства (чл 427. Законика).

И једна финеса у терминологији Законика о кривичном поступку, изгледа нам, да на један посебан начин указује на то да законодавац има битно друкчији став када су у питању малолетни учиниоци кривичних дела. Ни у једном пропису о поступку према малолетницима законодавац није употребио реч „против", место ње он каже „према", што има мање репресивног призвука. За социолошко оцењивање става законодавца у погледу поступка према малолетницима свакако није без значаја то што се поступак према малолетницима не означава изразом „против". На овом месту значајан је и један други моменат. Иако у систематици Законика о кривичном поступку поступак према малолетницима не фигурира као врста посебног поступка, аутори објашњења текста Законика, о том поступку говоре као о посебном поступку. (23) И проф. Драгољуб Димитријевић у свом уџбенику кривичног процесног права поступак према малолетницима исто тако сврстава у посебне кривичне поступке. (24)

Малолетничко кривично процесно право, како смо могли да утврдимо, представља нам се, дакле, као процесно право које је већ постигло унутрашњу заокруженост и целину. Његови законодавни и теоријски принципи су потпуно разговетно постављени. Оно, својом посебном проблематиком и законитошћу развитка, сигурно чини процесну целину, која је способна за самосталан живот у оквиру објективног правног система и која је подобна за засебно проучавање.

(23) Законик о кривичном поступку, издање Службеног листа, 1963, с. 235.

(24) Др Д. В. Димитријевић: Кривично процесно право, Београд, 1965, с. 267.

На примеру о процесу конституисања кривичног поступка, према малолетним учиниоцима кривичног дела у посебну грану објективног правног система видели смо да кривично процесно право заиста представља покретљиву друштвено-политичку појаву.

IV — *Неколико мисли о изградњи општег учења о процесу.* — Испитујући однос кривично процесног права према неким другим процесним правима могли смо запазити да поред одређених разлика између њих постоји и велика сродност. Свако од процесних права је истовремено и аутономно подручје објективног правног система, и има посебно место у научном систему о праву. Проучавањем неких од процесних права баве се посебне научне дисциплине (наука о кривичном процесном праву, наука о грађанском процесном праву), док нека од њих немају „своју" научну дисциплину, већ су обухваћена научном дисциплином која као основни предмет проучавања има неко друго процесно право (такав је случај са војним кривичним процесним правом, те са административно-казненим процесним правом).

Међутим, ни један од ових посебних, специјалних процесних наука, крећући се у једној одређеној процесној области, не може са вишег научног становишта синтетички да обухвати процесну правну стварност, генусне процесне идеје, принципе и институте. То би могло да постигне само једно опште учење о процесу.

Да бисмо могли пак да говоримо о једном вишем, општем, синтетичком учењу о процесу, о учењу које би обухватало сва процесна права, нужно је да се утврди њихова општа друштвено-политичка основица, као и да се утврде основни процесноправни елементи, који би представљали предмет истраживања тог и таквог учења.

Сва процесна права, као, уосталом, и сви делови јединственог објективног правног система, имају исту друштвено-политичку платформу. Процесно право у свом општем изразу је средство за остваривање правне политике која је утемељена у материјалним нормама објективног правног поретка. Поред тога, дакле, што се уређења свих процесних права заснивају на истим основним правним (процесним) бићима и процесним принципима или појмовима, она неизбежно имају заједничку друштвено-политичку основу. Сва процесна права, као органски делови јединственог правног поретка, имају за циљ остварење материјалне садржине објективног позитивног права. Овај принцип правно-политичког јединства свих процеса долази из узрочно-генетичког произилажења свих процесних идеја, принципа и института из јединственог правног и политичког уређења. Зато, тешко је замислити грану процесног права у оквиру објективног правног система, која би по својим друштвено-политичким тенденцијама била супротна другим гранама процесног права.

Поставља се питање да ли постоје такви генусни процесноправни елементи који би изражавали основну садржину свих процесних права. А то је полазни захтев за научно проучавање генусних, општих основа процеса.

Теоретичари процесног права истичу да такви елементи постоје, али нису јединствени у одговору на питања који су то елементи.

Познати немачки процесуалиста Sauer (25), који се је бавио утврђивањем основних процесноправних појмова, износи да постоје три основна појма процесног права: процесна радња, процесна претпоставка и процесни однос. Трећи појам процесног права, по његовој оцени, је споредан, без практичног значаја, тако да би могао и сасвим да изостане из систематике основних процесних појмова (једини његов смисао је у догматској употреби да се објасни порекло процесних права и дужности.

Сауерово схватање елементарних појмова процесног права не осветљава правилно основну садржину процесног права. Оно што има највећу вредност као појам процесног права — процесни однос — за њега има споредан значај, инкомпатибилно је са гледишта систематике основних процесних појмова. Његова процесна радња и процесна претпоставка, као основни процесни појмови, заобилазе битну страну процесног права.

Међу другим грађанским писцима најопсежнија су истраживања основних процесних појмова, која је вршио академик Тома Живановић. Резултати његових истраживања на подручју основних процесних појмова могу се свести на следеће: на основу проучавања литературе из области кривичног и грађанског поступка и проучавања садржине процесних норми долазимо до сазнања да су основни појмови кривичног и грађанског процесног права, и других грана процесног права (као административно и стечајно) процесна радња и процесни субјекти. (26) По мишљењу академика Томе Живановић, осим процесне радње и процесног субјекта, не могу се наћи други генусни процесни појмови. Процесноправни однос као појам не улази у ред основних процесних појмова. Он је само консеквенција процесне радње и процесног субјекта, као два реална процесна бића. (27) Објекти науке кривичног и грађанског процесног права, односно разне процесне установе, не појављују се као облици процесноправних односа. „Они се показују као бића која су било процесна лица било процесне *радње*, дакле, нешто, што по самом себи није *правни* однос. Могу се од њих само саставити процесни правни односи, наиме, *привезујући* процесне субјекте за процесне радње. (28)

Примењујући формалистичку правну методу, која правне норме узима изоловано од њихове друштвено-економске, политичке садржине, академик Тома Живановић у свом раду на синтетичкој генерализацији основних бића процесног права, погрешно даје предност форми пред садржајем. Он превиђа да је основа свих процесних права, на којој се подижу све процесне установе, управо процесноправни однос. Ако је он хтео да пронађе „највишу" суштину процесног прва, његова два основна процесна појма — процесна радња и процесни субјекат, без процесноправног односа, то не могу обезбедити.

У савременој теорији у истраживању основних кривичнопроцесних појмова проф. Драгољуб Димитријевић правилно полази од поставке да се у основи кривичног процесног права „налази кривични процесни однос

(25) W. Sauer: Grundlagen des Prozessrechts, Stuttgart, 1919, с 147.
(26) Др Т. Живановић: Основни проблеми кривичног и грађанског процесног права (поступка), први одељак, Београд, 1940, с. 55.
(27) Др Т. Живановић: Систем расправа о систему кривичног права и примени у другим правним и ванправним наукама, Београд, 1966, с. 203.
(28) Др Т. Живановић: op cit., с. 67.

као носилац целокупног кривичнопроцесног збивања ради остварења кривичнопроцесног задатка". (29) Када се кривично процесно право посматра са становишта кривичног процесног односа, који га друштвенополитички одређује, оно се јавља као конкретни систем правних норми чији је задатак регулисање односа између кривичнопроцесних субјеката у циљу решења кривичнопроцесног задатка. На основу овако схваћеног кривичног процесног права, овај аутор утврђује да су његови основни (главни) институти кривичнопроцесни однос и кривичнопроцесни субјекат. Ако ова његова разматрања пренесемо на подручје истраживања основних појмова свих процесних права, опет ћемо као њихове основне (главне) институте добити процесноправни однос и процесноправни субјекат.

Анализа проблема о основним процесним појмовима са гледишта дијалектичке логике, која инсистира на унутрашњем садржају правних норми, наводи на закључак да је проф. Драгољуб Димитријевић дао правилан одговор на питање о основним процесним појмовима. Процесноправни однос као фундаментална установа сваког процесног права изражава његову стварну садржину. Процесноправни однос као основни процесни елеменат садржи у себи битан принцип по коме се процесно право остварује кроз вршење правно утврђених процесних овлашћења и процесних дужности учесника у поступку. Било који процесни акт, ма са чије стране долазио у току процеса, увек представља вршење одређеног процесног овлашћења или процесне дужности, нормиране у процесним правилима. Све што би се предузело мимо процесних овлашћења и процесних дужности, које извиру из установе процесноправног односа, представљало би негацију процесног права као права.

Други основни процесни појам — процесни субјекат је нужна творевина постојања процесноправног односа. Да би процесноправни однос могао да се остварује, потребни су носиоци процесних овлашћења и процесних дужности који из њега произилазе у лицу процесних субјеката.

Тражити друге основне појмове процесног права, ван процесноправног односа и процесноправног субјекта, значило би бавити се голим конструисањем основних процесних појмова. Узимање процеса радње као трећег основног процесног појма нема ослонца у процесноправној стварности. Процесна радња не може имати вредност основног процесног појма просто зато што је она дериват остваривања стварних основних процесних појмова, те не открива никакву нову процесноправну садржину. Процесни субјекти своја процесна овлашћења и процесне дужности остварују предузимањем одређених процесних радњи. Те њихове радње, саме по себи, аутономно, не значе ништа; њихова сврха је у томе што омогућавају постизање одређених процесних овлашћења односно процесних дужности.

Испитивање садржине основних процесних појмова упућује на то да би опште, синтетичко учење о процесу морало бити не само нормативно већ и социолошко. Заснована на комплексном, дијалектичком проучавању процеса, оно би било конституисано на темељу постојања основних

(29) Ар Д. В. Димитријевић: Кривични поступак као кривичнопроцесни однос (Годишњак Правног факултета у Сарајеву) III, 1955, Сарајево, с. (5) 27.

процесноправних бића и њима одговарајућих основних процесних принципа или појмова, карактеристичних за свако процесно право, као и посебних, релативно самосталних проблема, теоријских поставки и законитости развитка општег, генусног правног процеса као историјски објективног, друштвено-политичког процеса.

Задатак општег, синтетичког учења о процесу био би у томе да у синтетичком систему прикаже основне процесне појмове и да открива њихову заједничку друштвено-политичку садржину. Оно би, значи, морало, иза спољне форме основних процесноправних института, да истражује њихове заједничке унутрашње економске, социјалне и политичке елементе. Опште учење о процесу, поред тога што би радило на развијању и продубљивању општег теоријског система процесног права у синтетичком смислу, бавило би се и решавањем основних, централних проблема процесног права уопште, као средства одређене правне политике у свакодневној друштвеној пракси.

На основу свега што смо истакли, мислимо да је могућно закључити да постоји довољно практичних и теоријских индикација за заснивање једног општег, синтетичког учења о процесу.

Ослањајући се на ово учење, које би настојало да изгради један целовит теоријски и искуствен поглед на правни процес у његовом општем изразу, национална наука кривичног процесног права имала би за задатак да успостави систем југословенског социјалистичког процесног права у његовим основним, општим и посебним, специфичним елементима.

Александар Михајловски

РЕЗЮМЕ

Положение уголовно-процессуального права в правовой системе Югославии

О проблеме места уголовно-процессуального права в югославской правовой системе почти нечего не говорится в нашей уголовно-процессуальной науке. Одни лишь университетские учебники касаются ее и при том весьма бегло.

Между тем, эта проблема, по мнению автора, представляет тройной интерес: интерес для теории, для законодательства, а также и для практики уголовного правосудия.

Правильное рассмотрение места уголовно-процессуального права в нашей правовой системе возможно при двух условиях: при учитывании общих положений, касающихся создания системы объективного права в целом, и при определении реального содержания уголовно-процессуального права и его общественно-политической сущности. Основной критерий конституирования югославской правовой системы является предметом правового регулирования. Метод регулирования является лишь дополнительным критерием в создании правовой системы. Отсюда и уголовно-процессуальное право, являясь частью объективной правовой системы СФРЮ, как правило, конституируется именно на основах предмета, им регулируемого.

Общественно-политическая сущность уголовно-процессуального права имеет две стороны. Одна из них — действия уголовно-процессуального права в функции организованного вида борьбы с преступностью. Другая — действия уголовно-процессуального права в функции защитника прав

и интересов граждан в уголовном судопроизводстве. В связи со второй стороной общественно-политической сущности уголовно-процессуального права автор подчеркивает, что для югославского права характерна весьма развитая система процессуальных гарантий, обеспечивающих права граждан в уголовном судопроизводстве, имеющая свое идейное основание в институте уголовно-процессуальных отношений.

Уголовно-процессуальное право, являясь частью объективной системы югославского права, находится в известных отношениях с другими, более или менее сродными, граничащими и соприкосающимися отраслями права. С некоторыми из них уголовно-процессуальное право находится в тесной связи, как, например, с конституционным правом, уголовным материальным правом, исполнительным правом, гражданским процессом и судебным правом. С другой стороны, с другими частями правовой системы уголовно-процессуальное право находится в менее тесной связи. К числу их относятся военное уголовно-процессуальное право, хозяйственно-процессуальное право, административно-процессуальное право.

В то же время место, занимаемое уголовно-процессуальным правом в правовой системе СФРЮ не является окончательным и неподлежащим изменениям. Подобно всей системе права, находящемуся в постоянном движении, и положение уголовно-процессуального права в данной системе подвержено переменам. Кроме того, уголовно-процессуальное право, как и всякое право, являясь автономной частью объективной правовой системы, имеет свой собственный путь движения и развития. Уже ныне в его недрах происходят процессы перерастания части уголовно-процессуальных норм в автономную отрасль правовой системы. Относится это к нормам, регулирующим уголовное судопроизводство для несовершеннолетних, уличенных в совершении уголовных деяний.

Принимая во внимание, что между уголовно-процессуальным правом и другими процессуальными правами наряду с различием имеется и большая схожесть, автор усматривает логичной потребность в создании общего учения о правовом процессе, которое бы охватывало всю процессуально-правовую действительность. В решении спора в науке о содержании основных процессуально- правовых категорий, автор отстаивает точку зрения, по которой основными процессуально-правовыми категориями являются процессуально-правовые отношения и процессуально-правовые субъекты.

Задача общего, синтетического учения о правовом процессе заключалась бы в изложении в синтетической системе основных процессуально-правовых категорий и вскрытии их общей общественно-политической сущности.

SUMARY

The Position of the Criminal Law Adjective in the Legal System of the S.F.R. of Yugoslavia

The problem concerning the place of the criminal law adjective in the Yugoslav legal system hes been nearly completely neglected in our science of the criminal procedure. Only the university textbooks deal with it incidentally.

In author's opinion, however, this problem has a threefold significance: it is interesting from the point of history, legislature, as well as the practice of criminal judicature.

Constant consideration of the place of the criminal law adjective in our legal system is possible under two conditions: if one has in mind the general principles concerning the development of the objective law as a whole, and if the real content of the criminal law adjective and its socio-political essence is determined. The basic criterion of constituting the Yugo-

slav legal system is the object of the legal regulating. The method of regulating is only the complemental criterion in establishing the legal system. It follows that the criminal law adjective, as a part the objective legal system of the S.F.R. of Yugoslavia, is constituted, as a rule, on the grounds of the object it is regulating.

The socio-political essence of the criminal law adjective has two sides. One is expressed as the action of the criminal law adjective in the function of an organized form of fighting crime, and the second in the function of protecting the individual in the criminal procedure. In connexion with this other side of the socio-political essence of the criminal law adjective, the author stresses that the Yugoslav law is characterized by a very developed system of the procedural guarantees for the sake of protecting personality in the criminal procedure, which derives its ideological fundament from the institution of the criminal procedure relationship.

The criminal law adjective, as a part of the objective system of the Yugoslav law, has determined relations with other, more or less, related, bordering and contiguous branches of the law. The criminal law adjective is more firmly connected with some parts of this system, such as the constitutional law, criminal material law, criminal executive law, civil law adjective is less firmly linked with other parts of the legal system. This applies to the military criminal law adjective, economic-penal law adjective, administrative-penal law adjective.

However, the place held by the criminal law adjective in the Yugoslav legal system is not definite nor unalterable. Since the entire legal system is constantly moving on, the position of the criminal law adjective in such a system is subject to changes. The criminal law adjective, in addition, as every law severally, has its own trend of movement and development. Already now the process of constituting one part of the penal and procedural norms into an autonomous branch of the legal system is taking place. These are the norms regulating the criminal procedure with respect to juvenile delinquents.

Considering that in addition to determined differences between the criminal law adjective and other laws adjective, there is considerable similarity, the author thinks that it is logical to start general teaching of the legal procedure which would embrace the entire procedural legal reality. In order to cotribute to the settling of the dissension in science about the basic procedural-legal categories, the author pleads for the conception according to which the basic procedural-legal categories are the procedural-legal relation and the procedural-legal subject.

The task of the general, synthetic teaching of the legal process would be to show in the synthetic system the basic procedural-legal categories and to reveal their general socio-political significance.

RÉSUMÉ

La position de l'instruction criminelle dans le système juridique de la République socijaliste fédérative de Yougoslavie

Le problème de la place de l'instruction criminelle dans le système juridique yougoslave est presque entièrement négligé dans notre science du droit pénal. Il n'y a que les manuels universitaires qui contiennent quelques aspects secondaires de ce problème.

Cependant, ce problème, selon l'auteur, a une triple portée: il présente de l'intérêt pour la théorie, pour la législation et pour la pratique de l'administration de la justice.

L'examen précis de la place de l'instruction criminelle dans notre système juridique est possible sous deux conditions: si l'on prend en considération les principes généraux qui se rapportent à l'édification du système

du droit objectif dans l'ensemble, ainsi que si on arrive à déterminer le contenu réel de l'instruction criminelle et sa substance socio-politique. Le critère fondamental de la constitution du système juridique yougoslave est l'objet de la réglementation juridique. La méthode de la réglementation apparait uniquement comme critère accessoire dans l'institution du système juridique. D'ou il s'ensuit que l'instruction criminelle, en tant que partie du système juridique objectif de la République socialiste fédérative de Yougoslavie se constitue justement, en règle générale, sur la base de la matière qul'elle réglemente.

La substance socio-politique de l'instruction criminelle a deux aspects. L'un de ces aspects s'exprime en tant que l'action de l'instruction criminelle dans la fonction de la forme organisée de la lutte contre la criminalité. Le deuxième aspect s'exprime en tant que l'action de l'instruction criminelle dans la fonction des moyens de protection de la personnalité dans l'instruction criminelle. En ce qui concerne ce deuxième aspect de la substance socionelle. En ce qui concerne ce deuxième aspect de la substance socio-politique de l'instruction criminelle, l'auteur a souligné que le droit yuogoslave est caractérisé par un système très développé de garanties procédurales dans la procédure pénale qui a sa base idéologique dans l'institution du rapport d'instruction criminelle.

L'instruction criminelle en tant que partie du système objectif du droit yougoslave a des rapports déterminés avec les autres branches du droit avec lesquelles elle est plus ou moins apparentée et avec lesquelles elle a des frontières communes ou des points de contact. Avec certaines parties de ce système l'instruction criminelle a des liens plus étroits, tels que: le droit constitutionnel, le droit matériel pénal, le droit pénal relatif à l'exécution des arrêts de condamnation, la procédure civile et le droit judiciaire. D'autre part, les liens de l'instruction criminelle avec les autres parties du système juridique sont moins solides. Dans cette catégorie se trouvent comprises: l'instruction criminelle militaire, la procédure du droit pénal économique, la procédure du droit pénal administratif.

Cependant, la place que l'instruction criminelle occupe aujourd'hui dans le système juridique de la République socialiste fédérative de Yougoslavie n'est ni définitive ni invariable. Comme tout le système juridique se trouve dans un mouvement continu, de même la position de l'instruction criminelle dans ce système est sujette a des changements. En outre, l'instruction criminelle, comme tout droit pris séparément, en tant que partie autonome du système juridique objectif suit sa propre ligne de mouvement et de développement. Dès aujourd'hui dans son sein s'opère le processus de la constitution d'une partie des normes de l'instruction criminelle en une branche autonome du système juridique. Ce sont les normes qui réglementent la procédure pénale à l'égard des délinquants mineurs.

Etant donné que, outre les différences déterminées entre l'instruction criminelle et les autres procédures, une grande analogie existe aussi entre elles, l'auteur considère que la nécessité d'instituer l'étude générale relative à la procédure juridique est logique, celle-ci comprendrait toute la réalité de la procédure juridique. Pour trouver une solution à la question litigieuse qui se pose dans la science concernant les catégories de la procédure juridique fondamentale en général, l'auteur préconise la conception d'après laquelle les catégories principales de la procédure juridique fondamentale sont le rapport de procédure juridique et le sujet de procédure juridique.

Le but de l'étude générale, synthétique, relative à la procédure juridique serait de présenter dans le système synthétique les categories de procédure juridique fondamentales et de découvrir leur substance socio-politique générale.

ПРИЛОЗИ

САДРЖИНА ОБАВЕЗЕ ГАРАНТИЈЕ ПРОИЗВОЂАЧА*

У нормалном промету добара неопходно је да се купцу производа гарантује да је ствар коју прибавља теретним правним послом одређеног квалитета. У пружању те гарантије несумњиво значајну, ако не и одлучујућу улогу треба да има фабрикант—произвођач ствари, јер се њен квалитет јавља првенствено као резултат његовог рада. Из тих разлога произвођач мора бити ангажован у обезбеђењу гарантије купцу производа, без обзира на то да ли се са њиме налази у директном, уговорном односу или не, тј. да ли је он једновремено и продавац робе или је производ продат преко неког трећег лица, најчешће професионалног продавца.

У вези с тим поставља се питање да ли гарантија коју купцу својих производа дугује произвођач, а која се јавља као нормална последица правила да свако треба да одговара за своју делатност која тангира интересе других лица — по својој садржини треба да буде иста као и гарантија продавца који није произвођач ствари која је предмет уговора, или гарантија произвођача треба у нечем да се разликује. За одговор на ово питање од одлучујућег значаја је да ли у положају произвођача у овом погледу постоје извесне специфичности због којих проблем његове гарантије треба да буде регулисан на посебан начин. Другим речима, треба видети да ли својство произвођача утиче и у којој мери на елементе који се редовно узимају у обзир приликом утврђивања садржине и обима гарантије која по општим правилима припада купцу.

Разматрање овог питања од посебног је значаја и због тога што законодавства, по правилу, не садрже прописе којима би на посебан начин регулисала гарантију произвођача, тако да је од интереса видети у којој мери за регулисање ових односа одговарају критеријуми дати у прописима за гарантију уопште. С друге стране, нужно је водити рачуна о томе да судска пракса, без обзира на наведену околност, а под притиском практичних потреба, даје решења која у погледу гарантије произвођача показују знатна разликовања од гарантије произвођача туђих производа, при чему се користи ширим тумачењем законских текстова о гарантијама уопште.

Нека законодавства, регулишући јединствено питање гарантија за недостатке ствари, а нарочито имајући у виду и накнаду штете као једну од њених санкција, доста значаја дају извесним субјективним елементима, тј. субјективном односу продавца према тим чињеницама, придајући посебну важност околности да ли је продавац знао или није за посто-

(*) Реферат поднет на Трећем међународном саветовању привредника и правника, одржаном у Загребу 15—17. септембра 1966. године.

јање недостатака, тј. да ли је био савестан према купцу. Исто тако, законодавства воде рачуна о сличном односу купца према продавцу, дозвољавајући да се питање гарантије продавца постави, по правилу, само у случају кад је реч о скривеним манама, тј. о оним које купац нормално није могао уочити приликом прибављања ствари. За видљиве мане гарантија продавца не долази у обзир. Овакав став законодавства је и разумљив када се има у виду чињеница да она, у оваквим односима, полазе од тога да уређују односе међу релативно равноправним партнерима у погледу њихових могућности за сазнавање недостатака, тако да нема основа за строже или блаже третирање некога од њих. Исто тако, у оваквим случајевима је основано да се узимају у обзир наведени субјективни моменти, јер они пружају сигурност и обезбеђују нормалан ток правног промета и промета добара и одговарају захтевима правичности.

Међутим, када је реч о гарантији произвођача треба на првом месту водити рачуна да се питање обавезе гарантије поставља за лица, физичка или правна, која имају својство стручњака, што представља једно објективно својство које даје печат целокупном овом односу (1). Наиме, произвођач је тај који организује, па према томе и познаје цео процес производње ствари коју износи на тржиште, што му је и објективно и по позитивним прописима омогућено првенствено зато што има својство стручњака за одређену грану делатности. Затим, производња се врши по његовој концепцији, његовим плановима и пројектима, тако да конструкционе способности и особине произведене ствари представљају за њега, још пре настајања финалног производа који је предмет гарантије, потпуно познате елементе. Најзад, техничке могућности које данас постоје у погледу контроле сировина, производног процеса и финалних производа пружају произвођачу могућност да скоро у потпуности утврди квалитет својих производа и евентуално постојање недостатака. Према њему стоји купац производа који по природи саме ствари, по стручности којом располаже и по могућностима које му стоје на расположењу не може познавати ни квалитет ствари ни њене недостатке у оној мери у којој је то произвођачу могуће.

У таквој ситуацији се поставља питање да ли је на страни произвођача који има обавезу гарантије за ствар коју је произвео — да би се та гарантија активирала и дала купцу овлашћење да захтева и примену санкције накнаде штете, поред могућности да захтева отклањање недостатака, замену ствари, снижење цене и раскид уговора — нужно и постојање субјективног, психичког односа у погледу квалитета и недостатака, као што се то тражи на страни обичног продавца или купца, иако ови други немају оне могућности за утврђивање квалитета и недостатака које има произвођач. Другим речима, да ли треба дозволити да се произвођач, и поред свог својства стручњака, позива на то да за недостатке није знао, да је био савестан. Или, може ли произвођач — стручњак, који дела у данашњим техничким условима, произвести робу са

(1) Др Љубомир Бајаловић: Испорука инвестиционе опреме из иностранства и продавчева гарантија, Финансије, 1952 бр. 11—12, стр. 561. Др Александар Кнежевић: О одговорности продавца-стручњака за мане на испорученој инвестиционој опреми. Реферат за Саветовање о проблемима неизвршења уговора и уговорних обавеза, одржано у Славонском Броду, Београд, Институт за упоредно право, 1962.

недостацима, а ипак бити савестан у односу на купца производа, па доследно томе и бити ослобођен обавезе гарантије?

Мислимо да ово питање захтева категоричан негативан одговор.

Такав однос између произвођача и купца његових производа пореметио би однос равноправности који, као што смо видели, и лежи у основи законског регулисања одговорности за недостатке ствари и који има за циљ да обезбеди нормалан промет добара. Странке не само што би биле неравноправне, у погледу познавања квалитета ствари која је предмет гарантије, него не би, објективно узето, уопште имале једнаке могућности за упознавање са квалитетима, својствима и недостацима ствари. Произвођач би, с обзиром на познавање целокупног технолошког процеса, скоро у потпуности знао за све те особине ствари и могао да утиче на њихов квалитет и његово побољшање, односно уклањање недостатака, а купац би у том погледу имао врло ограничене могућности. Очигледно је да би у таквој ситуацији произвођач био доведен у повлашћен положај, чиме би се фаворизовао стручњак на рачун нестручњака, што свакако, исто тако, не би имало свога оправдања.

Право је на овакав развој односа морало да реагује. У том погледу довољно је навести, примера ради, како су се и правна наука и судска пракса у Француској прилагођавали новонасталим односима. Наиме, као што је већ поменуто, ни у француском Грађанском законику не постоје прописи који би на посебан начин регулисали одговорност произвођача. Међутим, пракса француских судова створила је извесна правила која је примењивала у случајевима у којима се постављало питање произвођачеве гарантије. При томе је она користила одредбе чл. 1645. и 1646. Грађанског законика и разликовање које се у њима чини између савесног и несавесног продавца. Наиме, редактори француског Грађанског законика су фаворизовали продавца ако је био савестан и ако није знао за мане ствари, тако да је био обавезан само на повраћај цене и плаћање трошкова. Међутим, судови су доста брзо увидели да је овакав став противан правичности у случајевима у којима је продавац истовремено и произвођач ствари (2). А и правна наука је на то, исто тако, указивала. Потје (3) и Дома (4) су сматрали да фабрикант гарантује за квалитет свог рада према правилу Spondet peritiam artis. Анри и Леон Мазо (5) сматрали су да продавац, нарочито ако је ствар и произвео, мора знати шта продаје, тако да увек треба сматрати да познаје мане ствари, па следствено томе и да одговара по чл. 1645. а не 1646. француског Грађанског законика. А Планиол и Рипер (6) су писали да претпоставка несавесности погађа продавца ако је продају извршио фабрикант. То је, према њима, примена правила Unusquisque peritus esse debet artis suae, а претпоставка несавесности продавца увек је необорива када се односи на фабриканта. Ове идеје француске правне науке прихватала је и суд-

(2) Henri Mazeaud: La responsabilité civile du vendeur-fabricant, Revue trimestrielle de droit civil, 1955. No. 4, p. 614.

(3) Pothier: Vente, No. 213.

(4) Domat: Lois civiles, Liv. I, tit. II sect. XI. VII.

(5) H. et L. Mazeaud: Traité théorique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle, Paris, 1960, Tome III, 2190, p. 308.
H. Mazeaud: op. cit., p. 615.

(6) Planiol-Ripert: Traité pratique de droit civil français, Paris, 1956, Tome X, No. 134, p. 153.

ска пракса, тако да су оне потврђене у читавом низу одлука највиших француских судова. Судови су дали такво тумачење чл. 1645. Грађанског законика да се он примењује и на оне продавце који су знали за недостатке ствари и на оне који су произвели ствар са недостацима, без обзира на то да ли су за њих знали или не. Овакве одлуке су образлагане тиме да произвођач који учини грешку у производњи, знајући да та грешка може да изазовеману ствари, треба да буде третиран као несавестан продавац у смислу чл. 1645, тј. као продавац који зна за недостатке ствари (7), тако да дугује и накнаду штете поред осталих санкција.

Као што се из овога види, француска пракса се користила ширим тумачењем одредаба Грађанског законика о одговорности, иако се оне нису директно односиле на произвођача, а исто тако је користила и необориву претпоставку о његовој несавесности у оваквим случајевима. Ово показује да је питање гарантије произвођача нужно решавати на посебан начин и дати решења која ће одговарати стварним односима, а не до њих долазити заобилазним путем користећи и прилагођавајући прописе донете за квалитативно сасвим друкчије случајеве.

Из тих разлога гарантију произвођача не би требало заснивати на субјективним својствима произвођача, већ гарантију произвођача треба засновати на објективном критеријуму. Тај критеријум треба да буде његова стручност, јер је баш она елемент који произвођачу даје то својство у процесу производње и промета добара, због чега он мора и да испуњава одређене услове да би му се својство произвођача и признало. Исто тако, то претпоставља да она лица која поводом његових производа ступају у односе са њим морају имати у њега као стручњака одређену дозу поверења (8).

Давање таквог значаја стручности имало је своје место и у старим грађанским законицима, као што га има и данас. Тако је, на пример, у § 802. српског Грађанског законика била садржана одредба: „Који је јавно као мајстор какав или вештак познат, или се за таквог издаје, како се посла прими, мора за сваку причињену штету добар стајати." Данас је код нас у важности узанса бр. 234 која каже: „При оцени одговорности за накнаду штете узима се у обзир и посебна пажња коју страници одговорној за штету налажу правила струке." Ово је случај тзв. професионалне одговорности и његово уношење у Опште узансе показује да је одговорност стручњака пооштрена јер је критеријум за оцењивање степена пажње строжи.

Полазећи од свега изложеног, а узимајући за основу садржину и суштину односа који настају између произвођача и купца његових производа, сматрамо да гарантија произвођача за ствари које је произвео

(7) H. Mazeaud: op. cit., p. 615

(8) René Demogue: De l' obligation du vendeur à raison des inconvenients de la chose et de la responsabilité délictuelle entre contpactants, Revue trimestrielle de droit civil, 1923. Rene Demogue: Traité des obligations en général, T—V, No. 1211, Bernard Gross: La notion d'obligation de garantie dans le droit des contrats, Paris, 1964 p. 149, 154. Др. Љубомир Бајаловић: op. cit., стр. 564. Др Здравко Здравковић: Став Југословенског права по питању уговорног искључења и ограничења одговорности у међународним купопродајним уговорима, реферат на саветовању одржаном у Загребу 18. и 19. септембра 1964. стр. 22. Др Александар Кнежевић: op. cit. стр. 6—8.

треба да буде интегрална, тј. да произвођач мора гарантовати у потпуности купцу за ствар коју је произвео (9).

У вези са тим поставља се питање шта произвођач гарантује купцу својих производа, односно у чему је садржина гарантије произвођача, што је посебно интересантно због становишта да његова гарантија има извесних специфичности које је разликују од гарантије продавца.

Под гарантијом се на првом месту подразумева одговорност за недостатке ствари, при чему се прави разликовање на видљиве и невидљиве мане. Скоро сва законодавства садрже прописе по којима продавац, што се у потпуности може применити и на произвођаче, не одговара за видљиве мане, јер је купац пристао да купи ствар такву каква је, тј. са недостацима, чиме је изразио своју сагласност да је прибави у стању у коме се налази (10). У погледу гарантија за скривене мане, што је у случају који разматрамо знатно интересантније, може се, на основу већ изнетог, нарочито с обзиром на изложено разликовање између произвођача и обичног продавца, заузети становиште да произвођач за њих у сваком случају одговара, јер се, полазећи од његовог својства произвођача, основано може сматрати да су му ти недостаци познати односно, што је овде још важније, да је он одговоран за постојање мана на ствари коју је произвео.

Међутим, поставља се питање да ли се у гарантији произвођача за скривене мане у потпуности исцрпљује обавеза гарантије произвођача, тј. да ли је одговорност произвођача за скривене мане једини облик његове гарантије.

Приликом давања одговора на ово питање треба поћи од две чињенице: прво, од тога да се свака ствар, по правилу, прибавља ради тога да би се њоме задовољила одређена потреба или постигла одређена економска корист, због чега ствар мора бити подобна да служи одређеној намени и, друго, да се ствари, опет по правилу, прибављају теретним путем, тако да лице које их прибавља даје за то одређену накнаду.

Чињеница да се ствар прибавља ради тога да би се њоме задовољила одређена потреба или постигла одређена економска корист (11) указује на то да ће се тај резултат постићи само ако ствар која је предмет уговора има одређена својства (12), тако да може да послужи за предвиђену намену или ако добро служи и функционише на одређени начин, уколико је реч о ствари такве врсте (13). Према томе, за прибавиоца није довољно само да ствар нема скривених мана, већ је потребно да она има и одређена својства. Од обичног продавца је теже захтевати да гарантује и за својства и функционисање ствари, с обзиром на то да он продаје ствар онакву какву је прибавио, да он није могао да утиче на њен квалитет, као и да не мора да је детаљно познаје. Због

(9) Др Љубомир Бајаловић: op. cit., стр. 563. Др Александар Кнежевић: op. cit. стр. 7—8.

(10) Француски Грађански законик, чл. 1642. Италијански Грађански законик, чл. 1491. Грађански законик Народне Републике Пољске, чл. 557.

(11) Др. Александар Кнежевић: op. cit., стр. 2.

(12) Облигационо право (према белешкама са предавања проф. др М. Константиновића, средио др Капор), Београд, 1957, стр. 7. Др Стеван Јакшић: Облигационо право, општи део, Сарајево, 1957. стр. 178. Др Борислав Благојевић: Грађанско-правни облигациони уговори, Београд, 1947, стр. 57.

(13) Bernard Gross: op. cit., p. 148. ff.

тога на његовој страни нагласак не можемо стављати на својства ствари, већ на гарантију да ствар нема скривених мана. Са произвођачем ствар стоји знатно друкчије. Ствар је он произвео по својим нацртима и плановима, у процесу производње који је он организовао и спровео под својом контролом. Он мора, по редовном току ствари не само знати за недостатке ствари, већ мора и у потпуности познавати сва њена својства. Због тога произвођач треба купцу да гарантује не само да ствар нема скривених недостатака, већ и да ствар има одређена својства, која он као произвођач декларише, односно да ствар функционише на одређен начин, што све омогућава купцу да помоћу ствари задовољи одређену потребу или постигне одређену економску корист. Према томе, гарантија произвођача у погледу ствари коју је произвео треба да је шира од гарантије обичног продавца.

Чињеница да се ствар, по правилу, прибавља теретним путем указује на то да у овом односу треба да буде у потпуности заступљен принцип еквиваленције (14). А то ће бити само ако ствар има одређена својства односно ако функционише на одређен начин, јер ће само у томе случају за купца имати одређену вредност која одговара ономе што је он за ствар дао, и само у томе случају он ће од ствари имати оне користи које од ње очекује. Чим ствар нема та својства, односно чим не функционише на такав начин, он не добија еквивалент за оно што је за ствар дао. Као последица тога јавља се и чињеница да купац коришћењем ствари не добија оне економске користи које би нормално требало да има од ње. А све то представља поремећај принципа еквиваленције, који захтева да се поремећена равнотежа исправи.

На основу изложеног може се закључити да произвођач треба да гарантује не само за то да ствар нема скривених мана, већ и за то да ствар има одређена својства и да добро служи и правилно функционише. Овако постављена одговорност произвођача, са оваким обимом и садржином, превазилази одговорност продавца за скривене мане и боље одговара друштву у коме је развој техничке цивилизације на знатно вишем ступњу од онога на коме је оно било у време доношења класичних прописа о одговорности продавца за недостатке. А овако постављена гарантија произвођача намеће и питање да ли приликом утврђивања одговорности произвођача треба уопште употребљавати појам скривених недостатака. Наиме, несумњиво је да је појмом својства ствари и њеног доброг функционисања, као ширим појмом, обухваћен и појам скривених недостатака. Према томе, када се говори о гарантији произвођача, сасвим се може занемарити питање скривених недостатака ствари и одговорност произвођача засновати на томе да он гарантује да ствар има одређена својства и да ће добро функционисати у року у коме његова обавеза гарантије има дејства. Оваквим решењем, поред проширавања одговорности произвођача у односу на одговорност обичног продавца, што има свој основ у његовој стручности, постиже се и знатно олакшање положаја купца у случају потребе да се реализује гарантија. Наиме, ако се овако поставе садржина и обим гарантије произвођача онда се

(14) Др Љубомир Бајаловић: op. cit., стр. 558. Др Здравко Здравковић: op. cit. стр. 19.

у знатној мери олакшава доказивање неиспуњења обавезе. Купац би морао само да докаже да у садашњем тренутку, који, разуме се, мора падати у оквир гарантног рока, ствар нема одговарајућа својства односно да добро не функционише, што је у случају потребе прилично лако утврдити уз помоћ стручњака-вештака. Купац не би морао да доказује, као што је то нужно ако се позива на скривене мане, да је недостатак постојао у једном ранијем тренутку, у време закључења уговора, нити да је, ако је постојао, био скривен. Даље, то даје могућност да гарантија произвођача ступи у дејство у случајевима када је ствар потпуно исправна у тренутку предаје купцу, а касније изгуби одређена својства која би морала да има, или ако престане да нормално функционише у гарантном року, под условом да до тога није дошло кривицом купца, тј. његовим неисправним руковањем. Тада долазимо до праве суштине и смисла гарантије произвођача, јер обезбеђујемо купцу да му произвођач као најкомпетентнији и најсигурнији гарантује да ће ствар служити одређеној намени односно да ће пружити одређене економске користи у одређеном периоду вермена. Овакво решење несумњиво представља даљи корак у обезбеђењу потрошача, а произвођачима намеће неопходност да усавршавају производњу и квалитет производа подижу на виши ниво ([15]).

Гарантија произвођача која се не везује за недостатке произведене ствари није нова појава у одговорности произвођача. Наиме, већ постоје случајеви у којима не само да се гарантија не везује за недостатке, већ се чак не везује ни за својства и функционисање ствари, што несумњиво још даље проширује обавезу гарантије произвођача. Реч је о недостатку упутства за употребу ствари, ако је у питању ствар за чију је правилну употребу и добро функционисање потребно посебно руковање. У овом случају произвођач ће, иако је пустио у промет ствар која је без недостатака, која има одређена својства и која нормално функционише, ипак бити одговоран ако купац претрпи какву штету, јер су и судска пракса и теорија стали на становиште да је произвођач дужан да упозна купце својих производа са начином руковања. Ово питање се најчешће поставља у случају употребе ствари које су по свом саставу компликоване (апарати, машине и сл.), за ствари које се на тржишту појављују као нови производи, тако да још увек шири круг лица, нарочито нестручњака, није упознат са начином руковања том ствари или са њеним посебним својствима, или за ствари које могу представљати извесну опасност за онога ко их употребљава или за околину у случају да оне захтевају неки посебан поступак. У свим овим случајевима ствари су квалитативно перфектне, тако да се евентуални захтев за накнаду

([15]) Треба напоменути да нека новија законодавства и гарантију продавца постављају на сличан начин. Тако, на пример, Грађански законик Народне Републике Пољске од 1964. године садржи одредбу: Чл. 577. § 1: У случају када је продавац дао купцу писмену гарантију о квалитету продате ствари, у сумњи се сматра да је продавац дужан да отклони физичке недостатке ствари или, ако се недостаци открију у року одређеном у гарантији, да испоручи ствар без недостатака. А у Законику међународне трговине Чехословачке Социјалистичке Републике стоји: § 314: „Јамством за каквоћу робе продавац преузима на себе обавезу да ће испоручити робу која ће бити у току одређеног времена подобна за употребу за уговорену, а иначе за уобичајену сврху, или која ће током одређеног времена сачувати уговорене, а иначе уобичајене особине". § 315: „Одговорност за јамство не настаје, ако је недостатак подобности робе или очувања њених особина, на које се јамство односи, наступио због тога што се робом после испоруке нестручно поступало." (Текстови наведени према преводима објављеним у публикацијама Института за упоредно право.)

штете која настане због употребе таквих ствари уопште не може заснивати на гарантији због недостатка ствари. Међутим, француска судска пракса је ипак усвајала овакве тужбене захтеве, иако у Грађанском законику нема одговарајућих текстова, стојећи на становишту да гарантија произвођача обухвата и недостатак упутства, јер се сматра да у томе случају произвођач није одговорио својој посебној обавези „обезбеђења купца" (16). Оваква обавеза предвиђена је и у Општим условима за испоруку робе између спољнотрговинских организација чланица Савета за узајамну економску помоћ (17), где се у § 18. каже да се уз испоручену робу мора предати и техничка документација, која „треба да је израђена тако да обезбеди могућност нормалног коришћења машина и опреме у производњи, њиховог стављања у погон, експлоатације и преношења у процесу производње, као и текућег ремонта". А у чл. 60. Општих услова предвиђено је да је произвођач дужан да плати купцу одређени новчани износ у случају задоцњења техничке документације, ако је то омело пуштање машине у погон, чиме је проузрокована штета. И по југословенском праву (18) наложена је директно произвођачу обавеза да купца, без обзира да ли производе продаје непосредно или преко трговачке мреже, снабде техничким упутством које мора садржати податке о својствима, начину употребе и одржавању производа.

Као што се из овога види, одговорност произвођача за недостатак упутства доста далеко је превазишла гарантију за скривене недостатке ствари и она је, заједно са гарантијом за одређена својства и добро функционисање, пренела одговорност произвођача као стручњака из домена недостатка у један виши домен, у коме је побољшан положај и друге уговорне стране у правцу бољег поштовања принципа еквиваленције, и у коме се и овим путем утиче на подизање производње уопште на виши ниво.

Овакав став у погледу садржине и обима гарантије произвођача могао би у извесним, основним случајевима да има и изузетке. Један такав случај би био нпр. приликом испоруке инвестиционе опреме, и то само у оним случајевима у којима су дата нова техничка решења, још недовољно испитана, а нарочито ако су рађена по нацртима и специјалним захтевима наручиоца (19). У оваквим случајевима морале би се узети у обзир све околности, тако да би се у неким ситуацијама гарантија произвођача могла уговором и искључити, што иначе по правилу не би било дозвољено. Јер, као што је то већ наглашено, произвођач је као стручњак најбоље упознат и са својствима материјала који употребљава и са технолошким процесима у току производње. Зато основано треба сматрати да је он у сваком тренутку у стању да буде упознат са квалитетом ствари, па је сходно томе дужан да купцу у погледу ње увек пружи најјаче гарантије.

Др Светислав Т. Аранђеловић

---

(16) H. Mazeaud: op. cit., n. 618. Bernard Gross: op. cit., n. 207—209.

(17) Др Александар Голдштајн: Право међународне купопродаје, Загреб, 1963, стр. 119.

(18) Наредба о одређивању посебних услова под којима се могу стављати у промет поједини индустријски производи, „Службени лист ФНРЈ", бр. 17/1962.

(19) Реч др Славка Стојковића у дискусији на саветовању о проблемима неизвршења уговора, одржаном у Славонском Броду, Београд, Институт за упоредно право; 1962. стр. 25. Др Здравко Здравковић: op cit., стр. 16—18.

УЧЕШЋЕ ИНТЕРЕСЕНАТА У УПРАВЉАЊУ РАДНИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА КОЈЕ ВРШЕ ДЕЛАТНОСТ ИЛИ ПОСЛОВЕ ОД ПОСЕБНОГ ДРУШТВЕНОГ ИНТЕРЕСА

1. *Радне организације које врше делатност или послове од посебног друштвеног интереса.* Од Устава СФРЈ радна организација је постала уставни и правни појам. Радна организација постаје предмет проучавања многих правних дисциплина (Уставног права, Радног права, Управног права, и др.). Али радна организација је и предмет социолошких, политичких, психолошких и других изучавања. У радним организацијама одигравају се нови процеси и односи који све више побуђују дубока проучавања многих друштвених наука. Сва та проучавања су још увек у зачетку, тако да не можемо рећи да су дати одговори и на најосновнија питања везана за једну организацију и њено функционисање. Исто тако, за позитивно право радна организација представља један нов спецификум савремене социјалистичке државе и друштва који није имао преседана. Због тога, систем радних организација тражи све даља и дубља проучавања, усавршавање и диференцирање појмова, као и изграђивање механизма радних организација и правног система и других друштвених норми везаних за ове организације. И у таквој фази тешко је дати коначне одговоре на питања и проблеме као и дефинитивне ставове. И сам појам радне организације захтева даља теоријска проучавања и дефинисања, класификирање радних организација и одређивање појмова разних врста радних организација. Но, обзиром на нашу тематику нећемо улазити у сам појам радне организације и проблеме у вези с тим, већ ћемо поћи од појма који је дат у образложењу преднацрта Устава ФСРЈ: „Термин радна организација је израз за генерички појам свих организационих облика који се формирају на основу удруженог рада и самоуправљања. Он не опредељује облик институција, које ће се и даље називати предузећа, установе, заводи и слично. Преднацрт је утврдио овај генерички појам на основу јединства друштвено економског положаја човека и тиме друштвено — политичке суштине разних типова и облика радних организација. Под појмом радне организације подразумевају се како предузећа и друге социјалистичке привредне организације (банке, задруге, трговинске и занатске радње итд.), тако и установе и друге организације које врше делатности у области образовања, здравља, социјалне заштите и других друштвених служби." (1) Овај појам радне организације је уствари изражен и кроз Устав СФРЈ.

Из овог појма се закључује да постоје разне врсте радних организација а да је термин радна организација само јединствено третирање разних субјеката социјалистичке производње и остваривања других друштвених делатности. Можемо извршити многобројне и разноврсне класификације радних организација, што зависи од критеријума са којим пођемо у класификирање. Једну од основних подела чини Устав СФРЈ кад полази од делатности које врше радне организације, па их дели на две групе: радне организације у области привреде, као предузећа и друге привредне орга-

(1) Преднацрт Устава СФРЈ, Комунист, 1962, Београд, стр. 133 и 134.

низације, и радне организације у области друштвених служби, (2) као установе и друге организације. Ова подела је интересантна за проучавање још једног појма који се појавио са Уставом СФРЈ под термином „друштвене службе". Овај појам је од значаја за управљање радним организацијама јер су скоро све радне организације у области друштвених служби позитивним прописима проглашене за радне организације које врше делатности или послове од посебног друштвеног интереса а ово је од значаја за учешће интересената у управљању овим организацијама. Но, иако је проучавање појма „друштвених служби" врло интересантно и посредно везано за систем управљања у радним организацијама, не бисмо у њега улазили, с обзиром на обимност овог проблема везаног за проблем јавних служби који се појавио и развио у теорији, позитивном праву и пракси. Излагање овог проблема би нас удаљило од непосредног питања наше тематике.

За наш проблем — учешће интересената или како се још наводи представника друштвене заједнице у управљању радним организацијама које врше делатности или послове од посебног друштвеног интереса — важније је одвајање радних организација које врше ове делатности односно послове у посебну врсту радних организација. Оваквим одвајањем поставља се питање и завршетка класификације по критеријуму степена друштвеног интереса. Устав СФРЈ не ствара више врста радних организација по друштвеном интересу, већ само издваја радне организације од посебног друштвеног интереса обзиром на делатности односно послове. (3) Али нас то наводи да насупрот овим организацијама ставимо радне организације које врше делатности или послове који нису од посебног друштвеног интереса. У вези с тим поставља се питање од каквог интереса врше делатности или послове социјалистичке радне организације које не припадају првој групи радних организација. Полазећи од суштине социјалистичке државе и стварање новог социјалистичког друштва закључило би се да социјалистичке радне организације врше делатности (послове) од друштвеног интереса али степен тог интереса може да буде различит. Неке су делатности такве да друштвена заједница може само прописима и другим општим мерама (економским и др.) не улазећи у самоуправљање радном организацијом, обезбедити друштвени интерес, док су неке такве да заједница мора јаче да интервенише па и да учествује у управљању радним организацијама које врше те делатности, и да и на тај начин остварује друштвене интересе. Тако би ове делатности имале посебан интерес друштвене заједнице у односу на друге делатности. Ово даље утиче на радне организације које врше ове делатности, односно на њихов положај у целокупном друштвено-економском и политичком систему, па се то очитује и на систем управљања у њима.

2. *Учешће интересената у управљању.* — 1. Од каквог су интереса за друштво делатности, односно послови, поједини делови делатности, зависи од самих делатности, послова. Природа, суштина делатности одређује и њен значај за друштво. Друкчији ће значај имати једна привредна,

(2) Устав СФРЈ наводи образовање, науку, културу, заштиту здравља, социјалну заштиту али и додаје „или других друштвених служби", што се да закључити да су све ове делатности у области друштвених служби — чл. 13 ст. 2 Устава СФРЈ.
(3) Чл. 90. ст. 2. Устава СФРЈ.

производна делатност, а друкчији културна и то њен део основне културе или у образовању основно образовање итд. Али и други моменти утичу на то од каквог ће интереса делатност бити за друштво. Интерес владајуће класе у класном друштву а друштвени односи и општи, заједнички интерес социјалистичког друштва утицаће да једна делатност, односно њени делови буду од посебног друштвеног интереса. Поред ових битних момената и други друштвени и остали чиниоци (национални, етнички, политички итд.) утичу на одређивање друштвеног значаја делатности. На основу ових момената позитивним прописима и то законима као најважнијим прописима, јер се ради о важном питању за друштвено-политички систем, проглашавају се делатности, односно њени делови, послови, да су од посебног друштвеног интереса. Закони би требало да одразе сам карактер делатности, те чиниоце који утичу на друштвени значај одређених делатности, што се у пракси увек не мора и десити.

2. Посебни друштвени интерес није ништа друго до одређени степен значаја једне делатности, послова за друштво. Који је тај степен који одређује посебан друштвени интерес врло је тешко одредити. Али, у сваком случају то зависи од саме делатности, послова и развоја друштвених односа, значаја које имају делатности у одређеном ступњу развоја друштва и државе. Према томе, тај посебан друштвени интерес може се мењати. У извесном степену развоја државе и друштва одређене делатности и послови могу бити од посебног друштвеног интереса а касније да изгубе тај значај или да се тај значај смањи, да не буде истог интензитета и обрнуто, да извесне делатности немају тај значај а да га касније добију. Друштвена заједница, обзиром на делатности, послове и развој друштвених односа одређује које су делатности односно њени послови од посебног друштвеног интереса. Значи да код нас друштвена заједница одређује тај степен интереса, али у сваком случају остаје проблем проучавања степена интереса који даје обележје посебног друштвеног интереса, како са правног, тако нарочито са социолошког, политичког и другог гледишта.

3. Посебан друштвени интерес могу имати читаве делатности у друштву али и њени делови, одређени послови. Једна делатност у укупности свих својих послова може бити од врло великог значаја за друштво али исто тако у једној делатности могу само одређени послови имати посебан друштвени интерес, док други послови тога немају. Према томе и у оквиру једне делатности може бити различита градација друштвеног интереса. Устав СФРЈ прописује „У радној организацији која врши делатност или послове од посебног друштвеног интереса..." (Чл. 90 ст. 2. Устава СФРЈ).

4. Делатности, односно послови од посебног друштвеног интереса могу се вршити у различитим организационим облицима (предузећа, установе, итд), али и сам овај значај делатности утицаће на организационе облике, као и на интервенцију друштвене заједнице. Делатности, односно послови оваквог значаја ће се боље вршити у одређеним облицима. Организације ће утицати да се ове делатности боље или горе врше. Према томе, иако организационе форме нису битне ипак ће утицати на вршење делатности, односно послове. Сматрамо да у данашњем развоју друштва

установе и заједнице интересената за одређену делатност највише одговарају као организациони облици. Међутим, извесним делатностима могу одговарати и разне привредне организације (коморе и др.), па чак и предузећа, ма да она више одговарају производним делатностима.

Наш Устав не прави разлике у организационим формама радних организација које врше делатност или послове од посебног друштвеног интереса. Све врсте радних организација могу вршити ове делатности, и предузећа и привредне организације, установе и друге организације. Природа делатности одређује облик радне организације. Привредне делатности одређују предузећа и привредне организације а делатности друштвених служби установе и друге организације. (4) Али ако погледамо позитивно законодавство, да се закључити да су углавном делатности и послови у области друштвених служби проглашене за делатности односно послове од посебног друштвеног интереса, а у њима су организациони облици радних организација, установе и других организација а не предузећа односно привредне организације. Према томе, закључујемо да и позитивно законодавство даје предност установама и другим непривредним организацијама, не искључујући ни предузећа ни друге привредне организације као организационе облике преко којих се могу вршити ове делатности, али с друге стране позитивно законодавство дозвољава да и установе не врше делатности (послове) од посебног друштвеног интереса. У Основном закону о установама (чл. 38) говори се о управљању установом која врши делатност или послове од посебног друштвеног интереса, што показује да има и установа које не врше ове делатности, односно послове.

5. Радне организације су самосталне и самоуправне организације. Положај радних људи у радним организацијама, њихов друштвено — економски положај је исти без обзира какве делатности, послове вршиле те организације, те и да ли су те делатности односно послови од посебног друштвеног интереса. Али с обзиром на значај делатности односно послова од посебног друштвеног интереса чине се извесна ограничења у односу на радне организације које врше ове делатности. Једно од тих ограничења, поред других, јесте и начин вршења самоуправљања. У овим радним организацијама у одређеним пословима, с обзиром на делатности и послове које врше, учествују у управљању заинтересовани грађани и представници заинтересованих организација и друштвене заједнице. (5) Међутим, Устав СФРЈ прописује и гарантује извесне послове у којима одлучују само органи управљања које бирају чланови радне заједнице радне организације, или непосредно сами чланови радне заједнице. То је организација рада и расподела дохотка, (6) послови који утврђују основни друштвено-економски положај радних људи. Заинтересовани грађани и представници заинтересованих организација и друштвене заједнице не учествују у управљању у свим пословима, већ само у одређеним, у оним у којима се манифестује посебан друштвени интерес. Ту заинтересовани грађани и представници заинтересованих организација и друштвене заједнице, учествују у одређивању политике, давању смерница,

(4) Чл. 13. ст. 2. Устава СФРЈ.
(5) Чл. 90. ст. 2. Устава СФРЈ.
(6) Чл. 90. ст. 3. Устава СФРЈ.

решавању најосновнијих и битних питања радне организације, као и учествују у доношењу најважнијих и основних аката, као што су статут, план, програм и друго.

И начин управљања ових представника се разликује. Они не рашавају конкретне односе, већ начелна, основна питања која су од посебног друштвеног интереса. На начин управљања утиче и чињеница како, у ком облику учествују интересенти у управљању, да ли као чланови органа управљања радне организације или на неки други прописани начин. Тако се учешће у управљању интересената одликује како предметом, тако и начином рада у управљању. Овај начин рада је врло важан и за остварење посебног друштвеног интереса. Према томе сигурно је да добро пронађени облик управљања у једној одређеној делатности, односно радној организацији учиниће много и за остварење посебног друштвеног интереса.

6. У погледу учешћа заинтересованих у управљању Устав СФРЈ одређује групе тих друштвених снага: заинтересовани грађани и представници заинтересованих организација и друштвене заједнице. Који ће све заинтересовани бити конкретно у радним организацијама зависи првенствено од саме делатности, односно послова. Мало је примера радних организација у којима би били само представници заинтересованих грађана. Обично у управљању учествују сви заинтересовани: грађани, организације и друштвена заједница, или само представници заинтересованих организација или пак представници заинтересованих организација и друштвене заједнице.

Ове групе заинтересованих можемо назвати заинтересоване друштвене снаге (у позитивним прописима а и у теорији називају се и представници друштвене заједнице), јер су то уствари они елементи друштва који могу допринети раду ових делатности, остварењу друштвеног интереса. Међутим, који ће то бити грађани, односно организације зависи од саме делатности, односно послова које врше радне организације, као и од саме радне организације. Покаткад, и локација радне организације, њена територијална надлежност, пространство, утицаће на конкретно одређивање појединих заинтересованих друштвених снага.

Одређивање представника заинтересованих снага првенствено ће зависити од саме делатности односно послова, али се увек мора водити рачуна у конкретном одређивању представника о основном задатку — остваривању посебног друштвеног интереса. Те снаге треба да буду тако одабране да одговарају делатностима, пословима радне организације и да најбоље остваре посебан друштвени интерес. Поред тога и само одабирање личности заинтересованих снага утицаће на управљање. Због тога, одређивање конкретних друштвених снага и њених представника за сваку радну организацију представља врло важан друштвени и политички посао, захтева добро простудиране друштвене односе, средину у којој делује радна организација и одређену политичку свест представника.

У одређивању заинтересованих друштвених снага утиче и положај тих снага у односу на радну организацију односно делатности или послове које врше ове организације. Друштвене снаге могу се појавити као оснивачи радне организације, као корисници услуга које пружа радна

организација, као финансијери радних организација или пак могу бити заинтересовани из других разлога. Чак и делатност једне друштвене снаге (пример: удружење) може бити разлог заинтересованости за радну организацију и њену делатност. Политички моменти могу исто бити од јаког утицаја за заинтересованост рада радне организације. Према томе, сви ови моменти морају се узети при одређивању друштвених снага у управљању радном организацијом. Посебно је питање односа тих снага у управљању обзиром на то у каквом су положају према радној организацији, да ли као оснивачи, корисници итд. У сваком случају ту се мора водити рачуна о степену заинтересованости, односно о учешћу у тој делатности, пословима и радној организацији. Ово мерило сматрамо да ће одговорити и на питање броја представника из појединих друштвених снага у управљању, што је врло важно и као теориско и као практично питање. Уколико се код једне друштвене снаге појављује већа заинтересованост утолико би имала више представника. Међутим, у пракси се врло често дешава да се број представника подешава тако да би се технички обезбедило одржавање седница органа управљања у коме учествују ови представници, а не води рачуна о делатностима, пословима, о посебном друштвеном интересу ових организација. Међутим, ствар треба обрнуто поставити — допринети раду ових делатности, остварењу друштвеног интереса а не одржавати седнице и обављати послове без обзира на представнике заинтересованих друштвених снага, њихову ангажованост у управљању и слично.

7. На питању представника државног органа посебно би се задржали. Да ли у управљању ових радних организација треба да учествују и представници државних органа — друштвене заједнице. Радне организације, па и радне организације које врше делатност или послове од посебног друштвеног интереса оснивају друштвено политичке заједнице, односно по правилу скупштине друштвено-политичких заједница. И кад посматрамо овај проблем видећемо да су ова тела у данашњем развоју најчешћи оснивачи радних организација. Поред тога, ова тела се могу појавити као заинтересоване друштвене снаге и обзиром на друкчије односе према радној организацији, односно делатности, (пословима) које врше ове радне организације, као финансијери, корисници услуга итд. Међутим, занимљиво је ово питање и са другог аспекта: да ли учешће ових представника уноси елементе власти у управљање радном организацијом, јер они долазе као представници још увек државног органа, и да ли ови представници изражавају одређену друштвену снагу, без обзира да ли су ова тела оснивачи, корисници или финансијери. Ако посматрамо ова тела данас код нас, видимо да то нису више прави класични државни органи, како у организационом, тако и у функционалном смислу. У скупштинама друштвено-политичких заједница постоје посебна већа радних заједница које уствари израстају из самоуправљања у радним организацијама, њихов су наставак. У овим већима нарочито се разматрају делатности и послови које обављају и ове радне организације и одређују се друштвени интереси. Ова већа као и друга већа у скупштини дејствују не само правним него и ванправним актима (препоруке, резолуције, закључци). Сви остали државни органи по систему принципа јединства власти (скупштинског система) одговарају за свој рад овим телима. И

овако најкраће обележавање скупштина друштвено-политичких заједница указује да то нису тела само и једино са елементом власти, већ и друштвена тела повезана са делатностима и пословима радних организација, тела у којима се даје правац и политика делатностима које обављају радне организације, те да представљају одређену друштвену снагу. Посебно је питање начина одређивања представника за радне организације, броја представника, као и њихова одговорност пред тим телима за рад у управљању у радним организацијама. Сигурно је, да су ова питања од значаја и да се она морају решавати по одређеним мерилима и политичким критеријумима али стоји теза да ова тела представљају одређену друштвену снагу. Чак и чињеница да у државним телима има елемената власти наводи нас на закључак да је потребно учешће и представника таквих интересената, као противтежа извесних интереса саме радне организације који нису у складу са друштвеним интересима и који не изражавају у сваком случају посебан друштвени интерес. У данашњем нашем развоју није случајна појава да радне организације дају предност својим интересима у односу на друштвене интересе. Учешће разних друштвених снага у управљању овим радним организацијама, укључујући и представнике саме радне организације, односно радну заједницу радне организације, са различитим гледиштима, па чак и супротним, ствара већу заинтересованост за проблеме, већу радну атмосферу и изграђивање заједничких и правилних ставова у изналажењу одређеног посебног друштвеног интереса.

8. У вези са учешћем заинтересованих друштвених снага у управљању овим радним организацијама намеће се и питање — у ком облику, како ови представници учествују. Устав СФРЈ предвиђа да ови представници учествују као чланови органа управљања радне организације, али дозвољава и друге начине који се могу одредити законом и статутом радне организације. (Чл. 90 ст. 2 Устава СФРЈ). Тако се пружа могућност различитог начина остваривања оног основног задатка — вршења делатности, односно послова од посебног друштвеног интереса. С обзиром на делатности, односно послове, као и радне организације треба у сваком конкретном случају наћи онај облик учествовања интересената у управљању који ће омогућити остварење што успешнијег обављања послова у циљу остварења тог посебног друштвеног интереса. Тешко је наћи „најбољи" облик, нити треба одређивати јединствене и типизиране облике. Облике треба подешавати делатностима и циљу сваке радне организације. Сада се може рећи да преовлађује као начин учествовања представника у управљању кроз форму органа управљања радне организације.

9. Најзад, у разматрању овог проблема, који сигурно није у потпуности исцрпљен, јер тражи дубља и студиознија проучавања, хоћемо да укажемо још на једно врло важно питање — питање политичке и друштвене свести. Сви наши механизми и принципи неће моћи да нађу своју потпуну реализацију ако се не поклони пажња и другој страни — развоју свести. Учествовање представника заинтересованих друштвених снага, као и чланова радне заједнице оваквих радних организација у којима се врше делатности односно послови од посебног друштвеног интереса, од посебног значаја за друштво, захтева и одређену свест, превазилажење

личних интереса, интереса радне организације као сепаратне појаве од друштва, као и других интереса, већ изграђивање заједничких ставова и остварење тог друштвеног интереса који лежи у суштини самих делатности, односно послова које обављају ове радне организације.

Др Момчило Димитријевић

ПРЕОБРАЖАЈИ ПРАВА СВОЈИНЕ НА ПОЉОПРИВРЕДНОМ ЗЕМЉИШТУ

I. — 1. Преображаје права својине индивидуалних пољопривредних произвођача на пољопривредном земљишту као правне установе можемо испитивати ако при томе имамо у виду промене које се врше у оквиру ситне робне производње, чији су носиоци индивидуални пољопривредни произвођачи као власници пољопривредног земљишта.

Основне видове производње у области пољопривреде представљају социјалистичка крупна робна производња, коју развијају социјалистичке радне организације средствима за производњу у друштвеној својини, и ситна робна производња, која се одвија на поседима индивидуалних пољопривредних произвођача на којима им је заједнчено право својине.

Ситна робна производња као нижи облик производње представља у односу на социјалистичку крупну робну производњу једно од основних питања која социјалистичко друштво од свог настанка мора да решава, узимајући да је реч о једном прелазном облику који даљим развојем и усавршавањем средстава за производњу треба да буде укинут.

Облици укидања ситне робне производње у југословенској пракси имају свој специфичан вид, који карактерише посредно утицање, уместо административног мешања на овом подручју економских односа, и то у првом реду производном кооперацијом друштвеног сектора са индивидуалним земљорадницима.

Да би се дошло до закључка о друштвеним односима који се успостављају у овој области друштвене производње, нужно је изучити економске законитости кретања ситне робне производње и промене које се у њој врше под утицајем друштвеног сектора и социјалистичке крупне робне производње. На тај начин, и полазна основа за проучавање правне надградње, која изражава одређене облике производних односа, захтева анализу ових односа да би се утврдило да ли и у којој мери правна надградња одражава производне односе, или су промене економских односа много интензивније него што је то изражено у правном систему.

У том смислу наше разматрање ће бити усмерено на утврђивање промена које су се одиграле у ситној робној производњи, узроцима који су изазивали ове промене, као и последицама које непосредно утичу на карактер овог облика производње односно на правну природу и карактер права својине и његову правну садржину у данашњим условима.

Одмах треба истаћи да је ситна робна производња у области пољопривреде остатак класног друштва и да је у предратној држави такође

постојала упоредо са капиталистичком крупном робном производњом. По свом друштвено-економском садржају ове две економске категорије биле су различите, јер је ситни посед био радног карактера, док је на крупним газдинствима — велеповедима вршена експлоатација најамних радника и сеоске сиротиње. С друге стране, правна надградња ових економских категорија била је истоветна јер су се обе изражавале у праву приватне својине као јединственом праву.

Ове околности имале су пресудан утицај на однос нове државе према овим различитим друштвеним категоријама, тим пре што је у току саме револуције радно сељаштво активно учествовало у њој, па се у складу са њиховим доприносом и осталим историјским условима у решавању аграрног питања морало водити рачуна и о томе. У складу с тим, одмах по свршетку рата, укидањем капиталистичке робне производње уопште, укинута је и капиталистичка робна производња у области пољопривреде, а тиме и капиталистичка приватна својина на пољопривредном земљишту (велеповедима) и средствима за рад у пољопривредној производњи. Ситна робна производња је задржана и даље, с обзиром да није извршена национализација свих површина пољопривредног земљишта, али, с друге стране, приватна својина на земљи ограничавана је разним мерама аграрне политике у циљу спречавања да се носиоци ове производње, приватни власници, претворе у експлоататоре туђег рада. То је имало одраза и на садржину права приватне својине, јер су сва правна овлашћења која произилазе из права својине била ограничена. Приватни власници нису могли слободно и неограничено стицати ни користити пољопривредно земљиште нити располагати њиме и пољопривредним производима са свог газдинства.

Линија развоја и преображаја права својине на пољопривредном земљишту садржи све облике које карактеришу специфичан пут развоја пољопривреде у југословенској пракси. Наиме, на све промене које су се дешавале у погледу ограничавања и усмеравања ситне робне производње, утицале су на одговарајући начин и на промене у конкретним овлашћењима, а тиме и на садржину права приватне својине као правне категорије. Процеси који су доводили до сталног унапређења друштвено-политичких и правних институција и њихова социјализација имали су одређеног утицаја и на преображај права приватне својине. Наиме, све мере економске политике и ограничења ситне робне производње мењали су економску основу на којој се заснивало право приватне својине.

Развој друштвено-економских односа у области пољопривредне производње као значајне привредне гране имао је за последицу сталну еволуцију и промене у правном режиму пољопривредног земљишта, и то без обзира да ли је у питању земљиште у друштвеној својини или у својини индивидуалних земљорадника, јер се тим путем желело постићи да се ова област друштвене производње што је могуће више и што брже доведе у склад с развојем осталих привредних грана. Задржавање ситне робне производње и давање правне заштите праву својине на пољопривредном земљишту, већ је од самог почетка јасно показивало да ће даљи пут развоја земљишних односа ићи у правцу јачања друштвеног сектора и социјалистичке крупне робне производње, чији је задатак поред осталог,

да буде главни носилац производње у овој привредној грани, а тиме и носилац социјалистичког преображаја села. С друге стране, ситна робна производња и њено постепено укидање посредним путем — укључивањем у друштвену производњу путем економске сарадње са друштвеним сектором — такође представља један од путева превазилажења приватне својине у југословенској пракси.

3. На основу промена друштвено-економских односа у области пољопривреде указаћемо на неке последице које се одигравају у области правног система, посебно у области права својине на пољопривредном земљишту. Посебан значај испитивања промена у садржини права својине на пољопривредном земљишту лежи у томе што се ове промене дешавају у социјалистичком систему, у којем постоји друштвена својина на средствима за производњу и самоуправљање, тако да се тиме јасно указује на разлике које постоје у односу на промене које се објективно врше и у другим системима у савременом друштву. Наиме, у савременим условима се приватна својина, а тиме и право приватне својине као правна установа, такође умногоме мења путем ограничавања и потискивања индивидуалистичких елемената, али без задирања у суштину односа и експлоататорску садржину приватне својине као друштвено-економске категорије. У том смислу, циљеви које поставља социјалистичко друштво у односу на земљишну својину и својинскоправне облике уопште, као и промене које се у њима врше, имају друкчији садржај и знатно већи домашај (1).

Наша разматрања ће представљати анализу друштвено-економских и политичко-правних оквира који су одређивали карактер ситне робне производње и правну садржину овог својинскоправног облика према позитивноправним прописима.

Друштвено-економски односи у овој области имали су до доношења новог Устава СФРЈ, у различитим периодима после ослобођења, различитог утицаја на право својине. Њихова еволуција је у периоду административног управљања привредом била друкчија него што је то био случај у периоду увођења радничког самоуправљања привредом, после којег је непосредно наступио период систематског регулисања правног режима пољопривредног земљишта, које је добило свој најпотпунији израз доношењем новог Устава СФРЈ.

4. Природа и карактер ограничења приватне својине на пољопривредном земљишту као облика ситне робне производње одређивали су и улогу и положај ситних робних произвођача као власника. Ова ограничења су имала друкчији карактер непосредно после рата, у периоду административног управљања привредом, а друкчији у периоду увођења радничког самоуправљања привредом, да би се на крају пришло систематском регулисању режима пољопривредног земљишта и новим Уставом прецизније одредила улога и место свих произвођача и зајемчило право произвођача на плодове њиховог рада независно од тога у којој области друштвене производње раде.

---

1) О ограничењима приватне својине у капиталистичком систему види: Позитивно-правна ограничења приватне својине од др Драгољуба Стојановића, Београд, 1965.

Према томе, право својине на пољопривредном земљишту имало је различит карактер и садржину зависно од развоја друштвено-економских односа, који су изазвали знатније промене у правном режиму пољопривредног земљишта. Пољопривредно земљиште на којем је постојало право приватне својине земљорадника обрађивали су њихови власници као ситни робни произвођачи, индивидуално са члановима својег домаћинства, затим као чланови сељачких радних задруга колективно и, на крају, као кооперанти са друштвеним газдинствима, зависно од различитих мера аграрне политике, којој су се прилагођавали у појединим периодима. У сваком од ових периода и ограничења су имала различитог утицаја, и на тај начин доводили до еволуције земљишних односа, а тиме и правне надградње.

У том смислу наша разматрања ће представљати анализу друштвено-економских и политичко-правних оквира, да бисмо на крају могли извести одређене закључке о утицају позитивно-правних ограничења и кооперације на право својине индивидуалних пољопривредних произвођача на пољопривредном земљишту.

Пре него што изложимо садржину права својине по позитивним прописима и трансформације које се врше позитивноправним ограничењима и кооперацијом, укратко ћемо се осврнути на њихов развојни пут тиме што ћемо указати на садржину и ограничења приватне својине у периоду административног управљања привредом и у периоду увођења радничког самоуправљања, затим у периоду систематског регулисања права својине од 1954. год. до новог Устава, да бисмо на тај начин имали што бољи преглед тог развоја до данас.

а) *Ограничења права својине на пољопривредном земљишту у периоду административног управљања привредом.* — Најзначајније промене у режиму пољопривредног земљишта у овом периоду унела је аграрна реформа. Реформом је заведен аграрни максимум, који представља једно од трајних ограничења приватне својине на земљу и који се у каснијим периодима још више развија у правцу сужавања приватне својине у погледу површина земљишта које је могуће имати у приватној својини. Ограничења у овом периоду обухватала су све основне елементе института права својине, и то субјект, предмет и садржину својинских овлашћења. То је имало утицаја и на карактер и природу права својине, јер су ограничењима били обухваћени и право коришћења и право располагања. Тако је право коришћења било ограничено у том смислу што су власници били дужни да обрађују земљу, да примењују поједине агротехничке мере и да обавезно врше испоруке одређених количина пољопривредних производа (обавезни откуп), а право располагања земљом било је ограничено тиме што је пренос права својине на пољопривредном земљишту условљаван добијањем посебне сагласности управних органа. (2)

Земљорадници који су били укључени у сељачке радне задруге били су као носиоци права својине у повољнијем положају од осталих ситних робних произвођача, како у економском погледу тако и у погледу правних овлашћења, јер је поједина овлашћења у погледу располагања зем-

(2) *Уредба о контроли промета непокретности*, Сл. лист ФНРЈ, бр. 24/48.

љом било могуће знатно једноставније реализовати у корист задругâ него у корист других субјеката. Остали земљорадници били су знатно ограничени и према њима се друштво односило као према елементу који кочи плански социјалистички развој. Садржина овог својинског облика у то време може се окарактерисати као приватна својина ситних робних произвођача, чији правни израз је било право приватне својине са великим степеном ограничења која нису дозвољавала да се реализује њена економска суштина са свим последицама које карактерише овакав друштвени однос. Док је приватна својина ситних робних произвођача имала радни карактер, дотле је својина земљорадника-задругара имала извесне елементе социјалистичке радне својине, али тек у зачетку, што ће се касније реорганизацијом задруга и јачањем кооперације још више развијати.

б) *Право својине на пољопривредном земљишту у условима увођења радничког самоуправљања (1951—1954).* — Увођење радничког самоуправљања у привредним организацијама имало је за последицу и укидање административних ограничења у правном режиму пољопривредног земљишта уопште.

У овом периоду су постепено укинута сва административна ограничења приватне својине, извршена је реорганизација сељачких радних задруга и пришло се систематском уклањању свих препрека и мера економске политике које су дестимулативно деловале на пољопривредну производњу. Дошло је до укидања обавезног откупа пољопривредних производа, стоке, сточне хране, поврћа, масти и масноћа, жита и осталих пољопривредних производа.

Једну од значајнијих мера представљало је доношење новог аграрног максимума који се признаје земљорадницима на пољопривредном земљишту на површини од 10 хектара по домаћинству. Тиме је коначно одређена величина и граница земљишног поседа који је могуће имати у приватном власништву, што је представљало једно од трајних ограничења у погледу обима до којег је могуће остварити право својине на пољопривредном земљишту (3).

в) *Систематско регулисање права својине на пољопривредном земљишту у периоду од 1954. до новог Устава СФРЈ.* — На основу промена уставног система 1953. године створени су услови за законско регулисање права својине на пољопривредном земљишту систематизацијом правних правила која ће обухватити основне атрибуте права својине — право коришћења и право располагања. Сви прописи донети у то време представљају заокружену целину из које се одређено може закључивати о карактеру и садржини права својине.

У то време уведен је нов систем опорезивања према катастарском приходу, укинути су прописи о забрани промета непокретности и прецизније су одређене обавезе власника у погледу обраде земљишта. Промет пољопривредних производа био је слободан, писмена форма уговора у промету непокретности постаје обавезна, а одређене су и обавезе лица

(3) Уредба о контроли промета непокретности, Сл. лист 1. ФНРЈ, бр. 24/48.

која учествују у промету непокретности и регулисане специјалним законом о промету земљишта и зграда.

Поред систематског регулисања права располагања, посвећена је пажња и режиму права коришћења. У том смислу установљавају се одређене дужности за носиоце права својине и друге кориснике који су у поседу пољопривредног земљишта.

Регулисање режима коришћења земљишта започиње Законом о обрађивању напуштеног земљишта (4), којим се прописује начин обраде земље оних власника чије је боравиште непознато. Затим Законом о обрађивању необрађеног земљишта (1957) (5) који не само што предвиђа обавезе власника у погледу обраде, већ одређује и начин искоришћавања пољопривредног земљишта, што представља даљи корак у ограничавању права коришћења.

Доношењем Закона о искоришћавању пољопривредног земљишта (6) решен је низ важнијих питања у погледу кодификације свих правних правила која се односе на пољопривредно земљиште. Закон је поставио неколико основних принципа у погледу искоришћавања пољопривредног земљишта, који су изражавали интерес друштва да се све обрадиве површине употребљавају за пољопривредну производњу, у складу са природним и економским условима производње. У том смислу се свим корисницима могу наметнути и одређене конкретне обавезе, односно позитивне радње које су дужни предузимати на земљи коју користе. Тако се може прописати одређени начин искоришћавања земље применом агро техничких и агромелиорационих мера, затим извођења мелиорационих радова и примена мера за заштиту од ерозија и бујица. За земљиште у хидромелиорационим и противерозивним системима искоришћавање пољопривредног земљишта обавезно је према плану који доносе радне организације које управљају тим системима.

Оваквим изменама у правном режиму пољопривредног земљишта одређена је нова улога и место ситне робне производње и отворен даљи процес њене интеграције у целокупну друштвену производњу. Социјалистички елементи у овом својинском облику, који су почели да се развијају у периоду колективизације, добијају свој други израз увођењем принципа добровољности у задругарству и у опредељивању за различите облике производне сарадње, чиме је омогућена даља трансформација ситне робне производње и права својине на пољопривредном земљишту.

У развоју приватне својине на земљи, од самог почетка се као црвена нит провлачи стално ограничавање ситне робне производње, у циљу да се она не претвори у експлоататорску својину, већ да се постепеним подруштвљавањем производног процеса што више укључи у друштвену производњу и уобличи као социјалистичка радна својина. На тој основи постоје услови да се конституише посебно право својине, чија се правна садржина битно разликује од права приватне својине, с обзиром да и

(4) „Службени лист ФНРЈ", бр. 19/55.

(5) Службени лист, бр. 12/57.

(6) Службени лист, бр. 43/59 измена и допуна у бр. 53/62 а усклађивање са Уставом СФРЈ у бр. 10/65.

поред сличности у правно-техничком смислу, између њих постоји разлика, због различите економске основе на којој се заснивају.

Да бисмо ову нашу поставку аргументовали обрадићемо у наредном излагању уставно регулисање права својине на пољопривредном земљишту, а после тога ћемо систематски приказати утицаје које врше позитивноправна ограничења и кооперација на право својине.

г) Регулисање права својине на пољопривредном земљишту према Уставу СФРЈ. — Динамичне промене у друштвено-економским односима у југословенском друштву, нарочито под утицајем све јачег развоја самоуправљања радних људи у свим областима друштвеног живота, нашле су свој израз и у новом Уставу СФРЈ. И промене које су се одиграле под утицајем друштвеног сектора у области пољопривреде, све већег развоја кооперативне производње и јачања социјалистичке крупне производње у пољопривреди, морале су да се одразе и на уставно регулисање права својине на пољопривредном земљишту. С обзиром на измене у економској основи друштва, јачање улоге произвођача у самоуправљању, остваривање начела расподеле према раду и проглашавање начела да је рад једино мерило вредности и положаја човека у друштву, допринели су да се и произвођачи-земљорадници ставе у исти положај са осталим радним људима и да им се уставом зајемчи право својине на пољопривредном земљишту које могу обрађивати са члановима својег домаћинства под условом да не експлоатишу туђи рад. Устав, дакле, индивидуалне пољопривредне произвођаче не ставља у подређен положај, већ њихов економски и правни положај, изражен и заштићен правом својине, посматра као саставни део јединствене структуре друштвено-економске стварности и друштвеног система који ту стварност уређује (7).

Обим и карактер права својине на пољопривредном земљишту утврђени су и зајемчени пре Устава савезним законом, тако да у погледу одређених правила и начела, од којих су нека већ спроведена у позитивном законодавству (рационалност, економичност, наменско коришћење пољопривредног земљишта, агротехнички минимум итд.), као и њиховог обима, Устав није донео никакве новине. Међутим, поред тога што Устав подиже правну заштиту на степен основног и највишег закона, у њему су истакнута и нека друга начела и правила која у дотадашњим прописима нису била садржана, а на основу којих се могу уводити знатна ограничења права коришћења и располагања пољопривредним земљиштем (обавезно удруживање и сарадња земљорадника на одређеном подручју и под одређеним условима).

Општи услови искоришћавања пољопривредног земљишта прописани су чланом 20. Устава СФРЈ. Њиме је предвиђена могућност сарадње са социјалистичким радним организацијама, која је у принципу на добровољној основи а може се прописати и као обавезна. Затим се Уставом ствара могућност удруживања индивидуалних власника у земљорадничке задруге или друге облике удруживања, који су у начелу на добровољној основи, а изузетно могу бити и наложени. Ово нам показује да су Уставом обухваћени најважнији односи који се могу успостављати и погледу

(7) Др Јован Борђевић: Нови уставни систем Југославије, Београд, 1964.

права својине на земљи. Тиме су уједно створене и широке могућности ограничавања права својине на пољопривредном земљишту путем закона. Међутим, колико ће ова ограничења утицати на садржину права својине, показаће једино анализа прописа којима се установљавају одређена права и обавезе за носиоце права својине и радне организације као произвођне партнере и учеснике и организаторе ове сарадње.

Ипак, из уставних одредби можемо закључити да је право својине на пољопривредном обрадивом земљишту постављено у уске оквире и да је на основу њих могуће спровести и прописати знатна ограничења, чије ће се дејство одражавати на преображај права својине. Сва ова ограничења имају за циљ да ускладе право својине са функцијом коју оно има у нашем друштвено-политичком систему и постојећим друштвено-економским условима.

У оквиру одредаба о правима грађана, према којима они могу личним радом обављати одређене делатности ради стицања дохотка, предвиђено је да се ове делатности могу вршити и у пољопривреди, те да појединци могу имати у својини средства за рад и господарске зграде, с тим што је остављено да се законом одреде границе и услови под којима им се то признаје. Устав, међутим, у истим одредбама утврђује да је запошљавање туђе радне снаге у циљу стицања дохотка забрањено, с тим што у области пољопривреде изузетно предвиђа могућност употребе допунског рада других лица. Употреба туђе радне снаге претпоставља лични рад власника земље, што уједно одређује ограничен и сужен оквир допунског рада. Закон, одређује услове, број и остале околности под којима ће се дозволити употреба туђег рада, мора водити рачуна о овим, Уставом проглашеним начелима.

Изражавајући досадашњи развој друштвено-економских односа у овој области, све већу улогу друштвене својине и развој кооперативне производње, Устав конституише право својине на пољопривредном земљишту као посебан облик права својине на средствима за производњу.

1. *Промене изазване позитивноправним ограничењима.* — Полазећи од претходних разматрања у вези са правом својине на пољопривредном земљишту, можемо закључити да су ограничења права својине земљорадника део позитивноправних ограничења индивидуалне својине која постоје у нашем друштвено-политичком систему на свим оним предметима који се не налазе у друштвеној својини, већ служе индивидуалном привређивању.

Садржина својинскоправних овлашћења у нашем правном систему различита је према врсти права на која се односе и према мери у којој се она могу остваривати, тако да се може говорити о врло различитом дијапазону појединих права.

На основу анализе позитивноправних прописа и ограничења садржаних у њима, а ослањајући се у првом реду на уставне одредбе о праву својине на пољопривредном земљишту, можемо закључити да су постављене врло уске границе својинских овлашћења у појединим њиховим видовима. Основни циљ ових ограничења свакако представља спречавање развијања својинскоправних облика и њиховог претварања у такве

који би ометали и спречавали развијање социјалистичких друштвених односа.

Ова начела, посматрана у области земљишне својине, показују да је право својине на пољопривредном земљишту ограничено како у погледу величине земљишног поседа, тако и с обзиром на његову садржину.

Садржина права својине на пољопривредном земљишту у нашем позитивном законодавству изражена је у низу овлашћења и дужности титулара која се односе на коришћење и располагање пољопривредним земљиштем.

Ограничења права својине на пољопривредном земљишту по својој садржини су квалитативно друкчија од ограничења која иначе постоје на свим облицима својине, а поготово од ограничења која познаје класично законодавство.

Квалитативна разлика у првом реду произилази из различитог режима вршења права својине. Додуше, у савременом друштву уводе се и у капиталистичком систему одређена ограничења у погледу вршења права приватне својине утврђивањем одређених обавеза власника. Међутим, ограничења земљишне својине су у социјалистичким друштвеним системима редовна појава и имају за циљ да се на тај начин допринесе повезивању два битна елемента производње: рада и средстава за рад, с тим што се већа заштита пружа праву својине које се остварује употребом друштвених средстава за производњу као успешнијем облику привређивања. У ствари, на тај начин се мења и у новом облику успоставља читав систем својине, карактеристичан за социјалистичко друштво. Према томе, у таквим условима ограничења права својине имају тачно одређен циљ. Она треба да омогуће да се, без обзира о којој се својини ради, земља искоришћава на одређен начин, она треба да спрече да се на основу права својине врши капитализање, односно да се створе такви услови у којима ће земљишна својина служити власнику за задовољење властитих потреба, тј. да у крајњој линији буде социјалистичка радна својина. Према томе, треба нагласити да промене које настају у земљишној својини као правној установи нису тако изражене као промене које се одигравају на друштвено-политичком, привредном и друштвеном плану и да оне долазе до јачег изражаја тек када предмет својине постане динамичан, када се дакле својина реализује. У тој фази, у самом кретњу својине, ограничења почињу да делују као чиниоци који утичу на мењање њене правне садржине. То је подручје у коме се може уочити у којој мери је својина променила своју правну природу и садржину.

Ограничења земљишне својине с обзиром на субјект произилазе из специфичног режима пољопривредног земљишта у социјалистичком систему. Она не постоје у правним правилима која регулишу земљишну својину у земљама где постоји приватна својина на земљи. Наиме, способност бити титулар својине, по правилима грађанског права ничим није ограничена, тако да су сва лица подједнако овлашћена да имају у својини пољопривредно земљиште, без обзира на занимање и на начин на који земљиште користе и њиме располажу. Овлашћења слободног коришћења и располагања у праву, тј. у нормативном изразу приватне својине по-

следница су чињенице да је право приватне својине надградња слободних економских односа и капиталистичке робне производње ([8]).

Ограничења права својине с обзиром на предмет својине такође су одлика правног регулисања земљишних односа у социјализму. Ограничења ове врсте такође сужавају обим права својине, јер се оно не може остваривати на већим површинама пољопривредног обрадивог земљишта него што је то Уставом и осталим позитивним прописима дозвољено. Сужавање обима права својине на пољопривредном земљишту у данашњем облику резултат је постепеног усклађивања улоге права својине на различитим ступњевима друштвено-економског развоја, јер су се ограничења с обзиром да предмет с временом мењала.

Површине обрадивог земљишта одређене су прописима о максимуму који се приближава реалној потреби за вођењем пољопривредног газдинства сопственом радном снагом и у сарадњи са друштвеним газдинствима. На површинама које представљају аграрни максимум могуће је остварити средства за живот пољопривредног домаћинства, а свако признавање права својине на већим површинама омогућило би власнику да своје право на земљу претвори од радне својине у експлоататорску приватну својину.

Због тога је одређивање земљишног максимума у првом реду усмерено на то да се спречи стварање великих поседа (саставни део ових ограничења представља и забрана експлоатације туђег рада) и да се земљишни односи развијају првенствено у правцу јачања и проширивања фонда земље у друштвеној својини. Ова ограничења допринела су да се створи одређени фонд друштвене земље чије само постојање отвара широке могућности за мењање приватноправних односа у пољопривреди путем кооперације.

Даљи значајан моменат, поред ограничења у погледу субјекта и објекта, који указује на преображаје права својине на земљишту свакако представља истицање уставног начела да земљорадници, уживајући право својине на обрадивом земљишту, *имају право и дужност* да га искоришћавају ради унапређења пољопривредне производње, као и одредба по којој се у истом циљу могу прописивати обавезно удруживање и обавезна сарадња индивидуалних пољопривредних произвођача. Ово пружа основа за закључак да је уставним одредбама право својине на пољопривредном обрадивом земљишту потпуно подређено друштвеним потребама и да се у том смислу могу прописивати знатна ограничења његове садржине. То показује да је у погледу права својине на пољопривредном земљишту јавноправна компонента веома јака ([9]).

Ова околност је врло значајна, јер дејство ових ограничења има великог утицаја на стварање таквих облика земљишне својине који по својој садржини представљају право посебне врсте, битно различито од права приватне својине. То је поготово очигледно ако се узме у обзир природа ових ограничења и циљ који се њима остварује, а који се састоји

([8]) Др Димитар Поп-Георгијев: Приватна и лична својина. Годишњак Правног факултета Скопље бр. 1963/64.

([9]) Др Андрија Гамс: Основи стварног права — Београд, 1961.

првенствено у томе да се титулари права својине све више укључе у друштвену производњу, искоришћавајући земљу као добро од општег интереса и производећи на начин који омогућава максималну економичност и рационалност.

Власник пољопривредног земљишта није само ограничен у вршењу својих права него је и дужан да своју земљу обрађује на одређен начин који је прописан позитивним прописима. Ова његова дужност произилази из начела утврђених Уставом СФРЈ и прописима о искоришћавању пољопривредног земљишта. Власник није овлашћен да остави земљу необрађену, већ је, напротив, дужан да је обради и то на одређен начин. Он није овлашћен да по својој вољи мења привредну намену земље. Дакле, својина на земљи, која је Уставом заједмчена, намеће власнику дужност да исту и обрађује, о чему се стара и води надзор друштвена заједница, и то не само у односу на индивидуалне власнике већ и на социјалистичке радне организације.

У том смислу оправдано се може тврдити да ове различите дужности прелазе из оквира класичних ограничења у елемент позитивног одређивања самог института права својине. Због тога, може се тврдити да *дужност коришћења земље представља један од битних елемената института права својине на пољопривредном земљишту.*

Анализа ограничења права својине показује да она обухватају све битне елементе овог права и да је власник пољопривредног земљишта ограничен како у погледу фактичког, тако и у погледу правног располагања и коришћења.

Његова слобода одлучивања и овлашћења која произилазе из права својине сведени су у појединим случајевима у врло уске оквире, тако да су ограничења у толикој мери захватила садржину права својине да су га у потпуности изменила, уобличавајући овај својински облик у радну својину пољопривредних произвођача (10). Одређивање позитивних дужности у погледу обраде земљишта и у погледу заштите земље од пропадања, могућност прописивања обавезног удруживања и обавезне сарадње и, на крају, у случају неизвршавања ових дужности, прописивање принудне управе, несумњиво потврђују закључак да ова ограничења претварају право својине у посебан облик у којем преовлађују елементи позитивних чињења власника земље, што овај правни институт испуњава сасвим новом садржином. У томе очигледно и лежи разлика између овог правног облика и права заснованог на приватној својини.

2. *Промене које се врше под утицајем кооперације.* — Разни облици производне сарадње индивидуалних пољопривредних произвођача и радних организација у пољопривреди чине скуп врло сложених односа, чије заједничко обележје представља стварање нових друштвених односа у овој привредној грани. У том смислу она несумњиво има одређеног утицаја и на промене у земљишној својини.

Мера у којој се остварује овај утицај у првом реду зависи од облика сарадње која се успоставља између земљорадника и радне организације (задруге или добра). Ове односе можемо поделити у две основне групе.

(10) Др Радомир Буровић: Земљишна својина индивидуалних произвођача — Анали Правног факултета Београд бр. 3—4/1962 стр. 241—245.

У прву групу спадају односи засновани на уговорима који имају искључиво облигационоправни карактер јер се њиховим регулисањем обухвата само производња и промет пољопривредних производа. У другу групу можемо убројити такве облике сарадње у којима се поред производње и промета регулишу и односи расподеле, тако да правни односи излазе из облигационоправних оквира и залазе у односе стварноправног карактера. У првом случају имамо чисто облигационоправне односе за које можемо закључити да немају утицаја на право својине у правном погледу. Међутим, у случају када су у питању такви кооперативни облици у којима се уговором између власника и радне организације обухвата цео производни процес, укључујући и расподелу, одређивањем дужности и права сваке уговорне стране, право својине се у одређеној мери делимично преображава. Таква сарадња у знатној мери утиче на институт права својине на пољопривредном земљишту.

Кооперација ове врсте доприноси да својина на земљи не спречава примену савремене технологије, да се начин производње не доводи у зависност од воље власника и да се расподела оствареног дохотка са земље врши према уложеним средствима и раду самог власника и радне организације, чиме се остварује социјалистичко начело расподеле према раду.

Према томе, развијенији облици производне сарадње, који имају за резултат заједничку својину на оствареним производима из ове сарадње садрже у себи стварноправне елементе, док остали облици и поред обостраног учешћа у улагањима и раду не мењају свој облигационоправни карактер, мада и они представљају посебну врсту облигационоправних односа карактеристичних за услове у којима се развијају друштвени и правни односи у нашој пољопривреди.

Развијенији облици производне сарадње учинили су актуелном и модификацију извесних грађанскоправних правила која се у нашим условима не могу стриктно примењивати, а да се тиме не проузрокују одређене штетне последице. Ту се у првом реду поставља питање односа права својине на земљи и права својине на плодовима, тј. питање да ли се у овим односима треба држати начела по којем се својина на земљи по правилу протеже и на плодове. Ово питање је важно и због тога што је поред осталог реч и о заштити друштвених средстава, с обзиром да радне организације улажу у ову сарадњу знатнија средства, која би могла доћи у питање уколико власник земље, располажући плодовима по основу својине на земљи, не извршши своју уговорну обавезу, а радна организација га у томе не може спречити (11).

По нашем мишљењу, у развијенијим облицима производне сарадње требало би у погледу права својине на плодовима признати право својине обема уговорним странама у свим фазама постојања плодова, а не тек у моменту њиховог одвајања. Из овога се не види да кооперативни односи захтевају и мењање неких стварноправних правила која нису у складу са системом земљишних односа који постоје на садашњем ступњу развоја код нас. Даље, кооперативни односи захтевају и промену неких облига-

(11) Др Светислав Аранђеловић: Правна природа уговора у пољопривредној производњи, Наша законитост, Загреб, 1958, стр. 454.

ционоправних односа који се јављају као нужна последица сложености правних односа који се развијају на основи ове сарадње. Питање сношења ризика за случај да у току производног процеса пропадне предмет уговора, као и питање неизвршења уговорних обавеза и штета које могу настати услед тога, јесу проблеми који у овим односима захтевају посебно решење.

Ако бисмо извршили анализу ових односа, видели бисмо да они у погледу терета ризика захтевају да се он сноси заједнички, што је већ прихваћено и у судској пракси. Ово такође представља измену начела по коме власник земље сноси сав ризик за случајну пропаст приноса на своме земљишту пре његовог одвајања и прибирања. И овде, како видимо, из истих разлога као и у претходном случају, кооперативни односи доприносе промени појединих овлашћења из уговорног права и правила о накнади штете.

Питање неизвршавања уговорних обавеза постаје у случају кооперације сложеније, с обзиром да је ту реч о производном процесу, у коме се радње једне стране надовезују и условљавају радњама друге уговорне стране, од чијег извршења зависи да ли ће се уопште моћи испунити уговор. Због тога се и правне последице које настају из ових односа морају третирати на специфичан начин, за који у правној пракси, а ни у законодавству немамо одговарајућих решења.

Из свега реченог види се да кооперација у пољопривредној производњи представља један посебан облик утицања на право својине у систему друштвено-економских односа у пољопривреди. У његовој економској сфери елементи ренте се губе и добијају другостепени значај, а све више игра улогу рад власника, док се грађанскоправни елементи овог института мењају у оној мери у којој се омогућава да право својине дејствује као један од својинскоправних облика у складу са улогом коју има у нашем друштвено-економском уређењу. Остваривању таквог положаја и улоге земљишне својине као посебног облика права својине, умногоме доприноси производна сарадња, која путем економских преображаја својине доприноси да се она постепено мења и као правна категорија, уношењем све већих измена у старе и установљавањем нових облигационоправних овлашћења, која као надградња ових специфичних економских односа верније одражавају основу на којој се заснивају. У том случају се и својина кооперанта претвара у социјалистичку радну својину, која се по свом економском садржају разликује од радне својине индивидуалних земљорадника који не кооперирају са социјалистичким сектором.

Посматрајући утицај који врше позитивноправна ограничења и кооперација на право својине на земљишту индивидуалних пољопривредних произвођача, можемо основано закључити да је те преображаје могуће сагледати и правилно оценити само посматрајући их као трајан процес који ће даљим развојем уносити промене, изразитије од оних које се данас, на основу већ остварених резултата, могу запазити.

Друштвено-економски односи у пољопривреди представљају специфичан облик преображаја приватносвојинских односа који се на овај начин први пут остварују у југословенској пракси.

Промене које се дешавају на овом подручју друштвених односа треба посматрати као последицу узајамног деловања двају фактора: с једне стране делују ограничења права својине, одређена позитивним прописима, а с друге стране делује кооперација, заснована првенствено на економским односима. У том смислу треба истаћи да појединачно ови фактори не могу да изврше пресудан утицај на преображај земљишне својине. Само њихово узајамно и синхронизовано дејство може да оствари друштвено-економске промене у овој области.

Утицај ових фактора већ данас даје одређене резултате у подруштвљавању земљишне својине, и то много боље од оних који су постизани у прошлости другим облицима утицања (колективизација). Међутим, и то је недовољно с обзиром на оно што треба постићи у будућности. Остваривање позитивних резултата условљено је постојањем објективних економских услова који омогућавају позитивна кретања у овој привредној области. Према томе, највећи утицај има степен развијености средстава за производњу којима располажу социјалистичке радне организације, јер он великим делом одређује и обим у којем се ове промене и утицаји могу вршити. Зато пресудни утицај има економска основа и развијеност друштвених средстава за производњу. Друштвена улагања у пољопривреду као привредну грану ради њеног оспособљавања за савремену пољопривредну производњу треба знатно повећавати, при чему не треба губити из вида да и сами напредни кооперанти под одређеним условима могу да буду заинтересовани за сопствено учешће у опремању радних организација савременом механизацијом, коју ће касније путем уговорних односа моћи и сами да користе.

Утицај позитивноправних прописа на право својине, као што смо видели, знатно сужава како обим тако и садржину земљишне својине. Одређивањем земљишног максимума који се заједмчује земљорадничком домаћинству, установљавањем разних дужности које су земљишни власници обавезни да извршавају приликом обраде земље, знатно се утиче на садржину права својине.

За разлику од утицаја позитивноправних ограничења, на промену земљишне својине, дејство које се постиже путем кооперације слабије је изражено, што је логична последица чињенице да се ради првенствено о облигационоправним односима, који само у одређеним облицима производне сарадње имају и извесне стварноправне елементе. Утицај кооперације више се истиче на економском плану, јер се путем развијенијих облика подруштвљене производње својина на земљи претвара у социјалистичку радну својину, што је од великог значаја и поред тога што у правном погледу право својине остаје нетакнуто.

Не може се порећи да и кооперација повлачи одређене промене појединих својинских овлашћења, јер се код појединих развијенијих облика сарадње све више поставља питање измене старих правних правила. Утицај кооперације, међутим, има велики значај по томе што се овом сарадњом отклања основна препрека коју представља право својине на земљи, када се ради о организацији савремене производње на великим површинама земље. Земљишна својина није више главни основ за присвајање. Власник земљишта, ослањајући се на друштвена средства за про-

изводњу, суделује као и остали произвођачи у производњи, и већим делом по основу рада присваја одређени доходак. Остварени резултати на основи рационалног начина искоришћавања земљишта подстичу ову сарадњу на дужи рок, из чега произилазе користи за обе стране.

На крају треба истаћи да је најаче дејство кооперације у томе што се подруштвљавањем производног процеса одваја производња од својине, што она доводи до тога да се положај власника скоро потпуно поистовећује са положајем осталих произвођача, с обзиром на то да му као примарни извор егзистенције не служи својина већ његов рад и залагање у производњи. Дакле, на основи кооперације врши се подруштвљавање производног процеса и тиме се уносе знатне промене у карактер права својине. Односи који се развијају у овој сарадњи приближавају се односима који настају у области друштвене својине. На основу тога може се закључити да је значајније какви се друштвени односи развијају у вези са одређеном врстом добара, него, њихова квалификација у правно-техничком смислу.

Најзад, значајно је истаћи као врло важну чињеницу да утицаји ограничења и кооперације на право својине индивидуалних пољопривредних произвођача треба да буду синхронизовани. Највећи утицај и синхронизовано дејство кооперације и ограничења на преображај права својине налазимо у оним случајевима када је у питању право својине на пољопривредном земљишту у хидромелиорационом систему. Овде се стварноправна овлашћења мењају, а садржина права својине потпуно губи основне атрибуте осим голог права. Исто тако се и облигационоправни односи и овлашћења која произилазе из ових уговора у знатној мери мењају. Власник земљишта учествује у призводњи на свом земљишту на основу плана искоришћавања система, а читав процес производње, почев од појединих радњи па до одређивања усева и културе, организује социјалистичка радна организација.

На основу изнетог можемо закључити да на садашњем ступњу развоја не можемо више говорити да постоји право приватне својине на пољопривредном земљишту, већ да су својински односи у овој области прешли у нов квалитет, образујући нов правни институт — право својине на пољопривредном земљишту као посебан правни институт чију садржину испуњавају права и дужности, усклађени са друштвено-економском основом на којој се развијају.

Др Драгољуб Вукчевић

КРИВИЧНО ДЕЛО НЕОВЛАШЋЕНОГ ОТКРИВАЊА ТАЈНЕ

1. — Развој друштва и савремене технике носи са собом широке могућности нарушавања заједничене сфере интимитета личности. Широки спектар прислушних апарата, усавршавање телефоније, радија и телевизије, фотографије и др., неминовно носи са собом појаве мешања непозваних лица у личну сферу човека, његов лични живот и његове личне односе. Такве појаве доводе у питање уставне гарантије интимитета лич-

ности. У области заштите уставом зајемчених права личности наш законодавац предвиђа и кривично-правну одговорност за кривична дела којима се повређују права из сфере интимитета личности, чиме уједно још више појачава правне гарантије југословенским грађанима за остварење њихових права предвиђених Уставом СФРЈ и уставима социјалистичких република.

У области кривичноправне заштите сфере интимитета личности истиче се проблем заштите личне тајне. Кривичноправна заштита личне тајне остварује се у нашем праву применом члана 156. КЗ којим је инкриминисано познато дело неовлашћеног отварања туђег писма, телеграма или какве друге пошиљке. Поред овога, ова заштита се остварује и путем посебног кривичног дела неовлашћеног откривања тајне (чл. 157. КЗ), које заузима значајно место у питању заштите сфере интимитета личности и које је предмет овога рада.

2. — Кривично дело неовлашћеног откривања тајне, према нашем КЗ, чини адвокат, бранилац, лекар, бабица или друго лице које неовлашћено открије тајну коју је сазнало у вршењу свог позива. Као основ искључења противправности код овог дела појављује се откривање тајне у општем интересу или у интересу другог лица који је претежнији од интереса чувања тајне. Из оваквог описа види се да ово кривично дело није дело против тајне уопште, већ против одређене врсте тајне — позивне тајне. Сходно овоме, инкриминација овог дела у КЗ показује да је наш законодавац посветио посебну пажњу кривичноправној заштити позивне тајне. Међутим, позивна тајна није у свим земљама подјенако заштићена. Тако се у овом погледу европска законодавства могу поделити у три групе (1):

— Извесне земље, као што су Велика Британија, Норвешка, Совјетски Савез и др., не издижу откривање позивне тајне на степен кривичног дела. Тако се по енглеском законодавству за откривање позивне тајне не кажњава, сем ако оно чини клевету. У овим земљама у случајевима када законски прописи налажу да тајна буде откривена, то откривање нема за последицу ни грађанску ни дисциплинску санкцију. С друге стране, ако, на пример, лекар буде позван на суд као сведок, он је обавезан да одговара на свако питање које се тиче његовог позива, те се у начелу не може позивати на позивну тајну и заклањати се иза ње како не би сведочио.

— Законодавства друге групе земаља безусловно забрањују откривање позивне тајне, сем случајева у којима закон изричито одступа од ове забране, наређујући лицу обавезном на чување тајне да властима саопшти извесне чињенице које је сазнало у вршењу свог позива. То је случај, на пример, са француским, аустријским, румунским и другим законодавствима. Занимљиво је овде истаћи да ова законодавства не предвиђају одступање од забране откривања позивне тајне у случају кад је лице обавезно на чување тајне позвано на суд као сведок. Тако би лекар по француском праву могао да одбије сведочење на суду позивајући се на позивну тајну.

(1) v. J. Constant: La notion du Secret Médical général, rapport au Ve Congrès International de Droit Comparé, Bruxelles, 1958.

— У трећу групу долазила би законодавства оних земаља које пружају ограничену заштиту позивној тајни. Та законодавства изричито предвиђају одређен број узрока оправдања откривања тајне с једне стране, а с друге стране остављају лицу, обавезном на чување тајне, слободу да по својој савести оцени да ли треба да ћути или да говори када је уредно позвано на суд као сведок. Нека од ових законодавстава, као на пример белгијско, луксембуршко, швајцарско, предвиђају да откривање тајне није кажњиво у два случаја: 1) када је лице, обавезно на тајну, позвано да сведочи на суду и 2) када специјални закон изричито обавезује ово лице да тајну открије властима. Према томе, ова законодавства познају опште и посебне изузетке од обавезе чувања позивне тајне. У првом случају даје се могућност лицу обавезном на чување тајне да водећи рачуна о важности интереса у сукобу, савесно испита да ли треба да ћути или да открије тајну. Међутим, опсег одступања у овом другом случају зависи од законодавца који наређује када лице у питању мора да говори.

Нека законодавства из ове групе познају оправдања откривања тајне у општем интересу и оправдање у личном интересу трећег лица који је претежнији од интереса чувања тајне. То је случај са пољским, данским, грчким и југословенским кривичним законодавством.

3. — Иако се у судској пракси ово кривично дело ретко појављује, у теорији се о њему доста расправљало. У вези са њим нарочито је било, а и данас остало актуелно питање објекта заштите овог кривичног дела. Многи аутори су се огледали на овом питању изражавајући различита гледишта. Стога је спор око добра које се штити од откривања у случају позивне тајне добијао и различита решења.

У једном делу претежно старије кривичноправне књижевности заступано је схватање да је заштићено правно добро у случају позивне тајне приватне природе. Тако академик др Т. Живановић (2), испитујући правну природу објекта заштите позивне тајне, сматра да је ово мишљење једино основано. Полазећи од тога да у случају повреде неког јавног добра ову повреду нико лично не трпи, он долази до решења да у случају повреде приватног добра трпи лично онај чије је то добро. Пошто откривањем тајне лично трпи онај чија је тајна, он сматра да је добро код овог кривичног дела приватне природе.

У савременој књижевности заступа се једно друго схватање. Наиме, сматра се да се овде штити у првом реду јавни интерес (3). Полазећи од основа позивне тајне, који по овом схватању лежи у јавном поретку, оно у задатку јавног поретка, израженом у потреби друштва за заштитом позивне тајне као „нужног поверења" указаног припадницима лекарског и адвокатског позива ради успешног обављања њихове друштвено-јавне функције, сагледава пре свега јавни интерес који јавни поредак обезбеђује императивном нормом.

У новије време о објекту заштите у случају позивне тајне изражено је и једно треће мишљење, и то у вези са лекарском позивном тајном (4).

(2) Др Т. Живановић: Основи кривичног права, Посебни део, књ. I, св. 1, Београд, 1938, стр. 128.

(3) R. и J. Savatier, J. Auby, dr H. Pequignot: Traité de droit médical, Paris, 1956, цит. према Љ. Јовановићу: Лекарска тајна, Београд, 1959, стр. 21.

(4) в. J. Constant: op. cit.

Према овом схватању, неовлашћеним откривањем лекарске позивне тајне заштићује се и општи и лични интерес. Нападајући традиционална начела и решења која стварају сукоб интереса у питању, присталице овог схватања сматрају да лекарска позивна тајна представља правило јавног поретка и да оно налази свој извор у друштвеном интересу који захтева да сваки човек, ма колико био покварен, ма колико срамна била његова болест или бешчастан њен узрок, може да нађе лекара који би га лечио уз извесност да ће узроци његове болести остати тајна. Тако А. Шаван (5) види двоструки основ лекарске позивне тајне. То је, с једне стране, сигурност, коју треба да има болесник обраћајући се лекару за помоћ. Њен садржај треба да је испуњен сазнањем да његов лекар неће открити нешта што му он буде саопштио или што је овај сазнао у вршењу свог позива. С друге стране, та сигурност коју болесник треба да има појављује се и као неопходан услов добро организоване заштите здравља људи уопште. На овај начин, изражавајући мисао да лекарска позивна тајна има двоструки основ, основ поштовања индивидуалног интереса болесника и основ поштовања према вршењу једног позива од општег друштвеног интереса — медицине, А. Шаван у ствари у једној карактеристичној за њега форми подржава став и мисао да лекарска позивна тајна налази свој извор како у личном тако и у друштвеном интересу.

На овај последњи елемент код А. Шавана ставља нагласак Р. Легро проф. универзитета у Бриселу, када говори о заштити лекарске позивне тајне (6). Као основ лекарске позивне тајне он означава част и морал лекарског сталежа за који држава треба да буде посебно заинтересована с обзиром на карактер и природу тог позива. Лекарска част и морал, по његовом мишљењу, омогућавају да се разреше многа питања. Ово тим пре, што понекад част и морал овог сталежа захтевају да се говори о чињеницама које су тајна. „Задатак није увек да се ћути" — констатује Р. Легро — „дискреција у начелу да, али и нужност да се понекад говори" (7). Признајући значај личног интереса у заштити позивне тајне, Р. Легро не може да мимоиђе ни њен друштвени елемент у коме он види поверење читавог друштва према овоме позиву. Међутим, он сматра да је појам поверења недовољан да означи садржај бити, па због тога држи да би било корисно заменити га појмом „општи интерес". Општи интерес самог позива, његове части и његовог морала.

Изложени теоријски ставови несумњиво указују на начине како решити питање објекта заштите код кривичног дела неовлашћеног откривања тајне. Али они су исто тако и одраз времена у коме су потекли. Међутим, за расплет овог питања у условима нашег друштва — државе нема сумње да треба поћи од нашег Кривичног законика и систематике његовог посебног дела, ако желимо да сагледамо природу добра према његовом genus-u и species-u. Ово кривично дело је сврстано у главу кривичних дела против слободе и права грађана, чиме је ближе изражено

(5) в. A. Chavanne, Actes du premier Congrès International de morale médicale, T. II p. 321. цит. према J. Constant-u.

(6) уп. R. Legros: Considérations sur le secret médical, Revue de droit Pénal et de Criminologie, Paris 1957/1958, o. 891.

(7) R. Legros op. cit. p. 891—892.

да су слободе и права грађана групни објект заштите за сва кривична дела из ове групе, па и за ово дело. Међутим, као непосредни објект према коме је ово дело управљено појављује се одређено право личности човека — право на личну тајну. Ово право извире из једног новог права које је наш Устав формулисао као право, односно права личности (чл. 47, ст. 4. Устава), а која улазе у склоп заштите личне слободе. Иако је о овом новом праву — „правима личности" — први пут тако формулисаном у нашем Уставу (7а) мало писано и расправљано не само у јавности већ и у научним и стручним круговима, ипак се запажа да у круг права личности улази и једна посебна група права која се тичу личне сфере човека (8). Имајући у виду природу права на личну тајну запажа се да је оно чврсто везано за саму личност човека, за његову чисто интимну сферу. Стога се може узети да заузима своје место у склопу права из личне сфере, и то из сфере интимитета личности човека. Сходно овоме може се сматрати да је објект кривичноправне заштите право на личну тајну, која налази свој основ у сфери интимитета личности човека. На тај начин уставна гарантија личне тајне и њена кривичноправна заштита пружају слободном човеку, грађанину социјалистичког друштва — државе, могућност да слободно и без предрасуда изнесе чињенице од којих зависи лечење његове болести односно добро упознавање ствари која је предмет правне помоћи. Из ове слободе затим произилази и његово право да захтева да оне буду чувене као тајна ако се тиме не вређају општи интереси или интерес неког трећег лица који би био претежнији од интереса да се тајна чува.

Овако сагледан објект кривичноправне заштите одражава закључак о добру — личном праву из сфере интимитета као о добру које је личне природе те стога инкриминација чл. 157. КЗ сама по себи штити лични интерес.

Међутим, сматрамо да се овим задатак кривичноправне заштите овог кривичног дела не исцрпљује. Чињеница је да се у друштву које изграђује социјализам какво је наше, истиче општа потреба стручне, правне и лекарске помоћи. Ову општу потребу у друштву задовољава један круг радника, припадника адвокатског и лекарског позива. Како је с једне стране у питању пуно остварење социјалистичке законитости и правне сигурности, а с друге стране заштита здравља људи, то несметано вршење ових позива утиче на добробит читавог друштва. Тако, на пример, болесник се мора излечити због тога што то захтева и општи друштвени интерес те стога неометано вршење оваквих друштвено корисних функција у друштву захтева да оне буду заштићене и кривичноправним мерама како би се постигао тај циљ. Несумњиво је да неометано вршење ових позива почива на поверењу штићеника односно болесника у припаднике адвокатског односно лекарског позива. Да би болесник био подстакнут на лечење и да би се отклонила бојазан код њега да поверене, дискретне чињенице неће бити откривене, он треба да има поверење у

(7а) в. Др Ј. Борђевић, Нови уставни систем, Београд, 1964, стр. 249.

(8) в. Н. Срзентић: Заштита права личности у југословенском кривичном праву; проф. Д. Васали: Видови и заштита права личности у италијанском кривичном праву, Архив за правне и друштвене науке, 1963, бр. 3.

свог лекара. У супротном, последица би била да се ово лице не би обраћало за помоћ. Исто би се десило и са лицем које се обраћа за правну помоћ. Стога ми овде делимо мишљење Р. Легроа да је овде реч о питању поверења (9). Али овде није у питању искључиво лично поверење, већ поверење сваког нашег човека, читаве наше заједнице у круг радника — припадника адвокатског и лекарског позива. Они у вршењу дужности пружају стручне помоћи од опште друштвеног и корисног значаја, у улози прималаца поверљивих и дискретних чињеница које су за њихове штићенике односно болеснике тајна или су саме по себи тајна, неће ове открити осим у случају ако је у питању општи интерес или интерес трећег лица који је претежнији од интреса чувања тајне. Сходно овоме сматрамо да је овде реч о поверењу као о једној друштвеној вредности која је добила и своју заштиту у инкриминацији члана 157. КЗ.

Из оваквог проучавања питања објекта кривичноправне заштите овог дела произилази да она има више објеката заштите. Стога бисмо без обзира на његову систематизацију у КЗ, могли закључити да је овде реч о заштити двоструког интереса, права на личну тајну као личног интереса и поверења као општег интереса.

4. — Према законским обележјима овог кривичног дела као објекта према коме је радња кривичног дела управљена појављује се позивна тајна. Мада КЗ говори о тајни, он је у смислу овог кривичног дела ближе не одређује, већ то препушта теорији. Стога се у теорији оправдано поставља питање шта се све може сматрати позивном тајном.

У вези са постављеним питањем у кривичноправној, нарочито старијој књижевности, има доста неодређених одговора. Тако се пре свега запажа да су извесни аутори, говорећи о неовлашћеном откривању тајне одговарали на постављено питање тиме што су давали појам тајне уопште, а не појам позивне тајне (10). С друге стране, код других аутора интерес носиоца тајне везивао се за појам позивне тајне, тако да се тврдило да је за појам тајне пресудно да одавање не буде у интересу носиоца тајне и да му оно повређује част, углед и породични живот (11). Поред изложеног, истицало се и то да је за постојање тајне потребна воља неког лица да за известан одређен садржај нико не сазна осим оних лица која он одреди или као могућа претпостави или одобри (12).

У савременој теорији, нарочито према већини немачких писаца, изражава се мишљење да у случају постојања позивне тајне треба да буде у питању поверљива чињеница поверена учиниоцу у његовом својству припадника одређеног позива, чињеница „која је позната само једном одређеном кругу и за чије чување постоји одређен интерес неког приватног лица, наиме носиоца тајне" (13). Исто мишљење заступљено је и у француској књижевности (14).

(9) R. Legros: op. cit. p. 891.

(10) Уп. Др М. Чубински: Научни и практични коментар кривичног законика, Београд, 1930, стр. 384—391.

(11) в. Dr L. Hoenigsberg: Zaštita liječničke tajne, Mjesečnik, Zagreb, 1915, str. 103.

(12) Др М. Доленц: Тумач кривичног законика, Загреб, 1930, стр. 329.

(13) Уп. Schönke—Schröder: Strafgesetzbuch. Kommentar, 7. Aufl., München und Berlin, 1954, S. 858—860: исто тако: Welzel, Hans: Das deutsche Strafrecht, 5. Aufl., Berlin, 1956, S. 260.

(14) Emile Garcon: Code Pénal Annoté, Tome deuxième, Paris, 1956, p. 535; M. Rousselet et M. Patin: Droit pénal spécial, 7 éd. Paris, 1958, p. 258—463.

У нашој теорији се у погледу постављеног питања сусреће мишљење проф. др Ј. Таховића [15], који сматра да је тајна у смислу овог кривичног дела „свака чињеница која је запажена или до које се дошло у вршењу свог позива". Прихватајући ово схватање појма позивне тајне, могло би се узети да је за њено постојање нужно да буду испуњена два њена саставна елемента [16]: 1) да је у питању нека чињеница; то може бити свака чињеница и 2) да је та чињеница поверена или сазната у вршењу позива лица обавезног на чување тајне.

Стога сматрамо да се свака чињеница, била она позитивна или негативна, може квалификовати као позивна тајна. То ће бити случај, на пример, онда када лекар тврди да његов болесник не болује од једне или друге болести. Ова негативна чињеница могла би се сматрати позивном тајном јер се из ње логички може закључити да болесник болује од неке треће болести.

У случају адвокатске позивне тајне чињенице које се могу квалификовати као позивна тајна обично су изјаве или писмена која потичу од штићеника и имају поверљив карактер. Најчешће су то поверљива саопштења, открића, признања учења од стране парничара у адвокатској канцеларији, чињенице откривене писмима итд. Професор др Л. Кремје [17] сматра чак да постоји позивна тајна и онда када адвокат кршећи професионалне обичаје учини грешку и прими у своју канцеларију противника или писмено општи са њим и од њега добије поверљива саопштења која су од значаја за његовог штићеника. У том случају адвокат је обавезан на позивну тајну у погледу тога. Исто тако би позивном тајном биле обухваћене и поверљиве чињенице које су откривене у току преговора за поравнање насталих између адвоката. Ако ови преговори не успеју, сваки адвокат мора да чува тајну о ономе што је сазнао. Поред овога, ако приликом процеса адвокату буду учињена поверљива саопштења не од стране самог штићеника већ од трећих лица, он их мора чувати јер она представљају позивну тајну.

У случају лекарске позивне тајне, чињенице које се могу квалификовати као позивна тајна обично су оне које лекар сазнаје од болесника или их утврди приликом његовог прегледа ради постављања дијагнозе и одређивања лечења.

Други саставни елемент позивне тајне јесте то да чињенице које представљају позивну тајну морају да буду поверене субјекту тајне у вршењу његове дужности као припаднику одређеног позива, или да их је он сазнао у том својству [18]. Сматра се да је тајна поверена лицу обавезном на њено чување онда када му се саопшти у виду акта поверења приликом вршења његовог позива. Закон претпоставља да постоји поверење између лица обавезног на чување тајне и његовог штићеника. Лице које указује поверење приморано је да се обрати квалификованом стручн-

(15) Др Ј. Таховић: Кривично право, посебни део, III издање, Београд, 1961, стр. 127.

(16) Др Т. Живановић сматра да је за појам позивне тајне нужно да су испуњена три елемента; в. Т. Живановић: Принципи законодавног регулисања основних проблема позивне тајне, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1911, стр. 251.

(17) уп. Louis Crémieu: Traité de la Profession d'avocat, Paris, 1954, p. 281.

(18) уп. др Т. Живановић: Принципи законодавног регулисања, op. cit. стр. 253; др Ј. Таховић: Кривично право, посебни део, III издање, стр. 127; Schönke—Schröder: op. cit. S. 858.

ном лицу (адвокату односно лекару) као примаоцу тог поверења и поверава му своју тајну. То поверење не мора бити дато у неком посебном облику. Тако оно може бити учињено како усменом тако и писменом изјавом, а по неким ауторима и прећутно (19). Према академику др Т. Живановићу (20), да би се једна чињеница могла сматрати за поверену у вршењу позива, она мора испуњавати следеће услове: 1) да се тиче повериоца тајне, да њему припада; 2) да постоји узрочна веза између сазнања чињенице и конкретног вршења позива, јер у случају да не постоји ова узрочна веза, може се говорити о поверавању чињенице лицу које врши дотични позив као приватној личности, и тада није реч о позивној тајни јер не постоји правно добро које треба штитити од повреде; и 3) да постоји узрочна веза између сазнања чињенице и самог позива.

Међутим, позивна тајна се не односи само на чињенице које поверилац тајне саопштава лицу обавезном на ћутање, већ напротив, обухвата и чињенице које ово лице сазнаје у вршењу свог позива. То ће бити случај, на пример, ако извршилац дела сазна за тајну у току неког лекарског прегледа, чак и у оном случају кад сам болесник не сазна резултате тог прегледа.

5. — Субјект кривичног дела из чл. 157. КЗ може бити адвокат, бранилац, лекар, бабица или неко друго лице. Тражећи за извршиоца овог кривичног дела особеност личног својства, припадништво одређеном позиву, законодавац у ствари ограничава круг лица која могу бити извршиоци овог дела. У набрајању ко може бити учинилац овог дела запажа се да наш законодавац не прецизира која лица осим адвоката, браниоца, лекара и бабице то могу бити. Законодавац у опису овог дела даје један општи појам „и друго лице које неовлашћено открије тајну коју је сазнало у вршењу свог позива". Нема сумње да је употребом ових израза законодавац овде пре свега мислио на помоћнике ових занимања и на особе које се припремају за неко од њих.

Из овога би произилазило да се од припадника правних позива поред адвоката и браниоца могу појавити као учиниоци овог кривичног дела и њихови помоћници, на пример секретари канцеларије неког адвоката. По једном мишљењу, у оквиру позивне обавезе долази чак и оно лице које се само повремено користи у том позиву, на пример жена адвоката. Ово због тога што је овде меродавна делатност у адвокатском делокругу рада (21). Поред овога и адвокатски приправници могу бити учиниоци овог кривичног дела, пошто се припремају за ову делатност, а врло често у њој и учествују.

Код припадника здравственог позива, поред лекара и бабице, општи појам других учинилаца овог дела обухватао би и зубаре, апотекаре, лекаре-стажисте, лекарске и апотекарске помоћнике, болничаре и лаборанте. У књижевности има мишљења да је поред ових лица законодавац овде мислио и на студенте медицине и ученике средње медицинске школе

(19) в. др Т. Живановић, Принципи законодавних регулисања, стр. 252; Schönke—Schröder: op. cit. S. 858—860.

(20) Др Т. Живановић: op. cit., стр. 253.

(21) Schönke—Schröder: op. cit. S. 859.

који још не врше позив здравственог радника, али се припремају за његово вршење. Ова се лица за време извођења практичних вежби нужно упознају са болешћу болесника те тако долази у могућност да упознају чињенице које су по свом значају тајна. Отуда би откривање тајне од стране ових лица и њих чинило учиниоцима овог кривичног дела ([22]).

6. — Као радњу овог кривичног дела КЗ означује „откривање". Законик не назначује конкретно у чему се састоји то откривање. У теорији се пак сматра да је тајна откривена онда када је обелодањена ([23]). Може се узети да је тајна обелодањена чим се учини приступачном неком трећем лицу које за њу није знало и није смело да зна ([24]). Уколико је овом трећем лицу тајна већ била позната, може се говорити о покушају који се по нашем праву не кажњава. За остварење радње извршења овог кривичног дела потребно је да буду предузете извесне мере активности или пропуштања. Најчешће се ово кривично дело извршава активном делатношћу, и то саопштавањем позивне тајне. У том случају начин саопштавања може бити разноврстан. Тако то може бити извршено и симболичним и конклудентним радњама. Међутим, за постојање кривичног дела без значаја је на који се начин ово саопштавање врши. Радња извршења може бити остварена и пасивним држањем, нечињењем, ако се у томе може видети потврда чињенице за коју се тврдило да је позивна тајна ([25]). То би био случај, на пример, када лекар, приликом вршења операције, пусти неког у операциону салу па овај види дотичну чињеницу, или кад дозволи трећем лицу увид у акта и сл. Како се ово кривично дело може извршити и активном и пасивном радњом, оно с обзиром на своју радњу извршења спада у групу нечистих (мешовитих) кривичних дела чињења односно у групу кривичних дела чињења нечињењем([26]).

За постојање овог кривичног дела КЗ не тражи да позивна тајна мора да буде откривена већем броју лица. Стога се може узети да је за остварење бића овог дела довољно да се са тајном упознало и само једно лице па да радња извршења кривичног дела буде остварена. Може се сматрати да је она откривена онда када је саопштена, односно моментом када друго лице сазна садржај тајне, иако оно тог момента није знало да је у питању повреда позивне тајне ([27]).

У опису овог кривичног дела радња извршења је тако конкретизована да је она терминолошки помешана са последицом. Овакав начин конкретизације радње и последице при анализи теоријских дефиниција појединих кривичних дела често ствара тешкоће да се терминолошки издвоји радња од последице. Како је радња извршења код овог дела терминолошки помешана са последицом, она спада у тзв. последичне радње (Erfolgshandlungen) насупрот оним делима код којих су радње извршења терминолошки одвојене од последице и означене посебним изра-

([22]) в. Љ. Јовановић: Лекарска тајна, Београд, 1959, стр. 58.

([23]) в. др Д. Јевтић: Криминолошко психолошки осврт на одавање тајне, Народна милиција, 1956, Београд, бр. 11.

([24]) в. Schönke—Schröder: op. cit. S. 859.

([25]) Schönke—Schröder: op. cit. S. 858.

([26]) в. др Т. Живановић: Основи кривичног права, општи део, књ. I, Београд, 1933, стр. 136—137.

([27]) уп. др М. Доленц. op. cit., стр. 330.

зом — тзв. делатносне радње (Tätigkeitshandlungen) ([28]). И поред тога што последица овог дела није посебно конкретизована, могло би се узети да се она састоји у откривености, разголићености позивне тајне и тиме повреди објекта заштите овог кривичног дела.

7. — Према законском опису овог кривичног дела, оно долази у ред оних кривичних дела код којих се генусни елемент противправност изричито помиње као посебан, специјалан елемент кривичног дела. Законодавац се овде за означавање тога послужио изразом „неовлашћено". Према томе, код овог кривичног дела противправност се изузетно појављује у исто време и као посебно обележје иако у својој генеричној природи, за разлику од оних кривичних дела код којих се противуправност не помиње, већ се као генусни елемент претпоставља ([29]).

То што је у законском опису овог кривичног дела противправност означена посебним изразом чини да ово кривично дело спада у ону групу кривичних дела код којих је проузроковање из посебних разлога правно допуштено, за разлику од других кривичних дела за које важе само и по правилу општи основи искључења противправности ([30]). Сукоб између интереса који се штити од откривања позивне тајне и других интереса, тако да интерес чувања тајне не може бити сачуван, рађа и посебне разлоге односно основе правно допуштеног откривања. Не могавши да мимоиђе овај сукоб КЗ у чл. 157, ст. 2. говори да тајна откривена у општем интересу или у интересу другог лица који је претежнији од интереса чувања тајне не чини кривично дело. Из овога произилази да се као посебни основ искључења противправности јавља општи интерес и лични интерес који је претежнији од интереса чувања тајне. Сходно овоме, потребно је оценити који од интереса у сукобу треба жртвовати, а коме дати превагу. По нашем мишљењу од интереса у сукобу требало би жртвовати онај чија је повреда мање штетна ([31]).

Изражајни облици ових интереса у сукобу могу се испољавати у виду интереса правосуђа као интереса сведочења, интереса вештачења, интереса пријављивања кривичног дела; затим здравственог интереса, научног интереса као и личног интереса. Поред изложеног из чл. 157, ст. 3. КЗ, који говори да се за ово дело гони по предлогу, произилази да се као пређутни основ искључења противправности појављује пристанак повређеног.

а. — Интерес сведочења налази свој основ у Законику о кривичном поступку. Према прописима ЗКП сведочење на суду представља дужност сваког грађанина који има за циљ да се утврди истина у једној кривичној ствари ([32]). За неизвршење ове обавезе Закон у чл. 230. предвиђа и санкције, новчану казну од 5.000 динара или казну затвора до месец дана.

([28]) в. др Т. Живановић: Основни проблеми кривичног права, Београд, 1930, стр. 88—89.

([29]) др Т. Живановић: Основни проблеми кривичног права, Београд, 1930, стр. 91.

([30]) в. др М. Радовановић: Кривично право, општи део, Београд, 1956. стр. 113; уп. др Ј. Таховић: Кривично право, општи део, Београд, 1961, стр. 122.

([31]) уп. др Ј. Таховић: Кривично право, посебни део, Београд, 1961, стр. 128.

([32]) в. ближе о томе: проф. др Драгољуб В. Димитријевић: Кривично процесно право, Београд, 1965. стр. 188.

Лице обавезно на чување позивне тајне поред ове опште дужности као дужности сваког грађанина има још једну дужност супротну овој, коју му налаже чл. 157, КЗ — да ћути. Према одредбама ЗКП не може се као сведок саслушати лице које би својим исказом повредило дужност чувања службене или војне тајне док га надлежни орган не ослободи те дужности. Осим овога ни бранилац окривљеног не може да сведочи о ономе што му је окривљени као свом браниоцу поверио. Ипак, ако су ова лица саслушана, на њиховим исказима суд не може заснивати своју одлуку (чл. 220. ЗКП). Из овога се види да је наш законодавац, предвиђајући да ни бранилац не може да буде саслушан, осигурао потпуно поверење окривљеног према свом браниоцу и заштитио право одбране, дајући окривљеном широке могућности да каже слободно свом браниоцу све без прећуткивања и без резерве, а да при том буде сигуран да поверљива саопштења која му пружа ради упознавања ствари неће ни под каквим околностима прећи праг његове канцеларије. ЗКП набраја лица која су ослобођена дужности сведочења. Међу овима је и верски исповедник. Занимљиво је истаћи да међу лицима која не могу да буду сведоци и која су ослобођена од сведочења нема лекара, иако је он субјект тајне у смислу чл. 157. КЗ. У таквој ситуацији при сукобу противречних обавеза може се поставити питање које решење лекар (овде се мисли и на остало медицинско особље) треба да изабере. Текст члана 157. КЗ овлашћује лекара да говори пред судом када су у питању општи интереси или интерес другог лица који је претежнији од интереса чувања тајне, а члан 230. ЗКП налаже му дужност да се одазове уредно примљеном позиву за сведочење. Лекар који је уредно позван да да свој исказ као сведок на суду треба да се одазове овом позиву и приступи суду, и, ако је потребно, да положи заклетву. После овога он би могао да се позове на позивну тајну и да ћути или чак и да говори о чињеницама које представљају тајну.

Овде треба истаћи да материја лекарске тајне даје повода врло широкој примени стања нужде. Са овом могућношћу учинилац је често препуштен сам себи у оцени при доношењу одлуке да говори. Зато се лекар, ако погрешно оцени који је интерес у сукобу претежнији, излаже опасности да буде кривично гоњен по предлогу лица у чију корист је установљена лекарска тајна.

б. — Интерес вештачења се обично везује за лекаре — вештаке. најчешће психијатре. Вештак позван да пред судом да своје стручно мишљење о ономе што је било предмет његовог вештачења овлашћен је да у општем интересу открије тајне које је сазнао у вршењу своје дужности судског вештака. Како лекар не престаје да буде лекар ни кад је судски вештак, то се с правом поставља питање границе овлашћења докле вештак може да иде у откривању тајне. Питање је да ли је психијатар или други лекар постављен за вештака у кривичном поступку дужан да открије све чињенице које му је поверио окривљени или неко трећи у току вештачења или он има право а можда и дужност да о неким од њих ћути као о тајни?

О овом питању изнета су различита мишљења на једном састанку Швајцарског криминолошког друштва (33). Једно од њих је решење да би психијатријски вештак био дужан да унапред упозори окривљеног на чињеницу да је он само орган суда и да о свим изјавама окривљеног мора да обавести суд. У том случају, ако овај и поред тога повери вештаку тајну онда он то чини на сопствени ризик и не може захтевати да вештак ћути. Друго решење иде на то да је вештак дужан да нагласи суду да располаже подацима које је добио на поверење од окривљеног.

На овом састанку изнета су и нека екстремна мишљења, а једно од њих је и то да је вештак безусловно обавезан да пружи органима сва обавештења у вези са подацима до којих је дошао у току вештачења.

У погледу разрешења постављеног питања посебну пажњу на себе скреће Ервин Фреј (34), проф. универзитета у Цириху. Он сматра да дужност пријављивања суду чињеница сазнатих за време психоанализе иде толико далеко колико је неопходно за потпуно извршење вештаковог задатка. Са овим мишљењем се слаже и Р. Легро (35) када каже да вештак не може да учини никакво откриће које би превазилазило оквире његовог задатка.

Схватање Е. Фреја указује на задовољавајућа решења захтева судске праксе када се суд обраћа вештаку за стручно мишљење. Да би се избегла могућност да судски вештак буде изложен кривичном гоњењу за откривање чињеница које он не би требало да открије чак ни када се појављује као судски вештак, суд би морао да постави чврсте оквире задатку вештака као помоћника суда, који би се испуњењем овог исцрпљивао. У том случају постављени оквири вештаковог задатка представљају потврду вештаку да он, иако говори о чињеницама које су тајна, неће моћи да буде кривично гоњен. Стога сматрамо да би се вештак — психијатар увек могао да заклони уза позивне тајне када се од њега захтева да говори о чињеницама које превазилазе од суда чврсто постављене оквире његовог задатка. У супротном изложио би се опасности да буде гоњен по предлогу лица у чију корист је установљена позивна тајна.

в. — Интерес пријављивања кривичног дела налаже општу дужност грађана да пријаве припремање кривичног дела (чл. 138. ЗКП). Од ове опште дужности законодавац је ослободио брачног друга окривљеног, његове сроднике по крви у правој линији, брата или сестру, усвојиоце и усвојенике (чл. 279. КЗ). Запажа се да се у овом кругу не налазе лица која су дужна да чувају позивну тајну. Ово нас наводи на закључак да је законодавац дао превагу општој обавези грађана да допринесу да се спречи извршење кривичног дела над обавезом чувања позивне тајне. Према томе, бранилац, адвокат, лекар, и друго лице обавезно на чување тајне, ако су у вршењу свог позива сазнали за чињеницу припремања кривичног дела за које се по закону може изрећи казна до 5 година строгог затвора или тежа, дужни су да то пријаве надлежном органу гоњења.

(33) Prof. E. Frey: Le sécret professionnel de l'expert psychiatrique, Revue internationale de criminologie et de police technique, 1957, Женева, No. 1, стр. 27.

(34) Prof. E. Frey: op. cit., 32.

(35) R. Legros: op. cit., p. 872.

Од дужности пријаве извршеног кривичног дела према чл. 280. КЗ ослобођени су поред лица наведених у овој одредби и бранилац и верски исповедник. Занимљиво је да законодавац ни овде не помиње лекара који је субјект позивне тајне.

Чињеница да је бранилац ослобођен дужности да пријави кривично дело свога штићеника угроженог смртном казном, за чије је извршење сазнао у вршењу свог позива, као и његова улога у поступку наводи нас на закључак да је адвокатска позивна тајна најзаштићенија. Самим тим и обавеза чувања позивне тајне од стране адвокатског рада постаје јача од обавезе лекарског рада. То је уједно још једна потврда окривљеном да оно што је он поверио свом браниоцу остаје вечита тајна, од чијег чувања овог нико не може ослободити осим сам окривљени.

С друге стране лекар долази да пружи помоћ, а не да гони учиниоца кривичног дела. Ако је болесник извршио кривично дело, етика лекара налаже да то остане скривено од јавности. Тако, ако се за учиниоцем кривичног дела трага, а органи гоњења, знајући да је рањен обавештавају све лекаре са једног одређеног подручја, лекар од кога се захтева помоћ неће моћи да пријави свог болесника. Ово је строга уобичајена примена етичке обавезе чувања тајне, пошто је овде у питању поверљива чињеница. Међутим, овде стање нужде заштићује од одговорности за откривање тајне лекара, који је обавезан по етичком принципу да ћути, с обзиром да га одредба члана 280. КЗ обавезује да пријави кривично дело за које се по закону може изрећи смртна казна. Оваква обавеза недвосмислено говори о томе да законодавац сматра да је интерес чувања тајне у овом случају потиснут општим интересом, коме се даје превага. Иако КЗ ништа не говори у овом погледу у односу на остала кривична дела, могло би се сматрати да лекар ово може да пријави мада га закон не обавезује на то.

г. — Интерес здравља налаже законску обавезу да се пријави постојање заразне болести. Тако према Основном закону о спречавању и сузбијању заразних болести лекари су дужни да пријаве све случајеве заразних болести чије је спречавање и сузбијање од општег интереса. Између осталих закон наводи туберкулозу, црни пришт, дифтерију, кугу, шарлах и др.

д. — Интерес администрације налаже пријаву рођења и смртних случајева. Тако према Закону о државним и матичним књигама постоји обавеза да лекар, бабица и свако друго лице у чијем је присуству рођено дете пријаве родитеље. Ова обавеза се односи на откривање имена мајке, а евентуално и имена оца.

ђ. — У интересу науке сматрамо да би било оправдано откривање позитивне тајне, али само под условом да се име власника тајне не учини познатим.

е. — Из чл. 157, ст. 3. КЗ, који говори да се ово дело гони по предлогу, произилази закључак да се као посебни пређутни основ искључења противправности појављује пристанак повређеног. О овом основу оправ-

дања откривања позитивне тајне, у вези са лекарском позивном тајном, доста се расправљало ([36]). Предмет посебне пажње представља питање шта ће бити ако лице обавезно на чување тајне одбије да говори иако га је власник тајне ослободио од њеног чувања. Да ли би у том случају власник тајне могао не само да захтева од субјекта обавезног на чување тајне њено откривање него чак и да га наметне? О овом питању се у научним и стручним круговима доста расправљало. О њему су изражена различита мишљења. По једном мишљењу, ако би се прихватило да је сваки пристанак болесника довољан да учини допуштеним откривање тајне, онда би одбијање овог пристанка имало тешке последице за болесника пошто би оно могло бити, а и било би често тумачено као признање. Друго мишљење истиче да болесник није у могућности да увек одмери домашај своје одлуке која може имати значаја за треће лице. Како, на пример, болесник често није добро и потпуно обавештен о природи и тежини своје болести, те је његов пристанак на откривање често мањкав. Најзад се истиче да би се у случају да пристанак болесника буде довољан да обавеже лекара да открије позивну тајну, тиме вољи обичног грађанина, често недовољно обавештеног, дала превага над општим интересом.

По нашем мишљењу, имајући у виду карактер и природу добра које се штити инкриминацијом чл. 157. КЗ, могло би се узети да се овлашћењем које потиче од оног чија је тајна не би могло овластити лице обавезно на чување тајне да говори. У овом погледу ми делимо мишљење Ж. Констана ([37]) који каже да је лекар чак и кад болесник пристане на откривање тајне, увек слободан да одбије да говори ако оцени да је чување тајне у интересу болесника. Несумњиво да се овакав став може прихватити и у односу на адвокате. Сходно овоме лекар односно адвокат појављивао би се као судија у процени интереса свога штићеника.

8. Међу елементима бића кривичног дела неовлашћеног откривања тајне који осветљавају субјективну страну овог дела налази се виност. За кривичну одговорност извршиоца законодавац тражи да је учинилац поступао са умишљајем.

Анализирајући овај психички однос учиниоца према његовом делу, може се рећи да он као и сваки умишљај, обухвата свест учиниоца о свим стварним околностима (обележјима) кривичног дела неовлашћеног откривања тајне, као и вољу учиниоца да изврши то дело. Како су обележја кривичног дела околности које конкретизују радњу и последицу, за виност код овог кривичног дела потребна је пре свега свест о околностима којима се конкретизује радња извршења кривичног дела, свест о последици и узрочној вези између радње и последице. Поред изложеног потребна је, изузетно код овог кривичног дела, и свест учиниоца о личном својству, као и свест о противправности дела.

Свест о околностима које карактеришу радњу извршења кривичног дела обухвата пре свега свест о радњи извршења, тј. о томе да се открива позитивна тајна, и свест о објекту дела. Што се тиче свести о последици, она садржи свест да се радњом извршења открива тајна. Свест о

([36]) в. J. Constant: La notion du Sécret Médical, rapport au Ve Congrès International de Droit Comparé, Bruxelles, 1958.

([37]) уп. J. Constant: op. cit., p. 2—5.

узрочној вези између радње и последице огледа се у свести учиниоца да је његова радња узрок последице, односно да ће се услед ове радње поверена позивна тајна бити откривена. Свест о личном својству учиниоца састоји се у томе да је он припадник лекарског или правног позива и да у том својству предузима радњу извршења овог дела. Поред овога, код учиниоца овог дела захтева се и постојање свести о продуктивности дела. Пошто је у законском опису кривичног дела неовлашћеног откривања тајне противправност изричито наглашена као посебно обележје, то свест учиниоца мора да обухвати знање да се неовлашћено открива тајна.

Воља као волунтаристички елемент умишљаја код овог кривичног дела садржана је у хтењу овог дела, другим речима у хтењу учиниоца да његовом радњом наступи последица.

Пошто наш КЗ не познаје квалификовано дело неовлашћеног откривања тајне, то у случају ако је код учиниоца овог кривичног дела приликом његовог извршења постојала намера да се пасивном субјекту нанесе штета, онда се она не може узети као квалификована околност, већ као околност код одмеравања казне.

Интересантно је у овом погледу истаћи да се у неким страним законодавствима (38) радња неовлашћеног откривања позивне тајне са користољубивом намером појављује као елемент квалификованог облика овог дела.

9. За неовлашћено откривање тајне учинилац се кажњава затвором од једне године. С обзиром на разлике које могу да постоје у погледу степена друштвене опасности овог дела, значаја његове последице, степена кривичне одговорности, као и у погледу оних околности које откривају учиниочеву личност као човека са одређеним својствима, а које су утицале на доношење одлуке о извршењу кривичног дела, законски оквири предвиђене казне за ово дело дају суду довољно могућности да изврши њену индивидуализацију како би постигла сврху коју она има у нашем друштву — држави.

Имајући у виду природу овог кривичног дела, законодавац је одредио да се гоњење за ово кривично дело предузима по предлогу. Овим се судбина покретања кривичног поступка стављена у руке овлашћеном лицу пошто од његовог предлога зависи да ли ће доћи до кривичног поступка у коме би била расветљена кривична ствар и примењена казна према кривично одговорном учиниоцу дела.

10. На крају целисходно је истаћи да кривично дело неовлашћеног откривања тајне не представља честу појаву у судској пракси. Но, његова инкриминација и сагледавање свих његових видова неопходни су за превентивно деловање у области формирања поверења и сигурности у међуљудском саобраћају и друштвеном пословању. У оквиру настојања на што потпунијој заштити личности, кривично дело неовлашћеног откривања тајне несумњиво представља допринос позитивним кретањима.

Др Душан Јаковљевић

(38) в. Schönke—Schröder, op. cit. S. 857.

ПОВОДОМ ОСНОВНОГ ЗАКОНА О СТАТИСТИЦИ

У свом савременом облику методолошког поступка, статисичка активност представља сва статистичка истраживања појава и кретања у привредној и демографској области, у области здравства, културе, просвете и другим областима друштвеног живота потребним за научни рад, за планирање, за задовољавање заједничких потреба друштвено-политичких заједница, као и за обавештавање јавности.

Статистичка истраживања чине статистичку активност која је заснована на координацији и кооперацији. За њу се каже да у њеном остварењу учествују сви, а да она, опет, служи свима. Она је у ствари последица потреба за обавештењима о свим учесницима у њој, а њен је садржај условљен подацима које пружају сви учесници статистичких акција.

Остваривање статистичке активности захтева јединствен систем стандарда и радни механизам који у организационом и методолошком погледу координира рад на прикупљању, обрађивању и анализи информација, чије резултате у виду система документације ставља на увид и коришћење заинтересованима из свих области друштвеног живота.

Да би одговорила овим захтевима, статистичка активност мора да буде правно регулисана, заснована на одговарајућим обавезама и гарантијама које мора да пружи њена оргнизација и њено функционисање. Из тих разлога иза сваке статистичке активности мора да стоји правни акт којим се регулишу питања организације свих статисичких органа који спроводе статистичку активност, као и питања регулисања целокупне статистичке делатности. Тим актом се регулише рад органа и сама статистичка делатност у циљу постављања јединственог система статистичких истраживања. Њиме се регулишу односи између носилаца статистичке активности, односи према трећим лицима, као и према даваоцима података. Он служи да се установе услови рада, обавезе и дужности грађана и организација према захтевима статистичких органа. Њиме се регулишу питања објављивања података, заштита тајне, санкције у случају повреде обавеза које се њиме постављају и низ других питања које пракса статистичке делатности поставља.

Којим ће се правним актом регулисати основна питања статистичке активности, како и ко их доноси, питања су која се различито решавају, зависно од многих чинилаца, на шта указују и различита искуства у појединим земљама и у појединим периодима развоја земаља у којима се постављала статистичка организација и статистичка делатност.

Наше искуство у правном нормирању органа који спроводе статистичку делатност, као и услова под којима се статистичка истраживања спроводе, има своју дугогодишњу традицију. Ова традиција је и један од чинилаца који је омогућио доношење последњег правног акта, Основног закона о статистици, који је половином прошле године ступио на снагу.

Овом правном акту претходило је више правних прописа који су различито, неки са више, неки са мање успеха решавали основна питања статистичке проблематике. У овом осврту ваља поменути бар оне нај-

значајније у појединим етапама развоја статистичке праксе у нас који су тежили да целовито или делимично поставе организацију статистичке службе, њене задатке и надлежност и да регулишу правне односе статистичких истраживања и органа који их спроводе.

Први правни основи статистичких служби на подручјима који чине територију СФРЈ, дати су у другој половини XIX века. Тако је 1875. године Законом о устројству уреда и већа за земаљску статистику у Хрватској и Славонији основан у Загребу Уред за земаљску статистику ових покрајина. На подручју Србије ову делатност је регулисао Закон о уређењу државне статистике од 1881. године, којим је основана Управа званичне статистике. 1893. године на подручју Босне и Херцеговине основан је статистички одсек Земаљске владе Босне и Херцеговине. Словенија, Војводина и Далмација деле судбину организације статистичке службе ондашње Аустро-Угарске, па је и статистичка делатност на тим подручјима била регулисана прописима органа тих управа.

Бројност и разноврсност правних аката који су регулисали статистичку делатност на неким подручјима, као и потпуно одсуство правних основа на многим другим, биле су битне карактеристике стања затеченог у периоду стварања Југославије. Доцнији развој статистичке делатности пратили су углавном прописи који су имали за циљ прилагођавање насталим променама, без икаквих претензија да се њима створи правни основ за јединствено регулисање статистичке активности на читавој територији земље. Тек од 1929. године хроничари бележе нова правна акта којима се поставља целокупна организација рада статистичких органа, прописана Законом о устројству управе и Законом о устројству Председништва Министарског савета, који су уз неке мање измене остали на снази све до Другог светског рата.

Оцењујући важност статистичке активности, нова Југославија је већ у првој години свога постојања образовала званични статистички орган, а 14. децембра 1944. године Председник Националног Комитета Ослобођења Југославије донео је и правни акт о организацији Државног статистичког уреда ДФЈ („Службени лист ДФЈ" бр. 1 од 1945). Овим актом организована је статистичка служба чији су се замеци јавили и много раније, у раду антифашистичких већа народног ослобођења и народноослободилачких одбора на прикупљању података о потребама у исхрани, о личној и материјалној штети коју је проузроковао окупатор, о потребама за обнову земље и привреде. Чланом 3. овог првог правног прописа регулисани су обим и надлежност Уреда и стављено му је у задатак да координира све статистике вођене код органа народне власти и јавних установа и да потпомаже рад на организовању статистичке наставе у земљи у сврху уздизања стручних кадрова. Након овог првог прописа, у појединим периодима све до 1957. године, зависно од општих карактеристика у развоју демократског и самоуправног система и потреба за статистичким информацијама, јављали су се нови прописи који су најчешће имали за сврху промену у организационој структури статистичке делатности и статусу статистичких органа.

Тако је чланом 5. Закона о општедржавном привредном плану и државним органима за планирање („Службени лист ФНРЈ" бр. 45 од

1946), организовање и руковођење статистичком службом и спремање стручних кадрова за статистику стављено у надлежност Савезне планске комисије, а Државни статисички уред постао је орган те Комисије. Статистичка активност после ове организационе промене била је сведена на прикупљање података нужних за састављање привредних планова и контролу њиховог извршења. Уредбом о оснивању и раду Савезног статистичког уреда и статистичких уреда у народним републикама из 1948. године („Службени лист ФНРЈ" бр. 47 од 1948) основан је при Председништву владе Савезни статистички уред, а у републикама републички и срески статистички уреди.

Период од 1950. до 1957. године карактеришу, опет, измене у организационом статусу централног статистичког органа, донете најпре Уредбом од априла 1950. („Службени лист ФНРЈ" бр. 27 од 1950) којом је Савезни завод за статистику опет постао орган Савезне планске комисије, затим Указом Президијума Народне скупштине ФНРЈ о реорганизацији владе од априла 1951. године („Службени лист ФНРЈ" бр. 18. од 1951) којом Савезни завод за статистику постаје орган Привредног савета у којем је први пут обухваћена и евиденција, дотада у искључивој надлежности планских органа.

У 1953. години Одлуком Савезног извршног већа о органима и установама савезне управе („Службени лист ФНРЈ" бр. 8 од 1953) Савезни завод за статистику постаје самостални орган при Савезном извршном већу са надлежношћу која превазилази потребе привреде и планирања.

Поред ових општих правних аката, за сваку поједину статистичку акцију вођену у овом периоду доношени су и посебни правни прописи.

Сви ови прописи, мада веома бројни — према неким изворима произилази да је било више од 100 посебних правних аката — нису могли да у потпуности одреде ни задатак ни место статистике, а далеко су били и од покушаја до обухвате проблеме статистике као друштвене активности.

Тек је Уредбом о организацији рада Савезног завода за статистику, коју је 1957. године донело Савезно извршно веће на основу Закона о савезним органима управе („Службени лист ФНРЈ" бр. 5 од 1957), а нарочито њеним изменама и допунама у 1960. („Службени лист ФНРЈ" бр. 12 од 1960) донет пропис који детаљно регулише рад статистичких органа, а донекле и саму статистичку активност.

Овај правни акт се у статистичкој материји задржао као основни пропис све до доношења Основног закона о статистици.

Тако је шеснаестогодишњи период рада на правном регулисању задатака, места, овлашћења и односа у статистичкој делатности носио обележје видних напора, али и недовољних резултата постигнутих уложеним напорима у овом правцу. Не умањујући значај неких од постигнутих резултата, у сумарној оцени успеха на овом подручју може се закључити да законодавство које је имало за циљ да регулише организациона и функционална питања статистике тог времена није у довољној мери пратило ни развој статистичке истраживачке праксе ни општа схватања о важности статистике за друштво.

Ови недостаци и пропусти с једне стране, а с друге чињеница да је Уставом СФРЈ статистици дата нова друштвена функција, као и неодложна потреба да се статистичка делатност правно регулише на начин који ће санкционисати досадашњу статистичку праксу и који ће омогућити постављање нових, савремених захтева њеној организацији, имали су за последицу да правно регулисање функција статистичке делатности добије ранг закона.

Истина, прве идеје, као неки покушаји да се статистичка делатност регулише правним актом као што је закон, познате су и од раније, још из 1954. године. Упркос видно израженим потребама за утврђивањем прецизно одређених граница овлашћења и дужности које имају статистички органи, а које би биле дате једним оваквим актом, његово доношење је одлагано све до данашњег периода, у коме Закон о статистичкој делатности добија посебну важност из више разлога:

— он, пре свега, долази као први правни пропис са рангом закона, којем су претходили бројни подзаконски прописи;

— он треба да реши више организационих и функционалних питања статистичке делатности, која претходним прописима нису била решавана;

— њему се ставља у задатак да обухвати ширу проблематику статистичке активности као друштвене делатности и да допринесе решавању одређених друштвених односа и најзад,

— његова начела треба да омогуће организациону стабилизацију статистичке делатности и њен даљи развој.

У своја 53 члана, распоређена у поједине одредбе, Закон ове захтеве изражава стварањем јединственог система статистичких истраживања, у коме су дошли до изражаја принципи:

— методолошког јединства система статистичких истраживања као услова за прикупљање, обраду и објављивање статистичке грађе;

— демократичности, која се огледа у слободи коју имају поједине установе, организације и појединци у обављању појединих статистичких акција;

— јавности и доступности статистичких података, израженог у обавези објављивања резултата статистичких истраживања;

— чувања државне и службене тајне за поједине податке који се односе на радне организације, као и потпуне тајности за податке који илуструју карактеристике појединаца;

— заштите давалаца података као и гарантије засноване на поштовању слободе статистичког објекта у одлучивању да ли ће и у којим случајевима пружити сарадњу статистичким органима, истраживачима;

— децентрализације организације статистичке делатности, по коме се статистички органи образују у складу са потребама друштвено-политичких организација;

— рационалности у раду на статистичким истраживањима, које се постиже сарадњом између појединих органа и др.

Са овим начелима и другим карактеристикама које носи његов садржај, Основни закон о статистици региструје све битне концепције и организацију статистичке делатности, почев од подручја на коме она делује, програма који обухвата, надлежности, структуре њене службе, преко организовања односа између давалаца статистичких информација и статистичких истраживача и корисника статистичких података, све до разматрања услова и степена стручности оних који обављају послове статистичких истраживања.

Са оваквим својствима нови Закон је логичка последица дугогодишњих напора да се ова друштвена функција регулише на одговарајући начин. Извесно је да доношење овог закона није решило сва питања која ће постављати будући рад и организација статистике, али је сигурно да је Закон дао југословенској статистици правне услове за њено нормално функционисање и њен даљи развој.

Др Љ. Шкара

ПОСТУПАЊЕ ПО ПОГРЕШНОМ УПУТСТВУ У УПРАВНОМ АКТУ И ПОСЛЕДИЦЕ ЗА СТРАНКУ

1. Пре чл. 210 ст. 4 Закона о општем управном поступку (Сл. лист СФРЈ бр. 18/1965) „кад је у решењу дато погрешно упутство, странка може поступити по важећим прописима или по упутству. Странка која поступи по погрешном упутству не може због тога имати штетних последица". И поред тога што је ово правило већ давно познато у нашем управном праву, у управној и судској пракси има случајева непоштовања наведене одредбе Закона о општем управном поступку и они једно указују на извесне актуелне проблеме решавања управног спора.

У једном случају странка је, поступајући по погрешном упутству о правном средству које је добила у управном акту, предала тужбу управном органу у одређеном року. Међутим, управни орган није тужбу одмах послао суду па је Врховни суд Босне и Херцеговине тужбу одбацио као неблаговремену. С обзиром на то да странка нема права на жалбу јер је начелно уведено једностепено решавање управног спора, те се обратила Савезном Јавном тужилаштву с молбом да оно донесе захтев за заштиту законитости у смислу чл. 21 Закона о управним споровима (Сл. лист СФРЈ бр. 21/65).

Решавајући по захтеву за заштиту законитости Савезног јавног тужилаштва, Врховни суд Југославије усвојио је захтев, укинуо решење Врховног суда Босне и Херцеговине У бр. 4144/65 и предмет вратио суду да поднесе нову одлуку с овим образложењем:

„Врховни суд Босне и Херцеговине побијаним решењем одбацио је тужбу тужиље Н. Б., јер је утврдио да је иста поднесена неблаговремено. У благовременом Захтеву за заштиту законитости Ут бр. 151/66. од 30. априла 1966. год. Савезно јавно тужилаштво у битном истиче да је побијаним решењем Врховног суда БиХ учињена тежа повреда савезног закона и предлаже да се иста укине и предмет врати суду на мериторно одлучивање по тужби.

Овај суд је са становишта чл. 21 Закона о управним споровима размотрио уложени захтев за заштиту законитости заједно са наведеним решењем Врховног суда БиХ и свим осталим списима овога предмета, па је нашао да је захтев за заштиту законитости основан.

Из списа овог предмета произилази да је тужени орган, решавајући о праву тужиље на новчану накнаду због привремене незапослености одбио њену жалбу против решења Завода за запошљавање радника у Добоју и при том дао упутство да се против његовог решења може покренути управни спор у року од 30 дана од пријема истог решења, с тим да се тужба подноси преко туженог. Поступајући према упутству о правном средству, тужиља Н. Б. је

упутила тужбу Врховном суду БиХ преко туженог органа и предала је препоручено пошти Добој на дан 6. децембра 1965. године. Тужени је доставио тужбу са списима Врховног суда БиХ преко исте поште на дан 21. децембра 1965. године па је суд тужбу са списима примио 22. децембра 1965. године. Како се из списа види, тужиља је оспорно решење примила 11. новембра 1965. године, а поступајући по упутству туженог тужбу предала препоручено 6. децембра 1965. године. С обзиром на чл. 23. Закона о управним споровима, према коме се тужба предаје суду непосредно, или му се шаље поштом, а може се изјавити и на записник код надлежног врховног суда или ма ког општинског суда, очигледно је да је тужени омашком дао у свом решењу погрешну поуку о правном средству, због чега је тужиља у законском року, али преко туженог упутила тужбу Врховном суду БиХ. Примајући тужиљину тужбу 6. XII 1965. г., тужени је сходно чл. 66 ст. 4 Закона о општем управном поступку био дужан да прими њену тужбу без одлагања и достави надлежном органу, али тужени, као што из списа произилази, није тако поступио, већ је исте доставио надлежном врховном суду тек 21. XII 1965. године. Из чл. 206 ст. 3 Закона о општем управном поступку јасно произилази да је орган који доноси решење дужан да у решењу унесе и упутство о правном средству, а из чл. 210 ст. 4 истог закона произилази да, када је у решењу дато погрешно упутство, странка може поступити или по важећим прописима или по упутству, те уколико поступи по погрешном упутству не може због тога имати штетне последице.

У конкретном случају несумњиво произилази да другостепено решење садржи погрешно упутство о тужби за управни спор (јер је на истом назначено да се тужба подноси путем другостепеног органа) и да тужени, односно другостепени орган, поред погрешне поуке тужиљи о правном средству није поступио ни по чл. 66 ст. 4 Закона о општем управном поступку. Код таквог стања ствари, а обзиром на јасне одредбе чл. 210 ст. 4 Закона о општем управном поступку, по којима странка која поступи по погрешном упутству не може због тога имати штетних последица, Врховни суд БиХ није имао основ за закључак какав је изнео у побијаном решењу — да је тужба тужиље неблаговремена. Како је Врховни суд БиХ из горе изложеног чињеничног стања извео супротан закључак — да је тужба тужиље неблаговремена, то је по схватању овог суда побијаним решењем учињена тежа повреда Савезног закона." (Врховни суд Југославије, УЗЗ 12/66 — 10. јуна 1966. год.).

2. Усвајајући образложени захтев Савезног јавног тужилаштва, Врховни суд Југославије поступио је како је једино било исправно. Стога сем регистровања овог решења не би било нужно додавати нове аргументе у прилог самог правног схватања суда. Међутим, ваља истаћи да су и Савезно јавно тужилаштво, подносећи захтев, и Врховни суд Југославије, усвајајући захтев, исправно истакли да је наведеном повредом закона у овом случају „учињена тежа повреда савезног закона" јер је странка због поступања по добијеном погрешном упутству о правном средству у управном акту и због неправилног правног схватања републичког врховног суда изгубила своје право на судску заштиту. Колико год заслужују пажњу ова правилна схватања Врховног суда Југославије и Савезног јавног тужилаштва, она уједно указују на други један актуелан проблем. Потребно би било веровати и не би одговарало правом стању ствари да је развој нашег судства постигао такав степен да би управни спор ваљало решавати само једностепено. Додуше, двостепено решавање

управног спора може и сада бити ако је изричито савезним законом прописано (чл. 19 Закона о управним споровима), али је начелно једностепено решавање управног спора правилно. Овај нам случај очевидно указује да би двостепено решавање управног спора више одговарало нашој стварности. Може се приметити да је и без двостепеног решавања управног спора баш у овом случају показано како Захтев за заштиту законитости као ново ванредно правно средство у управном спору може успешно интервенисати. Може, али не мора. Прво, што се свака странка можда неће обратити јавном тужилаштву. Друго, што јавно тужилаштво не мора подносити захтев ни ако констатује тежу повреду савезног закона, и треће, што оцена јавног тужилаштва да ли постоји „тежа повреда савезног закона" не мора увек бити правилна, па странка може изгубити своје право и без своје кривице. Овај нам случај само више подвлачи да је и за странке и за наше судство и за јавно тужилаштво целисходније двостепено решавање управног спора. Странка би се осећала сигурнијом у заштити својих права а за суд би двостепено решавње управног спора још увек било нужни процес за што правилније изрицање права, док би се јавно тужилаштво растеретило непотребне обавезе да поводом повреда права грађана буде пре Врховног суда Југославије претходни арбитар да ли има теже повреде савезног закона.

Уведено једностепено решавање управног спора Законом о изменама и допунама закона о управним споровима, мање је усаглашавање са основним начелима и појединим одредбама савезног Устава од 1963. г. него што се то претпоставља, већ је више резултат компромиса одлучујућих стручних и политичких фактора који су припремили нацрт закона. Двостепено решавање управних спорова више је у сагласности са савезним Уставом које начелно прокламује да грађани имају право на жалбу против појединачних одлука управних и судских органа (види Анали Правног факултета у Београду, 1967, бр. 1, стр. 23—30). Право на жалбу као уставом загарантовано право несумњиво је једно од основних права грађана, па самим тим и једно од основних уставних начела, које бисмо под одређеним условима морали дословно поштовати а посебно у управном спору против одлука врховних судова. Тиме бисмо само више штитили права грађана и обезбеђивали поштовање начела законитости.

3. У вези са истакнутим начелом у чл. 210 ст. 4 Закона о општем управном поступку, да странка не може имати штетних последица ако поступи по погрешном упутству, појављује се и питање на које се последице мисли. У судској пракси Врховног суда Југославије истиче се да се мисли на штетне последице у процесном смислу (пресуда Врховног суда Југославије Уж 2998/58. од 24. маја 1958. године). Ово гледиште подржава и Богдан Мајсторовић у свом Коментару Закона о општем управном поступку (Београд, Сл. лист СФРЈ, 1965, стр. 274). Можда би било разлога да се и овом питању посвети пажња. Странка може због поступања по погрешном упутству претрпети и материјалну штету. По себи се разуме, да би се у тим случајевима морало узети у обзир да ли је странка када је обавештена од надлежног органа да је погрешно упутство по којем је поступила, користила у новом року правно средство и да ли је успела са правним средством. Ако странка не би користила нови рок за правно

средство, било би целисходније да не би имала ни право на накнаду штете јер је сама пропустила да коришћењем правног средства оствари своје право. Међутим, ако би странка у новом року користила правно средство и успела, ваљало би тада испитати да ли је због претходног поступања по погрешном упутству претрпела и материјалну штету и то узети у обзир за накнаду. У случају неуспеха странке са накнадно поднетим правним средством у новом року, после саопштења да је упутство о правном леку било погрешно, свакако да не би било места накнади.

Д. Б. Денковић

СТАНОВИШТА ПРАКСЕ ВРХОВНИХ СУДОВА У УПРАВНИМ СПОРОВИМА У ПОГЛЕДУ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ ДРЖАВНИХ ОРГАНА КОД РАДНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У ЦИЉУ ЗАШТИТЕ ПРАВА РАДНИКА

У Закону о радним односима од 1957. г. (ЗРО) биле су садржане подробне одредбе о заштити права радника из радног односа. Такве одредбе, свестраније и потпуније, садржи и Основни закон о радним односима од 1965. г. (ОЗРО). Заједничко у тим одредбама ранијег и новог, сада важећег закона — јесте да радник своје право пре свега штити приговором, о коме се решава у оквиру саме организације, а ако није успео са приговором односно ако је незадовољан коначним решењем организације, пружа му се могућност да у радном спору код суда опште надлежности тражи заштиту својих права из радног односа.

Међутим, поред ове заштите права радника путем правних средстава против првостепеног, односно коначног решења радне организације, у ранијем закону је била предвиђена, а у новом закону је исто тако прописана посебна превентивна заштита права радника, којој је циљ да до повреде и не дође, да се она предупреди, односно да се одложи извршење коначног решења радне организације до коначне одлуке суда у радном спору. Ову посебну заштиту ранији закон је био поверио надлежном органу инспекције рада, а нови закон је поверава надлежном општинском органу управе.

Тако, према чл. 122. ЗРО: Ради заштите својих права радник се може обратити надлежном органу инспекције рада. Ако су законита права радника повређена поступком организације, орган инспекције рада, на тражење радника, интервенисаће код организације да се неправилност отклони и повређено право успостави, и у том циљу може издавати привремена наређења. Ако организација не поступи по захтеву односно наређењу, орган инспекције рада упутиће радника на надлежне органе ради остваривања повређеног права. Орган инспекције рада може обуставити извршење одлука организације до коначног решења спора. Орган инспекције рада не може доносити одлуке којима мериторно одлучује о праву радника.

У чл. 123. ОЗРО је пак предвиђено: Радник има право да се, истовремено са подношењем приговора другостепеном органу у радној организацији, обрати и надлежном општинском органу управе. Ако надлежни

општински орган управе нађе да је право радника повређено, посредоваће код надлежног органа управљања радне организације коме је радник упутио приговор. Орган управљања радне организације одлучиће истовремено о приговору радника и поводом посредовања надлежног општинског органа управе. Ако надлежни општински орган управе нађе да је и решењем другостепеног оргатна очигледно повређено право радника засновано на закону или општем акту радне организације, а радник је покренуо радни спор, може донети решење о привременом одлагању извршења коначног решења радне заједнице, до доношења правоснажне судске одлуке.

Није потребно нарочито наглашавати значај превентивне заштите права радника и целисходност одлагања извршења оспорених коначних решења организација о правима и дужностима радника до окончања радног спора. Правилно функционисање те заштите и што потпуније остваривање циљева којима је она мотивисана зависи од правилности рада органа којима је она поверена. Органи у том свом раду, у пружању те посебне заштите, треба да подлежу контроли, а нарочито онај у виду потребе правних средстава како од стране радника тако и од стране организација. Међутим, баш ту и у вези с тим настала су бројна спорна питања, од којих су у пракси врховних судова решавања управних спорова само нека осветљена.

У примени чл. 122. ЗРО нарочито је било спорно: да ли привремено наређење органа инспекције рада издато на тражење радника, да се неправилност отклони и повређено право успостави, односно акт тога органа о одбијању да интервенише, представља управни акт против кога би могао да се води управни спор. Затим, да ли је акт органа инспекције рада о обустави извршења одлуке организације до коначног решења спора односно акт којим орган инспекције рада одбија захтев радника за обуставу, управни акт који се може побијати у управном спору.

Становишта судске праксе по овим спорним питањима видеће се из двеју одлука Савезног врховног суда које ћемо, примера ради, навести.

Решењем инспекције рада било је наложено предузећу да радника распореди на радно место према његовим квалификацијама. По жалби предузећа ово решење је било поништено решењем другостепеног органа. Радник је покренуо управни спор против другостепеног решења, али је његова тужба била одбачена решењем републичког врховног суда са овим образложењем:

„Актом инспектората рада којим овај интервенише код организације (привредне организације, државног органа, установе, органа или установе јавне службе, друштвене или задружне организације) да се неправилност којом су повређена законита права радника отклони и повређено право успостави (чл. 122, ст. 2. Закона о радним односима) не решава се о праву или обавези радника или организације. У том случају инспекторат рада издаје само привремено наређење, па ако организација не поступи по захтеву односно наређењу, инспекторат рада упућује радника на надлежне органе ради остваривања повређеног права (чл. 122, ст. 3. закона). О праву радника у том случају дефинитивно и мериторно одлучује надлежни редовни суд (чл. 25, ст. 2. Закона о радним односима). Решење инспектората рада донето у смислу чл. 122. Закона о радним одно-

сима није према томе управни акт против којег се може водити управни спор. Из тих разлога не може се водити управни спор ни против акта инспектората рада којим се одбија захтев за вршење интервенције у смислу чл. 122, ст. 2. цитираног закона. Оспорено решење не представља према томе управни акт из чл. 5. Закона о управним споровима, против којега се може водити управни спор ..."

Савезни врховни суд, прихватајући правно схватање и образложење цитиране одлуке републичког врховног суда, одбио је жалбу радника против те одлуке (Решење Савезног врховног суда Уж 7791/58 од 10. јануара 1959. године — „Збирка судских одлука", књ. IV, св. 1, бр. одлуке 95).

Орган инспекције рада обуставио је својим решењем извршење решења предузећа о премештају заинтересованог радника са места руководиоца привредно-рачунског сектора на радно место књиговође. Жалба предузећа одбијена је другостепеним решењем, тужба предузећа одбијена је пресудом републичког врховног суда а његова жалба против првостепене пресуде одбијена је пресудом Савезног врховног суда. У образложењу пресуде Савезног врховног суда наведено је и следеће:

„... Из одредаба члана 122. поменутог закона произилази да су органи инспекције рада овлашћени да доносе управне акте с позивом на став 4. члана 112. овог закона којима обустављају до коначног решења насталог спора пред надлежним судом извршење неправилних решења привредне организације. Издавање таквих решења не представља мериторно решавање о спорној ствари, што је уосталом, изричито забрањено одредбом става 5. истог прописа, већ значи једну привремену меру надлежног надзорног државног органа којим се спречава наступање последица једног решења привредне организације за које је нађено од стране органа инспекције да је неправилно, а о чему ће мериторну одлуку донети надлежни редовни као радни суд. Према томе, како је у конкретном случају тужени орган деловао у границама законских овлашћења, и не упуштајући се у мериторно расправљање спорне ствари издао привремену наредбу о неизвршавању спорног решења о премештају заинтересованог лица на радно место са нижим тарифним ставом, то је, по нахођењу овог суда, правилно поступио првостепени суд кад је одбио тужбу тужилачког предузећа налазећи да је оспорено решење правилно и на закону засновано..." (Пресуда Савезног врховног суда Уж 2339/59 од 17. априла 1959. године — „Збирка судских одлука", књ. IV, св. 1, бр. одлуке 96).

Сматра се да ни решење инспекције рада којим одбија тражење радника за обуставу извршења до коначног решења спора нема обележја управног акта са оних истих разлога због којих се у наведеној одлуци не признаје карактер управног акта решењу о привременом наређењу инспекције рада односно њеном решењу којим одбија да изда привремено наређење.

Напред изнета спорна питања која су била настала у примени чл. 122. ЗРО, појавила су се и поводом примене члана 123. ОЗРО (чл. 119. ОЗРО у његовом првобитном тексту, пре новелирања). Навешћемо две одлуке Врховног суда Србије из којих ће се видети његови садашњи ставови по тим питањима.

Решењем колектива радне организације искључен је радник из те заједнице. Општински орган, по тражењу радника, одложио је извршење коначног решења о искључењу до окончања поведеног радног спора код надлежног суда. Жалба радне организације одбијена је решењем другостепеног органа, а њена тужба против другостепеног решења одбијена је у управном спору пресудом Врховног суда Србије У бр. 13073/65 од 20. маја 1966. године, у чијем је образложењу изнето и следеће:

„Према напред наведеним законским одредбама, како је то у њима изрично предвиђено, тужилачко газдинство је било дужно да пре него што у прописаном року донесе статут и друге опште акте привременом одлуком као општим актом свог највишег органа управљања одреди дужности и одговорности радника на раду и у вези са радом, поступак за утврђивање повреде прописаних радних дужности, мере које се примењују према раднику због повреде радне дужности као и органе за покретање и вођење поступка и за изрицање мера. Тако није поступила тужилачка радна организација, мада наведене законске одредбе то наређују, него је означеним решењем њеног колектива као конкретним актом, без постојања општег акта донетог према наведеним одредбама Основног закона о радним односима, искључила заинтересованог из те организације за наведену повреду означене радне дужности. Код такве повреде закона учињене у односу на заинтересованог као радника тужилачке организације, општински орган је био овлашћен да интервенише својим решењем којим је наложио привремено одлагање извршења коначног решења о искључењу заинтересованог из радне заједнице до правоснажне одлуке суда у радном спору, такво овлашћење му је дато одредбом чл. 119, ст. 2. ОЗРО и он га је искористио под условима и у границама том одредбом предвиђеним. Стога је тужени орган по закону поступио кад је жалбу пом. организације одбио".

Коначним решењем радне организације радник је разрешен од дужности. Општински орган својим решењем одбио је захтев радника за одлагање извршења коначног решења до коначне одлуке суда у радном спору, јер је нашао да није очигледно да је коначним решењем радне организације раднику повређено законско право. Са истих разлога је другостепени орган својим решењем одбио жалбу радника. Међутим, тужбу радника против другостепеног решења одбацио је Врховни суд Србије својим решењем У бр. 11159/66 од 30. марта 1967. године у коме је дато ово образложење:

„Ако општински орган, користећи овлашћење из напред наведеног законског прописа, својим решењем наложи привремено одлагање извршења коначног решења радне организације до доношења правоснажне одлуке суда, он се тиме меша у однос између радне организације и радника и ауторитативно спречава да наступе правна дејства коначне одлуке радне организације. Стога његово решење у овом случају има карактер конкретног управног акта против кога се може користити жалба у управном поступку односно водити управни спор, у циљу да се утврди да ли је државни орган у својој ауторитативној интервенцији остао у границама законског овлашћења. Друкчији је случај кад општински орган по захтеву радника одбије да интервенише, било што сматра да коначним решењем радне организације није очигледно повређено право радника, било што по својој слободној оцени не налази за целисходно да

интервенише, тада се не меша у однос између радника и радне организације, наступа правно дејство коначног решења радне организације, чија законитост ће бити оцењена у радном спору. Стога такав акт општинског органа о одбијању интервенције којим се ништа не решава, не представља решење у управној ствари које се може побијати жалбом, па ни акт другостепеног органа донет поводом жалбе због одбијања интервенције првостепеног органа не представља управни акт у смислу чл. 6. Закона о управним споровима против кога се може водити управни спор. Са ових разлога је тужба одбачена на основу чл. 30. ст. 1, тач. 2. Закона о управним споровима, према којој одредби суд ће решењем одбацити тужбу ако утврди да акт који се тужбом оспорава није управни акт (чл. 6).

Видимо подударност становишта судске праксе у погледу скоро индентичних спорних питања у вези примене чл. 122. ЗРО и чл. 123. ОЗРО. Наиме, изгледа да ова статичност не одговара све сложенијим захтевима животне праксе. Судска пракса, помогнута правном теоријом, мораће да учини даљи корак да би се до краја осветлила спорна питања, јер њена изнета становишта пружају средња решења.

Ова устаљена судска пракса није израз јединствених мишљења у њој по тим спорним питањима. Напротив, све се више оцртавају два сасвим различита мишљења. Према једном мишљењу: чак ни решење државног органа којим је по тражењу радника одложено извршење коначног решења радне организације до окончања радног спора нема карактер управног акта и против њега не може да се води управни спор, а према другом мишљењу и негативно решење државног органа којим овај одбија захтев радника за одлагање извршења коначног решења радне организације до правоснажне одлуке суда у радном спору представља управни акт који може бити предмет управног спора.

Изгледа нам неприхватљиво схватање које оспорава карактер управног акта чак и решењу државног органа којим овај обавезно наређује самоуправној радној организацији да одложи извршење свог коначног решења све док се не оконча радни спор. Сматрамо да такво решење на очигледан начин пружа сва обележја конкретног управног акта — државни орган ауторитетом своје власти наређује самоуправној радној организацији одлагање извршења њеног коначног решења, чему она мора да се повинује. За такво наређење државни орган је овлашћен али на законом предвиђени начин и под законским условима. Може ли се оспоравати организацији право жалбе и, ако не успе са жалбом, вођење управног спора, све у циљу да се провери и испита да ли је орган, наређујући јој одлагање извршења њеног коначног решења, остао у границама свог законског овлашћења. За организацију је значајно да ли она може да изврши своје коначно решење или мора да одложи његово извршење до правоснажне одлуке суда у радном спору. Ако јој се не би допустило да води управни спор против коначног решења државног органа којим јој је наређено одлагање извршења — одлагање извршења њених коначних решења зависило би искључиво од нахођења органа, ослобођених судске контроле у том свом раду.

Полазећи од тога да радна организација оправдано може жалбом у управном поступку и тужбом у управном спору да војује против решења државног органа којим јој се наређује одлагање извршења њеног коначног решења, сматрамо да се и раднику има признати иста правна заштита

ако државни орган одбије његов захтев да се одложи извршење коначног решења организације до правоснажности одлуке суда у радном спору. За остварење те правне заштите морају да важе исти услови и за радника и за организацију. Као што организација може у управном спору да оспорава законитост решења државног органа који је нашао да је коначним решењем радне организације очигледно повређено право радника па стога наредио да се одложи његово извршење до правоснажне одлуке суда, таква могућност треба да буде пружена и раднику против решења државног органа којим одбија да нареди одлагање сматрајући да нема очигледне повреде права радника. Као што организацији није у интересу одлагање и омогућује јој се да правним средством отклони одлагање, тако је исто у интересу радника да дође до одлагања и он се не може лишити правног средства да њиме постигне одлагање. Државни орган може, под законским условима, да одложи извршење али да га не одло- одлагање и омогућује јој се да правним средствима отклони одлагање, његово решење је исто правне природе — има карактер управног акта. Не може карактер решења државног органа о одлагању зависити од начина на који је та ствар решена позитивно за радника, у ком случају би то био управни акт, или негативно за радника, у ком случају решење не би било управни акт.

Одлагање извршења коначних решења радних организација до правоснажне одлуке суда у радном спору посебан је вид правне заштите радника, одвојен и независан од судске заштите која се раднику пружа у радном спору. Заједнички је интерес и радника и организација, што захтева и законитост уопште, да надлежни државни органи, пружајући или ускраћујући ту посебну заштиту, остану строго у границама својих законских овлашћења, па зато тај њихов значајан рад мора бити у целости, а не само делимично, обухваћен судском контролом.

Љубомир Јевтић

ВРЕМЕ ОЦЕЊИВАЊА ШТЕТЕ У СЛУЧАЈУ ГУБИТКА ИЛИ ОШТЕЋЕЊА РОБЕ ПРИЛИКОМ ПРЕВОЗА

1. — Приступање питањима реализације накнаде штете настале током превоза није мање деликатан посао од утврђивања основа одговорности и обавезе накнаде у случају када до овакве штете дође. Судију при томе очекује можда још тежи посао, ако се узме у обзир да се овде штете манифестују у бројним облицима, да су у појединим врстама превоза веома изражене специфичности, да се у извесној мери још увек служимо правним правилима наших бивших трговачких закона, да се мора водити рачуна о потребама међународног саобраћаја и обавезама које за нас проистичу из међународних конвенција, да најзад доктрина, дуго заокупљена питањима основа одговорности и постојања обавезе накнаде, није пружила велику помоћ пракси у погледу оцењивања домашаја и начина испуњења ове обавезе.

Бројна су питања која судији очекују када приступи испитивању одштетног захтева: 1. — у погледу појединих облика накнаде (накнада у натури или у новцу; препуштање оштећене робе возару и потраживање њене куповне цене; извршење уговорне обавезе возара од стране другог лица на његов терет), 2. — у погледу елемената накнаде штете (позната питања уговорне одговорности: материјална и морална штета, стварна штета и изгубљена добит, утицај степена кривице дужника при проузроковању штете, предвидљивост штете у моменту закључивања уговора), 3. — у погледу начина процењивања висине штете (време и место оцењивања, метод процене). Ниједно од ових питања судија не може заобићи. Ипак, трећа група питања показује његову улогу у правој мери: његова је делатност неопходна (одредити накнаду, то практично значи проценити штету) и суверена (истина, процену штете често врше саме стране уговорнице — путем уговорне казне, или то чини закон [1]), али уговорници то не чине увек, а законска интервенција је, с једне стране, непотпуна, јер не покрива све облике превоза, а са друге стране недовољна, јер и тада оставља суду најважније елементе и сам метод процене на суверено поступање).

2. — Једна интересантна одлука Врховног привредног суда [2], која је за предмет имала накнаду штете настале у току превоза управо је покренула низ значајних питања у вези с процењивањем тако проузроковане штете.

На основу уговора о превозу са тужиоцем, тужени је превезао својим камионом тужиочево „special-vitrea" стакло, али је по приспећу пошиљке у место опредељења утврђено да је од укупне количине пошиљке, која је износила 82 m² стакла, оштећена количина од 51,06 m² стакла. Тужилац је тврдио да оштећено стакло за њега не представља никакву вредност, те да га стога препушта туженику, од њега тражи накнаду у новцу у висини набавне цене стакла као и трошкове утовара, амбалаже итд. Тужбени захтев је оспорен и по основу (питање које остављамо по страни) и по висини, истичући да тих 51,06 m² стакла не представљају потпуни губитак, јер се могу добрим делом искористити за уграђивање у излоге мањих димензија и слично. Суд је о томе изразио следеће мишљење:

„Овде се, дакле, поставило питање:

— да ли је у праву тужилац—наручилац превоза кад сматра да конкретна штета, чије постојање није спорно, представља потпун губитак робе, па да није дужан преузети робу већ да је основано може абандонирати — препустити туженоме да њоме слободно располаже и од овога тражити накнаду штете у висини куповне цене те робе,

— или је, пак, у праву тужени — возар кад сматра да није реч о потпуном губитку робе, већ само о делимичном оштећењу јер

(1)Законом се може унапред форфетерно одредити висина штете и висина њене накнаде (на пример, да ће у случају губитка робе њена накнада износити берзанску или тржишну цену исте врсте робе у месту и у време одашиљања), али се најчешће ограничава висина накнаде на суму коју суд не може прећи ((прим.: Међународна конвенција о превозу робе железницом, од 1952. године — CIM, чл. 31, 33. и 34.; Варшавска конвенција из 1929. о међународном транспорту ваздушним путем, чл. 22.; Бриселска конвенција о коносману од 1924, чл. 4. и 9.; Наш закон о превозу на железницама, чл. 82. ст. 2. даје овлашћење СИВ-у да ограничи висину одштете.

(2) Решење Врховног привредног суда Сл. 1267/60 од 13. септембра 1960, Збирка суд. одлука, књ. V, св. III, бр. 467.

да роба, барем према досадашњем налазу и мишљењу вештака, има ипак неку, макар и умањену вредност, па да стога тужилац није овлашћен да робу абандонира и тражи одштету у висини пуне куповне цене, већ да је дужан преузети робу, а да у име накнаде штете може основано тражити само износ који представља умањену вредност робе.

То спорно питање није првостепени суд извео начисто, а баш то је одлучно за правилно решење ствари: за одлуку о висини накнаде штете. Тај суд је решио спор применом тзв. абандоног начела. Досудио је, наиме, тужиоцу, који све стакло препушта туженоме, целу куповну цену и све трошкове.

Врховни привредни суд не усваја то становиште првостепеног суда. Ово стога што се по правним правилима о одговорности возара у друмском саобраћају, ако је реч о г у б и т к у робе (потпуном или делимичном), накнада има обрачунати по вредности робе у време и у месту у коме је била преузета на превоз. Вредност се има утврдити по тржишној цени, а ако ове нема — онда по уобичајеној вредности робе исте врсте и квалитета. Поред тога, трошкови превоза, царине и други трошкови у вези са превозом робе имају се накнадити потпуно у случају потпуног губитка, а у случају делимичног губитка имају се накнадити у односу према величини губитка. Ако је реч, међутим, о о ш т е ћ е њ у (потпуном или делимичном), има се накнадити износ који представља умањење вредности робе, обрачунат према тржишној односно уобичајеној вредности робе и увећан за трошкове превоза итд. као у претходној реченици, али све то с тим да накнада не може прећи: а) износ платив у случају потпуног губитка ако је оштећена цела пошиљка, б) износ платив у случају делимичног губитка ако је оштећен само део пошиљке."

3. — Задржаћемо се на питању времена обрачунавања накнаде о коме је суд заузео став.

Висина проузроковане штете може остати непромењена и у том случају питање момента њеног процењивања нема утицаја на висину накнаде. Неће бити тако када се величина штете током времена мења. Тада — и то је много чешћи случај — на висину накнаде утицаће у знатној мери и време када се величина штете процењује. Да видимо ближе када се све штета може оцењивати и до каквих све промена у њеном износу може доћи.

У обзир могу доћи неколико момената:

Најпре, висина штете се може процењивати према стању у време када је учињена кривица одговорног лица — уколико оно, разуме се, не коинцидира са моментом реализовања штете. Овај начин није нигде прихваћен, јер је очигледно да се штета не може процењивати у моменту када још није ни настала.

Али, ако се висина штете не може процењивати пре дана њеног настајања, ништа не смета да се томе приступи у моменту када је настала. Код уговорне одговорности то је моменат када је дужник прекршио своју обавезу извршења уговорне престације: дан доспелости извршења обавезе, или дан пријема обавештења дужника да неће испунити своју обавезу. У уговору о превозу то ће бити моменат истека рока предаје превезене робе примаоцу.

Међутим, почев од дана када је штета настала може доћи до даљих промена у погледу њене висине, па се поставља питање оправданости вршења њене процене на дан подношења одштетног захтева, или још и даље, на дан доношења судске одлуке о накнади.

Најзад, може се догодити да сам оштећени, не чекајући судску одлуку, приступи накнади штете (сам извршн оправку оштећене ствари, повери другом лицу извршење неиспуњене дужникове обавезе...), па се за време процене може узети дан када је ова накнада извршена.

Промене у висини штете могу настати из две врсте узрока:

До промене може доћи у елементима саме штете (variations intrinsèques). Оне се огледају у погоршању или побољшању стања оштећеног лица или ствари (побољшање здравља повређеног, даље оштећење предате ствари итд.) и имају утицаја на обавезу накнаде само у случају када су у узрочној вези са првобитним оштећењем, то јест, када се јављају као даља последица понашања (кривице) дужника.

На други начин до промена долази у случају када елементи штете остају непромењени, али се мења њен новчани израз, тј. мења се висина суме новца која је потребна да се штета накнади (variations extrinsèques). До овога долази услед скока (најчешће) или пада цена на тржишту или до промена куповне моћи новца (3).

Разумљиво је стога да су сасвим различити интереси повериоца и дужника накнаде штете у погледу момента када се штета има процењивати. Ако је реч о скоку цена, дужнику ће више одговарати накнада према вредности на дан доспелости обавезе (или, још боље, на дан закључивања уговора); повериоцу, на против, одговараће накнада према вредности на дан суђења. У случају пада цена биће обрнуто.

4. — Сукоб интереса страна уговорница је изразит, те је законодавац многих земаља посветио пажњу начину његовог решавања. Наш Закон о превозу на железницама (пречишћен текст), од 7. XII 1965, у члану 82. прописује:

> „(1) Ако је железница обавезна да плати имаоцу права одштету за потпун или делимичан губитак робе, вредност робе се рачуна по тржишној цени, а ако је цена одређена — по одређеној цени. Цена се одређује по месту и времену пријема робе на превоз.
>
> (8) Кад се при израчунавању одштете прерачунавају износи страних валута, то прерачунавање врши се по дневном курсу који важи у времену и месту плаћања одштете."

Истоветне одредбе налазе се и у чл. 31. § 1. и 2. Међународне конвенције о превозу робе железницом (CIM), и у чл. 23. ст. 1. Конвенције о уговору за међународни превоз робе друмом (CMR), Женева, 1955. — То практично значи, бар за железнички саобраћај, где је уговор о превозу реалан, да се штета процењује у моменту закључивања уговора. Другачије је било предвиђено у нашим бившим трговачким законима (чија правна правила у појединим врстама превоза и данас могу доћи до при-

(3) Питање се не поставља када је већ утврђена обавеза на плаћање одређене суме новца који има законски течај у месту плаћања — у том случају се не може избећи номиналистички принцип. Међутим, питање је поново од значаја када се врши прерачунавање износа страних валута — где се, опет, са друге стране, може поставити питање клаузуле ефективности и златне клаузуле.

мене). Тако § 399. Трговачког закона од 1875. (Законски чланак XXXVII) и § 412. босанско-херцеговачког Трговачког закона од 1833. прописује:

„.... Примјерно тому дужан је возар у случају губитка робе накнадити обичну трговачку вриједност, коју је роба исте врсти и каквоће имала у мјесту опредељења у час, када би се имала обавити изручба; насупрот се у случају оштећења робе имаде накнадити диференција, која опстоји међу продајном цијеном оштећене робе и уредном трговачком вриједности, коју би иста роба без оштећења имала била у мјесту и у час изручбе...".

И у савременом упоредном законодавству различито је регулисано ово питање: Грађански законик Чехословачке СР од 1964. године у § 317. обавезује превозиоца да у случају губитка или уништења пошиљке накнади цену коју је изгубљена ствар имала у време када је била преузета на превоз, док, насупрот томе, један други закон исте земље — Законик међународне трговине ЧСР од 1963. у § 561. утврђује обавезу превозиоца да у случају нестанка или уништења пошиљке накнади текућу цену коју би пошиљка имала у месту опредељења у време када је имала бити предата. Италијански Грађански законик од 1942. у чл. 1696. захтева да се штета која проистиче из губитка или оштећења обрачунава према цени превезене ствари у месту и у време предаје. Исто решење садржи и јапански Трговачки законик (последњи амандман 1951.) у чл. 580, с тим што за случај закашњења пошиљке упозорава на нужне модификације овог правила.

5. — Такође и само летимичан преглед стране судске праксе показује неуједначеност у погледу времена оцењивања штете.

У француској судској пракси, после дужег периода колебања, почев од 1943, готово једнодушно је прихваћен став да „одштета којом се има накнадити штета треба да буде изражена према вредности штете на дан суђења или доношења пресуде којом се утврђује потраживање накнаде оштећеног лица" (Cour de cass., 15. juillet 1943, Sem. juridique, 1943. II. 2500). Једино у превозу робе железницом примењује се другачије решење (према конвенцији CIM), али као изразити изузетак. — Белгијски Касациони суд прихвата процењивање штете на дан пресуде (Cass. belge, 7. févr. 1946, Rev. gén. ass. et resp., 1947, 4091.). — У енглеском праву штета се процењује на дан кривице (Philips v. Ward, 1956, 1. W. L. R. 471) или у моменту штете. — Америчка јурисдикција полази од истог правила, али више води рачуна о губитку вредности новца (v. Harper and James, The Law of Torts, II, 25. 11 — према: Mazeaud—Tunc: Traité de la resp. civile, V éd., t. III, p. 567—8.)

6. — Када је реч о правној науци, може се рећи (и то је нарочито карактеристично за француске писце) да је највише наклоњена решењу по коме штету треба ценити у време доношења судске одлуке.

Основни аргументи у прилог овог схватања полазе од принципа интегралне накнаде штете оштећеном лицу. Када суд доноси пресуду, он треба да досуди износ којим оштећени сам може да изврши репарацију штете. То је сума новца потребна у том моменту, јер управо тада оштећени може да приступи накнади. То је уосталом, каже се, исто као када

би суд досудио накнаду у натури — оштећени би добио еквивалент изгубљене вредности у том моменту. Вредност штете у моменту њеног настанка само је пролазна вредност која сада не представља очекивани еквивалент.

Истицано је, насупрот овоме, да промене вредности оштећења нису у узрочној вези са понашањем дужника, затим, да је требало да оштећени сам приступи накнади штете чим је она настала, као и да се изложеним решењем вређа један од основних принципа накнаде штете код уговорне одговорности — принцип предвидљивости штете у моменту закључења уговора.

Сви ови аргументи су одбачени.

Рећи да повећање штете од момента њеног настанка има узрок у повећању цена или паду вредности новца, а не у кривици дужника, значи помешати појам штете и појам њене вредности. Од момента настанка штета се није променила; она је остала иста, њени унутрашњи елементи се нису променили. Променила се само њена вредност, њен новчани израз.

Аргуменат да је оштећени сам требало да изврши накнаду лако је окренут против става у чију је корист истакнут. Обавеза накнаде терети само дужника—штетника — он је тај који треба одмах да приступи накнади. До повећања висине штете дошло је после његовог закашњења да изврши своју обавезу — насупрот којој стоји право оштећеног из истог односа. Оштећени је вршио своје право чекајући да дужник испуни своју обавезу.

Код уговорне одговорности правило је — уколико се не ради о намери или грубој непажњи дужника — да се накнада дугује само за ону штету која се могла предвидети у моменту закључивања уговора. Али то правило овде нема утицаја на усвојено решење. Дошло је само до промене вредности штете, а сама штета, која се састоји у губитку или оштећењу ствари, остала је иста — онако како се и могла предвидети. Захтев предвидљивости се односи на елементе накнаде, а не на начин на који се она има проценити. Једно је природа штете, а друго њен новчани израз.

Међутим, многи постављају питање да ли је чак и промена цена у наше време елеменат који се није могао предвидети (4). Изражава се сумња у то, нарочито ако је уговор закључен у време нестабилности новца, мада по некима, бар правно, и тад треба узети да постоји непредвиђеност скока цена, јер је недозвољено сумњати у стабилност домаће валуте (5). Истиче се, даље, да је обавеза дужника у случају неизвршења уговора више обавеза вредности (Wirtschuld, dette de valeur) него обвеза суме новца (Geldschuld, dette de monnaie), што јој даје еластичност да избегне примену номиналистичког принципа. Она се, наиме, не састоји у обавези давања одређене количине новчаних јединица, него у обвези чињења, која се односи на вредност и састоји се у обезбеђивању променљиве количине новчаних јединица потребних да се у датом моменту накнади та вредност. Повериоцу треба обезбедити одређени резултат без обзира на цену.

(4) J. Carbonnier, Droit civil, T. II, 1959, p. 536; Mazeaud—Tunc, op. cit. n. 2420—15.
(5) J. Carbonnier, op. cit., loc. cit.

Одступање које се чини када оштећени сам приступи накнади пре суђења, сматра се да није у нескладу са конструкцијом изложеног система. У овом случају штета се процењује према стању на дан извршења накнаде, или на дан када је дужник понудио да изврши накнаду (чак и ако је та понуда била одбијена). Јер, у ствари тада је дошло до промене природе штете од стране повериоца њене накнаде: уместо губитка или оштећења ствари дошло је до губитка суме новца која је утрошена на накнаду. Од тог момента више није значајно што може доћи и до промене вредности те суме новца услед, на пример, пада куповне моћи новца (6).

Најзад, у случају пада цена прихвата се решење по коме дужник дугује само вредност на дан суђења, али, ако се ради о ствари која је била намењена да се даље прода, онда дугује и вишак штете до кога је дошло изгубљеном шансом да се ова продаја оствари по цени која је била уговорена, и до чијег је пада касније дошло. Неки писци овде изражавају резерве у погледу велике арбитрарности суда у оцени могућности повериоца да ствари скупље прода (Mazeaud—Tunc, op. cit. p. 577).

7. — Упркос чињеници да ниједан од напред наведених законских текстова, а поготову међународне конвенције о превозу робе (што је за нас као њихове потписнике посебно важно), не усваја време доношења судске пресуде као меродавно за процењивање висине штете, мишљења смо да је такво решење најприхватљивије и да су изложени аргументи доктрине којима се оно брани добро засновани. Основни циљ обештећења је постизање интегралне накнаде проузроковане штете. Он се најбоље може постићи ако се обезбеди еквивалент у моменту када се та накнада врши. Нема сумње да ће се то имати у виду приликом доношења наших будућих законских прописа којима ће се материја превоза интегрално обухватити, а у прописима о накнади штете код уговорне одговорности можда и шире. (Друго је питање што се у појединим врстама превоза могу оставити специфична решења.)

8. — На крају, две примедбе. Не мање од питања времена процењивања висине штете, значајно је и питање места у коме се врши ова процена. Утолико пре што и многи законски текстови упућују на процену штете према тржишним или берзанским ценама, или ценама уобичајеним у одређеном месту. Са становишта оштећеног изгледа оправдано да се штета процењује према вредности коју има у месту одређења (испоруке превезене робе). Ово стога што је то место најближе повериоцу и што је највероватније да ће у том месту вршити накнаду.

У цитираној пресуди Врховног привредног суда поменуто је питање абандонирања робе, тј. препуштања оштећене робе возару да њоме слободно располаже — заузврат, возару се ставља на терет накнада штете у висини куповне цене те робе. Приступање питању овог облика накнаде штете, на жалост, превазилазило би оквире овог прилога. Ипак, рецимо само то да је овде најзначајније питање оправданости одбијања пријема робе и њеног препуштања возару: импликације се односе на сношење

(6) На став италијанске јурисдикције да је овом трансформацијом извршена у ствари новација, неки аутори су реаговали тврдећи да је позивање на новацију нетачно, јер новација захтева учешће оба субјекта облигационог односа, повериоца и дужника, а овде је до супституције предмета дуга дошло на иницијативу самог повериоца — оштећеног. — M. P. Rescigno, L'évaluation du dommage, Luxemburg, 1959.

трошкова чувања препуштене робе, као и губитка у цени приликом судске продаје исте. Већина законских прописа не предвиђа овај институт, неки га, на посредан начин, чак и искључују (чл. 32. конвенције CIM, § 503. ст. 2. Грађанског законика Мађарске НР од 1959: „У случају оштећења пошиљке превозилац је дужан по своме избору или да накнади смањење вредности или да отклони оштећење"), што ипак не значи да је потпуно непознат (Грађански законик РСФСР од 1964. године, у чл. 383, ст. 2.: „Ако се услед оштећења за које је одговорна организација за аутомобилски транспорт (чл. 382) квалитет терета или пртљага промени у толикој мери да се он не може употребити у сврхе за које је намењен, прималац терета односно пртљага има право да одбије да га прими и да тражи накнаду за његову пропаст").

Др Предраг Шулејић

ОДРЕЂИВАЊЕ НАСЛЕДНИКА У ТЕСТАМЕНТУ*

Тестатор је завештао имовину оном свом детету које га буде дочувало до краја живота. После његове смрти избио је спор поводом наслеђивања. Првостепени суд и Врховни суд Србије нашли су да у тестаменту наследник није одређен и да не може бити условног постављања наследника, па су оставиочевом писмену оспорили карактер тестамента. С тим у вези у образложењу своје одлуке Врховни суд Србије каже:

„Из одредбе члана 84. Закона о наслеђивању произилази да одређивање наследника у тестаменту мора да буде безусловно и несумњиво, тако да се о његовој личности не може постављати питање. Писмено о коме је реч тај услов не испуњава, јер оставилац своју имовину завештава свом детету „било мушком било женском" које га дочува. Разумљиво је да оваква одредба није опредељена у погледу личности наследника, јер може изазвати спор о томе ко је од деце тестаторове овога дочувао. Другим речима, не може бити условно постављење наследника у том смислу да наследник буде ма које лице или особа из одређеног круга лица које испуни услове из тестамента, већ да би тестамент имао услове за пуноважност у смислу члана 84. Закона о наслеђивању, наследник мора да буде индивидуално одређено лице, па ако тестатор жели да наступање наслеђивања по тестаменту стави у зависност од наступања неког услова или извршења неке обавезе да то у тестамент унесе као ограничење односно захтев за реализацију тестамента.

Како спорно писмено, према изложеном, није одређено у погледу личности наследника, правилно је првостепени суд нашао да оно нема карактер тестамента."
(Пресуда Врховног суда Србије Гж. 3101/63. од 14. новембра 1963. године).

За решење овог правног случаја као основно питање поставља се: Мора ли тестаментални наследник да буде тачно одређен, или могу бити одређене околности према којима се он може одредити и коме се од овако одређених наследника могу постављати услови у вези са наслеђивањем.

---

* Семинарски рад на III степену грађанскоправног смера Правног факултета у Београду, одбрањен код проф. др Михаила Константиновића.

Врховни суд Србије, позивајући се на одредбу чл. 84. Закона о наслеђивању, сматра да из ње произилази „да одређивање наследника у тестаменту мора да буде безусловно и несумњиво, тако да се о његовој личности не може постављати питање", а да „писмено о коме је реч тај услов не испуњава", па је, саглашавајући се са првостепеним судом, нашао да спорно писмено нема карактер тестамента.

По правилу, наследник се у тестаменту одређује индивидуално на тај начин што оставилац именује једно или више лица која ће да наследе целу његову имовину или само одређене њене делове. У том смислу изјашњава се одредба чл. 84. Закона о наслеђивању:

„Завешталац може тестаментом одредити једног или више наследника.

Наследник на основу тестамента је лице које је завешталац одредио да наслени целокупну његову имовину, или део имовине одређен према целој имовини.

Наследником ће се сматрати и лице коме су тестаментом остављени једна или више одређених ствари или права, ако се утврди да је воља завештаочева била да му то лице буде наследник."

Али, наследник у тестаменту не мора увек бити на тај начин одређен. Наследник може бити и одредив, односно наследник ће бити довољно одређен ако је завешталац навео такве околности на основу којих је могуће утврдити наследникову личност. О томе говори одредба чл. 89. Закона о наслеђивању:

„Наследници, легатори и друга лица којима су тестаментом остављене неке користи, довољно су одређени ако тестамент садржи податке на основу којих се може утврдити ко су они."

Према томе, наследник је одређен и онда ако су у тестаменту дати атрибути једног лица или околности на основу којих је могуће утврдити његов идентитет.

У овом правном случају поставља се питање да ли је наследник одређен ако је оставилац у тестаменту завештао своју имовину „било мушком било женском" детету које га буде дочувало до краја живота. Оваква одредба оставиоца не именује наследника, али даје елементе на основу којих се може утврдити његов идентитет.

Врховни суд Србије правилно је констатовао да у овом правном случају наследник није именован, али је неправилно извео закључак да спорно писмено због тога губи карактер тестамента.

Одређивање наследника сматрано је битним елементом тестамента у римском праву. У нашем праву тестамент се сматра постојећим и пуноважним и ако њиме није одређен наследник. Тестатор може, али не мора, својом последњом изјавом воље да одреди универзалног сукцесора. Он може да одреди само кориснике заоставштине, на пример, легатаре, па да се изјава његове последње воље сматра тестаментом. Тестаментом ће се сматрати и она изјава воље оставиоца која садржи такве одредбе које посредно утичу на распоред његове заоставштине и сл. Оно што је битно за један тестамент то је да представља изјаву последње воље оставиоца. Из овога произилази да у овом правном случају тестаторовом писмену не треба оспорити карактер тестамента са разлога, што оно „није

одређено у погледу личности наследника", јер индивидуално одређивање наследника у нашем праву није битан елеменат тестамента.

У образложењу своје одлуке Врховни суд Србије каже да наследник у тестаменту не може бити условно одређен ако претходно није индивидуално одређен. Позивајући се на одредбу чл. 84. Закона о наслеђивању Врховни суд Србије правилно закључује да се услов може поставити само онда ако је наследник у тестаменту одређен. Међутим, изјаву оставиоца да оставља имовину „било мушком било женском" детету које га дочува, Суд погрешно квалификује као услов у тестаменту. Он каже: „Не може бити условно постављање наследника у томе смислу да наследник буде ма које лице или особа из одређеног круга лица које испуни услове из тестамента..." Одредба оставиоца којом завештава имовину било мушком било женском детету које га дочува нема карактер услова, већ карактер околности односно чињеница на основу којих је могуће утврдити идентитет наследника. Према томе, у овом конкретном правном случају треба сматрати да је наследник довољно одређен самим фактором да је *одредив*. Сходно томе, услов се може поставити не само именованом наследнику, већ и оном који произилази из датих околности у тестаменту.

Услов у праву има значај будућег неизвесног догађаја од чијег остварења или неостварења зависи настанак, престанак или модификација неког права. Осим овог правно-техничког значења, услов често означава и погодбу, претпоставку, тј. оне околности које морају бити испуњене да би наступило извесно правно дејство. У овом смислу услов за пуноважност једног уговора била би сагласност воља странака. Условом се који пут називају и поједине одредбе уговора тј. његови чланци, чланачења, елементи.

По избајању спора, а на основу фактичких околности, могуће је утврдити ко је оставиоца од његове деце дочувао до краја живота. Пошто се ради о једном фактичком питању, на суду је да на основу слободне оцене доказа утврди да ли је оставилац био дочуван до краја живота, и, ако јесте, које га је дете дочувало. Међутим, ни првостепени суд ни Врховни суд Србије нису се упуштали у ово утврђивање. Напротив, Врховни суд Србије чак сматра да је „разумљиво да оваква одредба није опредељена у погледу личности наследника, јер може изазвати спор о томе ко је од деце тестаторове овога дочувао". Најблаже речено, чудно је да суд, који је позван да решава спорове, зазире од њих! Према томе, оставиочева одредба да завештава имовину оном свом детету „било мушком било женском" које га дочува, има се узети као одредба која садржи податке на основу којих је могуће утврдити идентитет наследника, а не као услов у тестаменту.

На крају ваља приметити да је Врховни суд у образложењу своје одлуке у више наврата употребљавао израз услов, не подразумевајући при том увек услов у правом његовом значењу. Иза овог појма Суд једанпут подразумева елементе тестамента („да би тестамент имао услове за пуноважност у смислу чл. 84. Закона о наслеђивању, наследник мора да буде индивидуално одређено лице..."), други пут околности на основу којих се одређује наследник („другим речима не може бити условно по-

стављање наследника у томе смислу да наследник буде ма које лице или особа из одређеног круга лица које испуни услове из тестамента..."), трећи пут, услов у правом његовом значењу односно у правно-техничком смислу речи („наследник мора да буде индивидуално утврђено лице, па ако тестатор жели да наступање наслеђивања по тестаменту стави у зависност од наступања неког услова или извршења неке обавезе да то у тестамент унесе као ограничење..."). Међутим, када је реч о условном постављању наследника, онда услов има значај будућег неизвесног догађаја од чијег наступања или ненаступања зависи настанак, промена или престанак неког права, у овом правном случају права на наслеђе. У овом правном случају, који је предмет нашег разматрања, такав услов није постављен.

Луција Спировић-Борђевић

МЕЂУНАРОДНА АРБИТРАЖА О ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ И ПРИМЕНИ БИЛАТЕРАЛНИХ УГОВОРА У МЕЂУНАРОДНОМ ВАЗДУШНОМ САОБРАЋАЈУ*

Иако данас у свету постоји велики број билатералних уговора који имају за циљ да у недостатку универзалног мултилатералног споразума регулишу сложену материју међународног ваздушног саобраћаја, изненађује веома мали број случајева решавања путем арбитраже спорова насталих из ових уговора.

Послератна историја међународног ваздухопловног права бележи само неколико оваквих случајева. Индија и Пакистан 1952, а Либан 1954, обратили су се Савету ICAO-а. Сједињене Државе и Италија су свој спор решиле путем арбитраже 1965. године. Утолико је и већи значај одлуке донете у спору о коме ће овде бити речи.

I. *Уговор о ваздушној пловидби између Сједињених држава и Француске од 27. марта 1946.* — Цивилни ваздушни саобраћај између САД и Француске био је до 1946. године регулисан Уговором о ваздушном саобраћају, закљученом разменом нота двеју влада, 15. јула 1939. године.

Влада САД, земље која је из Другог светског рата изашла са далеко највећом ваздушном флотом, незадовољна неуспехом Чикашке конференције да на мултилатералној основи регулише сва кључна питања међународног ваздушног саобраћаја, пожурила је да путем билатералних споразума обезбеди пуни развој међународних линија америчких националних превозилаца. Енглеска (Уговор закључен 11. фебруара 1946. на Острвима Бермуда) и Француска биле су прве, а истовремено за САД и најинтересантније земље са којима су овакви уговори закључени.

Прве кораке у правцу закључивања новог уговора о ваздушној пловидби између САД и Француске предузела је влада САД подносећи 23. марта 1945. преднацрт уговора односно његове измене и допуне 16. јула 1945. године. У међувремену, Civil Aeronautics Board је, својом од-

* Одлука Арбитражног суда донета 22. XII 1963. године у Женеви (Сједињене Америчке Државе V. Француска).

луком од 1. јуна 1945, овластио Pan American, Trans World Airlines и American Export Airlines да обављају ваздушни саобраћај на тзв. Северној, Средњој и Јужној рути преко Северног Атлантика. Разменом нота од 28. и 29. децембра 1945. владе двеју земаља су закључиле Привремени споразум о ваздушној пловидби и тиме отвориле пут постизању коначног споразума.

Најзад, 27. марта 1946. потписан је у Паризу Уговор о ваздушној пловидби између Сједињених Држава и Француске (у даљем тексту: Уговор). Овај уговор, закључен непосредно по Бермудском уговору, како по форми тако и по садржају умногоме је подсећао на свог познатијег претходника.

У Табели II Анекса Уговора утврђено је осам рута америчких превозилаца од којих су руте I и II имале следеће правце:

Рута I

„Од САД — via међуместа на Северном Атлантику — до Париза и даље — via међуместа у Швајцарској, Италији, Грчкој, Египту, *Блиском Истоку*, Индији, Бурми и Сијаму — до Ханоја, а затим до Кине и даље".

Рута II

„Од САД — via међуместа на Северном Атлантику и у Шпанији — до Марсеља и даље — via Милано, Будимпешта и места јужно од Будимпеште — до *Турске* и даље до Индије, а затим дуж руте VIII и даље".

Civil Aeronautics Board је 23. септембра 1950. обавестио француску владу да је Pan American добио дозволу да саобраћа на рути I. Pan American је убрзо затим објавио отварање линије САД—Париз—Рим—Бејрут. Француска влада је ово оспорила истичући да Бејрут није изричито споменут у опису „Америчке руте I", односно да се појам Блиског Истока не може тумачити тако да обухвата и Бејрут. Реаговање Француза је било сасвим разумљиво, јер се радило о релацији за коју је Air France, с обзиром на француске интересе у Либану, био посебно заинтересован. Међутим, француске власти су дозволиле Pan Americanu да саобраћа на овој линији подвлачећи истовремено да је дозвола привременог карактера.

5. априла 1955. Pan American је добио дозволу САВ-а да линију САД—Париз—Рим—Бејрут продужи до Техерана и о томе обавестио надлежне француске власти. Историја се поновила, јер су стављени слични приговори као и 1950. године (тј. да Техеран лежи сувише северно да би могао бити укључен у руту I), а Pan American је ипак издејствовао потребну дозволу које је, као и у претходном случају, била привременог карактера.

Исте године је још један пројект Pan Americana оспорен у Француској. У питању је било отварање Pan Americanove линије САД—Париз —Рим—Истанбул. Наиме, француске власти су одбиле да Pan Americanu дају право вршења „Пете слободе" између Париза и Истанбула, истичући да се Турска не може сматрати делом подручја познатог под називом Блиски Исток односно да је ова земља специфицирана у опису руте II, али не и руте I која једина укључује Париз. Влада САД је, нотом од 21. октобра 1955 интервенисала истичући да је:

„... описом руте I обухваћен и израз „Блиски Исток" који, према општеприхваћеној савременој међународној пракси, укључује и Турску". Овога пута Француска влада је остала при свом ставу, а Pan American, опоменут од стране Амбасаде САД у Паризу да се уздржи од превоза путника на сектору Париз—Истанбул, започео је у складу са овим редовни саобраћај на овој линији.

Каснији пројекти Pan Americana о продужавању својих линија на секторима источно од Париза допринели су даљем заоштравању односа. Ово се, пре свега, односило на укључивање Анкаре и Багдада (који је касније замењен Техераном) у линију САД—Париз—Рим—Истанбул. Настале несугласице нису могле бити изглађене путем дипломатских канала.

II. *Формирање арбитражног суда и ток арбитражног поступка.* — Чланом 10. Уговора предвиђено је да:

„... спорови настали између страна уговорница у погледу интерпретације или примене одредаба овог уговора, који не буду могли бити решени споразумно, биће поднети арбитражном суду састављеном од три члана. Свака страна уговорница именује по једног арбитра који ће одредити трећег, с тим што трећи арбитар неће бити држављанин једне од уговорних страна..."

Споразум о арбитражи, сходно члану 10. Уговора, потписан је у Паризу 22. јануара 1963. Француска влада именовала је Paula Reutera, професора Факултета правних и економских наука у Паризу. Milton Katz, професор Правног факултета Харвардског универзитета (кога је касније заменио Henry P. de Vries, професор Правног факултета Универзитета Колумбија у Њујорку) именован је од стране владе САД. Пошто арбитри нису успели да сами одреде трећег, то је учинио Председник Међународног суда правде именујући Roberta Agoa, професора Факултета политичких наука Универзитета у Риму и члана Међународне правне комисије ОУН.

Арбитражни суд је заседао у Женеви у периоду од септембра до децембра 1963. године.

Питања о којима је суд требало да расправља односно да да своје мишљење, била су формулисана на следећи начин:

1) Да ли национални превозилац САД има, према одредбама Уговора, а посебно према опису руте I Табеле II Анекса Уговора, право да саобраћа на међународној ваздушној линији између САД и Турске via Париз, односно

да ли тај превозилац има право да у Паризу укрцава путнике чија су места опредељења Истанбул, Анкара или друга места у Турској или да у Истанбулу, Анкари или другом месту у Турској укрцава путнике чије је место опредељења Париз.

2) Да ли национални превозилац САД има, према одредбама Уговора, а посебно према опису руте I Табеле II Анекса Уговора, право да саобраћа на међународној ваздушној линији између САД и Ирана via Париз, односно

да ли тај превозилац има право да у Паризу укрцава путнике чија су места опредељења Техеран или друга места у Ирану или да у Техерану

или другом месту у Ирану укрцава путнике чије је место опредељења Париз.

У току усмене расправе обе стране су се сложиле да границе надлежности арбитражног суда буду утврђене на основу екстензивног тумачења Споразума о арбитражи односно да се суд у своме раду не ограничи искључиво на разматрање описа руте I, него да, уколико то буде сматрао потребним, узме у обзир и Уговор у целини, заједно са свим формалним и неформалним тумачењима, као и саму праксу странака.

III. *Аргументи странака у погледу значења појма Блиског Истока.* — Напоминући да ни сам текст Уговора, као ни други званични документи странака не садрже дефиницију појма Блиског Истока, представник владе САД је учинио знатан напор да докаже да пракса административних, ваздухопловних и других органа обеју земаља у погледу коришћења појма Блиског Истока иде у прилог екстензивном тумачењу тога појма. Овај појам који је врло често сматран синонимом појма Средњег Истока је у великом броју случајева означавао пространи „сувоземни мост" између Европе и Африке на Западу и Индије на Истоку. Иако оваква пракса није униформна, ипак је њен значај толики да допушта укључивање Турске и Ирана у подручју Блиског Истока. Позивајући се на принцип који је Стални суд међународне правде утврдио у случају у коме је расправљао о правном положају Источног Гренланда, представник владе САД је је предложио суду да стави на терет супарничкој страни пружање доказа о томе да појмом Блиски Исток не могу бити обухваћени Турска и Иран. Француска влада је са своје стране, такође, извршила анализу праксе сличних органа и дошла до закључака који су супротни америчкој тези. Заснивајући своја схватања на појмовима којима оперише политичка историја, представник Француске владе је тврдио да је појам Блиског Истока, онакав какав су странке имале на уму приликом закључивања уговора, различит од онога који означава Средњи Исток, односно да је њиме представљен део бивше Отоманске Империје који сачињавају арапске земље. Прихватајући чињеницу да ова два појма нису стриктно разграничена, француска страна је остала при свом ставу да је њена интерпретација несумњиво прихватљивија.

Поред тога, представник Француске владе је посебно истакао да је у овом случају ефикасније и целисходније дефинисати појам Блиског Истока на основу његовог „уговорног" значења, него тражити решење у „природном и свакодневном" значењу овога појма. У прилог овој тези наведени су извесни принципи који проистичу из саме природе уговора о ваздушној пловидби, а пре свега онај који истиче да је општи правац једне ваздушне линије утврђен редоследом земаља и места датим у опису руте. Тако опис руте I, у коме је израз „Блиски Исток" наведен непосредно после израза „Египат", јасно показује да би, у случају да су Турска и Иран обухваћене појмом Блиски Исток, рута I морала знатно одступити од првобитно утврђеног правца, што би било апсурдно и супротно правилима интерпретације међународних уговора. Појам Блиског Истока обухвата једино оно подручје преко кога се из Египта може по релативно

директној линији стићи у Индију, тј. представља област коју сачињавају Палестина, Ирак и регион Персијског Залива.

Чињеница да се изрази „Турска" и „Блиски Исток" појављују у Уговору одвојено, и то први у опису руте II, а други у опису руте I, јасно показује намеру странака да подвуку разлику између ових појмова. Како свака уговором утврђена рута представља интегралну целину, а сам Уговор не предвиђа спајање појединих рута, па према томе ни рута I и II, то је практично значило да су уговорне стране сматрале да земље специфициране у опису руте II леже изван подручја обухваћеног појмом Блиски Исток. На овај начин француска страна је бранила концепт тзв. линеарне руте.

Влада САД је свој став заснивала на ономе што је, према њеном мишљењу, био основни циљ Уговора, а то је успостављање основне ваздушне линије око света која би повезивала Сједињене Државе са великим саобраћајним центрима у Европи, а ове са Индијом и Кином и даље. Стварање једне овако значајне ваздушне линије нужно намеће еластично интерпретирање одредаба Уговора, а посебно појма Блиског Истока. Концепт линеарне руте проглашен је вештачким и њему је супротстављена идеја „снопа" ваздушних линија, као реалнија и целисходнија. Прихватање концепта линеарне руте довело би до апсурдних резултата. Тако је немогуће искључити Сирију и Либан из области Блиског Истока, односно немогуће је ову област ограничити једино на Палестину, Ирак и регион Персијског Залива. Концепт „снопа" ваздушних линија налази своју потврду, према мишљењу америчке стране, у чињеници да Табела II Анекса Уговора садржи одредбу (omission of stops clause) која дозвољава превозиоцима да на својим линијама, утврђеним према опису рута у Табели II, испусте једно или више међуместа.

Полазећи од тога да се циљ једног међународног уговора не може једнострано посматрати, француска страна је истакла да захтевана еластична интерпретација описа рута не може бити супротна равнотежи интереса двеју страна постављеној Уговором. Очигледно је да степен еластичности интерпретације мора бити виши када је у питању појам који у опису руте означава читаво једно подручје. Међутим, таква интерпретација не може дозволити модификовање структуре руте, нити одступања од „разумно директне" руте између земаља наведених у опису руте. Постојање клаузуле испуштања једне или више међумесних тачака не може се протумачити тако да се позивањем на њене одредбе може модификовати географски опис руте, јер би то читаву Табелу II учинило практично неупотребљивом. Другим речима, право испуштања неких међумесних тачака не може бити претворено у право укључивања нових које, иначе, нису биле предвиђене описом односне руте.

Представник владе САД је одговорио да његова влада не заступа тезу неограничене еластичности интерпретације, него да једино инсистира на већој слободи избора приликом трасирања руте од оне коју је Француска влада спремна да прихвати. У принципу је одбацио тврдњу да влада САД настоји да интерпретира искључиво у светлости својих интереса. Међутим, у овом случају је равнотежа интереса могла бити

постигнута првенствено на основу процене интереса САД, јер су француски интереси у овоме делу руте I били минимални.

IV. *Из образложења арбитражног суда.* — Арбитражни суд је дошао до закључка да се појам Блиског Истока може утврдити, а што потврђује и теорија прецендентног права, као и доктрина међународног јавног права, једино на основу интегралног тумачења Уговора. Исправност оваквог схватања нашло је своју пуну потврду у саветодавном мишљењу Сталног суда међународне правде донетом у случају у коме је расправљано о надлежности Међународне организације рада, 12. августа 1922. године:

„Очигледно је да уговор мора бити интерпретиран у целини, односно да његово значење не може бити утврђено искључиво на основу појединих његових одредаба које, посматране изван контекста уговора, могу бити протумачене на више начина".

Исти суд је потврдио овај критеријум и у свом саветодавном мишљењу донетом 16. маја 1925. у случају Пољске поштанске службе у Данцигу:

„... основни је принцип интерпретације да одредбе морају бити протумачене у оном смислу који оне природно и имају у одговарајућем контексту. Интерпретација извршена на начин супротан овом довела би до нечега неодређеног или апсурдног ..."

Прихватање оваквог начина интерпретације било је, према мишљењу арбитражног суда, посебно актуелно у овом случају, с обзиром да израз Блиски Исток нема опште прихваћено и јасно дефинисано значење, односно да је немогуће овоме појму дати његово „природно" значење које би се морало сматрати аутентичним све док се не докаже супротно, као што је то био случај са појмом Гренланд. Наиме, Стални суд међународне правде је, расправљајући правни положај Источног Гренланда, у својој одлуци од 5. априла 1933. године истакао да је:

„... природно значење овога појма његово географско значење обележено на географским картама ..."

Међутим, истакао је арбитражни суд, сам појам Блиског Истока је, што признају и саме странке, веома неодређен и подложан променама. Понекад је еквивалентан појму Средњег Истока, док се понекад од овога јасно разликује. Напори географа да утврде критеријуме прецизног одређивања значења овога појма нису, чини се, уродили плодом. Појам Блиског Истока је у извесним случајевима интерпретиран толико широко да је, мање или више, обухватао област која се од неке арбитрарно повучене линије на Западу протезала до Индије, тако да је чак укључивао и неке европске земље. Исти појам је имао и своје далеко рестриктивније тумачење тако да је подразумевао релативно уску област одређену границама земаља које су пре првог светског рата представљале тзв. арапски део Отоманске Империје. Поред тога, очигледно је да између ових двеју интерпретација није могуће извршити избор који би се заснивао искључиво на чињеници да се једна или друга више пута појављују у текстовима релевантних међународних докумената, што би, уосталом, и било веома тешко утврдити. Све ово наводи на закључак да је појам Блиског

Истока немогуће утврдити изоловано и in abstracto, јер овај начин не пружа довољно индиција на основу којих би било могуће утврдити које су границе странке желеле да дају овој области користећи израз Блиски Исток. Интерпретација којом би Турска и Иран били укључени у ову област не би могла бити сматрана легитимнијом, односно арбитрарнијом, од оне којом би се исте земље нашле изван ње.

Израз Блиски Исток употребљен је, заједно са читавим низом других који означавају географске појмове различитог карактера, да би се утврдио опис руте I у Табели II Анекса Уговора и он се појављује једино у овом делу Уговора. Место које овај израз заузима у редоследу географских појмова коришћених у опису руте I је, према мишљењу арбитражног суда, од изванредног значаја, јер у томе лежи један од битних елемената неопходних за утврђивање значења које су странке желеле да придају изразу Блиски Исток. У делу описа руте I израз Блиски Исток је стављен између израза Египат и Индија (који је касније замењен изразима Пакистан, Индија и Цејлон). Како опис руте I следи, мање или више, исти општи правац који се од Запада протеже према Истоку и обратно, то је арбитражни суд стао на становиште да у томе лежи и основна индиција да су странке, приликом закључивања Уговора, изразом Блиски Исток означиле подручје ситуирано grosso modo источно од Египта, односно западно од Пакистана и Индије.

V. *Одлука арбитражног суда.* — Арбитражни суд је на постављена питања одговорио на следећи начин:

На питање:

„Да ли национални превозилац САД има, према одредбама Уговора, а посебно према опису руте I Табеле II Анекса Уговора, право да саобраћа на међународној ваздушној линији између САД и Турске via Париз, односно

да ли тај превозилац има право да у Паризу укрцава путнике чија су места опредељења Истамбул, Анкара или друга места у Турској или да у Истанбулу, Анкари или другом месту у Турској укрцава путнике чије је место опредељења Париз".

Арбитражни суд је, сматрајући да ово питање обухвата две тачке које захтевају посебне одговоре, дао следећи одговор:

а) Сматрајући да тумачење одредаба Уговора, а посебно појмова употребљених у опису руте I Табеле II Анекса Уговора, не допушта закључак да је националном превозиоцу САД дато овлашћење да саобраћа на међународној ваздушној линији између САД и Турске via Париз; Сматрајући се овлашћеним да, на основу Споразума о арбитражи, приликом доношења одлуке узима у обзир, поред одредаба Уговора, и остала формална и неформална тумачења, као и саму праксу странака;

Имајући у виду да је право у питању било националном превозиоцу САД дато од стране Француске владе 12. октобра 1955, односно потврђено 5. априла 1960. године;

Арбитражни суд је одлучио да одговор на први део питања треба да буде афирмативан, односно да национални превозилац САД има право

да саобраћа на међународној ваздушној линији између САД и Турске via Париз.

Б. — На други део питања Арбитражни суд је одговорио негативно, односно да национални превозилац САД нема право да у Паризу укрцава путнике чија су места опредељења Истанбул, Анкара или друга места у Турској или да у Истанбулу, Анкари или другом месту у Турској укрцава путнике чије је место опредељења Париз.

На питање:

„Да ли националнли превозилац САД има, према одредбама уговора, а посебно према опису руте I Табеле II Анекса Уговора, право да саобраћа на међународној ваздушној линији између САД и Ирана via Париз, односно

да ли тај превозилац има право да у Паризу укрцава путнике чија су места опредељења Техеран или друга места у Ирану или да у Техерану или другом месту у Ирану укрцава путнике чије је место опредељења Париз".

Арбитражни суд је такође дао два посебна одговора:

а) Имајући у виду да је право у питању било од стране националног превозиоца САД прибављено на основу имплицитног споразума проистеклог из одобрења Француске владе од 14. маја 1955. године, потврђиваним ставом француских власти током наредних година, Арбитражни суд је дао афирмативан одговор на први део питања, односно стао је на становиште да национални превозилац САД има право да саобраћа на међународној ваздушној линији између САД и Ирана via Париз.

б) Сматрајући да национални превозилац САД има право у питању, уз нужна ограничења која налажу прописи који регулишу општа питања саобраћаја и фреквенције летова, на основу имплицитног споразума проистеклог из одобрења Француске владе од 14. маја 1955. године, потврђиваног ством француских власти током наредних година;

Имајући у виду то да је захтев француских власти, који се односио на обуставу вршења овог права, био првенствено инспирисан интересима Француске владе која је, имајући у виду предстојећу арбитражу, на оваквај начин желела да заузме свој став у погледу основаности права у питању, тако да је тај захтев могао бити искључиво привременог карактера, односно да као такав није могао остати на снази по окончању арбитраже.

Арбитражни суд је и на овај део питања дао афирмативан одговор, истичући да национални превозилац САД има право да у Паризу укрцава путнике чија су места опредељења Техеран или друга места у Ирану, односно да у Техерану или другим местима у Ирану укрцава путнике чије је место опредељења Париз.

Петар Борђевић

ДА ЛИ РАЗВЕДЕНИ СУПРУГ МОЖЕ ПОТРАЖИВАТИ ДА МУ СЕ ИСПЛАЋУЈЕ ИЗДРЖАВАЊЕ ИЗ ЗАОСТАВШТИНЕ ЊЕГОВОГ БИВШЕГ БРАЧНОГ ДРУГА

У нашој теорији и пракси постоји устаљено схватање да разведени супруг коме је правоснажном одлуком досуђено издржавање може тражити да му се из заоставштине супруга дужника исплате доспела повремена давања, доспели оброци. Наравно може се тражити наплата само оних доспелих оброка који нису застарели у смислу чл. 15. Закона о застарелости потраживања. У наведеном члану предвиђено је да повремена потраживања, где спадају и оброци издржавања, застаревају за три године од доспелости сваког појединог давања. Доспели оброци издржавања који нису застарели сматрају се као дуг и треба их у смислу чл. 33. и чл. 145. Закона о наслеђивању, исплатити повериоцу издржавања из заоставштине супруга дужника.

Ствар је овде јасна и нема тешкоћа. Но тешкоће се јављају приликом решавања питања да ли супруг поверилац може тражити да му се из заоставштине супруга дужника исплаћује и оно издржавање које још није доспело. Другим речима, да ли обавеза издржавања прелази као дуг на заоставштину супруга дужника.

Овде треба расправити посебно два питања: 1. да ли обавеза издржавања прелази на наследнике дужника и 2. да ли та обавеза прелази као дуг на његову заоставштину.

Обавеза издржавања не прелази на наследнике. Они нису дужни да из своје имовине исплаћују издржавање које је њихов оставилац био дужан давати. То произлази из чл. 145. Закона о наслеђивању где се вели да наследник одговара за дугове оставиочеве до висине вредности наслеђене имовине.

Ово друго питање није изрично уређено законом, него је остало отворено да се реши у смислу општих правних начела. Наша теорија и пракса стоје на становишту да је издржавање лично право и лична обавеза и да се оно гаси било смрћу повериоца, било смрћу дужника. Према овом схватању супруг поверилац могао би из заоставштине наплатити само оне оброке издржавања који су доспели у време смрти супруга дужника. Дакле, он не би могао потраживати из заоставштине и будуће оброке свог издржавања.

Да би се ова ствар што боље сагледала и осветлила потребно је укратко се осврнути на решења усвојена у упоредном праву. О томе постоје подељена схватања. У француском и немачком праву изрично је предвиђено да ова обавеза прелази као дуг на заоставштину супруга дужника. То је предвиђено у чл. 205. француског Грађанског законика и у

чл. 70. немачког Законика о браку од 20. II 1946. године. Ту се прави изузетак од начела да се личне обавезе гасе смрћу дужника (1). И швајцарски Грађански законик прави изузетак од начела непреносивости личних обавеза кад је у питању издржавање ванбрачне деце. У чл. 322. предвиђа се да ванбрачно дете може потраживати издржавање од наследника ванбрачног оца, али само до висине наслеђене заоставштине. У истом смислу поступио је и Аустријски грађански законик у своме чл. 171. где се вели да обавеза издржавања ванбрачне деце прелази као сваки дуг на наследнике ванбрачног оца.

По чехословачком и пољском праву разведени супруг не може тражити да му наследници супруга дужника исплаћују издржавање. То је изрично предвиђено у чл. 94. Закона о породици Чехословачке Социјалистичке Републике од 4. XII 1963. године и чл. 139. Законика о породици и старатељству НР Пољске од 25. II 1964. године (2). Дакле, стало се на становиште да се издржавање као лична обавеза гаси смрћу супруга дужника. То је сем тога у складу и са оним схватањем које је усвојено у чехословачком и пољском праву да је издржавање краткорочна помоћ која се даје необезбеђеном и невином супругу по правилу најдуже за 5 година. Ту је издржавање везано за рок па се наступањем рока губи по правилу то право.

У нашем праву издржавање необезбеђеног супруга по разводу брака има трајнији карактер. По чл. 67. Основног закона о браку трајање издржавања није везано за рок него за услов. Ту се предвиђа да право на издржавање престаје „кад брачни друг који га ужива ступи у нови брак или ако суд испитујући све околности нађе да је разведени брачни друг тога недостојан".

Основни закон о браку предвиђа само ова два случаја у којима престаје право на издржавање. Ту се не помиње да ово право престаје смрћу било повериоца било дужника. То питање треба решити по општим правним начелима. У смислу тих начела могу се лако решити следеће две ситуације: 1. Кад поверилац издржавања умре, његово се право на издржавање гаси и не прелази на његове наследнике. 2. Кад умре супруг дужник његова обавеза не прелази на наследнике и они нису дужни из своје имовине подмиривати издржавање. Међутим, сматрам, да се обавеза ту не гаси него прелази као дуг на заоставштину супруга дужника.

Ово би се мишљење могло бранити с обзиром на пропис чл. 85. Основног закона о пензијском осигурању од 30. XII 1964. године који гласи: „Брачни друг чији је брак разведен без његове кривице стиче право на породичну пензију ако има право на издржавање утврђено судском одлуком" (3). Овде друштвена заједница прима обавезу да даје издржавање

(1) Предоснова Грађанског законика бивше Југославије предвиђа да право издржавања разведеног супруга прелази као дуг на заоставштину супруга дужника (чл. 1212).

(2) Међутим, по Чехословачком Законику о породици из 1949. г. наследници су били дужни да плаћају издржавање разведеном супругу уколико је његов износ био утврђен судском одлуком или признат од стране даваоца издржавања.

(3) Исто решење било је усвојено у чл. 121. Закона о пензијском осигурању од 6. XII 1957. године, где се вели: „Брачни друг чији је брак разведен без његове кривице и коме је досуђено издржавање има право на породичну пензију под истим условима као и брачни друг осигураник, без обзира да ли је осигураник ступио у нов брак или није". По чл. 128. ту породичну пензију или њен део деле на равне делове брачни друг из ранијег брака и брачни друг из поновног брака.

оваквом брачном другу у виду породичне пензије по смрти осигураника који је дотле то издржавање давао. Кад се обавезе издржавања могу преносити на друштвену заједницу као целину, зашто се не би могла преносити на заоставштину дужника као и остали његови дугови?

Положај супруга повериоца није толико тежак кад је његов брачни друг био у радном односу. Он тада добија пензију и тиме се донекле покрива његово издржавање. Међутим, ствар добија тежи изглед кад дужник није био у радном односу. Тада супруг поверилац остаје у многим случајевима без средстава за живот, ако му се не призна право издржавања из заоставштине његовог бившег супруга.

Изгледа, ипак, да не би било право да сродници и тестаментални наследници искључиво наследе заоставштину, а да се супругу повериоцу одатле не обезбеди издржавање. То је нарочито неправично кад заоставштину наслеђују даљи сродници и тестаментари наследници, они који би се могли убројати у такозване радосне наследнике. Ево зато примера: Брак је разведен искључивом кривицом мужа након десет година брачне заједнице. Жени као неспособној за привређивање признато је право на издржавање. Њен бивши муж умре неколико месеци по разводу. Тада његову заоставштину наследе сродници из трећег наследног реда, дедови потомци. Разведена жена добија из заоставштине само последњи оброк издржавања који није била још наплатила, и ништа више. Тако она стварно остаје без средстава за живот.

Требало би свакако нешто предузети да се овако незгодне ситуације исправе. Најбоље би било да законодавац реши ову ствар и призна брачном другу да може наплаћивати своје издржавање из заоставштине супруга дужника. Тиме би се ствар пресекла и отклонила неизвесност која сада о томе постоји.

То би се посебно могло постићи на два начина: 1. да се супругу повериоцу додели један део заоставштине на уживање, 2. да му се додели један део заоставштине у својину.

Др Мехмед Беговић

АКТИ РАСПОЛАГАЊА МАЛОЛЕТНИХ ЛИЦА

— Прилог дискусији о новој кодификацији породичног права —

У свакодневном животу често се сусрећемо са појавом да малолетници, без обзира да ли су старији (мислимо на оне изван радног односа) или млађи, закључују правне послове чија се садржина састоји у куповини карте за биоскоп, дечје позориште, уметничко позориште, оперу, циркус, приредбе, играчку. Деца купују слаткише у продавници и посла-

стичарници, играчке у радњама, школски прибор у књижарама, узимају књиге из библиотеке на послугу, плаћају стан, храну и превоз ако се као ученици школују изван свога места итд. Једном речи, живот нам свакодневно открива веома различите и бројне појаве у чијим се оквирима врши правни промет а да се тај процес, на први поглед, не може да доведе у склад са општим претпоставкама о пуноважности правних послова. И тако имамо појаву као да се правни промет, у једном одређеном домену, врши изван норми које тај промет регулишу.

Међутим, треба приметити да се тај утисак може стећи, добрим делом, у односу на наше право с обзиром да породично законодавство нема одредби које ту појаву регулишу. Због тога, без обзира на полемику која се може водити око питања којим кодексом ову област треба нормирати (да ли новим грађанским законом или новом кодификацијом породичног права), желимо само да укажемо да је то, пре свега, нужно учинити, а затим да то треба учинити нормама породичног законодавства (1) пошто је у примерима које смо изнели, у суштини у питању однос родитеља односно стараоца према малолетнику када врше своју дужност заступања детета и бриге о заштити његових имовинских интереса.

У упоредном праву, овакви или слични акти располагања правима које малолетници чине из своје имовине личним и самосталним радњама, сматрају се, под одређеним условима, пуноважним. Те претпоставке пуноважности одређене су објективним мерилом везаним за одређен узраст (2) и карактеристике самог правног посла. Те карактеристике које овај посао чине пуноважним односе се на: вредност предмета правног посла, природу и намену његовог предмета, порекло средстава којима малолетник располаже и трајање правног посла.

1. *ВРЕДНОСТ ПРЕДМЕТА ПРАВНОГ ПОСЛА.* — По овој концепцији, пуноважност правног посла који малолетник предузима без интервенције законског заступника условљена је вредношћу предмета правног посла. Наиме, инсистира се да је вредност предмета поводом кога настаје правни однос мала. Незнатна или мала вредност предмета правног посла не намеће потребу директног ангажовања родитеља детета односно старатеља

(1) У односу на пунолетне штићенике, који се налазе под старатељством, то је већ учињено чл. 47. Основног закона о старатељству.

(2) Овај узраст у извесним законодавствима креће се између шесте, седме, дванаесте, четрнаесте године. У другим правима; као што је случај са енглеским, не инсистира се на узрасту у његовом апсолутном смислу који би се односио на све правне послове, већ на узраст у његовом релативном домашају. Практично то значи да сваки правни посао „треба да одговара годинама малолетника" (Видети: Edward Jenks, English civil Law, том први, Лондон, 1947, стр. 57.

У нашој доктрини проф. А. Гамс одређује узраст малолетника у овом случају негативним приступом, по коме акте располагања не могу предузимати „сасвим мала деца". (Видети: Др. А. Гамс, Увод у грађанско право, Општи део, Београд 1963, стр. 96).

Међутим, иако израз „посао који одговара годинама малолетника", као и формулација „сасвим мала деца" не пружају објашњење које би било у довољној мери инструктивно за делатност судова, мислима да је овакав еластичан приступ бољи од крутог става којим се инсистира на затварању активности детета одређеним узрастом који често није реалан, нити је у стању да ову специфичну област прати у њеној динамици и развоју. Узраст у овом случају нема ону функцију коју иначе има кад представља апсолутни основ за стицање пунолетства. У питању су, дакле, две потпуно различите правне ситуације од које је прва (пунолетство) везана за уношење извесности и сигурности у правни промет са прецизним разграничењем статуса личности, а друга за потребу да се правни промет одвија у оквиру права ако показује наглашену тенденцију да то чини и изван његових оквира. Притом квалитети субјекта нису битни ако околности које су везане за сам правни посао штите интересе малолетника и у одсуству тих нужних квалитета.

малолетног штићеника. Одсуство потребног искуства за обављање правних послова којима малолетник располаже правима из своје имовине ублажава се умањеним ризиком због незнатне вредности објекта правног посла.

Међутим, основна поставка ове концепције, која се састоји у одређивању појма правног посла мале вредности, у теорији и законодавствима је спорна. По схватању извесних аутора посао мале вредности улази у круг фактичких питања чије су претпоставке одређене мерилима која су обично варијабилна а најчешће арбитрарна. Па ипак, појам као што су „велики", „средњи" или „мали" у домену вредности при сталној промени материјалних услова живота, ма колико то било тешко, могуће је одредити еластичним оквирима правног стандарда. У контексту оваквог приступа није тешко наћи заједнички језик кад се говори о послу мале вредности.

Треба приметити да се у законодавствима и доктрини не употребљава исти термин који треба да означи правни посао чији је предмет мале вредности.

Тако, у енглеском праву за означавање овог посла употребљава се израз „да је цена разумна" (reasonable price) (3). Бугарско право служи се изразом да је ствар „обичне, ситне вредности" (4). У нашој доктрини проф. А. Гамс инсистира на изразу „ситан посао" (5). Међутим, други наши аутори сматрају да је израз „посао мале вредности" нејасан и неодређен, те описују извесне послове које малолетник може обавити избегавајући употребу тог израза, али који послови, по својој суштини и објективном критеријуму, одговарају правном стандарду о послу мале вредности (6). Стога сматрамо да је израз „посао мале вредности" довољно одређен да ствара могућност за еластична решења и да је уједно употребљив за законски текст с обзиром да није дат у дескриптивној већ у концептивној форми.

Кад је реч о овим пословима, треба приметити да француски Грађански законик одступа од правила да посао мора бити мале вредности ако су присутни одређени захтеви о превенцији интереса малолетника. Тако, у француском праву вредност предмета правног посла није од значаја ако је правни посао закључен у одређеној форми. Малолетник може располагати правима из своје имовине без обзира на вредност предмета поводом којих су та права настала, ако се правни посао закључи у форми

(3) Edward Jenks, Нав. дело, том први, Лондон 1947, стр. 57—58.

(4) Др Љубен Василев, Гражданско право на Народна Република България, София 1956, стр. 165.

(5) Др. А. Гамс, нав. дело, општи део, Београд 1963, стр. 96.

(6) Др Јурај Штемпихар, Цивилно право, Љубљана 1957, стр. 19; Др Михаило Ступар, Грађанско право, општи део, свеска друга, Београд 1960, стр. 35. — У совјетској доктрини истим поступком служе се аутори Агарков, Генкин и други. Видети: Совјетско грађанско право, књига прва, Београд 1948, стр. 171. — Од француских аутора овом методом користи се René Savatier. По њему, малолетник може сам ручати у ресторану, дати да му се опере веш. „Далеко је од тога, каже Саватије, да су ови послови које је предузео без одобрења старатеља ништави". Видети: Cours de droit civil, Том први, Париз 1947, стр. 253. — Међутим, треба се подсетити да посебно место у овом погледу заузима римско право. По њему правни посао малолетника не одређује се по његовој вредности, нити по његовом опису, већ по његовој неопходности за заштиту имовинских или афекционих интереса малолетника. Тако су у римском праву, кад је patria potestas почела да мења свој првобитни облик, infantes могли да самостално склапају правне послове који су за њих били неопходни.

која се законом захтева (чл. 1314). Форма правног посла у овом случају остварује циљ смањења ризика за малолетно лице, које се иначе постиже захтевима за малом вредношћу предмета правног посла.

2. *ПРИРОДА ПРЕДМЕТА ПРАВНОГ ПОСЛА.* — Објект права својине малолетног лица могу бити и ствари које су подложне брзом кварү. То су обично плодови чије је време трајања ограничено. У циљу заштите интереса малолетних лица извесна права признају малолетнику посебну пословну способност за отуђење ових плодова. Сагласност законског заступника се у овом случају не тражи јер може касно уследити.

Ово схватање прихваћено је у бугарском праву. Уједно, треба приметити, да бугарско право не инсистира на малој вредности ових ствари (7).

У нашем законодавству овај случај није посебно предвиђен, а није одређен ни у нашој доктрини. Међутим, по нашем мишљењу, нема сметњи да се малолетном лицу омогући располагање правима на стварима које подлежу брзом кварү. Малолетнику се мора допустити да својом радњом оствари самозаштиту својих интереса путем правног посла којим располаже правима на предмету подложном брзом кварү, ако регуларна правна заштита у виду интервенције законског заступника, због своје спорости и нееластичности, не може да уследи у правом тренутку.

3. *НАМЕНА ПРЕДМЕТА ПРАВНОГ ПОСЛА.* — У упоредном праву сматра се пуноважним правни акт којим малолетно лице набавља ствари намењене личној употреби.

Тако, у бугарском праву малолетник може набавити ствари без сагласности свог законског заступника и без обзира на њихову вредност, ако објективно служе задовољењу „текућих и нужних потреба" (8). Међутим, треба приметити да ово номинално одсуство ограничења предмета правног посла по његовој вредности носи у себи довољно реалну меру о објективној заштити интереса малолетног лица. Наиме, сасвим је евидентно да је у присутном појму о намени предмета правног посла садржано и прећутно ограничење вредности објекта правног посла, пошто ствари које служе текућим и нужним потребама имају у свакој средини, без обзира на посебне животне услове, своју разумну и приступачну вредност.

Исти је случај и у грчком праву. Према чл. 135. грчког Грађанског законика малолетник може слободно располагати правом на ствари која је намењена за „личну употребу". Као и у бугарском праву и овај појам личне потребе довољно је одређен и ограничен без обзира на своју привидну неодређеност у ширину, односно изричито одсуство вредносне рестрикције.

Међутим, супротно овим законодавствима у мађарском Грађанском законику се инсистира да ствари које служе „задовољењу уобичајених свакодневних потреба" морају бити мале вредности (чл. 14. ст. 2) (9). Мађарско право је у овом погледу било опрезније не наслањајући се на процес дедуцирања приликом интерпретације, већ на одређен и прецизан став који је у законском тексту у довољној мери индициран.

(7) Др Љубен Василев, нав. дело, Софија 1956, стр. 167.
(8) Др Љубен Василев, нав. дело, Софија 1956, стр. 165.
(9) У самом законском тексту употребљава се израз: „мањи значај".

У енглеском праву, у пословима ове врсте истиче се да ствари треба да служе „потребном и разумном конфору малолетника" (necessaries) (10).

По грађанском законику Луизијане ствари које малолетник у овом случају набавља морају бити намењене његовом образовању (чл. 1785. ст. 2). У овом случају сужен је круг у чијем се оквиру одређује предмет правног посла. Истовремено са сужавањем самог предмета, са његовом трансформацијом из неодређене масе добара у једну од функција самог родитељског односно старатељског права не јавља се потреба за рестрикцијом и ограничењем амбиција и жеља малолетника. Напротив, то ограничење под одређеним условима не би било ни пожељно ако се појављује као ограничење или негација самог образовног циља.

Према томе, у упоредном праву се приликом одређивања намене самог предмета правног посла инсистира на изразима: „текући и нужни", затим „уобичајени и свакодневни" и најзад „потребни и разумни". Међутим, у својој бити сви ови изрази само представљају различите облике којима се штите исти интереси малолетног лица. Потребе малолетника могу бити веома бројне и изванредно различите, а по својој вредности и интензитету у потпуној несразмери са нормалним управљањем и располагањем имовином детета. Због тога су ова еластична ограничења једног још еластичније одређеног предмета готово нужни у постављању прецизног и мање динамичног круга објективне заштите интереса малолетника.

У нашем законодавству ова активност малолетника у сфери правних послова чији је оквир одређен наменом свог предмета није посебно предвиђена. Међутим, мишљења смо да на њему није ни потребно посебно инсистирати, пошто се проблематика набављања ствари за личну употребу, са ограничењима која су довољно дата, може подвести под случај склапања правног посла мале вредности. У својој суштини све тешкоће и нужне потребе крећу се у оквирима приступачне, ограничене и могућностима одмерене вредности. Привидност ширине предмета, која је одређена хедонистичким оквиром људских потреба, сасвим је сужена обликом у коме се те потребе могу изразити. Због тога, процес ограничења потреба малолетника кроз разумну негацију њихове тоталности, практично значи посебно оживљавање па и директно присуство послова мале вредности.

4. *ПОРЕКЛО СРЕДСТАВА С КОЈИМ МАЛОЛЕТНИК РАСПОЛАЖЕ.* — У извесним законодавствима циљ родитељског позива као и активности старатеља своди се на заштиту само одређених имовинских права малолетног лица. Изван круга тих права малолетнику се допушта да располаже правима која је прибавио путем поклона или која су му дата на слободно располагање.

Тако, по данском праву малолетно лице може слободно располагати правима које је прибавило путем поклона (11).

(10) Edward Jenks, нав. дело, том први, Лондон 1947, стр. 57—58.

(11) Arminjon, Nolde, Wolf, Traité de droit comparé, том други, Париз 1950, стр. 451.

По грчком Грађанском законику малолетник са узрастом од четрнаест година може слободно располагати правом које му је у том циљу и дато (чл. 135). Исти је случај у немачком (12) и чилеанском праву (13).

По Отоманском грађанском законику тутор разумног малолетника може овоме дати извесна права на слободно располагање како би проверио да ли је малолетник способан за самостално предузимање правних радњи. Уколико малолетник на овој проби покаже одговарајућу меру зрелости, тутор му може дати и остала права из његове имовине на слободно располагање (чл. 968) (14).

У нашем праву овај случај слободног располагања својим правима која припадају малолетном лицу по њиховом начину стицања или по њиховој „сепарацији" из имовине детета, није нормиран. Па ипак, мишљења смо да се из постављеног круга ове проблематике за наше право може прихватити само случај у коме се малолетном лицу допушта да располаже правима која су му у том циљу дата. Такозвани „џепарац" је појава коју бележи наш свакодневни живот. У њему, без сумње, треба видети користан васпитни облик који постепено упознаје малолетника са значајем новца и његовим руковањем.

Међутим, чини нам се да и на овом облику правног посла којим малолетник чини самосталне акте располагања правима из своје имовине није потребно посебно инсистирати, пошто се и он може подвести под појам који се стандардно назива: посао мале вредности.

5. *ТРАЈАЊЕ ПРАВНОГ ПОСЛА.* — Као што је познато, у свакодневном правном промету велики број двостраних правних послова (уговора) извршава се одмах при њиховом закључењу. Ти послови обављају се по извесном аутоматизму, масовно (по квантитативном а не квалитативном критеријуму), без нарочитог расуђивања. Најчешће то се одиграва при куповини новина, цигарета у трафици, трамвајске и аутобуске карте или извесних мањих ствари у трговини.

За пуноважност ових послова које малолетник обавља не захтева се претходна или накнадна интервенција законског заступника. То је изричито предвиђено у чехословачком Грађанском законику (чл. 12. ст. 1) и Грађанском законику Мађарске (чл. 18. ст. 2).

У нашој доктрини ова схватања заступа проф. А. Гамс. По њему се слободно располагање својим правима које врши малолетно лице оправдава нужношћу тренутних правних послова за нормалан ток свакодневног живота (15).

Међутим, без обзира на објективну вредност ових схватања и њихово инсистирање да се богатство животних облика изрази и богатством правних концепција које те облике прате, по нашем мишљењу, без опас-

(12) Ludwig Enneccerus, Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts, том први, Tübingen 1952, стр. 349.

(13) Marc Bajotet, Les variations de l'incapacité du mineur à raison de son âge, Thèse, Париз 1941, стр. 220.

(14) У нашем праву оваква могућност предвиђена је само за штићеника који се налази под старатељством због делимичног лишења пословне способности. И стари (чл. 44) и нови Основни закон о старатељству (чл. 47) ову могућност изричито предвиђају. Међутим, кад је реч о малолетницима онда родитељско а и старатељско право такву могућност искључују.

(15) Др А. Гамс, нов. дело, Београд 1963, стр. 96.

ности од поједностављења у лошем смислу те речи, ни ове правне послове не треба посебно издвајати. И правни послови ове природе могу се подвести под појам: правни посао мале вредности. На овоме посебно инсистирамо с обзиром да има тренутних правних послова чија вредност није мала, а за које мислимо да је малолетнику потребно одобрење законског заштитника.

ЗАКЉУЧАК. — При једној сумарној оцени ових изнетих схватања намеће се закључак да је у доктрини и упоредном праву дато објашњење једног истог феномена у различитим изражајним облицима. Због тога се његова суштина, без обзира на варијације у којој се јавља, може изразити у облику склапања правних послова мале вредности и отуђења плодова (ствари) које подлежу брзом кварењу. У контексту оваквог закључка намеће се формулација која може послужити као сугестија за будући текст закона, да малолетно лице може пуноважно склопити правне послове и без интервенције родитеља односно старалаца ако чини акте располагања правима која се односе на ствари мале вредности и плодове који подлежу брзом кварењу.

Мислимо да се ова формулација, у којој су присутна сва схватања која се залажу за одређену самосталност малолетника при актима располагања правима из његове имовине, може прихватити и за наше право приликом предстојеће кодификације породичног права.

Др Михаило Митић

НЕКЕ ОДРЕДБЕ О РАДНОЈ ЗАЈЕДНИЦИ У ОСНОВНОМ ЗАКОНУ О РАДНИМ ОДНОСИМА

Основни закон о радним односима је израз напора да се изгради концепција самоуправних радних односа и самоуправног регулисања радних односа. Успех таквог подухвата умањују неки недостаци у погледу начина решавања и начина регулисања тих односа у извесним ситуацијама. Овде ће бити речи о неким од тих недостатака.

1) Основни закон о радним односима у члану 1. посебно истиче положај и улогу радних људи у утврђивању међусобних дужности и права која потичу из удруженог рада. У члану 2, ст. 3. утврђује се право радне заједнице у погледу одлучивања о престанку рада против воље радника. Том одредбом је у ствари уведен појам радне заједнице као основни појам у Основни закон о радним односима. У даљем тексту Закона за њу се везују права и обавезе, како би се на тај начин што боље изразили нови карактер радних односа и нова улога и положај радног човека у заједници.

У поменутом члану (чл. 2, ст. 3) о престанку рада радника против његове воље говори се са становишта о томе ко има право да одлучује о престанку рада радника против његове воље и под којим условима. Са овог становишта одредба је прихватљива, али са становишта права радних људи није. Посебно не у погледу регулисања права радника. Одредбу у томе садржи и члан 103. Основног закона о радним односима.

Устав говори о престанку рада радника против његове воље, а Основни закон о радним односима о правима радне заједнице у одлучивању о престанку рада радника. Уставна одредба се односи на право радника да ради у одређеној радној организацији све док постоје услови за то. То се, уосталом, види из чланова 2, ст. 3. и 103. Основног закона о радним односима, само је у њима тежиште на одлучивању а не на праву радника. Из до сада реченог се види да је мање-више у питању само адекватност изражавања. Међутим, то важи само за почетак. Касније се све више говори о правима и обавезама радне заједнице и онда када је у ствари реч о правима радних људи. Као илустрација за ову тврдњу могу послужити чланови 34, 53, 54, и 55. Основног закона о радним односима. Овде се утврђују овлашћења и дужности радних заједница у погледу распоређивања на радна места. На први поглед то је исправно, јер се тиме утврђују обавезе и права радне заједнице уместо досадашњих обавеза и права државе. Ипак треба додати да су ове обавезе, историјски гледано, првобитно утврђене као обавезе послодаваца ради заштите радника. Оне се сада утврђују као обавезе радне заједнице, па се поставља питање да ли је то у духу самоуправних односа. Право на заштиту радника у погледу распоређивања на радно место, под одређеним условима, тековина је борбе радничке класе не само у социјализму већ и у много ширим размерама. У нашим условима то је првенствено право радника да по својој жељи буде или не буде распоређен на одређено радно место, с обзиром на његове године живота и пол односно подобности за ноћни рад.

Док је овде у питању само адекватност истраживања, овакав начин регулисања довео је у неким другим питањима до замагљивања суштинских односа и до извесних неодређености.

1) Право на рад, схваћено као обавеза друштвене заједнице да ствара све повољније услове за остваривање тог права, представља и обавезу радне заједнице, што уосталом утврђује и члан 6. Основног закона о радним односима. С друге стране, као право грађанина оно је право свих да им под једнаким условима свако радно место буде доступно. Поред Устава и Основни закон о радним односима (чл. 19) садржи одредбу о једнакој доступности сваког радног места.

Из одредби Основног закона о радним односима о ступању на рад могу се извући следеће основне поставке: 1. једнака доступност свих радних места; 2. јавно оглашавање слободних радних места, и 3. самосталност радне организације у одлучивању о пријему радника на рад.

Право је радне заједнице да самостално одлучује о пријему на рад, али је она и обавезна да јавно огласи свако слободно радно место и услове за рад на том месту. Сврха тога је да се јавним оглашавањем обезбеди једнака доступност свих радних места свим грађанима. Јавно оглашавање, међутим, нема такав домет. Оно, додуше, обезбеђује једнаке могућности да се сазна за слободно радно место и да се за њега пријави, али не може у потпуности обезбедити једнак поступак према свим пријављенима приликом одлучивања о пријему, што је у овом случају најбитније. Стога је ради што потпунијег обезбеђења једнакости уведен институт конкурса. Он гарантује кандидатима 1) право да буду обавештени о одлуци о пријему на рад; 2) право приговора надлежном органу управ-

ња односно радној заједници; и 3) право на вођење радног спора (чл. 22, 23. и 24).

Попуњавање радних места путем јавног оглашавања које није конкурс постављено је другачије. (Ово јавно оглашавање за разлику од конкурса може се условно назвати „обично јавно оглашавање"). Након одлуке о пријему радника на рад на основу обичног јавног оглашавања, радна заједница по закону није дужна да обавести све учеснике о својој одлуци. Основни закон о радним односима такође ништа не каже о праву учесника на подношење приговора и покретање радног спора. Из овога се може извући закључак да је разлика између конкурса и обичног јавног оглашавања у томе што је радна заједница у случају конкурса дужна да се придржава одређеног поступка и прими на рад лице које највише испуњава услове конкурса, а учесници имају право да воде радни спор; док у случају обичног јавног оглашавања слободних радних места радна заједница „потпуно слободно" одлучује, а радник нема право приговора нити вођења радног спора (1). Тврдња да радна заједница „потпуно слободно" одлучује не значи у ствари да она има право да не поштује начело једнаке доступности слободних радних места. Међутим, с обзиром на нерешено питање судске заштите, радна заједница га фактички може не поштовати.

Одредбе Основног закона о радним односима о радном спору односе се на право вођења радног спора „у остваривању права на рад и по основу рада" (чл. 14). Формулација чл. 124. је нешто другачија: „Ако радник сматра да му је коначним решењем повређено право, може ради остваривања тог права поднети тужбу суду опште надлежности (радни спор)." Из ових одредаба произилази да право на вођење радног спора имају радници на основу постојећег или престалог рада. Слично је појам радног спора одређен и у теорији (2). Сходно томе, Основни закон о радним односима одређује да се „спор пред судом поводом конкурса у смислу овог Закона сматра радним спором". Пошто закон не садржи овакву одредбу у погледу обичног јавног оглашавања, може се и на основу тога закључити да Основни закон о радним односима није обезбедио судску заштиту у случају попуњавања радних места на основу обичног јавног оглашавања и поред уставне гарантије да се „обезбеђује судска заштита слобода и права зајамчених Уставом" (чл. 70). Као што је речено, Устав је гарантовао једнаку доступност свих радних места и функција у друштву, а Основни закон о радним односима не штити потпуно ту једнакост, мада и сам у члану 19. гарантује једнаку доступност слободних радних места.

Уставне, па и законске одредбе обезбеђују раднику право да води радни спор ради остваривања својих права, али у спорном случају, поред недостатка изричних одредби, ситуацију отежава и чињеница да радна заједница по закону није обавезна да о својој одлуци обавести раднике који су се пријавили за то радно место. Само по себи то правно не представља запреку да радник поведе радни спор, али фактички је то

(1) Др Теофило Поповић и Александар Николић, Рад и радни односи, „Савремена администрација", Београд, 1967.

(2) Др Александар Балтић, Основи радног права Југославије, „Савремена администрација", Београд, 1965.

ипак запрека, јер радник не поседује елементе на основу којих би оценио да ли су његово право односно интерес повређени. Брисањем ових разлика између попуњавања радних места конкурсом и обичним јавним оглашавањем остварила би се јединственост у поступку приликом пријема на рад и створиле би се могућности за рационализовање читавог поступка и остваривање ефикасне заштите радних људи у том поступку.

Поред нужности јединственог регулисања пријема на рад, потребно је и усагласити одредбе о пријему на рад и одредбе о престанку рада. То због тога што је самосталност радне заједнице приликом пријема на рад и одлучивања о престанку рада различито регулисана па и различито схваћена. Закон прецизније одређује само који услови треба да буду испуњени да би радна заједница донела одлуку о престанку рада радника. Треба додати да пријем на рад садржи низ сложених ситуација и да их није лако усагласити. Међутим, то не може бити оправдање за непредвиђање основних случајева и непостављање одређених ограничења.

Не тврди се овим да су решења у погледу престанка рада дата у закону добра или не. Није реч чак ни о томе да решења о пријему на рад треба једноставно прилагодити решењима у погледу престанка рада. Реч је о томе да пријем на рад и престанак рада морају бити регулисани на јединствен начин као извориште и ушће једног тока, као две логично везане фазе у остваривању права на рад.

Недостатак одредби о пријему на рад је, као што се види, у томе што је самосталности радне организације дата превага над правима радних људи. Догодило се оно што се могло и очекивати: неадекватна употреба одређених појмова довела је до извесног фаворизовања радне заједнице на рачун радног човека — његових права, улоге и положаја.

3) Према Основном закону о радним односима радна заједница: „одлучује", уређује, организује, обезбеђује, утврђује, дужна је и сл. (1). Овим се у ствари хтело истаћи да је радна заједница самостална и да је субјект одлучивања она а не неко други, неко споља. Таквим њеним одређивањем решено је питање односа радне заједнице према друштвеној заједници, али не и према радницима, њеним сопственим члановима. Да би самоуправљање успешније функционисало, потребна је одређена организација. Организација је сада углавном одређена Уставом и законом, те у правном смислу по правилу одлучују органи управљања а изузетно радна заједница (чл. 90, 91. и 92. Устава и чл. 121. и 122. ОЗРО). Напред поменута оријентација на радну заједницу је разумљива, али не и неопходна.

Без опасности да положај и улога радне заједнице неће бити довољно изражени, могуће је рационалније одредити права и обавезе у погледу регулисања радних односа и самоуправног одлучивања. Један од могућих путева је стављање тежишта на права и обавезе радних људи. Уосталом, велики број питања самоуправљања обухвата питање положаја и улоге радног човека. Истина је да је могуће, па чак и потребно, нека питања положаја и улоге радног човека регулисати утврђивањем права

(1) Основни закон о радним односима, чл. 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 18, 21, 23, 28, 30, 33, 34. и др.

и обавеза радне заједнице, али је зато боље нека друга регулисати као индивидуална права самоуправљача. Потребно је гарантовати права радних људи да би се одредио њихов нови положај, заштита њиховог права и утврдила њихова одговорност.

Самоуправљање је право али и обавеза радних људи. Кад они та своја права и обавезе врше преко органа управљања, то су њихова неотуђива права. Органи управљања врше функцију управљања као своју надлежност, а не као субјективно право. Доношење самоуправних одлука преко органа самоуправљања представља рационализацију у поступку одлучивања, али радни људи морају имати одговарајућу контролу над тим одлукама.

Постоји један врло значајан облик самоуправног одлучивања, који се не истиче довољно, па и не развија колико би било потребно. То је доношење аутономних општих аката, односно аутономно регулисање радних односа. Оно што је суштина тог регулисања — учешће радника у доношењу аутономних општих аката — није довољно јасно изражено у Основном закону о радним односима. Аутономно регулисање радних односа, односно доношење аутономних општих аката, јесте *облик непосредног самоуправљања*. Због тога је питање учешћа радника у самоуправном регулисању радних односа основно питање доношења аутономних општих аката, па и једно од основних питања самоуправљања уопште.

Статут је извор за доношење других општих аката, а сви општи акти су, опет, извор за доношење других појединачних аката и одлука. Тако се самоуправни акти, односно њихове одредбе, налазе у основи сваког самоуправног одлучивања. Уколико више општи акти представљају израз стремљења и интереса чланова радне заједнице, утолико ће одлуке на основу таквих аката бити ефикасније и више у складу са интересима и тежњама већине радника.

Из овога се може закључити да поштовање или повреда одредби аутономних аката представља једно од важних мерила поштовања самоуправних права радних људи.

Одредбама Основног закона о радним односима о доношењу општих аката ово право је везано за радну заједницу, дакле не за органе самоуправљања. То је, изгледа, учинило да се не нађе права мера у одређивању улоге и положаја радних људи у самоуправном регулисању радних односа. Наравно да то неће битно утицати на праксу у доношењу општих аката, али је неће ни довољно подстицати.

4) Сукоби општих и појединачних интереса, интереса радне заједнице и радних људи, доводе до повреда самоуправних и других права радних људи. Због тога је потребно обезбедити одговарајућу заштиту тих права. Судска заштита права из радног односа је уставна обавеза друштвене заједнице и право радног човека. Изузетак не треба да буде учињен ни у случајевима пријема радника на рад. Аутономија радне заједнице не може бити разлог за неутврђивање права на судску заштиту, а нарочито не приликом пријема на рад на основу обичног јавног оглашавања, јер се оно односи само на један начин попуњавања слободних радних места.

Аутономија радних заједница сама по себи неће обезбедити самоуправне односе док се не утврде одређена улога и положај радног човека. Рад и управљање друштвеним средствима представљају друштвени однос. То није само однос у оквиру радне заједнице већ су то односи у друштву, однос између радне заједнице и друштва, однос свих или појединих чланова друштва према радној заједници. Због тога је потребно одредити положај и права радног човека према радној заједници уопште, а као најважније, одредити их са становишта права на рад. Тренутно постоји потреба да се регулишу положај и права радника у погледу ступања на рад, као и сва остала питања везана за запошљавање. У склопу тих питања посебно место заузима право да под једнаким условима свако радно место буде једнако доступно. Како схватити то право и како га штитити, то је питање које на данашњем степену развитка треба решити. Наравно да правним средствима није могуће решити сва питања, али то би био један од облика друштвене интервенције у ове односе, који би одговарао интересима радних људи и друштвене самоуправне заједнице.

Немогуће је улазити у све потребе и могућности друштвене интервенције. То није могуће чак ни у погледу правних средстава, али је неопходно подсетити на потребу да се ступање на рад, престанак права и обавеза по основу рада, посебно самоуправна права радних људи регулишу на јединствен начин. Једном речју, неопходно је да се основни положај и улога радног човека на раду и по основу рада јединствено регулишу, и то не детаљним нормама већ јасним и прецизним начелима. Основном закону о радним односима недостаје у регулисању неких односа управо овакав јединствен прилаз.

5) Одређивању појмова: „радна заједница", „самоуправљање", „радна организација", „радник", „општи акт" — закон прилази са различитих становишта. Радна заједница се одређује са становишта самосталности (аутономије); самоуправљање са становишта положаја радне заједнице; радна организација са становишта самоуправљања и административних и етатистичких односа (супротставља се радној заједници); аутономни општи акти са становишта права и обавеза радне заједнице у доношењу општих аката. Овакви специфични прилази су корисни, али им понекад недостаје заједничка полазна основа — улога и положај радног човека и самоуправни односи. Тек тако комплексно сагледавање сваког од ових односа омогући ће сагледавање суштине самоуправних радних односа.

Неки од поменутих недостатака Основног закона о радним односима настали су управо тако што се одређеним питањима прилазило полазећи од неких посебних карактеристика, а губиће при том из вида опште. Тако су уз делимичну примену неодговарајуће технике настала и нека од критикованих решења.

Влајко Брајић

JOSEPH SCHACHT, AN INTRODUCTION TO ISLAMIC LAW, OXFORD, 1966, p. 304.

Шахт је професор универзитета Колумбија у Америци и спада у најугледније оријенталисте данашњице. Он у свом раду посебну пажњу посвећује изучавању исламског права (шеријат). Из ове области је написао више врло запажених радова где спада и горе наведено његово дело.

Овај његов рад састоји се из два дела. У првом делу он излаже постанак и историјски развитак исламског права, а у другом делу даје његов систем и обрађује његове установе. Нарочито је значајан први део рада где се говори о изворима, правним школама и начину како су се током векова уобличавала начела и установе овог правног система.

Куран као основни извор поставио је само темеље исламског права. Ту сви односи нису ни предвиђени ни решени. Сунет је донекле попунио те празнине. Ту спада Мухамедово тумачење куранских прописа и његово поступање при решавању појединих односа и спорова. Но најзначајнију улогу при изграђивању овог система имали су правници теоретичари и практичари који су тумачењима (иџтихад) попуњавали празнине и доводили у склад правне прописе са захтевима животне стварности. Писац правилно уочава да прописи исламског права нису могли да одговоре друштвеним потребама и условима појединих исламских народа у току њихове историје. Долазило је посвуда до извесног неслагања између исламског права и животне стварности.

То је довело, с једне стране, до изигравања исламских правних прописа (хијал), а с друге, до примене месних правних обичаја (адет) и до стварања световног права заснованог на прописима издатим од стране владара (канум). Тако се примена исламског права постепено сужавала и свела у многим земљама на породичне, наследне и вакуфске (задужбинске) односе. У новије време извесне државе укидају исламско право и замењују га световним правом.

У другом делу писац говори о физичким и правним лицима и њиховој правној и пословној способности, о својини, државини и залози, о уговорима и обавезама, о породици и наслеђу, о кривичним делима и казнама, о организацији и поступку пред судовима. Ту он излаже поједине правне установе и начела на којима они почивају и изворе на којима се заснивају. На више места констатује да у исламском праву има трагова римског, византијског и персијског права, као и права других источних народа.

Шахт пише сажето али врло јасно. Своја тврђења и закључке увек потврђује низом доказа из признатих извора. То се види из његових напомена и библиографских података који износе 70 страница. Његово је излагање повезано и одмерено. Закључци су му чврсто постављени и образложени. Ово његово дело спада у ред најбољих написа о исламском праву који су објављени у последње време.

Др М. Беговић

BEITRAEGE ZUR GESAMTEN STRAFRECHTSWISSENSCHAFT. Festschrift für Hellmuth Mayer zum 70. Geburtstag 1. Mai 1965. Verlag Duncker & Humbolt, Berlin, 1966, S. 691.

У научном свету постоји веома леп обичај, наиме када један научник зађе у позне године свога живота његови ученици и пријатељи издају у његову част споменицу која представља збирку мањих радова о актуелним питањима научне области којој је слављеник посветио свој живот. Ово је вредно поменути на самом почетку како бисмо се подсетили да и код нас има много научника којима дугујемо овакву или сличну пажњу. То је уосталом не само пажња већ и наш дуг.

Два ученика проф. др Х. Мајера професори др Фридрих Гердс (Friedrich Geerds) и др Волфганг Науке (Wolfgang Naucke) прикупили су више од тридесет радова пријатеља слављеника и издали споменицу поводом његовог седамдесетог рођендана под насловом „Прилози науци кривичног права", имајући у виду ову науку у њеном енциклопедијском значењу. Тако су се они са својим сарадницима одужили слављенику, а нама дали једну корисну збирку радова о савременим проблемима и кретањима у науци кривичног права или боље речено, како то показује садржај, у кривичном праву, праву о суду, кривичном процесном праву, криминологији и криминалној политици.

Тешко је у једном приказу исцрпно говорити о сваком од тридесет и три рада који се налазе у овој споменици. Но, могуће је и вредно је са неколико речи осврнути се на сваки од њих. Онај кога одређена тематика буде интересовала мораће да се потруди да односни рад и сам прочита.

После једног рада Еберхарда Шмита (Eberhard Schmidt) из правне историје „Фридрих Велики као престолонаследник пред ратним судом" сврстани су радови из кривичног права општи део. Карл Алфред Хал (Karl Alfred Hall) под насловом „Изградња појма кривичног дела са становишта процеса", с. 35—49, разматра за теорију и праксу увек актуелну проблематику о повезаности материјалног кривичног права с кривичним процесним правом при изградњи појма кривичног дела. Халу смета једно безживотно филозофирање као и догматска петрификација појмова. Приоритет припада процесном мишљењу, јер procedere представља лагано кретање унапред, то је мишљење у времену и са временом. Посредством овог мишљења аутор долази и до целисходног појма кривичног дела. Може се рећи да он наставља у стилу теза које је изнео проф. К. Петерс у приступном предавању „Die strafrechtsgestaltende Kraft des Strafprozesses" (J. C. B. (Mohr Siebeck), Tübingen, 1963). Дитрих Ланг—Хинрихсен (Dietrich Lang—Hinrichsen) у свом чланку, с. 49—79, обрађује питање неправа друштва (савеза, удружења) било да је посреди правно лице или лице коме ово својство није признато. Истовремено он настоји да да прилог учењу о прекршајима на линији квалитативне разлике између ових и кривичних дела, исцрпно расправљајући проблематику санкција код овог неправа. Артур Кауфман (Arthur Kaufmann) је дао прилог с насловом „Онтолошка структура радње. Скица учења о личној радњи", с. 79—119. Кауфман је пошао од појаве познате студије Густава Радбруха (Gustav Radbruch) „Der Handlungsbegriff in seiner Bedeutung für das Strafrechtssystem" у 1904. која је обележила почетак дискусије о појму радње у догматици кривичног права. Он маљниво презентира схватања и читаву проблематику појма радње. Посебно се задржава на неслагањима између Ц. Роксина и Х. Велцела. У својим излагањима и закључцима о појму личне радње Кауфман застаје да би на крају истакао да је овакав појам радње основица и учења о личном правном добру, о личном неправу и о личној виности, што се складно уклапа и у једну теорију о личној казни. Међутим, и за Кауфманове ставове остаје на снази Листова (Liszt) примедба Радбруху да се њихова вредност може потврдити само уколико опстану у једном потпуно изграђеном и развијеном систему кривичног права.

Два прилога, један Хермана Блаја (Hermann Blei) „Утврђивање дужности гаранта код неправног нечињења", с. 119—145. и други Валтер Штреа (Walter Stree) „Положај гаранта услед преузимања", с. 145—165, баве се сложеном проблематиком дужности гаранта и његовог положаја код кривичних дела неправог нечињења. Вредност ових радова је не само у сажетом прегледу постојећих схватања у литератури већ и у марљивом посматрању кретања у судској пракси, као и у иновацији настојања за што јаснијим сагледавањем одговорности гаранта.

Теодор Ленкнер (Theodor Lenckner) разматра питање основа оправдања и захтев испитивања по дужности, с. 165—185. Посреди је тражење решења проблема у оквиру учења о субјективним захтевима оправдања, наиме да ли је дело у одређеним случајевима само онда законито када је учинилац по дужности испитао постојање објективних претпоставки оправдања. Позитиван одговор намеће и респектовање два субјективна елемента оправдања: посебну интенцију учиниоца и испитивање по дужности. Ленкнер највећим делом подвргава анализи судску праксу.

После Ленкнеровог прилога следи група радова из области учења о виности: Вернер Мајхофер (Werner Maihofer) „Објективни елементи виности", с. 185—219; Петер Нол (Peter Noll) „Виност и превенција са становишта рационализирања кривичног права", с. 219—235; Ане-Ева Браунек (Anne—Eva Brauneck) „Неправо као деловање антисоцијалног става", с. 235—257; Карл Петерс (Karl Peters) „Учинилац из убеђења и учинилац по савести", с. 257—281; Герald Гринвалд (Gerald Grünwald) „Умишљај код деликта нечињења", с. 281—305; Фридрих В. Краузе (Friedrich W. Krause) „Посматрања" actio libera in causa, посебно у облику умишљеног извршења", с. 305—317; Еберхард Шмидхојзер (Eberhard Schmidhäuser) „О актуелности и потенцијалности свести о неправу", с. 317—339; и Рихард М. Хониг (Richard M. Honig) „Заблуда и веровање као обележје дела", с. 339—353.

Поменути прилози баве се увек актуелним питањима виности и односа учиниоца према делу. Методолошки третман се креће од правних до мултидимензионих захвата, што је у различитој мери изражено у сваком од радова. Посебну пажњу привлачи излагање Ане—Еве Браунек о проблематици неправа као деловања антисоцијалног става. Она с успехом конфронтира социолошки и кривичноправни третман и одговарајућа схватања. Исто тако је вредно задржати се на раду К. Петерса и истаћи његово настојање да продуховљеном анализом изгради појам учиниоца из убеђења и учиниоца по савести. Његов рад је од интереса и због тога што је мотивисан тематиком чл. 4. Устава Савезне Републике Немачке, који поред осталог говори и о томе да нико не сме бити принуђен против своје савести на војну службу с оружјем. У вези са овом одредбом у немачкој кривичноправној теорији је већ дуже времена актуелно питање о квалификацији одбијања војне службе и одговорности учиниоца по савести. Проф. Петерс је у својим закључцима протагониста становишта да је учинилац по савести у смислу чл. 4. Устава ослобођен од санкција и да га треба изузети из криминалног подручја. Но, не би се могло рећи да је ово и владајуће схватање.

Одељак кривичног права општи део завршава се прилогом Ханс—Јурген Бруса (Hans—Jürgen Bruns) „О забрани двоструког коришћења обележја бића кривичног дела или основа одмеравања казне", с. 353—377. и прилогом Хорста Шредера (Horst Schröder) „Координирање прописа о одустанку", с. 377—393. Брунсов чланак је пун актуелности не само са становишта теорије већ и претежно под углом тешкоћа с којима се у свакодневном раду среће кривично правосуђе. У Шредеровом раду срећемо се са хронологијом прописа о одустанку у немачком кривичном праву и одсуством њихове координације које има за последицу много противречности. Због тога је Шредер мишљења да ову проблематику треба у целини изнова регулисати, сводећи различите одредбе на заједнички именитељ.

У одељак о кривичном праву посебни део свестрано је седам радова чија је особена карактеристика да темељито обрађују судску праксу и да гледајући у будућност чине одговарајуће предлоге за предстојећу иновацију немачког кривичног законика. Ханс Велцел (Hans Welzel) износи примедбу уз § 170. КЗ СРН који говори о повреди дужности издржавања, с. 395—399. Карл Енгиш (Karl Engisch) је свој прилог слављенику посветио разматрању кажњивости стерилизације с пристанком, с. 399—419, док се Фридрих Шафштајн (Friedrich Schaffstein) бави тумачењем појма „подмукло" убијања као обележја уморства, с. 419—433. Ернст Хајниц (Ernst Heinitz) говори о новијој судској пракси у вези с бићем кривичног дела утаје, с. 433—445, а Герд Гајлен (Gerd Geilen) износи нова стремљења у одређивању кривичноправног појма силе, с. 445—467. Рад Клауса Роксина (Claus Roxin) носи наслов „Новац као објекат својинских и имовинских деликата", с. 467—485. И најзад Гинтер Беман (Günter Bemmann) „О примењивости § 157. КЗ СРН", с. 485—495, који регулише питање ублажавања казне односно одустанка од казне у случају лажног исказа и кривоклетства. Целисходно је истаћи да су аутори своје теме бирали у наслону на оно о чему је и сам слављеник писао у току свог дугогодишњег рада. Ова пажња према слављенику среће се и код других аутора.

Следи одељак о суду и о кривичном поступку. Рихард Ланге (Richard Lange) „Друштвени судови на Истоку и Западу", с. 497—517. У стилу „црно-белог" виђења које је свакако недовољно за истинитост и научност у научном раду, проф. Ланге презентира у кратким потезима поставку и стање друштвених судова у Савезној Републици Немачкој и неким социјалистичким земљама, имајући у виду у првом реду СССР. После овог прилога следе радови из кривичног процесног права. Хелмут фон Вебер (Hellmuth von Weber) „Међународна правна помоћ у случајевима доказивања у кривичном поступку", с. 517—529. Свакако је у највећем броју случајева предмет међународне правне помоћи издавање криваца. Но, аутор је у праву када истиче и све већи значај доказивања као облика ове помоћи. Посреди су тешкоће до којих долази у суђењу за кривична дела извршена у концентрационим логорима кад је реч о прикупљању доказа, а гледајући у будућност не треба превидети потребе како привредног тако и сообраћајног криминалитета које на међународном плану постају све актуелније када је у питању доказивање. Проф. Вебер је приказао посматрани институт у размерама немачког кривичног поступка. Вернер Зарстет (Werner Sarstedt) „Конкуренција ревизионих разлога", с. 529—543. Веома занимљив рад са становишта понашања суда у случајевима конкуренције истакнутих разлога у ревизији. Вернер Шмид (Werner Schmid) „Жалба суду против преседавајућег (§ 238. ЗКП)", с. 543—565. Посреди је веома интересантно питање, наиме како је регулисан и како у конкретном случају регулисати однос између председавајућег и суда односно судског већа у руковођењу поступком. Где су границе овлашћења председавајућег и који је домен интервенције судског већа? На изглед мало важно питање али у суштини судбоносно за ваљано расветљење и решење кривичне ствари. Волфганг Науке (Wolfgang Nauke) „Злоупотреба предлога за гоњење?", с. 565—587. Науке се позабавио једним мало обрађиваним проблемом и дао једно успешно аналитичко разматрање корисно и за теорију и за праксу. Последњи рад у овом низу је прилог Јохана Весела (Johannes Wessels) „О извршењу казни због повреде реда и решења о забрану ради давања заклетве у кривичним стварима", с. 587—603. Реч је о казнама које се могу изрећи сведоку према § 70. ЗКП СРН због невршења дужности и о њиховом извршењу.

Најмањи број радова налази се у одељку о криминологији и криминалној политици. Фридрих Гердс (Friedrich Geerds) „Криминална феноменологија, њени задаци и могућности", с. 605—629, в. приказ у часопису Анали Правног факултета у Београду, бр. 1/1967, с. 113—114. Алберт Кребс (Albert Krebs) „Из праксе извршења мере чувања ради заштите", с. 629—655. Аутор је учинио напор да изврши извршење ове дијаболске

мере према важећим прописима у Савезној Републици Немачкој. Међутим, не треба превидети да се поставља питање не њеног извршења већ њеног опстанка. Ханс фон Хентих (Hans von Hentig) „Изазивање пожара из пасије према гашењу", с. 655—665. Са изванредним богатством духа и знања проф. Хентих излаже савремену проблематику паљевина и један од мотива који доводи до изазивања пожара. Јоахим Хелмер (Joachim Hellmer) „О значају за кривично право нове судске праксе у погледу накнаде за претрпљени бол", с. 665—685. Тежиште Хелмеровог разматрања је на проблематици односа између накнаде за претрпљени бол и казне.

Споменица се завршава прилогом списка радова слављеника, који је сачинио Ханс—Јоахим Вегнер (Hans—Joachim Wegner).

Др Драгољуб В. Димитријевић

ДР АНА ПРОКОП: *ПОРОДИЧНО ПРАВО — ОДНОСИ РОДИТЕЉА И ДЈЕЦЕ*, Загреб, „Школска књига", 1966, стр. 312.

Аутор ове књиге је угледни професор Правног факултета у Загребу и један од наших најпознатијих правних писаца посебно из области породичног права. Поред добро познатог Коментара Основном закону о браку (I издање 1953, II издање у две књиге, I, 1959; II, 1960), проф. др Ана Прокоп је објавила низ дела из ове области (Равноправност жене, брак и породица по Уставу ФНРЈ, Загреб, 1946; Усвојење по законодавству ФНРЈ, Загреб, 1948, стр. 123. Права жене нове Југославије у браку и породици, Издање Централног одбора АФЖ Југославије, Загреб, 1950, стр. 112; Односи родитеља и дјеце по законодавству ФНРЈ, Загреб, 1954, стр. 108; Старатељство по законодавству ФНРЈ, Загреб, 1956, стр. 104; Породично право — Усвојење по законодавству СФРЈ, Загреб, 1963, стр. 212) Поред тога објавила је и низ чланака. Последња књига проф. А. Прокоп (Породично право — Односи родитеља и дјеце), као што се види из наслова, јесте део обимног, систематског уџбеника Породичног права.

Уводни део књиге садржи кратак историјски преглед правних односа родитеља и деце уопште, а посебно у бившој Југославији (према Општем и Новелираном аустријском Грађанском законику, према Грађанском законику Краљевине Србије и по шеријатском праву).

Правни односи родитеља и деце у СФРЈ изложени су у пет глава. Прве две главе посвећене су породици и породичном праву (стр. 25—28), изворима права и основним начелима на којима се заснива регулисање правних односа између родитеља и деце у нас (стр. 29—32). Трећа и четврта глава садрже излагање најглавнијих и најважнијих питања овог дела породичног права. У трећој глави (стр. 33—182) говори се о чињеницама које заснивају односе родитеља и деце (брачна деца, ванбрачна деца, позакоњена деца, усвојена деца). О усвојеној деци аутор не говори у овој књизи, јер је усвојење изложено у посебној књизи (Породично право — Усвојење, Загреб, 1963). Уосталом, аутор сматра (на стр. 28. књиге коју приказујемо) да тродеобна подела породичног права на брачно, родитељско и старатељско право није најбоља, па се залаже за четвородеобну поделу, у којој је усвојење посебан део породичног права, издвојен из родитељског права.

За то наводи ове разлоге. Независно од нашег породичног законодавства које је усвојење регулисало посебним законом, усвојење је потребно издвојити из „Родитељског права", „јер усвојење, иако је однос сличан односу родитеља и дјеце, треба читав низ објашњења. Не само да је потребно посебно обрадити склапање усвојења при чему треба образивати претпоставке и сам поступак усвојења, него и тамо где је та материја најсличнија односу родитеља и дјеце имамо низ питања која траже посебна објашњења, јер у односу усвојеника и усвојитеља постоје нека одступања, а да не говоримо о односу усвојеника према родите-

њима и сродницима по крви, о односу усвојеника према брачном другу усвојитеља те сродницима усвојитеља итд."

Четврта глава (стр. 183—208) обрађује родитељско право као скуп права и дужности родитеља према деци. По аутору, родитељско право обухвата четири групе дужности и права родитеља према деци: чување и одгој, издржавање, управљање имовином и заступање. У овој глави су такође обрађена питања вршења и заштите родитељског права, надзор органа старатељства, лишење родитељског права, престанак и продужење родитељског права.

Издржавање између сродника разматра се у петој глави (стр. 269 до 290). Полазећи од поставке да издржавање између сродника произилази из потребе солидарности чланова породице, у овој глави се расправља о кругу лица овлашћених на издржавање, претпоставкама за издржавање, начину, висини и трајању издржавања, као и о редоследу у давању издржавања. Веома сажето су изложена питања правног карактера издржавања и накнаде за нужно издржавање.

За стручног читаоца, пре свега због предстојеће кодификације нашег породичног права, посебно су занимљива излагања аутора у последњој шестој глави (стр. 291—297), у којој се излаже и расправља низ важних питања из области правног уређења односа родитеља и деце и дају сугестије за њихова решења.

То су најпре питања која се тичу *оспоравања брачног очинства и материнства* (од када почиње да тече рок од 300 дана по престанку брака — од склапања брака, јер је од тада брак непостојећи, или од правоснажности судске одлуке којом се утврђује да је брак непостојећи; целисходност рока од шест месеци по сазнању за рођење детета, за мужа мајке детиње; питање оспоравања очинства по старатељу мужа одн. детета; изричито решавање питања очинства у случају perturbatio sanguinis; уношење изричитих одредаба о оспоравању материнства); потом низ питања која се тичу *утврђивања ванбрачног очинства признањем* треба ли дозволити признање nasciturusa и умрлог детета; треба ли изрично нормирати да је правоваљано признање учињено у јавној исправи која није сачињена ради утврђивања ванбрачног очинства, или кад је учињено у изванредном тестаменту, или конклудентном радњом, или да је опозив признања допустив ако је признање дато у тестаменту, или да се признање може поништити у случају принуде, битне заблуде или неспособности за расуђивање) односно *судском одлуком* (на пример, да ли треба дозволити подизање тужбе по службеној дужности, почетак рока за тужбу ради утврђивања ванбрачног очинства по чл. 25 ОЗОРД посебно уредити у случају оспоравања брачног очинства и прозакоњења, боље заштитити интересе ванбрачне мајке и детета кад је у питању издржавање, а посебно кад је у питању издржавање ванбрачног детета према очевим сродницима), или се тичу *позакоњења* (да ли треба оставити да позакоњење делује ex nunc или треба одредити да делује ex tunc; регулисати оспоравање очинства позакоњеног детета; у случају позакоњења одлуком суда требало би поред намере за закључење брака поменце навести брачну сметњу неспособност за расуђивање). Нарочито су занимљиви предлози који се односе на боље и одређеније уређење родитељског права, као скупа дужности и права које родитељи врше у интересу деце (прегледније одредити дужности родитеља, донети јасније одредбе у погледу трајања издржавања, ускладити одредбе о управљању дечјом имовином, о заступању; донети одређеније норме о вршењу родитељског права родитеља који одвојено живе, као и случају ограничења и лишења родитељског права). Аутор такође указује да би приликом будуће кодификације породичног прва требало можда уклонити разликовање између ванбрачне и брачне деце кад је у питању издржавање и боље решити још нека питања (на пример, да ли је муж мајке дужан као сродник по тазбини да издржава дете које је његова жена родила у прељуби и обратно, у случају да нема других лица обавезних по закону да га издржавају; да ли је дете дужно да издржава родитеља који га је напустио и није га издр-

жавао за време малолетства односно који је био лишен родитељског права).

Писац ове књиге излаже и расправља зналачки и са сигурношћу бројна значајна питања правног уређења односа родитеља и деце обилато користећи упоредноправни метод и нашу судску праксу. Отуда ова књига, иако је скромно намењена да послужи као уџбеник за студенте, како пише аутор у предговору, представља далеко више. То је у ствари систематско дело. Иако аутор није могао свим питањима да посвети подједнаку пажњу, ова књига је несумњиво најпотпунији рад у овој области у нас, и свакако ће бити од велике користи како правницима у пракси, тако и свима онима који желе да се продубљеније баве правним проблемима односа родитеља и деце.

В. Бакић

Др Борис Визнер: *Грађанско право у теорији и пракси*, II допуњено и измењено издање, књига прва, Осијек, 1966, стр. 108.

Прво издање ове књиге објављено 1962. године, обухватило је целокупно грађанско право. У овом допунском издању аутор намерава, како каже у свом предговору првој књизи, да материју изложи у три књиге, тако да прва књига обухвати уводна разматрања и општи део грађанског права, друга стварно и облигационо, а трећа наследно право.

Прва књига *Грађанског права у теорији и пракси*, обухвата све основне појмове грађанског права. Подељена је на два одсека. Први одсек (стр. 11—65) садржи уводна разматрања, у којима су изложени најпре основни појмови о праву, друштвеном и правном поретку, систематизацији права, називу и појму грађанског права, а уз то основни принципи социјалистичког права, подела грађанског права, грађанскоправна норма и однос, да би на крају било речи о питањима злоупотребе и заштите субјективних грађанских права и дат кратак историјски развитак и извори грађанског права.

У другом одсеку (општи део), у пет глава, аутор је изложио све основне појмове класичног грађанског права по готово општеусвојеном реду. У првој глави (стр. 68—117) говори о субјектима грађанског права, у другој (стр. 118—154) о објектима, у трећој (стр. 155—270) о правним чињеницама грађанског права, у четвртој (стр. 271—370) о застарелости и садржају (доспелости) и у последњој, петој глави (стр. 371—402) о заступању.

Аутор је у сажетом облику изнео на доста једноставан начин углавном општеусвојена теоријска становишта о основним питањима грађанског права, позивајући се на правна правила бившег Општег аустријског грађанског законика и бившег Грађанског законика краљевине Србије, наводећи при томе и нашу новију судску праксу, објављене одлуке и начелна мишљења Врховног суда Југославије и републичких врховних судова.

Поред тога, аутор је у тексту дао обрасце разних поднесака, тужби и одлука, што ће несумњиво бити веома корисно, нарочито младим правницима.

Занимљиво је да је писац ове књиге у обради појединих питања ишао и шире, дотичући се неких практичних проблема из статусног и породичног права. Тако, на пример, у глави о субјектима права, желећи да што потпуније изложи стицање пословне способности, говори о еманципацији малолетника ступањем у брак, па чак даје и образац решења којим општински суд одобрава ступање у брак малолетника, или када је реч о продужењу пословне способности излаже питање продужења ро-

дитељског права и даје образац решења општинског суда о томе, па чак говори и о лишењу родитељског права, дајући образац решења о лишењу родитељског права.

У Визнеревој књизи нека питања су веома поједностављено изнета, има непрецизних ставова, али и поред свега то је веома корисна књига пре свега за правнике у пракси, нарочито млађе, којима може поред стандардних универзитетских уџбеника послужити као користан приручник.

Треба истаћи одличну техничку опрему ове књиге (повез у платно, добра хартија, одлична штампа), што је данас реткост на књижарском тржишту стручних књига.

В. Бакић

CURENT PROBLEMS IN SPACE LAW, London, 1966, The British Institute of International and Comparative Law, p. 168.

Већ прилично богатој литератури из области Космичког права додата је још једна публикација. Садржај књиге одговара углавном програму конференције сазване 4. маја 1965. г. од стране Британског института за међународно и упоредно право (The British Institute of International and Comparative Law), на којој је у четири радне сесије обухваћена мање-више целокупна проблематика Космичког права.

1) На првој сесији је J. A. RATCLIFFE, директор радио и космичке истраживачке станице у Slough-у, говорио о употреби космоса у научне и техничке сврхе (The Use of Space for Scientific and Technological Purposes). Он је дао врло јасан опис космичког простора и могућности које постоје за његово коришћење у научне и техничке сврхе, напоменувши да разне активности у космичком простору могу поред корисних да изазову и штетне последице (употреба космоса у војне сврхе, нуклеарни експерименти, ометање телекомуникација итд.).

2) На другој сесији се C. WILFRED JENKS, сарадник института за међународно право, осврнуо на досадашњи развој Космичког права закључивши да оно није више „грана правних спекулација, већ реалност" (Space Law Becomes a Reality). По његовом мишљењу постоји пет група питања на која треба обратити нарочиту пажњу: Улога међународних организација у освајању космоса и његовом искоришћавању (укључујући нарочито расподелу одговорности у вези са овим активностима између самих организација и њихових чланова), организовање светских јавних служби за неке врсте активности у космосу, јурисдикција над лицима у космичком простору, правни режим космичких природних богатстава (space resources) и улога права у регулисању космичких експеримената и у избегавању загађивања космичког простора.

Активности у космосу морају бити под међународном контролом, а пожељно би било и да их изводе међународне организације, у ком случају би било потребно решити питање одговорности таквих организација, односно расподеле одговорности за настале штете између њих и њихових чланица.

Могуће је замислити знатан број операција у космосу које би у највећој могућој мери биле извођене као светске јавне службе. Комуникациони сателити представљају први случај овакве врсте од непосредног практичног значаја.

Декларацијом Генералне скупштине УН о правним принципима којих треба да се придржавају државе при истраживању и коришћењу космичких простора (1) предвиђено је да објекти лансирани у космос и њихова посада потпадају под јурисдикцију државе која их региструје.

(1) United Nations General Assembly Resolution 1962/XVIII). Declaration of Legal Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, December 13, 1963.

Проблем ће се појавити после стварања сталних космичких станица и насеља на другим небеским телима. Ако све станице одн. насеља буду под јурисдикцијом појединих земаља, како то усагласити са принципом да се небеска тела и свемирски простор не могу присвајати? Овде би се умногоме могла применити решења до којих се дошло у вези са Антартиком.

Појављује се и питање коришћења природних богатстава небеских тела и космичких простора. Овде је необично важно да се зна шта може бити коришћено и како. Не могу се исто третирати добра која је могуће исцрпсти и друга. Потрошни извори би морали да буду на неки начин подељени, па аутор сугерише да би најбоље било да УН додељују неку врсту концесија како би се спречила несигурност и међународна неслога.

Важно је поменути и проблем загађивања космоса и небеских тела односно преношења опасних материјала (нпр. заразних микроорганизама) на Земљу.

Његов крајњи и по мом мишљењу исправан закључак јесте да спровођење принципа мирољубивог коришћења космоса не зависи толико од напора на правном пољу колико од чинилаца политичке природе, на пример од ефективног разоружања на Земљи.

Професор др. D. GOEDHUIS са Лајденског универзитета, у дискусији поводом JENKS-овог рада задржао се на природи и садржају принципа слободе космичког простора. Овде је један од кључних проблема висина до које се простире суверенитет земаља односно висина од које почиње космички простор, „јер то није пре свега економски проблем" као у случају ваздушног саобраћаја, „већ претежно проблем безбедности држава". По његовом мишљењу требало би усвојити решење по коме једна земља не би могла да се правно успротиви проласку космичких летилица кроз њен ваздушни простор, осим ако оне представљају претњу сигурности дотичне земље.

3) J. A. C. GUTTERIDGE се осврнула на питање одговорности за штете изазване лансирањем објеката у космички простор (Responsibility for Damage Caused by Objects Launched Into Cuter Space) говорећи као учесник у раду Правног поткомитета Комитета УН за мирољубиво коришћење космичког простора. По њеном схватању проста формулација параграфа 8 Декларације Генералне скупштине УН о правним принципима којих треба да се придржавају државе при истраживању и коришћењу космичког простора (1), да „Свака држава која лансира или омогући лансирање једног објекта у космички простор и свака држава са чије територије или уз помоћ чијих инсталација се такав објект лансира сноси одговорност за штету учињену страној држави или њеним физичким и правним лицима"..., крије у себи много проблема. Пре свега је потребно прецизно дефинисати „објект", а затим одредити природу штете. Државе су несумњиво одговорне како за своје активности у космосу тако и за активности својих држављана у свакоме случају када је штета изазвана ван њихове територије, Али остаје отворено питање поступка за накнаду штете онда када је она причињена на добрима страних држављана која се налазе на територији саме државе која је извршила лансирање.

Можда најозбиљније питање у вези са поменутим параграфом јесте одговорност у случају заједничких подухвата у космичком простору. Према његовим одредбама би, на пример, била одговорна и земља конструктора сателита и она која је лансирала сателит, а то је у неким случајевима неприхватљиво. Неспоразуми би били избегнути усвајањем међународног споразума о обавезном регистровању сваког космичког објекта, јер би тада за штету била одговорна држава која је регистровала поменути објект. Такође и међународне организације које ће се у будућности бавити активностима у космосу треба на неки начин да преузму одговорност било приступањем међународним уговорима директно или декларацијом којом би прихватиле одредбе уговора у питању. Према параграфу 5. наведене Декларације произилази да би подједнако биле одговорне и међународне организације и њихове чланице. Неки чланови Пот-

комитета сматрају да међународне организације треба да буду одговорне на првом месту, а државе чланице тек уколико саме организације не испуне своје обавезе.

У Поткомитету је опште усвојено гледиште да треба прихватити апсолутну одговорност држава за све штете учињене на земљиној површини. Када до штете дође у космичком простору, одговорност треба да се заснива на кривици учиниоца. Тако, на пример, ако дође до случајног судара два космичка брода, опште је мишљење да обе земље сносе своје губитке, али ако се утврди да је један од њих намерно променио орбиту како би шпијунирао други, онда треба поставити питање кривице. Што се тиче величине накнаде штете могућа су различита решења. Одређивање „плафона" суме је, на пример, једно од њих (2). Јавила се и сугестија да се уведе обавезно осигурање, како би се створили довољни фондови за накнаду штете. Да би се све ово спровело у живот Поткомитет је предвидео и могућност стварања међународног суда, пред којим би се водили спорови из ове области.

4) Четврта сесија је била посвећена употреби космоса у војне сврхе. (Military Uses of Outer Space).

A. S. BAKER, ваздухопловни капетан и директор студија на Краљевском ваздухопловном колеџу у Манby-у (Велика Британија), осврнуо се на техничке могућности коришћења космичког простора у војне сврхе, пошавши од реалне чињенице да то обе космичке силе већ чине (шпијунски сателити, метеоролошки и комуникациони сателити и др.), док је потпуковник ваздухопловства САД. THOMAS E. TAGER настојао да осветли ово питање и са правне тачке гледишта.

По њему треба разликовати пре свега коришћење космоса у агресивне сврхе од његовог коришћења у војне сврхе у ужем смислу. Ово друго је сасвим законито, пошто све земље имају право да предузимају мере у циљу одбране, па њихове армије могу, на пример, да израђују војне географске карте уз помоћ вештачких земљиних сателита, да се користе комуникационим сателитима и сл.

У којој је мери могућа међународна контрола оваквих активности? Најбоље решење је потпуно разоружање, а друга могућност би била контрола космичких активности од стране неке међународне организације. Пошто су у садашњој политичкој ситуацији обе ствари мало вероватне, преостаје као једини излаз склапање међународног уговора универзалног карактера, којим би се, поред осталог, предвидело регистровање лансирања свих објеката уз прецизно навођење плана лета и задатка и обавезну међународну контролу. На тај начин би се избегло да се коришћење космичког простора у војне сврхе претвори у коришћење у циљу припремања агресије.

5) Немогуће је не споменути на крају и додатке који умногоме доприносе вредности публикације о којој је реч.

У првом од њих (стр. 87—98) је Др Иво Лапена, са Лондонске школе економских и политичких наука, врло сажето и прегледно изложио неке совјетске погледе на космичко право (Some Soviet Views On Space Law) поделивши сва питања која заокупљају совјетске писце у три групе: горња граница државног суверенитета у космичком простору изнад државне територије, укључујући ту и територијалне воде, правни режим космичког простора и космичких летилица и правне норме које се односе на небеска тела.

---

(2) Такво решење већ постоји у вези са бродовима на нуклеарни погон, где се одговорност ограничава са сто милиона САД долара за један брод и за један инцидент. (Art. III Convention on the Liability of Operators of Nuclear Ships).

Други додатак (стр. 98—168) се састоји од двадесетак најважнијих докумената из области космичког права који потичу из периода од 1958 до 1964. г. Тај материјал с једне стране помаже да се много боље схвате излагања појединих учесника Конференције, а с друге стране представља користан извор информација за свакога кога интересује ова грана међународног права.

Мислим да је у овој књизи покренут низ занимљивих питања. Захваљујући брзом развоју космичког права одговори на нека од њих су нам већ познати и поред сразмерно кратког времена које је протекло од Конференције.

Вид Вукасовић

Проф. др Ладо Вавпетич: СИСТЕМ ДОКУМЕНТАЦИЈСКЕ СЛУЖБЕ НА ПОДРУЧЈУ ЈАВНЕ УПРАВЕ. Институт за јавно управо ин деловна размерја, (Љубљана, 1966, стр. 190).

Један од значајних облика научне организације рада у свим областима друштвене активности, посебно у научноистраживачкој и техничкој делатности, у раду привредних организација и друштвених служби, као и у органима управе друштвено-политичких заједница, представља и служба документације, која има за циљ да допринесе стручном, ефикасном и економичном функционисању органа и радних организација, као и даљем стручном уздизању чланова њихових радних заједница. Задатак је ове службе, као што је познато, да врши прикупљање и чување, селекцију и класификацију, каталошку и аналитичку обраду свих оних документационих предмета који могу да послуже као чињенични материјал или информација за оперативне или научноистраживачке потребе одређених корисника.

У нашој земљи је служба документације у оквиру знатног броја научноистраживачких установа и привредних организација постигла већ запажене резултате, док је у државним органима, посебно у органима, управе, још увек у фази веома споре изградње. Данас, међутим, кад је и наша земља суочена са задацима модерне јавне управе, а њене функције по своме огромном бројном порасту, веома наглашеном социјалном карактеру, разноврсности и сложености у основи измениле ранију физиономију управе, све више се поставља питање не само унапређивања постојећих, већ и увођења нових облика организације, метода рада и техничких поступака који могу да обезбеде извршење задатака модерне управе, као и да допринесу њеном што успешнијем функционисању. Један од значајних захтева на подручју унапређивања организације и метода рада управе јесте управо и захтев за оснивањем посебне службе документације у органима управе свих друштвено-политичких заједница, почев од општине па све до федерације.

Иако органи управе свих наших друштвено-политичких заједница располажу одређеним документационим материјалима о своме раду, као и о раду других органа, установа и организација, у проналажењу ових материјала још увек се наилази на озбиљне тешкоће. Прво, због тога што су ови материјали по правилу похрањени у оперативној архиви органа и сређени на начин који не обезбеђује могућност брзог проналажења комплетних материјала о одређеном питању. Друго, због тога што је одређени број документационих материјала (а то су махом материјали који се због свог трајног или дужег оперативног значаја највише траже) без довољне контроле и евиденције растурен код појединих радника. Треће, што сви ти материјали, било да се чувају у оперативној архиви, било да се налазе код појединих радника, још увек не представљају такву потпуност која је нужна да би се задовољиле потребе органа за документацијом о појединим питањима из области рада одређених органа, установа и организација. Такву потпуност документације о одређеном питању од-

носно предмету може ефикасно да обезбеди само организована служба документације.

И поред тога што захтев за организовањем службе документације у органима управе стиче све већу друштвену афирмацију, до сада покренуте иницијативе за оснивање ове службе у органима управе на општинском, републичком и савезном нивоу карактерише чињеница да код нас још увек недостаје јединствен приступ проблемима организације и метода рада ове службе у органима управе, као и одређени ставови за њихово решавање. Недавно објављена студија проф. др Лада Вавпетича „Систем документационе службе на подручју јавне управе" представља стога значајан допринос напорима који се код нас у последње време чине у циљу утврђивања одређених научно заснованих и емпиријски проверених ставова за решавање проблематике службе документације у органима управе.

Студија проф. Вавпетича обухвата 18 поглавља у којима се аналитички излаже, сем техничких аспеката, комплексна проблематика службе документације у јавној управи. С обзиром на посебан значај ове обимне студије која би, по нашем мишљењу, требало да послужи као подстрек за даљу конструктивну дискусију о веома актуелној и сложеној проблематици службе документације у нашој јавној управи, указаћемо на неке основне ставове и мисли изражене у њој.

У уводном поглављу, у коме се разматрају општа питања, аутор истиче да се у условима консолидације функција јавних органа почела јављати потреба за систематским прикупљањем и анализом фактолошких података, што је постало једна од основа за правилан рад јавних органа, посебно органа јавне управе. С друге стране, дошла је до изражаја и потреба за веома широким и комплексним проучавањем разних друштвених појава које су од значаја за утврђивање одређеног правца при решавању бројних јавних проблема. На тој значајној основи појавила се потреба за службом документације и на подручју јавне управе.

Говорећи о карактеристикама, функцијама и организацији јавне управе у светлу документационе службе (поглавље 2), аутор истиче да решење питања каква треба да буде организација документационе службе у органима јавне управе зависи од тога којим функцијама јавне управе та служба треба да пружа помоћ. Својом делатношћу јавна управа је стално окренута, с једне стране; субјектима друштвених односа и, с друге стране, органима који одлучују и утврђују начела и настојања која треба да добу до изражаја у друштвеном развоју и која, у томе циљу, утврђују одговарајућа правила понашања. Обе ове карактеристике, по мишљењу аутора, указују на то да јавна управа мора да прати друштвени развој на свим подручјима где се појављују јавна питања. Исто тако она мора да прати проблематику која се појављује у раду бројних јавних органа. У томе правцу мора стога бити организована и документациона служба јавне управе.

У поглављу 3. (Општи организациони систем службе документације и разматрање организације ове службе у органима јавне управе) аутор изражава мишљење да је нужно службу документације у органима јавне управе организовати тако да истовремено постане саставни део целокупне, што систематскије уређене документационе службе у држави.

У поглављу 4. (Задаци наших управних органа у светлу документационе службе) аутор истиче да организација документационе службе мора да одговара оним потребама које поставља одређени орган или организација чијем раду служба документације треба да служи, тј. оним задацима и делатностима због којих у конкретном случају и постоји одређени орган или организација. Аутор посебно указује на чињеницу да је истраживачка делатност на подручју јавне управе у свету, а делимично и код нас, веома обимна, тако да се без добро организоване документационе службе не може пратити богата библиографија књига и часописних чланака. Има ли се, међутим, у виду да се органи јавне управе морају све више старати о сталном побољшању свог сопственог стручног

рада (нови организациони облици рада, нови поступци, средства и методи рада, нови међусобни односи унутар управних органа и односи њихових функционера према разним учесницима у јавним пословима, рационализација и ефикасност рада итд.), разумљиво је да би наша управа морала заостајати ако не би била информисана о свим рационализацијама и тековинама на подручју својих стручних делатности.

Разматрајући нека начелна питања која треба решавати приликом регулисања документационе службе на подручју јавне управе (поглавље 5), аутор се посебно задржава на питању односа библиотечке службе и службе документације у органима јавне управе. Он сматра да би ове две делатности требало инкорпорирати у јединствен систем, што је и по нашем мишљењу оправдано и досадашњим искуством већ потврђено као организационо и функционално веома целисходно решење.

У поглављу 6. (Потреба и циљеви службе документације у јавним органима политичких територијалних друштвених заједница) аутор истиче да у нашим друштвено-политичким заједницама све више долази до изражаја околност да су оне истовремено и најопштије друштвене организације, које морају да се на својој територији и у оквиру свога делокруга старају о напретку целокупне друштвене стварности. Према томе, да би рад органа друштвено-политичких заједница био успешан, потребно је да они прикупљају, сређују и обрађују најразноврснију документациону грађу, тј. све оне податке који се односе на основе и оквире, као и на субјективне и објективне могућности у којима раднс организације морају да делују.

У поглављима 7, 8. и 9. аутор даје преглед појединих врста документационе грађе за потребе јавних органа и указује на потребу формирања концентрисане службе документације за потребе скупштине и свих њених органа у оквиру поједине друштвено-политичке заједнице. Даље се осврће на читав низ документационих служби и студијских библиотека које постоје при научним организацијама, научноистраживачким установама, коморама, стручним и пословним удружењима, као и радним организацијама. За систематску и правилну организацију наше целокупне документационе делатности потребно је, по мишљењу аутора, рад свих поменутих документационих служби координирати и међусобно тесно повезати.

У поглављу 10. аутор посебну пажњу поклања: а) односима између радних јединица за документациону службу при ширим и ужим друштвено-политичким заједницама, б) односима између радне јединице за документациону службу и оперативних органа у одређеној друштвено-политичкој заједници и ц) односима између документационе службе и архиве. Основна карактеристика од значаја за документациону службу при нашим друштвено-политичким заједницама састоји се, по мишљењу аутора, у томе да свака, посебно пак најужа друштвено-политичка заједница, мора бити што тачније, што брже и што исцрпније информисана о свим проблемима од општег друштвеног значаја који се појављују у раду радних организација са седиштем на територији одређене друштвено-политичке заједнице.

Говорећи о односима између службе документације и оперативних управних органа, аутор се посебно задржава на новом стилу рада јавних функционера. Нови стил рада јавних функционера захтева, истиче аутор, да се јавна питања решавају не „по увиђајности", „по слободном уверењу", „напамет" и по интуицији, већ онако како је дужан да поступа сваки стручњак у свом стручном раду. Такав стил рада морао би да упућује управне стручњаке и остале јавне функционере на тзв. „студиозно" решавање, што значи да би свако решење требало да се заснива на стручним, политичким, правним и другим темељима.

У поглављима 11. и 12. аутор је посебну пажњу поклонио односу између стручних референата и документационе службе у погледу обраде документационе грађе, питању каталогизације и категоризације документационе грађе, појединим облицима документацијских информација (ано-

тација, документацијски реферат, абстракт), као и односима документационих служби у јавним органима према корисницима.

У поглављу 13. (О проблемима стручних кадрова за документациону службу) аутор заступа становиште да послове који су по својој садржини од значаја за документациону службу морају обављати концептни стручњаци запослени код оних оперативних органа којима документациона служба првенствено треба да служи, док стручно-технички документациони послови спадају у делокруг стручњака документалистичке односно библиотекарске струке. Аутор истиче захтев да се концептни стручњаци морају бавити прикупљањем и проучавањем одређених извора континуирано и систематски, а не приликом решавања појединачних случајева. Он сматра да је његово становиште по питању разграничења рада стручних кадрова за документациону службу рационално, јер би захтев да документалисти сами обављају све послове службе документације изазвао потребу ангажовања великог броја висококвалификованих документалиста (само за СР Словенију најмање 100), а осим тога још скоро исто толико сарадника са мањом стручном спремом, што је, бар за сада, немогуће. Мада је ово становиште аутора, с обзиром на садашњу оскудицу у документалистичким кадровима у јавној управи, правилно, сматрамо да би већ сада требало имати у виду перспективу даљег развоја службе документације у јавној управи, која нужно претпоставља изградњу самосталних документалистичких кадрова за поједине области јавне управе.

Разматрајући правна питања која треба решити у вези са организовањем документационе службе у јавним органима (поглавље 14), аутор изражава мишљење да би општеобавезним правним прописима морало бити решено питање јавности, а с тим у вези и општа доступност и право увида у сваки документ у документационој збирци.

У поглављу 15. (Друштвено-политички значај оснивања документационе службе у јавним органима) аутор указује да већ уобичајено мишљење да у органима јавне управе треба оснивати службу документације ради унапређења њиховог стручног рада, али се при томе премало или скоро никако не наглашава друштвено-политички значај такве службе, мада су управо друштвено-политичке користи које може да пружи правилно организована служба документације од одлучујућег значаја. Оснивање такве службе, по мишљењу аутора, убрзава нарочито остваривање начела јавности рада, као и начела личне одговорности функционера управних органа. Документациона служба у органима јавне управе има, истиче аутор, још једну политичку предност: коришћење њене документационе грађе омогућава иницијативно учешће појединих грађана односно чланова појединих радних колектива у разматрању питања од општег друштвеног значаја о којима се решава на зборовима бирача и у месним заједницама.

У завршним поглављима своје студије (16, 17. и 18) аутор разматра питања економичности и рационалности предложеног система документационе службе, евентуалне приговоре против овог система, као и развојне основе унапређења документационе службе за потребе оперативних јавних органа уопште.

Ограничавајући се на овом месту само на преглед основних идеја и ставова проф. Вавпетича, изражених у његовој студији о систему документационе службе на подручју јавне управе, сматрамо да појаву ове студије треба поздравити као веома значајан допринос за даље изучавање и разрешавање проблематике службе документације у органима и установама јавне управе. Ово утолико пре, што ова студија, прва ове врсте у нашој земљи, представља научно засновану и већ добрим делом проверену реалну основу за рад на организовању односно даљем унапређењу службе документације у јавној управи, у складу са нашим садашњим потребама и могућностима.

Емил Пataковић

LE FÉDÉRALISME YOUGOSLAVE, РАД ГРУПЕ АУТОРА, изд. Centre de Recherches sur l'U.R.S.S. et les Pays de L'Est, Paris, 1966, п. 244.

Студија посвећена југословенском федерализму, под називом Le fédéralisme yougoslave, коју је недавно објавио Центар за проучавање СССР-а и источних земаља (Centre de Recherches sur l'U.R.S.S. et les Pays de l'Est) у Стразбургу, представља још један изванредно значајан прилог југословенској литератури из области теорије државе и уставног права објављеној на француском језику. После континуираног излажења тромесечне ревије Le nouveau droit yougoslave у Београду, на француском језику, затим студије проф. Јована Борђевића „La Yougoslavie, démocratie socialiste", објављене у едицији „Bibliothèque de la Science Politique" у Паризу 1959. године, и студије групе југословенских аутора „La nouvelle Constitution yougoslave", недавно објављене у Француском центру за упоредно право у Паризу, ова студија, како по тематици, тако и по начину третирања проблема далеко превазилази оквире основног упознавања иностраних читалаца са једним од кључних проблема југословенског друштвено-политичког система. Она представља продубљену студију најважнијих видова нашег федерализма и пружа одговоре на низ питања која су, према досадашњим искуствима, најчешћи предмет интересовања западне теорије кад се ради о третирању развоја доктрине и практичних остварења југословенског федеративног система. Основна питања на која су аутори тежили да одговоре означена су и у заједничком предговору директора Центра, проф. Pierre Lavingnea и проф. Борислава Благојевића, директора Института за упоредно право у Београду, који је организовао и припремио овај рад, и она би се могла изразити као питања: да ли поред технике постоји и југословенска теорија о федерализму? да ли се може сматрати да постоји контрадикција или, пак, склад између става да је федерализам негација социјализма и југословенске државне технике? затим, да ли је и у којој мери процес јачања федерализма у Југославији адекватан и ефикасан за одумирање државе? као и да ли је ширење федерализма, почев од политичке структуре, или једноставно државе, па до економске и друштвене структуре, спојиво са структуром социјалистичке државе? На сва ова и низ других питања аутори студије дају одговоре на један јасан, документован и веома образложен начин, заснован на конкретном историјском искуству и социолошко-политичком проучавању досадашњег развитка федерализма у нас. Њихова полазна тачка у тумачењу комплекса проблема везаних за овај облик уређења југословенске државе, *при том*, не састоји се само у објашњењима могућности и прихватљивости федерализма у датим условима, већ и у афирмисању његове неопходности. Ову идеју један од аутора, проф. Борђевић, посебно разрађује, подсећајући и на познату мисао Е. Кардеља из 1953. по којој би „југословенска државна заједница била федеративна по својој структури и када не би била вишенационална", а она означава основну нит којом су проткани и остали радови.

Не упуштајући се у конкретне анализе прилога садржаних у овој студији, што би с обзиром на карактер и сврху рада, било добрим делом и непотребно (мада је књига од изванредног значаја и за сваког нашег читаоца који се интересује за ове проблеме), навешћемо само радове које она садржи. То су: „Федерација у социјалистичкој Југославији" др Ј. Борђевића, „Основне снаге друштвено-политичког јединства у југословенској федерацији" др А. Вратуше, „Права и дужности федерације" др Ј. Борђевића, „Социјалистичка република" др Ј. Борђевића, „Положај аутономних јединица у уставном систему Југославије" др С. Аксића, „Улога и положај комуне (и среза) у југословенској федерацији" др М. Јовичића, „Међунационални односи у Југославији" др К. Јончића и „Национални односи у култури у Југославији" Латинке Перовић. Сваки од ових радова представља успео и сасвим адекватан допринос упознавању иностраних читалаца са проблемима по којима Југославија привлачи велику пажњу у свету. Њена, умногоме оригинална, решења проблема федера-

лизма такву пажњу и заслужују, па је отуда ова студија колико значајна толико и актуелна, јер се појављује у моменту када је интерес за њену садржину посебно појачан.

Најзад, да још једном поменемо да је наведена студија резултат и део већ традиционалне сарадње Центра за изучавање СССР-а и источних земаља у Стразбуру и Института за упоредно право у Београду. Институт је, наиме, у својој функцији упознавања иностране научне јавности са југословенским правним и друштвено-политичким системом, постигао споразум и организовао његово остварење објављивањем овог по свему изузетно значајног и успелог дела.

З. Букић

БЕЛЕШКЕ

БЕЛЕШКЕ О ПРАВНИМ СТУДИЈАМА И ПРОУЧАВАЊУ КРИМИНАЛИТЕТА У НЕМАЧКОЈ ДЕМОКРАТСКОЈ РЕПУБЛИЦИ. — У току априла ове године провео сам четрнаест дана у Немачкој Демократској Републици као гост Института за кривично право Правног факултета Универзитета у Халеу. Поред дужег задржавања у Халеу посетио сам и Институт за кривично право Правног факултета Хумболтовог Универзитета у Берлину и Институт за кривично правосуђе и сузбијање криминалитета, који је у саставу Немачке академије за науку о држави и праву у Потсдам—Бабелсбергу. Исто тако упознао сам се са организацијом и радом адвокатуре и разгледао сам казнени завод у Лајпцигу. На овај начин са пуно предусретљивости изашло се у сусрет моме интересовању за правне студије и проучавање криминалитета у НДР. Чини ми се да је корисно изнети неке белешке са овог пута.

1. Правне студије у НДР трају пет година, односно десет семестара и обухватају како теоријско тако и практично образовање. У току студија се добија основно образовање, врши специјализација и обавља практичан рад. На крају школовања се појављују два профила правника, једни који одлазе у правосуђе и други који се посвећују привреди и осталим службама. Први се изграђују у Берлину и Лајпцигу, а други у Халеу и Јени.

Основно образовање је заједничко за све студенте права и траје пет семестара. У овом времену се стичу основна знања о друштву и изучавају основне правне дисциплине (државно право, теорија државе и права, кривично право и грађанско право). Поред овога се савлађују и основна знања из других правних дисциплина и обрађују важнија питања социјалистичког руковођења и рада с људима.

Шести семестар студија посвећен је практичном раду и у том семестру врши се одређено усмеравање студената. Они који ће касније радити у правосуђу обављају своју праксу претежно код правосудних органа, а други највећи део праксе проводе у привредним предузећима и организацијама.

После обављене праксе долази до специјалистичких студија које трају три семестра. Овде се потпуно јасно разликује правосудни смер од привредноправног смера. На правосудном смеру се продубљују знања из основних и посебних правних дисциплина и савлађује проблематика правосуђа, а на привредноправном смеру продубљивање обухвата основне правне гране, планирање и вођење привреде с тим што се изучавају и оне правне гране које су у тешњој вези с привредним животом.

Десети и последњи семестар студија припада практичном раду. То је сада рад практиканта у области за коју се специјализовао.

2. Што се тиче дисциплина везаних за проучавање и сузбијање криминалитета, постоји изразита разлика њиховог студирања на правосудном и на привредноправном смеру. Тако се на правосудном смеру Правног факултета у Берлину изучавају кривично право општи и посебни део, кривично процесно право, криминологија, криминалистика, судска психологија, судска психијатрија, судска медицина, статистика криминалитета, право о извршењу кривичних санкција, упоредно кривично право

и упоредно кривично процесно право. С друге стране, на привредноправном смеру Правног факултета у Халеу спеђу се кривично право општи и посебни део, кривично процесно право и криминалистика. Но, овде треба истаћи да се посебно обраћа пажња на оно градиво код ових дисциплина које је у вези с привредом. Исто тако треба напоменути да се и на једном и на другом смеру излаже као посебан курс систем правосудних органа.

3. Научни и научноистраживачки рад на проучавању криминалитета обавља се у факултетским и другим институтима. Карактеристично је да факултетски институти носе наслов института за кривично право, а у њима се проучавају не само кривичноправни већ и чисто криминолошки проблеми. Исто тако је карактеристично да у оквиру института за кривично право постоје и одељења за криминалистику, чија је делатност веома развијена. Факултетски институти немају посебан домет и претежно се ограничавају на тематику коју обрађују сами професори и њихови факултетски сарадници. Овде ће бити нешто више речено о институтима које сам посетио: о Институту за кривично право у Халеу, Институту за кривично право у Берлину и Институту за кривично правосуђе и сузбијање криминалитета у Потсдам-Бабелсбергу.

4. Институт за кривично право (директор проф. Dr. Hans Hinderer) са одељењем за криминалистику (руководилац доц. Dr. Karl-Martin Böhme) у Халеу. — Истраживачки рад је усмерен на проучавање основних питања индивидуалне кривичноправне одговорности. Са овом тематиком посебно се бави проф. Др. Хиндерер. С друге стране проф. Dr. Rudolf Herrmann проучава питања сарадње између државних и привредних органа као и друштвених органа правосуђа. У одељењу криминалистике тежиште рада је на изучавању криминалистичких метода за откривање и сузбијање кривичних дела против социјалистичке народне привреде са посебним освртом на кривична дела у саобраћају.

5. Институт за кривично право у Берлину (директори: професори Dr. John Lekschas a Dr. Richard Hartmann). — Организационо институт има два одељења: одељење за кривично право и одељење за кривично процесно право. Потребно је напоменути да на Правном факултету у Берлину постоји посебан Институт за криминалистику (директор доц. др. Hans-Ehrenfried Stelzer). Посматрајући рад Института за кривично право, добио сам утисак да су његови водећи сарадници професори Лекшас, Бухолз и Хартман последњих година били поглавито заузети радом на заједничком делу „Социјалистичка криминологија" које су објавили 1966. Приликом мога веома кратког задржавања у институту могао сам да се упознам и са чињеницом да професори Лекшас и Хартман обрађују проблем повратa у кривичном праву.

6. Посебно место свакако заузима Институт за кривично правосуђе и сузбијање криминалитета у Потсдам-Бабелсбергу, чији је директор проф. Dr. Gerhard Stiller. Организационо овај институт је најразвијенији. У њему је извршена подела према предметима, те се срећемо са криминологијом, кривичним правом, кривичним процесним правом, вођењем правосуђа и правним системом. Сваки од ових предмета има свог руководиоца и известан број сарадника. Тежиште научноистраживачког рада представљају (а) теоријски основи и правна изградња система организације и вођења борбе против криминалитета у склопу општег система изградње социјализма; и (б) даља изградња и продубљавање теоретских основа социјалистичког кривичног права и кривичног процесног права са одговарајућом применом на државну и друштвену праксу сузбијања криминалитета. С обзиром да је истакнута тематика планирана за један вишегодишњи период, то су у институту постављени и етапни задаци. Приликом самог рада остварује се пуна сарадња између организационих јединица.

Ово би биле најкраће белешке са једног пута и њихов би скроман задатак био да пруже прва обавештења и да пробуде интересовање.

Др Драгољуб В. Димитријевић

ПРЕДАВАЊЕ ПРОФ. Р. БИШОФА НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ. — Крајем априла 1967. године, на Правном факултету у Београду, одржао је занимљиво предавање Ralph Bishoff, професор Правног факултета Њујоршког државног универзитета. Тема предавања односила се на проблем законодавног процеса у САД или, конкретније, на промене у односима између федерације и федералних јединица у САД и њихове утицаје на законодавни процес.

Основна теза коју је проф. Бишоф поставио на самом почетку свога предавања, и коју је стално наглашавао у току излагања, састоји се у тврдњи да у САД постоји стална тенденција пораста моћи федералних јединица, при чему треба истаћи да на то не утичу само идеје везане за јачање федерализма, већ у огромној мери и сама пракса, односно захтеви за решавањем практичних проблема, који се свакодневно постављају у друштвено-политичком, а пре свега у друштвено-економском уређењу. То је била полазна позиција проф. Бишофа. Она се, међутим, одмах затим, у току развијања и доказивања, трансформисала у тезу о томе како се у САД повећава сфера деловања федералне власти, уз анализу узрока који до тога доводе, да би се потом, на занимљив начин дошло до тога да федералне јединице повећавају свој утицај у широкој сфери деловања федералних органа или, конкретније, до улоге Сената као основног инструмента њиховог учешћа у остваривању власти федерације. Овакво постављање проблема представља занимљив приступ обимној проблематици развитка федерализма у САД, али изазива и озбиљно размишљање о томе да ли се тврдња о јачању положаја федералних државица може прихватити на основу чињеница о њиховом деловању у Сенату, у оквиру веома јаке улоге Конгреса САД у односу на конгресе државица, у ситуацији у којој бројни разлози, које је и сам проф. Бишоф изнео и са доста аргумената образложио, говоре о томе да федерација стално проширује оквире свога деловања. Ево, уосталом, основних момената који су у предавању били истакнути.

Проф. Бишоф је пошао од тога да је за разумевање ситуације у САД неопходно поћи од чињенице да је то још увек млада држава. У доба стварања федерације, Американци су, у тежњи да спрече дуготрајни утицај Велике Британије, настојали да што више ограниче сваку, а посебно централну власт. Стога је створена лабава федерација, у којој је централни Конгрес решавао само најосновнија питања, а сва друга питања која задиру у свакодневне интересе људи, решавали су конгреси државица. Велика овлашћења државица виде се, између осталог, и у томе што су питања везана за изборна права регулисана од стране државица. Одатле и произилази проблем ограничења права Црнаца. Наиме, амандмани у савезном Уставу су негативни, јер говоре само о забрани ограничења права гласа, а не и о томе ко има то право.

У XIX веку није било већих промена у федералним односима, као ни у изолованости САД у односу на остали свет, што је била битна карактеристика ове федерације од почетка. То стање се знатно мења у XX веку. Постепени долазак емиграната из читавог света, прерастање САД у светску силу, као и низ још увек присутних последица грађанског рата од пре сто година, условили су бројне промене у читавом развитку државе, па и у федералним односима. Од 1930. године, по мишљењу проф. Бишофа, САД су прошле кроз пет револуција.

Прву револуцију представља Рузвелтова револуција од 1934, када је у економској кризи и услед немогућности многих државица да решавају своје економске проблеме, дошло до велике централизације власти. Искоришћавајући настале тешке услове, Рузвелт је извео и другу револуцију, која се састојала у решавању низа социјалних питања. Познати маневри са Врховним судом, као највећом браном напредних мера условили су значајан преокрет, тако да од 1938. г. Суд ниједан пропис Конгреса није прогласио неуставним. То је довело до тога да Конгрес данас, користећи се правом да регулише привредне односе државица, преузима регулисање практично свих питања индустрије, рада, положаја радника

и др. Конгрес је та права проширио, а развио је и доктрину по којој уколико он отпочне са регулисањем неког од ових питања, конгреси држављица губе сваку надлежност у томе.

Трећу револуцију означава решавање проблема Црнаца, односно побољшања њиховог положаја, остварено низом мера предузетих после другог светског рата. Низом закона о правима, а уз подршку Врховног суда (који је од 1955. дијаметрално променио свој став), Конгрес је узео у своју надлежност право да регулише целокупни проблем Црнаца. Четврта револуција је тзв. урбана револуција. Из чињенице да у САД данас 80% становништва живи у градовима произашле су значајне промене у читавом систему. И најзад, пета револуција тиче се утицаја савеза на извесне промене у остваривању власти држављица. Наиме, 1962. године Врховни суд је питање система представљања руралних јединица у конгресима држављица прогласио правним питањем, и, према томе, држављице се у пропорцији додељивања мандата мањим заједницама морају придржавати измена које је предвидео Конгрес САД.

Све ове револуције практично значе огромно јачање улоге федерације према федералним јединицама.

Јачање утицаја држављица у законодавном процесу, проф. Бишоф је доказивао улогом одбора Сената као њиховог представника у Конгресу САД у процесу доношења закона. Он је то објаснио тумачењем поступка кроз који ће, на пример, проћи предлог Закона о грађанским правима за 1967. годину, који је Џонсонова администрација недавно поднела Сенату. Предлог садржи пет тачака, чији је циљ да заштите Црнце и поправе њихов положај. Предлог се одмах упућује једном или више сенатских одбора (као и одборима Представничког дома), зависно од тога на која питања се све односи. Свака од тачака може бити упућена посебном одбору.

Одбори у америчком Конгресу имају изузетно велику моћ редукције законских предлога, и то, по проф. Бишофу, из практичних разлога, с обзиром да се Конгресу сваке године поднесе десет до двадесет хиљада законских предлога од којих се за 95% никада ништа не чује, али се велики број ипак и усвоји.

Одбор може одлучити да предлог изнесе или не изнесе пред Сенат. При томе Сенат може једино двотрећинском већином присилити одбор да предлог ипак изнесе. С обзиром на то да, по мишљењу проф. Бишофа, веза посланика са странком слаби, на рачун везе са бирачима и може се догодити да предлог администрације странке која има већину у Конгресу пропадне. Одбор исто тако може мењати текст законског предлога.

У Сенату се, такође, често врши опструкција када се ради о појединим законским предлозима. Тако чак долази до дуготрајног и исцрпљујућег читања Библије, Шекспира и сл. од стране појединих сенатора, до бескрајних одуговлачења и прекида седница, док се најзад излаз не нађе у решењу Пословника, по коме се расправа закључује ако се две трећине чланова Сената изјасни за то.

Наведени Предлог Џонсонове администрације упућен је Одбору за правосуђе Сената и неким другим одборима и, како проф. Бишоф предвиђа, по свој прилици неће ни доћи пред Сенат, имајући у виду и то да је председник овог Одбора из Мисисипија. Можда ће једино трећа тачка, која утврђује кажњавање послодаваца који одбију да запосле Црнце, доћи пред Конгрес и евентуално бити усвојена.

То би у најкраћим потезима било оно што се односи на јачање улоге федералних држављица у законодавном процесу. Предавање проф. Бишофа садржало је поред ових и низ других интересантних ставова и података о систему САД. За нас су они били врло занимљиви, како с обзиром на садржину тако и на начин на који су у овом занимљивом и корисном предлогу изложени.

З. Букић

КОЛОКВИЈУМ НЕМАЧКОГ И ЈУГОСЛОВЕНСКОГ УДРУЖЕЊА ЗА УПОРЕДНО ПРАВО (Минхен и Регенсбург, од 9. до 13. маја 1967. године. — Настављајући програм сарадње са удружењима за упоредно право других земаља, Југословенско удружење за упоредно право је одржало други састанак (колоквијум) са Удружењем за упоредно право СР Немачке (1). Колоквијум је одржан у времену од 9. до 13. маја ове године у Минхену и Регенсбургу. На основу претходног договора два удружења, за колоквијум су написани реферати о две теме. Прва тема је из области међународног приватног породичног права, а друга из области уставног судства. Са југословенске стране припремљени су ови реферати:

1. „Начела равноправности мужа и жене и добробити дјетета у југословенском међународном приватном праву (Др Натко Катичић, професор Правног факултета у Загребу);

2. „Међународна надлежност југословенских судова у стварима породичног права" (Др Боривоје Познић, професор Правног факултета у Београду);

3. „Карактер и дејство одлука уставних судова у Југославији" (Никола Срзентић, судија Уставног суда Југославије);

4. „Уставносудска контрола нормативних аката егзекутиве (према југословенском праву)" (Др Велимир Иванчевић, професор Правног факултета у Загребу).

Са немачке стране, написали су реферате о истим темама, са становишта немачког права, проф. др Wolfram Müller-Freienfels, Проф. др Günther Beitzke и проф. др Ernst Friesenhahn.

У раду колоквијума учествовало је, са југословенске стране, осим наведених известилаца, још седам професора и научних радника из Београда, Загреба, Љубљане, Сарајева, Новог Сада и Ниша, а са немачке стране, осим известилаца, још седамнаест професора са факултета у Минхену, Тибингену, Регенсбургу и Килу.

Рад колоквијума отворили су председници немачког удружења за упоредно право, проф. др Ernst von Caemmerer и југословенског удружења за упоредно право, проф. др Борислав Благојевић. Састанци су, осим последњег дана, одржавани у пленуму. Подносиоци реферата дали су кратак резиме својих реферата, а затим је отворена дискусија. Због релативно ограниченог времена и богате дискусије, одлучено је да се последњег дана колоквијума ради у две групе. Једна за област међународног приватног права, а друга за област уставног судства.

Колоквијум је имао првенствено научно-теоријски карактер. Реферати су засновани на резултатима научних истраживања и на анализи немачке и југословенске правне теорије и праксе. Колоквијум је, пре свега, омогућио размену мишљења о сличностима и разликама у приступу појединим питањима из разматраних тема и, нарочито, о сличностима и разликама које се испољавају у судској пракси и једне и друге земље.

Међу питањима која су побудила нарочито интересовање треба навести:

Прва тема — 1. У чему се огледа поштовање начела равноправности мужа и жене и добробит детета у односима који се стварају браком, у односима родитеља и деце, родбинским односима и у старатељству; 2. Дејство примене резерве јавног поретка на поштовање начела равноправности полова у међународном породичном приватном праву; 3. Међународна надлежност за брачни спор између страница; 4. Примена страног права у погледу установа које не постоје у правном систему земље суда (растава од стола и постеље); 5. Признање развода изречених у иностранству; 6. Међународна надлежност за отклањање брачних сметњи; 7. Међународна надлежност за усвојење (законски и управни режим) и међународна надлежност за позакоњење (законски и уговорни режим).

(1) Први састанак удружења за упоредно право Југославије и СР Немачке одржан је у Београду и Загребу, у септембру 1965. године.

Друга тема — 1. Надлежност уставних судова у Југославији и СР Немачкој; 2. Покретање поступка пред уставним судом, посебно о покретању поступка по предлогу грађана; 3. Врсте одлука уставних судова; 4. Дејство одлука уставних судова; 5. Појам акта егзекутиве са становништа уставног судовања; 6. Случај покретања поступка пред уставним судом за оцену уставности, односно законитости прописа који је престао да важи пре него што је стављен одговарајући предлог; 7. Везаност уставног суда за оквир предлога и за разлоге који се у њему износе.

У врло живој дискусији која се кретала и ван оквира наведених питања, дошли су до изражаја како заједнички ставови у погледу примене начела равноправности мужа и жене (прва тема), и улоге уставних судова у правним системима обе земље (друга тема), тако и разлике у мишљењима (нарочито у погледу круга активно легитимираних субјеката за покретање поступка пред уставним судом; односа између савеза и државе, односно федерације и република, у надлежности уставних судова једних и других; положаја ванбрачне деце, итд.). То је и разумљиво с обзиром на шире особености правних система Југославије и СР Немачке.

Значај колоквијума југословенског и немачког удружења за упоредно право је вишеструк. У току сусрета истакнутих правника обе земље, показало се да је овакав програм и начин рада удружења обострано користан. Поднети реферати остају као трајан допринос решавању правних питања актуелних за обе земље. Допуњени мишљењима изнетим у току дискусије, показали су да се и за супротна решења могу наћи заједнички полазни ставови, или да се бар могу научно објаснити разлике које нужно постоје у правним системима земаља различитих по свом друштвено-политичком уређењу.

Др Вида Чок

САВЕТОВАЊЕ О КОДИФИКАЦИЈИ И УСАВРШАВАЊУ ПРАВНОГ СИСТЕМА. — Настављајући корисну традицију да своју годишњу скупштину пропрати саветовањем о актуелним правним проблемима, Савез удружења правника је са удружењима правника република овога пута за своју тему изабрао кодификацију и усавршавање правног система.

Освежавајући свој рад новим облицима, Савез је, овога пута, одступио од уобичајеног начина подношења реферата на основу којих би се развила дискусија. Реферати су урађени раније, на основу њих су израђене тезе које су, систематски сложене, послате свим члановима. На тај начин, саветовање је много добило, постало је знатно живље него што је то иначе случај. Поред тога, дискусија је, будући припремљена и документована, проширила и допунила постављене тезе.

Кодификација и усавршавање правног система у нашој земљи захтевају ангажовање не само оних који непосредно раде на овом послу већ и свих правника, како теоретичара тако и практичара. Политички и друштвено-економски развој захтевају не само теоријску разраду већ и стабилизацију правног система, која ће се најбоље постићи кодификацијом и усклађивањем са већ постигнутим резултатима.

Основна тема кодификације и усавршавања правног система је, ради лакше разраде (а идући од општих питања ка посебним) разбијена на четири главне групе: I. Кодификација и рационализација; II. Савезно и републичко законодавство (структура, функција и облик); III. Проблеми аутономног (самоуправног права) и IV. Проблеми израде цивилног кодекса. Јасно је да границе између све четири групе проблема нису могле бити јасно постављене, јер је тематика чврсто повезана. Учесници у дискусији су, због тога, повезивали сродне проблеме, што је нарочито дошло до изражаја у дискусији о цивилном кодексу, о коме је било речи и када је дискутовано о кодификацији уопште.

Саветовање су водили др Јован Борђевић, Никола Срзентић и др Лео Гершковић, које је у својој уводној речи предложио председник Савеза Владимир Симић.

Др Звонко Рихтман, судија Вишег привредног суда из Загреба, др Мартин Ведриш, професор Правног факултета из Загреба и др Лео Гершковић, председник Законодавно-правне комисије Савезне скупштине, нарочито су истакли да кодификација треба да усклади законодавни и правни систем са постигнутим напретком на политичком и друштвено-економском плану. Нарочито треба водити рачуна о новим категоријама које су створене јер кодификација не може бити само механички процес, а прилике у нашој земљи су довољно стабилизоване да би се приступило доношењу закона трајније вредности.

Др Владимир Јовановић, професор Правног факултета у Београду, залагао се у своме излагању за издвајање привредног права, приликом кодификације, из области чистог цивилног права. Природу привредних односа, њихову динамику и сталне промене, не би требало спутати чврстим и трајним оквирима које поставља цивилни кодекс, који се неће мењати дужи низ година.

Рационализација законодавства је засита неопходна, јер приликом честих измена и допуна закона постоји опасност да се иста материја — у разним прописима — различито нормира. Бора Личеноски, заменик Савезног јавног тужиоца, сматра да нарочиту тешкоћу представља механичко усаглашавање са новим Уставом.

Аутономно право, значајно баш за наш друштвени систем и однос савезног и републичког законодавства, била је тема којој су своју пажњу посветили: Ангел Лисински, начелник Правног одељења Савезне скупштине, Борђи Цаца, секретар за правосуђе и законодавство СР Македоније, др Борислав Благојевић, професор Правног факултета у Београду (који мисли да бројност прописа не мора да буде негативни одраз правног система), Душан Аранђеловић, судија Врховног суда Србије, и Мирко Вуканић, секретар Удружења правника Црне Горе. Овлашћења дата републикама не користе се увек, а, с друге стране, општи закони често регулишу материју коју би требало да обухвате републички прописи.

О проблемима кодификације из разних области права, и то о кодификацији из области кривичног права говорили су др Душан Цотић, научни сарадник Института за криминологију и криминолошка истраживања, и др Мирослав Борђевић, професор Правног факултета у Београду; из области рада и самоуправљања (као две посебне области) Борис Јеличић из Ријеке, из области привредних преступа и прекршаја Славко Лепотинец, секретар Савеза друштава правника у привреди Југославије, и Бошко Брајовић, заменик Савезног јавног тужиоца, из области јавног реда и мира.

Устав и његова примена која је обезбеђена делатношћу Уставног суда, треба да буду важан задатак правника, био је предмет излагања у дискусији др Јована Борђевића, професора Правног факултета у Београду.

Никола Срзентић је, закључујући саветовање, нагласио да овим саветовањем нису исцрпене све теме, и да закључци треба да послуже као основа за даљу разраду и теоријску обраду усавршавања правног система.

Љиљана Андрић

СЕМИНАР „АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ РЕОРГАНИЗАЦИЈЕ И РАЗВОЈА СКЈ" — БЕОГРАД, 5—10. ЈУНИ 1967. — Почетком јуна ове године у организацији Високе школе политичких наука одржан је Семинар на тему „Актуелни проблеми реорганизације и развоја Савеза комуниста Југославије".

Семинар је био подељен у седам тематских области које заједно чине релативно заокругљену целину везану за тему којом се семинар бавио.

Прва тематска област: Полазне основе и суштина реорганизације Савеза комуниста Југославије; — Мијалко Тодоровић и др Мирослав Печујлић.

Друга тематска област: Савремени услови борбе за социјализам у свету, ситуација у међународном радничком покрету и значај реорганизације Савеза комуниста Југославије, нових праваца и садржаја његовог развитка; — Вељко Влаховић и Нијаз Диздаревић.

Трећа тематска област: Демократизација друштва и демократизација Савеза комуниста Југославије; — Добривоје Радосављевић, Крсте Црвенковски и Латинка Перовић.

Четврта тематска област: Непосредна социјалистичка демократија, самоуправљање и Савез комуниста; — Милентије Поповић, Вида Томшич и Најдан Пашић.

Пета тематска област; Друштвено-економска реформа и реорганизација Савеза комуниста Југославије; — Мика Трипало и Љубисав Марковић.

Шеста тематска област; Идејна физиономија Савеза комуниста Југославије и проблеми остваривања његове водеће идејно-политичке улоге; — Стане Кавчич, Радослав Ратковић и Киро Хаџи Василев.

Седма тематска област: Принципи, начин и облици организовања и методи деловања Савеза комуниста Југославије у савременим условима; — Цвјетин Мијатовић, Будислав Шошкић и Славко Милосављевски.

У оквиру ових тематских области посебна пажња била је поклоњена овим темама: Однос класе и политичке авангарде у савременим условима борбе за социјализам; Критичка анализа иностраних коментара и ставова о реорганизацији Савеза комуниста Југославије; Еволуција принципа и праксе демократског централизма у досадашњем развитку Савеза комуниста Југославије и његова суштина у савременим условима; Односи између Савеза комуниста Југославије и СССРНЈ и других друштвено-политичких организација; Друштвено-политички систем и Савез комуниста Југославије; Превазилажење етатизма у друштвено-економским односима и савремена реорганизација Савеза комуниста Југославије; Мисаоно стваралаштво и Савез комуниста Југославије; Многонационалност југословенске социјалистичке заједнице и идејно-политичка акција Савеза комуниста Југославије; Смисао непосредних организационих промена предвиђених у предлогу закључака ЦК СКЈ.

Из набројаних тематских области види се да је на Семинару поклоњена пажња великом броју значајних питања актуелних за друштвено-економске и политичке процесе који се збивају у нашем друштву. Начин третирања и садржина ових тема без сумње представљају значајан догађај, који ће у много чему допринети бољем разумевању реорганизације Савеза комуниста и карактера друштвених промена.

Напоменимо још и то да ће организатор Семинара ускоро издати књигу која ће омогућити темељитије упознавање широког круга читалаца са садржајем рада Семинара.

Александар Ивић

ОСВРТ НА РАД СИМПОЗИЈУМА „АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ — ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ И ПРАВНИ АСПЕКТ". — У организацији Института за упоредно право у Београду, Правног факултета и Завода за јавну управу у Новом Саду, као и Правно-економског факултета у Приштини одржан је у дане 8, 9. и 10. јуна ове године у Новом Саду велики скуп научних, стручних, политичких и јавних радника са циљем да пружи свој допринос осветљавању једног дела из низа проблема комплексне и специфичне проблематике аутономије, посебно аутономије у условима самоуправљања и интеграције, који се постављају пред наше социјалистичко друштво. Непосредна иницијатива за организовање овог Симпозијума потекла је још пре више од годину дана — на Саве-

товању посвећеном расподели нормативне функције између федерације и републике, које је организовао Институт за упоредно право настављајући рад на проучавању проблема постојања, форми, циљева, структуре сваке од постојећих друштвено-политичких заједница, а посебно са гледишта расподеле њихове нормативне функције. С друге стране, непосредна потреба за одржавањем управо оваквог скупа, који ће окупити како научнике тако и политичаре, проистекла је и условљена је општом климом и зрелошћу те климе на садашњем ступњу развојног кретања нашег друштвеног, политичког и научног живота да се управо приступи и овим питањима којима је, у односу на низ других, посвећивана сразмерно мања пажња.

Свесни ширине проблематике, али и ограничености својих моћи, организатори су себи, у првом реду, поставили као непосредан задатак да основну пажњу усмере на она питања која се тичу друштвено-политичких и правних видова аутономних јединица. У конкретном случају, ово је значило да се као централна питања обележе *уставно-правни и статутарни положај аутономних покрајина* и следствено њихова нормативна функција — садржина, квалитет и изражавање те функције, као и форма и садржина рада, обим и извор овлашћења — права и дужности појединих њихових органа. Да се пружи слика, осветли и објасни положај и функционисање аутономних покрајина, услови, разлози, основи тог и таквог положаја и функционисања, који јој одређују улогу, положај и место у друштвено-политичком систему у целини. Да се испита и као категорија и као димензија. Као категорија — да ли одговара својим историјским условима или је то пак институција условљена у другим околностима данашњице на њеном развојном путу; као димензија — да се јасно обележе и њене димензије у односу на „горе" и у односу на „доле", тј. према републици и федерацији с једне и према ужим облицима с друге стране, дакле у односу на целу средину у којој аутономија живи и која је окружава а чији интегрални део сачињава и сама.

Са тим намерама одабран је и поднет низ реферата, 26 на броју, док је у дискусији преко 20 учесника износило своје предлоге, ставове, схватања, размишљања, који су — иако не истоветни, иако често контроверзни — имали као основно обележје једну сталну нит; да се, озбиљном, научном анализом, заснованом не на егзегези текстова него на испитивању примене, ефеката текстова, њиховог живота, животне, постојеће праксе, чињеница, података, бројки — изнађу што објективнији критерији и мерила, извршн „објективизација" тих критерија и мерила ради утврђивања законитости на овом подручју друштвено-политичког живота и механизма који га условљавају, обезбеђују и изражавају. — Далеко од претензија да речи изречене овде буду коначне, већ и због ограничености како саме тематике тако и њене обраде, ограничености, најзад, и самог улога посматрања ствари, ипак је извршен озбиљан напор да се пружи уколико не готов научни резултат а оно да се изрази смер и потреба даљих истраживања, контуре њихове, као и неминовност стално и непосредне „интеракције" науке и политике у овој области која једино, у крајњој консеквенци, може и да пружи коначне резултате.

Током рада симпозијума — а на бази приложених реферата (1) — основна питања прихваћена дискусијом развила су се у више смерова, рашчланила на више компоненти, исказујући се и као претходна, и као акцесорна, и као пратећа самостална питања, како уставноправног, тако и теоријског карактера, али исто тако и социолошког, економског, финансијског, историјског, па и упоредно-правног значаја (2).

Питање, међутим, које је тематиком предвиђено као централно — дакле питање уставноправног и статутарног положаја аутономних покра-

(1) В. на крају списак реферата.

(2) Поред три реферата из области упоредног права које су приложили домаћи референти, симпозијуму су присуствовали и своје реферате приложили: А. Шафир (СССР), Проф. Biscaretti di Ruffia (Италија — Милано) и др Ј. Гроспич (Чехословачка), који су дали осврт на ситуацију аутономија у својим земљама.

јина у нас, доминирало је овим скупом, с тим што се с њим уско повезивало и питање нормативне функције аутономне покрајине, карактера и оригинерности те функције, посебно начина поделе и основа те поделе између аутономије и републике. Међутим, не мања пажња посвећена је и питању генезе аутономије у нас, и то не само са правно-политичке, него и са историјско-социолошке стране, уз истицање фактора међунационалних односа и права народности, и улоге аутономије у њиховом решавању. Овим поводом, потцртано је и разликовање између „настанка" и оснивања аутономије у смислу њеног друштвено-правног конституисања, и указивано на услове и факторе који су овај настанак условили и определили га. Са генезом, која јој у крајњој консеквенци опредељује и статус, указивало се на потребу самог појмовног опредељења аутономије, одређивања њене теоријске, позитивне дефиниције, на бази које може да се приступи њеном проучавању и утврђивању и у будућности у погледу пружања јаснијих одговора и оријентација у смислу захтева аутономије и захтева аутономији друштва у целини. — Питање појединачних функција аутономије и органа који те функције врше такође се, иако мање тематски дотицано, тесно повезивало управо са статусом, правима и дужностима аутономије као целине, са карактером овлашћења њених појединих органа, обимом тих овлашћења, њиховом садржином и домашајем, основом и гаранцијама, активности, као и најоптималнијим механизмима за њихово остваривање. Уставна пракса, како историјски, развојно, и критички осврти на постојећа решења те праксе, а тако, нарочито, пракса од доношења новог Устава из 1963. на овамо у смислу провере његових решења, посебно у светлости VIII Конгреса СКЈ, Брионског пленума ЦК СКЈ и опште атмосфере и захтева привредне и друштвене реформе, дају и давали су богат материјал за проверу тих решења и за могућности сагледавања стварне улоге аутономије данас, као и за давање конкретних предлога за што боље реализовање те улоге у целокупном развојном процесу нашег друштва, када се и аутономија, на неки начин, појављује и остварује као средство самоуправљања, облик самоуправљања, као и интеграција одређених националних, демографских, социолошких и економских индивидуалитета одређеног региона у специфичном процесу интеграције нашег друштва у целини. — Најзад, иако би ова питања захтевала много већу и тематску и просторну пажњу него што је то овде било могуће, ништа мање није указивано и на финансијску и привредну проблематику аутономије, на финансијску и привредну аутономију која политичко-правну и условљава, и на анализу садашњег привредно-финансијског стања, како правно-политичког аспекта а тако и фактичког, које боји и карактерише живот и услове наших аутономних покрајина.

Друштвено-правни основ, друштвено-правно оправдање, средства и механизми за што пунији развој и што максималније, али и што адекватније, функционалније, функционисање и уклапање у опште токове нашег друштва — то су била питања, то је био радијус интересовања и пажње, критике и предлога, мишљења и ставова изражених на овом скупу; мишљења — која су, у крајњој консеквенци, иако не у избору средстава — била у једном сложна: да питање наших аутономних покрајина није само питање народа, народности које претежно у њима живе и њиховог националног, културног, економског, политичког и општег друштвеног развитка, па чак ни питање само републике Србије, — дакле питање ни регионалног па чак ни републичког значаја, него да је то питање уско повезано са интересима нашег друштва као целине, са његовим максималним напретком и развојем и условима тог напретка и развоја, не уско институционализованог него широко посматраног од федерације до општине, од радне организације, до радне јединице, до човека, најзад, као основне јединице, основне ћелије друштва самоуправљача које изграђује ту заједницу на бази самоуправљања, на бази интеграције на свим нивоима и интеграције свих нивоа и свих региона, ослобођен сваке доминације и свих уско-сепаратичких, локалистичких, али исто тако и бирократских и

етатистичких интереса и стремљења, односно градећи и стално изграђујући услове за своје пуно ослобођење и развој, где се и национални интерес као услов за интегрални развој човека, јавља само као један из комплексне сфере интереса, захтева и потреба, чији се значај не умањује али исто тако не може да буде ни предимензиониран.

У овој атмосфери изнет је низ мишљења, ставова и предлога, у жељи изналажења најоптималнијих решења за конкретне ситуације, захтеве, потребе, и још увек постојеће противречности нашег друштва.

У погледу самог конституисања аутономије у нас које, следствено, опредељује и њихов статус а и карактер њихових права и дужности, њихових надлежности, као и оригинерности тих права и дужности, надлежности и функција, истакнуто је и подржано мишљење да формално опредељивање статуса аутономних јединица, Уставом из 1946 не представља њихов зачетак, њихов стварни настанак, него да се он, у развојном процесу организовања нашег друштва, на бази самоопредељења, заснива још на одлукама III Заседања АВНОЈ-а, које су уследиле за одлукама II Заседања АВНОЈ-а. Према овом мишљењу, Закон Председништва НС Србије од 10. IX 1945. године представља само „дању карику у ланцу конститутивних елемената", док уставна решења из 1946. (члан 2) представљају само дефинитивно уставноправно регулисање њиховог уставноправног положаја. Ово мишљење, међутим, не одриче конститутивни значај „потврде" образовања аутономне покрајине, прокламоване Савезним уставом, као трећи фактор у конституисању ове друштвено-политичке заједнице (где се као први фактор истиче воља становништва одређеног подручја, изражена одлуком његовог представничког тела, а као други облик, у датом случају, конкретне републике да ову ситуацију прихвати — и где се ова два фактора јављају као основни за конституисање покрајине у формалноправном смислу); међутим, овде се ипак одриче аутономној покрајини искључиво својство уставноправне креације, да би акценат био стављен на моменат изјашњавања представничких органа и на карактерисање тока процеса „одоздо" на „горе". Ово схватање пак, изражено у екстрему, поставља као неминован захтев да се сва питања која се тичу места, улоге, овлашћења, а посебно територије покрајине, не би могла ни данас решавати без формалног њеног учешћа израженог путем њених легитимних представника, а у крајњој консеквенци наговештава и евентуалну могућност образовања аутономија као аутономних република у оквиру социјалистичке републике, у коме би облику лакше и оптималније могла да развија своје функције на бази оригинерности.

Са питањима статуса аутономије уско је везивано и питање њених нормативних овлашћења, посебно односа те функције са нормативном функцијом републике, и унеколико истицани захтеви за садржајнијом и самосталнијом улогом те функције ради могућности целисходнијег остваривања специфичних потреба и услова аутономије, ради којих је и образована. Изнета је критика на постојећа решења, односно формулацију члана 129, ст. 5. Устава СРС, на изглед широку и садржајну, у контексту и склопу са другим одредбама истог Устава које јој одузимају вредност и значај, посебно на одредбу члана 131, ст. 2. према којој престају да важе одредбе покрајинских прописа које се односе на питања накнадно уређена републичким законом, уколико тим законом није друкчије одређено. У низу предлога за учвршћивање и осадржавање покрајинске нормативне функције, истицао се конкретан предлог да се извесна материја из искључиве законодавне надлежности социјалистичке републике, а која је од примарног значаја за саму аутономију (двојезичност наставе, употреба језика уопште, евентуално и њен регионални привредни развитак условљен финасијским индикаторима) препусти регулативи покрајина, односно да се у овим материјама у сваком случају приликом регулисања успостави тешња, можда и формална сарадња између аутономије и републике. Један од предлога је био и да република, у материјама од специфичног, примарног значаја за аутономију, доноси само опште законе, с тим што му је стављен противаргумент да би у таквом случају иста

материја за „ужу територију" републике, у датом случају „ужу Србију" остајала „непокривена", док и тамо, сходно постојећим условима и потребама, она захтева такође своје интегрално регулисање. — У сличном низу идеја, у циљу тражења конкретних, техничких решења за садржинско остваривање нормативне функције аутономије, остваривање које ће удовољити суштинској сврси, набачена је и могућност да (слично као у Италији) одлуке које доноси Скупштина аутономне покрајине добију формалан назив закона. Међутим, увид у презентирану нормативну функцију република, испољену у врсти и броју нормативних аката које су доносили њени органи, очито показује да је ова активност била слаба, и то испољена махом у прописима организационог карактера, што управо даје и повода оваквим и сличним размишљањима којима је свима заједнички циљ унапређивање ове функције ради унапређивања саме аутономије, њених функција, задатака и улоге уопште.

Насупрот овим само обележеним мишљењима (јер конкретних предлога и напора било је много више, а анализа на којима су се заснивали, поготово), истакнуто је и сасвим супротно мишљење — тј. директно негирање и критика већ самог овог приступа. Истакнуто је, наиме, да пут даљег развоја аутономије не треба тражити искључиво у нормативним могућностима односно даљем јачању тих могућности — односно да се у нашој друштвеној пракси, уопште, треба клонити „нормативизма" — с обзиром да нормативни акт, сам по себи, не решава друштвене односе. Да пут даљих решења треба тражити у самој законодавној политици — при чему, паралелно, велику улогу може да одиграе и уставни суд, који „via facti" може да коригује низ неправилних и суштински неуставних решења, која се не могу негирати и која збиља своју корекцију траже. Једно од таквих наглашено је и при анализи политичко-извршне функције покрајине, а оличено у уставној одредби, према којој покрајинско извршно веће одговара не само пред својом скупштином него га обавезују и начелни ставови које републичко извршно веће доноси у оквиру свога делокруга. (Поменуто „анти-нормативистичко" мишљење заступа став да аутономију, као социолошку структуру, као фактичку, социолошку заједницу — дакле као заједницу коју карактерише одређена социјална структура, одређени ниво напретка, одређени ниво културе, одређена национална структура — управо у том смислу треба третирати као друштвено-политичку заједницу — с обзиром да се свака од наших друштвено-политичких заједница заснива управо на одређеним заједничким елементима који је и чине заједницом, а да не треба инсистирати на „државности" чији је и примаран израз нормативна манифестација. Свака друштвено-политичка заједница, следствено, има своју социолошку подлогу и своју социолошку структуру, која тражи своја одговарајућа, себи својствена решења, која се не могу индентификовати по једнообразним, истоветним обрасцима са другим структурама, које карактеришу друге, заједничке специфичности, нити се могу доносити истовремена решења, нити изражавати истоветним друштвено-политичким механизмима и формама. Битна је интегрисаност управо те и такве заједнице, у свим њеним структурним нивоима, интегрисаност која је оживотворава и кроз коју се манифестује, а које је могућа само на стварно демократским односима а обележена скупштинским системом. Норма, сама по себи, низ питања аутономије не решава, уколико нису решени други услови и основи за њен самосталан социолошки, културни, привредни, и „самоуправљачки" развитак.) На поменуто мишљење надовезује се и „функционално" третирање аутономне покрајине, у смислу првенственог обраћања пажње на одређене социјално-психолошке факторе, који условљавају односно решавају одређене „конфликте напетости", а у циљу испитивања и стварања услова за што оптималније неометано развијање основних самоуправних односа друштва у целини и конкретне помоћи од стране покрајина као посебних институција управо у укупним процесима развијања нашег самоуправног друштва. Међутим, без обзира на ова дијаметрално супротна гледања на „нормативизам", ипак је, узев у целини, при-

хваћено и подржано мишљење да на садашњем ступњу развитка — поготово када је пажња и уставотворца и законодавца, па и самоуправне нормативне активности радних организација нашла своја одређена нормативна решења и формално-правне изразе и могућности — када је чак општинама (чији се значај у овом контексту не умањује, с обзиром да, интегрисане, граде и одређену аутономну покрајину) посвећен низ позитивно-правних решења — да остављање, у овом моменту, аутономне покрајине по страни — са низом недоречених или нерешених ситуација посебно у области његовог извршно-политичког, привредног, управног, па и финансијског статуса — не доприноси развијању аутономије. Понајмање њеном максималном развоју, најоптималнијем, најфункционалнијем развоју, за који је заинтересована и читава заједница као за једну од карика свога система. А ово, са своје стране, тражи и преиспитивање одређених уставних решења.

У вези са генезом, статусом и овлашћењима покрајине наметнуло се, међутим, и то као претходно, питање саме њене природе и одговарајуће дефиниције која ће ту природу изразити, која ће је квалификовати, која ће јој, с једне стране, одредити теоријску меру како у погледу саме њене сврхе (национални тј. политичко-социолошки елеменат) тако и у погледу граница у којима се та сврха може остваривати (дакле, организационо-политички елеменат). Истакнуто је, како на основу историјских осврта и компаративног сагледавања, с једне стране, и захтева које наше друштво данас, у условима самоуправљања, поставља пред аутономију, с друге — да ни у ком случају, уколико се жели наставити и придобити даљи начини рада на овом пољу, не може да задовољи искључиво негативна дефиниција којом је, бар засада, обележена аутономија, а која произилази из прихватања њеног хибридног карактера у погледу кога владају можда најједноставнија мишљења (тј. није локална самоуправа а није ни федерална јединица). Са гледишта овог теоријског приступа проблему аутономије истакнуто је и једно независно мишљење, у виду одређеног „научног упозорења", да се при оперисању овом сложеном и специфичном материјом мора претходно „појмовно" ослободити арсенала буржоаских категорија у овој области које у датој материји могу да чине и чине сметње већ и при самом приступу ствари, стварајући, као баријере, одређене антиципације и предрасуде које већ унапред замагљују ствар.

С друге стране, указано је и на недовољност саме уставне формулације, која доприноси амбивалентности у схватањима, као и одређених неодређености у ставовима, а често и предимензионирања.

У погледу функционисања и структуре појединих органа аутономне покрајине посебно су дотакнута питања правосуђа, тј. организације правосуђа на њиховом подручју, као и карактера и положаја политичко-извршних и управних органа покрајине и њихових функција. Као посебно питање истакнуто је питање образовања самих представничких тела аутономне покрајине, изражено кроз проблематику избора за ова тела.

Највеће дилеме, односно два потпуно супротна становишта, изазвала је ситуација са садашњом организацијом судства — односно једним Врховним судом за подручје СР Србије и односним његовим одељењима у Новом Саду односно Приштини. По првом мишљењу, које у овоме гледа, уз низ других елемената који коче правилно функционисање и ефикасност правосуђа, и повреду судске аутономије, истиче се захтев за успостављање и врховних судова у Аутономној покрајини Војводини односно у Приштини. Друго мишљење је дијаметрално супротно. По њему, сумарно, судови не изричу „локалну правду", а компликовање система још више би уназадило јединственост правосуђа и могућности за стварање јединствене судске праксе.

По питању изборног система истакнути су моменти неких изузетака у начину конституисања врховног представничког тела аутономних покрајина, с обзиром на конзеквентно спровођен делегатски систем.

Као што је код нормативне функције тежиште интересовања било на њеној појачаној и гарантованој ефикасности, слични захтеви поста-

вили су се и у односу на правну и политичко-извршну функцију покрајине, обично у њеним одговарајућим органима, телима и службама. У погледу политичко-извршне функције покрајине истакнута је њена тесна повезаност са републиком, с обзиром да она своје функције највећим делом црпи из функција републике и одређених својих оригинерних позиција а не на рачун општина на својој територији. Предлог који је истакнут састоји се у захтеву за чвршћим основима и прецизнијом поделом ове функције, тачније, за ближим одређивањем „искључивих" републичких функција уз одређене презумпције у корист покрајина, као што је већ учињено, слично, када су у питању управне функције, аутономије.

Најзад, иако тематски и обрадом на неки начин одвојено од напред изнетих питања, и рефератима и дискусијом обухваћено је и питање привредних и финансијских односа покрајине, њеног друштвеног плана и њених средстава, пружена анализа садашњег стања и извршени одређени предлози у погледу обезбеђења јачања аутономије и на овом подручју а које се ни у ком случају не може постићи централизацијом средстава него управо обрнуто — као и мишљења о неопходности утврђених критеријума у одређивању учешћа покрајине у републичким приходима односно самосталног одређивања њених извора односно висине прихода. Међутим, скретана је и оправдана пажња да се при том не губи из вида статус Србије као целине, као и на моменат малог обима учешћа у средствима и самих република, далеко испод федерације и општине. И реферати и дискусија по овим питањима били су поткрепљени подацима који, уколико не увек аналитички, свакако да су имали одређен илустровани па чак и документациони карактер.

Није потребно наглашавати да је, као једна од компоненти како уставоправних тако и теоријских питања, брижљиво осветљено питање међунационалних односа, како у генези самих покрајина, тако и данас — а посебно о значају ових односа и захтева који се постављају у данашњим условима развитка нашега друштва у целини и аутономије у њему. Историјски, међутим, указано је на специфичности и различитости овог питања у обе покрајине, и подржано мишљење да, сами по себи, национални односи не могу бити одлучујући елементи и фактори за образовање дате аутономије, него само један од ових фактора — иако некад пресудан. Међутим, поред националних, указивана је у великој мери пажња и на друге моменте који аутономију условљавају — на културно-историјске, економске, демографске, па чак и географске моменте који, одговарају захтевима привредног развоја и интеграције, условљавају интегрисање, у виду аутономије, одређене регије као етничке али исто тако и демографско-социолошке, привредне и географске структуре. Посебна пажња посвећена је и објашњавању Лењинових теза о аутономији у доба образовања совјетске државности, као и њене улоге у широј друштвено-политичкој заједници.

У следству само набачене проблематике која је, у духу мирне, научне размене мишљења, са аргументима и противаргументима, са новим сагледавањима и конструктивном критиком била у фокусу озбиљне пажње на пет радних састанака, којима је, веома успешно, руководио професор Благојевић, нато је поред поменутих и низ других предлога и сугестија од којих се неки односе и на друге измене садашњих уставних решења — но који су, за сада, још увек само тема за размишљање али и даље, дубље, темељније анализе и одредбе како од стране теоретичара тако и политичара. — Циљ симпозијума и није био доношење било каквих закључака, него само допринос нашој правној и политичкој мисли у овој сфери друштвено-политичког живота. Закључци, пре свега, по општој оцени скупа нису овде били ни могући, с обзиром да ова сложена проблематика ни издалека не може да се исцрпи искључиво друштвено-правним сагледавањем ствари, самим по себи парцијалним, а поготово парцијалним и у погледу самог омеђавања предмета испитивања постављеног као главни задатак. Низ социолошких, историјских, теоријских,

економских и других испитивања и на основу њих извршене анализе и заузети ставови могу да помогну осветљавању ове проблематике у целини и сагледавању њеног укупног друштвеног значаја данас, у нас, у општим условима интеграције и императиву самоуправљања, чији је и аутономија један од израза. Међутим, уколико не закључак у смислу оцене, други закључак свакако да стоји. Наиме, да је управо не само потреба него и дужност наших научних радника да путем интердисциплинираног проучавања допринесу научној анализи проблема аутономије у нас, постављајући га на његово право место, које ће онда само по себи, у датим условима, наметнути решења не само максималног јачања аутономије него и таквог њеног јачања које ће, функционално је уклопив у целину нашег друштвено-политичког и друштвено-економског система, ојачати односно допринети јачању самог тог система у даљем правцу развоја самоуправљања и интеграције као његов интегрални део.

О. Шушица

Списак реферата

Др Станоје Аксић: Узроци настанка аутономије Косова и Метохије.

Станко Бети: Политичко-извршна и управна функција аутономне покрајине.

Др Вида Чок: Основне карактеристике аутономије у европским земљама (нормативни аспекти)

Проф. Др Јован Борђевић: Аутономне покрајине у савременом политичком систему социјалистичке Југославије.

Проф. др Александар Фира: Уставноправни развитак аутономних јединица и њихове организације у СФРЈ.

Хајредин Хоџа: Специфичности шиптарске националности у Југославији и неке особености Косова и Метохије.

Др Миодраг Јовичић: Основне карактеристике аутономије у европским земљама (историјски и друштвено-политички аспект)

Др Коча Јончић: Улога и место друштвено-политичких организација и других недржавних структура у развоју аутономних покрајина.

Миливоје-Миша Ковачевић: Нека питања односа републичког законодавства и прописа аутономних покрајина.

Др Миливој Ковачевић: Основи и услови настанка, разлози и начин образовања АП Војводине.

Проф. Др Горазд Кушеј: Југословенске аутономне покрајине у светлости компаративног права и политичке науке.

Мр Бранислав Марковић: Карактеристике изборног система у аутономним покрајинама.

Проф. Др Иван Мелвингер: Уставноправни и статутарни положај аутономних јединица у Југославији.

Проф. Др Стеван Мезеи: Карактеристике Аутономне покрајине Војводине као привредног региона.

Бранислав Мркић: Развој Косова и Метохије и основне карактеристике економске структуре.

Др Мирослав Петровић: Финансирање аутономних покрајина.

Проф. Др Владислав Поповић: Самоуправни положај и права аутономних покрајина и њихова заштита.

Др Ласло Рехак: Улога аутономија у регулисању положаја народности у Југославији.

Др Павле Ристић: Елементи развоја аутономије у систему социјалистичке демократије.

Есад Ставилеци: Нормативна активност АП Косова и Метохије.

Проф. Др Тоша Тишма: Финансијски односи у условима аутономије.

Миливој Вукадиновић: Нормативна функција аутономних покрајина.

Иван Вуковић: Правосуђе у аутономним покрајинама.

Др Јиржи Гросич: Уставни статус Словачке и словачког народа у Чехословачкој Социјалистичкој Републици.

Проф. Paolo Biscaretti di Ruffia: Покрајине у Италији 1967. године.

М. А. Шафир: Совјетска аутономија и њени облици.

МЕСТО И УЛОГА НОРМАТИВНЕ ДЕЛАТНОСТИ РАДНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У ПРАВНОМ СИСТЕМУ СФРЈ

— Поводом симпозијума одржаног у Опатији априла 1967. —

Настанак и развој самоуправљања упоредно значе и настајање и развој организоване нормативне делатности радних организација које постепено преузимају овлашћења да у самоуправном процесу регулишу услове рада и услове расподеле створене вредности.

Развој самоуправљања чини све сложенијим процес нормирања друштвених (економских, политичких) односа у радним организацијама и у овоме се процесу крије правилност: стварна реална могућност учешћа основне масе произвођача у процесу доношења одлука у све развијенијем самоуправном друштву значи и све сложеније услове и методе стварања и облике доношења нормативних аката. Од првобитних, рудиментарних, самоуправних аката који су били често несамостална сенка општих правних аката које доносе државни органи, кретање тече ка доношењу не само статута радних организација који су прави мали „устави" радних организација, него и ка изванредно сложеним техно-економским субстатутарним нормативним и актима који значе у ствари потпуно одређивање не само основних норми на којима почива организациона структура и функционисање радних организација, него и њено пословање, свакодневни живот и активност.

Правни факултет у Београду, Институт за упоредно право, „Финансијски студио" и „Привредно-правни приручник" у заједничком садржинском или организационом напору покушали су да на посебном симпозијуму подвргну систематској, научној, стручној и практичној анализи нормативну делатност у радним организацијама са очигледном тежњом да се питања проуче системски, обухватно. На самом почетку је уочено (председавајући проф. Др Б. Благојевић) да овако обимну и сложену материју није могуће до краја исцрпсти у оквиру једног симпозијума, него да је не само могуће, него и прикладно, одредити опште оквире у којима ће се кретати анализа нормативне делатности радних организација. При овом је извршена селекција основних питања. Рад на симпозијуму је обухватио четири основне групе питања у оквиру којих су били поднети следећи реферати:

Прва група реферата: „Општи акти радних организација као облик нормативне делатности": проф. др Радомир Лукић: „Место самоуправних аката радних организација у нашем правном систему"; проф. др Александар Христов: „Утицај самоуправних норми радних организација на легислативу друштвено-политичких заједница"; доц. др Бранко Зеленков: „Неке хипотезе о суштини нормативних аката радних организација"; др Милан Недков: „Утицај и учешће друштвене заједнице у процесу доно-

шења нормативних аката радних организација"; доц. др Момчило Димитријевић: „Врсте самоуправних нормативних аката и њихов међусобни однос"; проф. др Александар Голдштајн: „Општи услови пословања и општи акти предузећа"; Слободан Благојевић: „Однос статута и других општих аката радних и других самоуправних организација према савезним подзаконским актима"; Божо Вујошевић: „Уставност и законитост самоуправних аката радних организација"; др Иво Пухан: „Преглед одлука (праксе) уставних судова у области самоуправног нормативног регулисања".

Друга група реферата односила се на проблеме одређивања садржине општих аката радних организација и обухватила је ове реферате: Др Милорад Дрењанин: „Нормативно регулисање односа у утврђивању и расподели дохотка с посебним освртом на положај радне заједнице"; Јоже Тавчар: „Нормативна делатност радних организација на подручју радних односа", проф. др Rudi Kyovsky: „Остваривање права радника на рад — у општим самоуправним актима"; проф. др Мирослав Миљковић: „Нормативна делатност радних организација и остваривање права радника на раду и по основу рада"; проф. др Александар Балтић: „Одредбе о материјалној и дисциплинској одговорности у општим актима радне организације"; др Миленко Грујић: „Одредбе о материјалној одговорности у статутима и другим општим актима"; Глигорије Здравковић: „Начин регулисања одговорности радника због повреде радних дужности"; Херберт Новак: „Самоуправно нормативно регулисање образовања и стручног усавршавања у радној организацији"; Никша Милошевић: „О самоуправном нормативном регулисању образовања и стручног усавршавања у радној организацији"; Олга Шујица: „Регулисање односа органа управљања и руковођења кроз опште акте радних организација"; др Миодраг Јовичић: „Лична и колективна политичка одговорност органа управљања"; доц. др Добросав Митровић: „Имовинска одговорност колективних органа управљања предузећа".

Трећа група реферата односила се на питања доношења и примене општих аката радних организација: Проф. др Борислав Благојевић: „Сарадња и помоћ правне науке и правне технике при изради општих аката радних организација"; Владимир Маринковић: „Унутрашња арбитража у нормативној делатности привредних организација"; др Миодраг Трајковић: „Целисходност израде типских статута привредних организација"; др Милан Јовић: „Улога стручних служби радних организација у нормативној делатности"; др Јулије Ковачић: „О објављивању општих аката радних организација и о њиховом ступању на снагу"; проф. др Славољуб Поповић: „Унутрашњи надзор над доношењем и применом нормативних аката радних организација"; др Димитрије Продановић: „Разматрање статута као облик надзора над нормативном делатношћу предузећа"; Петар С. Јовановић: „Укидање аката у предузећу" и др Драгољуб Кавран: „Положај и улога директора радне организације у стварању и примени нормативних аката".

Најзад, четврта група реферата носила је заједнички назив: „Специфичности општих аката неких врста радних организација". У оквиру разраде ове теме поднети су следећи реферати: Проф. др Владимир Јовановић: „Специфичности самоуправних аката радних организација чији су поједини послови или делатности од посебног друштвеног интереса"; доц. др Славко Царић: „О специфичностима статута здружених предузећа"; Зоран Церић: „Општи акти пословних удружења"; доц. др Радомир Буровић: „Метод доношења и садржина статута пољопривредних организација"; проф др Никола Воргић: „Карактер и дејство општих аката водопривредних организација" и Часлав Страхињић: „Садржај и особености статута радних организација у области културе".

Као што се види из прегледа обрађених тема, учињен је покушај да се око основних, носећих питања групишу реферати, од којих сваки значи покушај ближе разраде одређеног питања.

Реферати су, иначе, пре одржавања симпозијума штампани у посебној књизи и достављени свим учесницима на симпозијуму, што је омогућило организовање дискусије на основу самих реферата и даље анализирање проблема који су били у рефератима обрађени. Након симпозијума, редигована дискусија је такође објављена у посебној публикацији.

Иако су реферати релативно неједнаки по обиму и дубини обраде теме, очигледно је учињен прикладан избор аутора приликом организовања симпозијума с обзиром на питања којима се непосредно баве. Ово се може закључити не само на основу интересовања (преко 400 учесника из различитих радних организација из целе Југославије), него и из исцрпне, живе и садржајне дискусије која је у потпуности испунила сва три радна дана симпозијума.

Међу многим проблемима који су анализирани, својим се значајем нарочито истичу: проблем квантитативног и квалитативног односа нормативне функције радних организација у односу према нормативној функцији друштвено-политичких заједница; питања одређене технике стварања самоуправних норми; место и положај техно-економске структуре и нарочито правних служби у радним организацијама у вршењу функције нормирања; питање положаја и улоге радног човека као непосредног самоуправљача у процесу одређивања садржине нормативних аката; питање постепеног развоја самоуправљања и укључења основне масе произвођача у основни вид одражавања самоуправних процеса: доношење нормативних аката; питање одређивања места, положаја и улоге функције руковођења у процесима стварања и примене самоуправних норми.

Не мање пажње привукло је и питање одређивања обима нормативне функције радних организација и питање односа између самоуправних норми и допунских законских норми које треба да употпуне систем регулисања самоуправних односа. Лајтмотив у дискусији било је и инсистирање на рационалности и економичности планирања, примене специфичне „законодавне" технике, или, тачније, вештине формулисања нормативних аката која у многоме значи и могућност стварног обезбеђења права на самоуправљање.

Значајно и аналогно интересовање учесника показано је и за реферате и дискусије које су се односиле на питања суштине самоуправних норми, као посебне врсте регулисања друштвених односа, различите од правног регулисања тих односа путем доношења аката државних органа. Изражена су и мишљења да, у суштини, ново „самоуправно право" не представља самосталну врсту норми различиту од правних норми. Право које утврђује држава представља извор тих норми и у тим државним правним нормама крију се санкције за кршење самоуправних норми. А пошто је правна норма састављена од диспозиције и санкције, онда је очигледно да и ово самоуправно право представља систем норми изведених из државних правних норми и заштићених санкцијом на основу система државних правних норми, дакле норми општег правног поретка. С друге стране, изражен је и став да се ради о суштински новом систему норми, квалитативно различитом од државних правних норми. Чак, сматра се, постојеће категорије које се употребљавају у анализи државно-правног поретка не могу се употребити у анализи система самоуправних норми. Истиче се да постоји и разлика у степену „правности" појединих самоуправних норми. Наиме, у једном истом самоуправном акту не мора да се налази само једна врста норми. Могу постојати и норме које можемо назвати правним, али и норме које то нису. Чак се може десити да правне норме у самоуправном акту нису у потпуности створене самим чином самоуправљања, јер се може десити да држава задржи за себе „било да такав акт у целини или делимично одобрава, било да одређује санкције за све или поједине норме у њему ... било да те санкције одређује". Дакле, треба разликовати норме према ступњу њихове „правности". Из овога се изводи закључак да је за сваку поједину норму потребно утврдити да ли је санкционисана од стране државе или не, при чему постоје не само

непосредне него и посредне санкције. Ове се санкције често налазе у неком државном правном акту који је веома далеко од оног друштвеног акта у коме се налази диспозиција или се сама санкција попуњава одлукама које доносе судови и други државни органи. При одређивању могућности санкционисања за кршење диспозиција самоуправних норми, треба у конкретном истраживању установити каква права и обавезе проистичу из односне норме, те како се држава односи према њима.

На симпозијуму је изнета веома интересантна идеја о односу између самоуправљачких и државних правних аката (проф. др Лукић). Чини се да није могуће рећи да ли нормативни акти радних организација „стоје изнад или испод одговарајућих државних аката. Јер у једном случају они могу бити испод а у другом изнад њих. Све зависи од обима самоуправљачке сфере, коју опет одређује држава, у крајњој линији својим уставом. Може се једино рећи да су ови акти увек испод државног устава, јер држава има суверености и ову изражава првенствено Уставом. Ако је Уставом одређена самоуправљачка сфера у коју не може да дира ни закон, онда су одговарајући самоуправљачки акти изнад закона који би покушао да се меша у питања која су остављена уставима да буду њима регулисана. Обрнуто, устав може препустити закону, или и ком још нижем правном акту да одреди ову сферу и тад су одговарајући самоуправљачки акти испод закона, односно тог још нижег акта... Зато један такав акт (нормативни акт радне организације — Д. К.) који има вишу правну снагу, може бити у односу на један државни правни акт изнад њега, други самоуправљачки правни акт, опет, са нижом правном снагом, испод тог истог државног акта." Као што се види, инсистира се на апсолутном важењу Устава као основног извора принципа и начела на којима почива систем и правних и осталих друштвених норми, па и самоуправних, а с друге стране, из овога става произилази и закључак да је самоуправно право на регулисање односа рада и расподеле — примарно, основно право радних људи и да под одређеним условима може чак, хијерархијски посматрано, бити и изнад извесних категорија државних правних норми. Ако ово тврђење повежемо са другим дискусијама у којима се указивало на развој система самоуправног регулисања, преношењем све ширих овлашћења на радне организације, онда ћемо постепено доћи и до закључка да се целокупан правни систем налази у стању дубоких квалитативних промена које мењају не само суштину државе у одумирању, него и суштину и карактер правног поретка, система правних норми.

У дискусији је указано и на потребу разликовања између „интересних" и „технолошких" норми. Док прве норме регулишу питања расподеле услова рада и расподеле створених вредности, и отуда одражавају вољу и интересе основне масе самоуправљача непосредно кроз нормативне акте при чему ти нормативни акти могу бити веома различити по форми и садржини, дотле „технолошке" норме веома сужавају број алтернатива које самоуправљачи могу изабрати у конкретном формулисању технолошких процеса производње. Разликује се демократско-самоуправна ефикасност нормативних аката која се мери могућношћу стварног утицања основне масе произвођача на процесе одлучивања о садржини нормативних аката, при чему је степен самоуправљања утолико виши у колико нормативни акти у већој мери одразе вољу већине радних људи. Техничко-рационална ефикасност, с друге стране, тражи апсолутно поштовање научних принципа организације рада, односа проистеклих из законитости производње. Радна дисциплина и радни односи нужно су везани за техничку рационалну ефикасност. Самоуправни процеси треба да помогну да се пронађу најбољи организациони облици и методи функционисања радних организација и да се таква организација рада утврди нормативним актима.

Посебну пажњу привлачило је и питање самоуправног нормирања радних односа. Изражено је мишљење (проф. др. Балтић) да би будућа ревизија, нарочито савезног законодавства у овој области, морала да иде

у правцу све већег развијања аутономног, самоуправног радног права, радног „законодавства" унутар радних организација. То право морало би да буде израз заједничке воље и интереса радних људи. Целокупно радно законодавство требало би подврћи јачем утицају радних организација, управо ради изједначавања услова рада, основног положаја и основних права радног човека. Поставља се и питање даљег опортунитета поделе закона на потпуне, основне и опште, посебно у области радног законодавства.

У вези са проблемима у области радних односа, указано је и на посебне тешкоће које неке радне организације имају у погледу обезбеђења нужне радне дисциплине које угрожавају чак и само могућност вршења основних циљева којима служи радна организација. Изражено је и мишљење да је потребно пооштрити прописане репресивне мере ради спречавања кршења радне дисциплине (Душан Радошевић).

Озбиљан проблем настаје и у условима неразвијених самоуправних односа и ниског стања свести самоуправљача о свом заједничком интересу. Особито је занимљив случај (који је изнео Слободан Степановић — ПИК „Сирмиум" из Сремске Митровице) када је у делу радне организације дошло до увођења принудне управе услед лошег пословања и губитака. За време принудне управе која је трајала годину дана, радници су примили три плате и вратили осталим погонима губитке које су остварили. Поновном рестаурацијом самоуправљања престало је рентабилно пословање и није подељен ниједан динар вишка. То је типичан пример неразвијености самоуправних односа.

Особиту пажњу привукло је и питање примењивања одговарајуће технике при изради општих аката радних организација. (проф. др. Б. Благојевић). Указује се да ново аутономно право радних организација већ представља нову категорију која ће се све више развијати као аутохтоно право у смислу самосталности постојања и својствености садржине. Међутим, оживотворити у потпуности тај и такав карактер самоуправних норми и обезбедити им ону вредност и дејство које следи из њиховог друштвеног значаја и садржаја, представља истовремено општи задатак свих људи који раде у радним организацијама. Међутим, то зависи и од степена развоја система друштвеног самоуправљања у свим областима друштвеног живота. Посебно, међутим, питање представља примена одговарајуће технике у изради нормативних аката радних организација. Схватања надређености и подређености у односима између нормативних аката представничких тела, односно територијално-политичких јединица и општих нормативних аката радних организација морају да претрпе суштинске промене. Све више престаје да буде реч о односима надређености и подређености између појединих носилаца нормативних овлашћења, а све више постаје суштинско питање поделе, односно разграничења између својствених, сопствених функција нормативности сваког од појединих носилаца (и радне организације, и представничког органа власти и органа управе ДК). Указује се на потребу одређивања односа координације и кооперације који треба да замени хијерархијски однос. Међутим, примена ових начела зависи у великој мери и од стручних способности правника који треба да примене одређену технику у остварењу ових начела. Озбиљно је указано и на потребу утврђивања одговорности чланова органа управљања, у односу на управљање предузећем. Потребно је да се у већој мери него до сада за ефекте одређене пословне политике учине одговорним и чланови радних колектива који су истовремено изабрани носиоци функције управљача. Сваки орган управљања своје одлуке треба да доноси са пажњом доброг привредника. Да ли је овом приликом потребно предвидети и имовинску санкцију или само друштвено-политичку и моралну одговорност ако је дошло до очигледног пропуста од стране органа управљања и његових чланова? Поставља се истовремено питање и стварне штете и изгубљене добити. Општи индикатори, као што су смањење обима производње, гомилање залиха, смањење личних доходака, смањење укупног дохотка предузећа, такође могу показати да орган управ-

ња није пословао са пажњом доброг привредника, пре чему би статутом предузећа требало регулисати обим и врсту кривице чланова органа управљања. Изнето је и интересантно мишљење да би требало на одређен начин предвидети и накнаду за рад у органима управљања, што је последица њихове одговорности за рад у тим телима. Ова накнада може зависити од остваренот успеха предузећа у периоду у коме су појединци били чланови органа управљања.

У рефератима и дискусији озбиљно су третирана и питања технике израде самих нормативних аката. Разрађена су питања покретања поступка за доношење одређеног нормативног акта, метода рада на изради нацрта којом приликом се утврђује ко ће, када и како извршавати одређене задатке и у оквиру какве организационе структуре, даље, анализирано је питање организовања посебних тела (комисија) које ће се бавити питањем израде нормативних аката. Указано је на потребу да се пре израде нормативних аката проуче сви прописи из области у коју спада материја која се нацртом акта регулише, проанализирају стање, услови, околности и односи у одређеној области уколико се то односи на радну организацију — и оцени дејство свих одредаба које треба унети у акт, као и могућност ефикасног и правилног функционисања радне организације на које се утиче доношењем таквих аката (др. М. Јовић).

Било је речи о специфичним врстама одговорности органа управљања. Пажњу је привукао реферат др. М. Јовичића, у коме је расправљано о личној и колективној политичкој одговорности органа управљања. Аутор разликује у оквиру правне — више врста одговорности: политичку, кривичну, материјалну и дисциплинску одговорност. Ове се одговорности међусобно разликују у погледу основа за позивање на одговорност, у погледу надлежних органа, у погледу поступка и, најзад, у погледу санкције. Најзначајније разликовање је према санкцији. Санкцију политичке одговорности представља уклањање с функције путем опозива, смењивања или разрешења. Упозорава се на аналогију коју је могуће установити упоредном анализом одговорности посланика и одборника друштвено-политичких заједница и изабраних органа односно лица којима радна заједница поверава одређена права и дужности у управљању. Политичка одговорност није одговорност за незаконит, него за нецелисходан рад. Да ли је нешто нецелисходно или није, ствар је суверене оцене надлежног органа, односно тела, па према томе основи за позивање на ову одговорност никада не могу ни у каквом пропису да буду до краја прецизирани или набројани. Даље, политичка одговорност се увек сноси пред оним истим органима односно телима који је актом избора на одређену функцију изабраном органу односно лицу поверило извесна овлашћења. Поступајући на начин који није у складу са мишљењем и ставом датог бирачког тела, одговорно лице или орган могу да изгубе добијено поверење и наведу бирачко тело да их уклони са функције. Основ ове одговорности састоји се у садржини непосредног односа у коме радни људи стоје према друштвеним средствима за производњу и функција су непосредног интереса које радни људи имају у погледу што бољег, економичнијег и рационалнијег коришћења тим средствима. Самоуправљање тражи и подразумева одговорност својих носилаца, да би се као начело и систем остварило.

Посебној анализи подвргнуте су и специфичности општих аката неких врста радних организација. Указује се на врло сложена питања одређивања посебног и јавног интереса и обима самоуправљања (проф. др. Јовановић), при чему је изнет низ врло оригиналних и занимљивих идеја.

Пажњу су привукли и реферати који су обрађивали и питања садржине статута пољопривредних организација (др. Р. Буровић), специфичности статута здружених предузећа (др. С. Царић) и самоуправног нормативног регулисања питања образовања и стручног усавршавања у радној организацији (Н. Херберт и Н. Милошевић).

Нажалост, у овом кратком прегледу није могуће приказати и интересантне доприносе осталих учесника на симпозијуму: др А. Голдштајна,

др. С. Поповића, др. Н. Воргића, О. Шуице, др. М. Трајковића, др. Д. Митровића, др. М. Дрењанина, М. Грујића, др. М. Димитријевића, и других који су квалитетом својих прилога и дубоким познавањем проблема израженим у дискусији допринели несумњивом успеху овога скупа.

На крају желимо да укажемо и на једну значајну околност. Очигледно је да је повезивање науке и праксе у све већој мери неоспорна потреба не само у области техничких, него и друштвених наука. Значајни резултати до којих се долази у истраживањима научних радника, уколико се изаберу одговарајући организациони облици, могу дати као резултат не само одређени утицај науке на праксу, него и пружити могућност онима који се баве научним истраживањем да дођу до интересантне емпиријске грађе коју пракса пружа. Ово је у пуној мери доказано успехом Опатијског састанка. Систематичност и мера у избору тема, као и коректна организација допринели су успеху овог састанка и указали на потребу даљег неговања оваквог облика рада.

Иако су на симпозијуму многа питања тек само покренута, чиме је указано на потребу одржавања других састанака на којима би се продубљено анализирала поједина одређена питања која искрсавају у вези са нормативном делатношћу у различитим гранама, ипак остаје несумњиви утисак да је у проучавању нормативне делатности радних организација организовањем овог симпозијума учињен значајан корак даље.

Др Драгољуб Кавран

ВАЖНИЈИ ДОГАЂАЈИ НА ФАКУЛТЕТУ У ЛЕТЊЕМ СЕМЕСТРУ ШКОЛСКЕ 1966/67. ГОД.

I. Значајније одлуке и закључци

I. — Факултетско веће на седници од 17. марта 1967. године, донело

Одлуку о увођењу петодневне радне недеље на Правном факултету у Београду

У радним јединицама Секретаријата, помоћних служби и Библиотеке Правног факултета уводи се петодневна радна недеља, не рачунајући суботу као радни дан, почев од 1. априла 1967. године.

Радно време у петодневној радној недељи одређује се за летњи период од 1. априла до 30. септембра од 6,30 до 14,30 часова, а у зимском периоду од 1. октобра до 31. марта од 7 до 15 часова.

Одређен број радника у радним јединицама Секретаријата, помоћних служби и Библиотеке радиће суботом интерно пуно радно време.

II. — Факултетско веће на седници од 24. марта 1967. године, а на предлог Комисије за научни рад и Управе III степена, у вези тематике за израду докторских дисертација, донело је следећи з а к љ у ч а к:

1. Да се посебно поведе рачуна о тематици докторских дисертација и магистарских радова, у смислу сугестија Наставне комисије, Комисије за научни рад и Управе III степена студија.

2. Да све катедре саставе спискове значајнијих и актуелних тема које би као приоритетне требало да се предложе кандидатима при избору тема за докторске дисертације и магистарске радове.

3. Да се убудуће обезбеди што већа садржајност и документованост извештаја у којима се оцењује како подобност кандидата, тако и подобност, односно прихватљивост теме докторске дисертације и магистарског рада.

4. Да се поведе рачуна, уз саслушање мишљења катедара, о равномернијој оптерећености наставника као консултаната при изради докторских дисертација и магистарских радова.

5. Да се, по правилу, већ при доношењу закључака о одобрењу теме за докторску дисертацију и магистарски рад одреде чланови комисије који ће да оцењују урађену докторску дисертацију, односно магистарски рад, како би се пружила могућност кандидатима да у току рада буду у контакту са већим бројем наставника.

III. — Факултетски савет на својој седници од 31. марта 1967. године, донео је:

Одлуку о броју редовних студената за упис у прву годину школске 1967/68. године

У школској 1967/68. години у прву годину студија на Правном факултету у Београду може да се упише највише 500 редовних студената.

На истој седници Савет Правног факултета расписао је конкурс за упис редовних студената у прву годину студија школске 1967/68. године.

1. Број студената који ће се примити на прву годину студија

а) редовних . . . . . 500 (пет стотина)
б) ванредних . . . . . неограничен број

2. Пријем кандидата са одговарајућом школском спремом

а) на конкурс за упис на Факултет могу да се пријаве:
— свршени ученици гимназија са завршним испитом
— лица која су дипломирала на неком другом факултету
— лица са завршеном Вишом војном академијом

б) начин одабира кандидата за студије

Одабир кандидата за упис у прву годину студија врши се путем квалификационог испита.

Упис кандидата без квалификационог испита вршиће се по следећем редоследу, и то:

1) Добитници Вукове или њој равне дипломе

2) Кандидати који су завршили сва четири разреда гимназије са одличним успехом

3) Кандидати који су завршили четврти и још два разреда гимназије са одличним успехом

4) Кандидати који су завршили четврти и још један разред гимназије са одличним успехом

5) Кандидати који су завршили четврти разред гимназије са одличним успехом

6) Кандидати који су завршили сва четири разреда гимназије са врло добрим успехом, а имају одличне оцене из предмета: Историје, Филозофије са логиком и психологијом, Друштвеног и државног уређења СФРЈ и Српскохрватског језика са књижевношћу

7) Кандидати који су завршили сва четири разреда гимнације са врло добрим успехом

8) Кандидати који су завршили четврти и још два разреда гимназије са врло добрим успехом

9) Кандидати који су завршили четврти и још један разред гимназије са врло добрим успехом

10) Кандидати који су завршили четврти разред гимназије са врло добрим успехом.

Кандидати који испуњавају услове прописане тачком од 1. до 5. биће примљени и ако њихов број пређе 500.

Кандидати са завршеним факултетом или Вишом војном академијом биће уписани независно од ограниченог броја од 500.

За лица која не испуњавају претходне услове редослед уписа одређује се према резултатима показаним на квалификационом испиту.

Квалификациони испит састоји се из писменог испита из два дела, и то:

1. Први писмени задатак састоји се у изради једне теме из области друштвено-историјског развитка Југославије, на основу гимназијског програма и материјала, и

2. Други из културно-литерарне области.

3. Пријем кандидата без одговарајуће школске спреме

Кандидати који немају завршену одговарајућу школу, уписаће се независно од ограниченог броја, под следећим условима:

— да имају четири године праксе у правној служби

— на испиту да положе према гимназијском програму следеће предмете: Српскохрватски језик и књижевност, један страни језик (руски, енглески, француски, немачки или италијански), Латински језик, Историју, Географију, Филозофију са психологијом, Друштвено и државно уређење СФРЈ, Математику, Биологију и Физику.

Писмени испит се полаже из Српскохрватског језика и Математике.

Писмени испит из Српскохрватског језика је елиминаторан испит.

Усмени испит полаже се из свих предмета.

За полагање пријемног испита кандидати плаћају одређени износ ради покрића трошкова испита.

Испити се полажу у јануару, јуну и септембру месецу.

Кандидат може поновити испит два пута.

4. Пријем кандидата за ванредне студије

Кандидати који желе да се упишу као ванредни студенти треба да се налазе у сталном радном односу или уколико нису у радном односу да докажу да из оправданих разлога не могу да прате наставу као редовни студенти.

5. Рок подношења пријава, потребна документа и датум полагања квалификационих — пријемних испита

Пријаве се подносе Секретаријату факултета од 1. до 10. септембра 1967. године.

Уз пријаву се подноси сведочанство о завршном испиту гимназије, сведочанства сва четири разреда гимназије и извод из матичне књиге рођених (може и оверен препис).

Кандидати без прописане школске спреме подносе доказ о запослењу како је предвиђено у конкурсу.

Квалификациони испит полаже се 21. и 22. септембра 1967. године према распореду који ће да буде објављен на огласној табли Факултета.

IV. — Факултетско веће Правног факултета на својој седници од 27. јуна 1967. године расписало је:

КОНКУРС

за упис нових студената на последипломске студије, за стицање академског степена магистра на Правном факултету у Београду, у школској 1967/68. години

1. — У школској 1967/68. години последипломска настава за стицање степена магистра организоваће се на свим смеровима предвиђеним у чл. 74. Статута Правног факултета, и то: Правнотеоријском, Политичком, Управном, Грађанскоправном, Привредноправном, Радноправном, Кривичноправном, Друштвено-економском, Међународном, Правноисторијском и Правносоциолошком смеру.

2. — На последипломске студије у циљу стицања степена магистра могу да се упишу лица која су дипломирала на Правном факултету, и то:

а) лица која су дипломирала на Правном факултету са општом оценом најмање 8;

б) лица која су дипломирала на Правном факултету без обзира на општу оцену, а која су положила судијски односно адвокатски испит;

в) лица која су дипломирала на Правном факултету са општом оценом мањом од 8, уколико положе пријемни испит на коме би показали знање и способност да са успехом прате наставу на последипломским студијама.

Овај пријемни испит обухвата за сваки смер испитивање из по два основна предмета односног смера (чл. 74. Статута Правног факултета), што значи:

За Правнотеоријски смер: Теорија државе и права и Уставно право;

За Политички смер: Друштвено политички систем и Уставно право;

За Управни смер: Управно право и Наука о управљању;

За Грађанскоправни смер: Грађанско право и Грађанско процесно право;

За Привредноправни смер: Привредно право и Међународно приватно право;

За Радноправни смер: Радно право и Управно право;

За Кривичноправни смер: Кривично право и Кривично процесно право;

За Друштвено-економски смер: Политичка економија и Економска политика;

За Међународни смер: Међународно јавно право и међународни односи;

За Правноисторијски смер: Историја државе и права народа Југославије и Општа историја државе и права;

За Правносоциолошки смер: Правна социологија и Политичка социологија.

Испитивање из ових предмета вршиће се на нивоу редовне наставе на Правном факултету.

Из првонаведеног предмета за сваки смер кандидат полаже писмени и усмени испит, а из другог предмета само усмени испит.

3. — На последипломске студије у циљу стицања степена магистра могу да се упишу и следећа лица:

а) На Друштвено-економски смер лица која су дипломирала на Економском факултету, с тим да положе допунски испит из Уставног, Грађанског и Привредног права;

б) на Политички смер лица која су дипломирала на факултетима политичких наука, с тим да положе допунски испит из Теорије државе и права, Грађанског права и Међународног јавног права;

в) на Правносоциолошки смер лица која су дипломирала на социолошкој или филозофској групи филозофског факултета, с тим да положе допунски испит из Уставног права, Грађанског права и Опште историје државе и права;

г) на Правноисторијски смер лица која су дипломирала на историјској групи филозофског факултета, с тим да положе допунски испит из Уставног права, Грађанског права и Кривичног права;

д) на Управни смер лица која су дипломирала на Високој управној школи, с тим да положе допунски испит из Теорије државе, Грађанског права и Кривичног права.

Уколико ова лица нису на наведеним факултетима дипломирала са општом оценом најмање 8, ова ће се моћи уписати на последипломске студије само ако, после успешно положених наведених допунских испита, затим положе и пријемни испит из два предмета одређена за кандидате под II, тач. в).

4. — На последипломске студије у циљу стицања степена магистра могу се пријавити и лица која су завршила неки други факултет сем ових наведених под III, с тим да ће за сваки појединн случај Управа III

степена донети посебну одлуку о дозволи за упис на одговарајући смер и о условима под којима се кандидати могу уписати.

5. — Кандидати за последипломске студије морају да располажу познавањем које је потребно за успешно служење литературом једног од следећих језика: француског, енглеског, руског, немачког, италијанског и шпанског.

Провера познавања страног језика, по избору кандидата, врши се пре уписа од стране наставника језика, с тим да на тој провери кандидати треба да покажу знање које одговара нивоу вишег течаја страног језика на Правном факултету.

Ове провере ослобађају се кандидати:

а) који су завршили виши течај страног језика на правном или неком другом факултету;

б) који су одговарајући виши течај страног језика завршили на институту за стране језике.

6. — Сва лица која желе да се упишу на последипломске студије подносе пријаву са документима Секретаријату Правног факултета у времену од 15. до 20. септембра 1967. године.

7. — Пријемни испити за лица под II тач. в) и под III, као и допунски испити под III одржаће се у времену од 21. до 30. септембра 1967. године, према распореду који ће бити благовремено објављен, а пред комисијама од по два члана које ће одредити Управа III степена на Правном факултету.

8. — Провера знања страног језика за кандидате који подлежу тој провери извршиће се у времену од 1. до 5. октобра 1967. године, према распореду који ће бити благовремено објављен.

9. — Настава на последипломским студијама на Правном факултету почеће у понедељак, 16. октобра 1967. године.

V. Избор наставника

Факултетско веће на седници од 4. марта 1967. године изабрало је за доцента др Александра Вацића, за предмет Економска политика.

Факултетско веће на седници од 14. априла 1967. године изабрало је за редовног професора др Војислава Симовића, за предмет Уставно право и Комунални систем и комунална политика.

Факултетско веће на седници од 21. јуна 1967. године изабрало је др Драгољуба Атанацковића за доцента за предмет Кривично право.

VI. Избор факултетских сарадника

Факултетско веће на седници од 26. маја 1967. године изабрало је др Војина Димитријевића за асистента Катедре за међународно право и међународне односе.

Факултетско веће на седници од 21. јуна 1967. године изабрало је др Мустафу Имамовића за асистента Катедре за историју државе и права.

VII. Декан и продекани

Декан за мандатни период 1967/68. и 1968/69. године је др Павле Димитријевић, редовни професор; а продекани су: др Боривоје Познић, редовни професор и др Живомир Борђевић, ванредни професор.

Милић Урошевић

САДРЖАЈ — СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS — SOMMAIRE

ЧЛАНЦИ — СТАТЬИ — ARTICLES

Др Живомир С. Борђевић: О самоуправљању и кодификацији грађанског права — — — — — — — — — — — — — — — 133
О самоуправлении и кодификации гражданского права — —
On Self-Management and Codification of the Civil Law — — —
L'autogestion et la codification du droit civil — — — — —

Др Иванка Срнић: Суштина и значај уставних промена — — — — 145
Сущность и значение конституционных перемен — — — —
The Essence and Significance of the Constitutional Amendments
L'essence et l'importance des changements constitutionnels — —

Др Михајло Вуковић: Правни основ одговорности за штету — — — 157
Правовое основание возникновения ответственности за причиненный вред — — — — — — — — — — — — —
Legal Ground for Liability for Damage — — — — — — —
Les fondements juridiques de la responsabilité pour le dommage

Др Милан Милутиновић: Појава, развој и елементи савремене криминалне политике — — — — — — — — — — — — — 171
Возникновение, развитие и элементы современной уголовной политики — — — — — — — — — — — — — —
Appearance, Development and Elements of the Modern Criminal Policy — — — — — — — — — — — — — —
La naissance, le développement et les éléments de la politique criminelle contemporaine — — — — — — — — — —

Др Марко Младеновић: Конституисање социологије породице као науке — — — — — — — — — — — — — — — 183
Становление социологии семьи как науки — — — — — —
Constituting of Family Sociology as a Science — — — — —
La constitution de la sociologie de la famille en tant que science

Др Павле Николић: Проблеми информисаности бирача у изборном процесу — — — — — — — — — — — — — — 209
Проблемы информированности избирателей в избирательной кампании — — — — — — — — — — — — — —
Problems of Informing Electors in the Electoral Process — —
Problèmes relatifs aux informations des électeurs dans le processus électoral — — — — — — — — — — — — —

Др Обрад Станојевић: О карактеру државе и права Византије од VII до XI века — — — — — — — — — — — — — 219
О характере византийского государства и права с VII до XI в, в.
Characteristics of the Byzantine State and Law from VIIth to XI Centuries — — — — — — — — — — — — —
Le caractère de l'Etat et du droit de la Byzance du VIIe au XIe siècles — — — — — — — — — — — — — —

Др Драгутин Шошкић: Схватање закона расподеле према раду — —
Понимание закона распределения по труду — — — — —
Conception of the Law of Distribution According to Work — —
Conceptions de la loi de la répartition selon le travail — — — 235

Александар Михајловски: Положај кривичног процесног права у правном систему СФРЈ — — — — — — — — — — — — 251
Положение уголовно-процессуального права в правовой системе Югославии — — — — — — — — — — — — — — —
The Position of the Criminal Law Adjective in the Legal System of the S.F.R. of Yugoslavia — — — — — — — — — —
La position de la procédure criminelle dans le système juridique de la République socialiste fédérative de Yougoslavie — — —

ПРИЛОЗИ — ЗАМЕТКИ — CONTRIBUTIONS — VARIETES

Др Светислав Т. Аранђеловић: Садржина обавезе гарантије произвођача — — — — — — — — — — — — — — — — 275
Содержание обязательства гарантии производителя — — —
The Essence of the Producer's Guaranty — — — — — — —
Contenu de l'obligation de garantie du producteur — — — —

Др Момчило Димитријевић: Учешће интересената у управљању радним организацијама које врше делатност или послове од посебног друштвеног интереса — — — — — — — — — 283
Участие трудящихся в управлении трудовыми организациями, деятельность или работа которых представляет интерес для общества — — — — — — — — — — — — — — —
Participation of Concerned Parties in the Management of Working Organizations Performing Activities or Business of Particular Social Interest — — — — — — — — — — — — — —
Participation des intéressés dans la gestion des organisations de travail qui exercent des activités ou des affaires d'un intérêt social particulier — — — — — — — — — — — — — — —

Др Драгољуб Вукчевић: Преображаји права својине на пољопривредном земљишту — — — — — — — — — — — — — — 290
Преобразование права собственности на землю сельскохозяйственного назначения — — — — — — — — — — — — —
Transformations of the Property Right on Agricultural Land —
La transformation du droit de propriété sur les terrains agricoles

Др Душан Јаковљевић: Кривично дело неовлашћеног откривања тајне — — — — — — — — — — — — — — — — 304
Уголовное преступление разглашения тайны лицами, не имеющими на то право — — — — — — — — — — — — — —
Criminal Offence of Unauthorized Divulging of a Secret — — —
Le délit criminel de la révélation non-autorisée d'un secret — —

Др Љубица Шкара: Поводом Основног закона о статистици — — — 319
По поводу Основного закона о статистике — — — — — —
Comments on the Basic Law on Statistics — — — — — —
A propos de la Loi fondamentale sur la statistique — — — —

СУДСКА ПРАКСА — СУДЕБНАЯ ПРАКТИКА — JURISPRUDENCE

Др Драгаш Денковић: Поступање по погрешном упутству у управном акту и последице за странку — — — — — — — — — 324
Исполнение ошибочного предписания в актах управления и последствия для сторон — — — — — — — — — — — —
Action Under Wrong Instruction in an Administrative Decision and the Consequences for the Party Concerned — — — — —
Procédés d'après les instructions fallacieuses dans l'acte administratif et conséquences qui en découlent pour la partie — — —

Љубомир Јевтић: Становишта праксе врховних судова у управним споровима у погледу интервенције државних органа код радних организација у циљу заштите права радника — — — — 327
Точки зрения практики верховных судов в спорах по делам управления на вмешательство государственных органов в дела трудовых организаций в целях защиты — — — — — —
The Standpoints of the Practice of Supreme Courts in Administrative Disputes as to Intervention of State Organs with Working Organizations in View of Protecting Worker's Rights — — —
Points de vue de la pratique des cours suprêmes dans les contentieux administratifs au sujet de l'intervention des organes de l'Etat auprès des organisations de travail dans le but de la protection des droits des travailleurs — — — — — — — — —

Др Предраг Шулејић: Време оцењивања штете у случају губитка или оштећења робе приликом превоза — — — — — — — — 332
Сроки установления размеров ущерба при утрате или повреждении груза при перевозке — — — — — — — — —
The Time of Appraising Damage in Case of Loss or Damage of Goods during Transport — — — — — — — — — —
Le moment de l'estimation du dommage en cas de perte ou de détérioration de la marchandise à l'occasion du transport — —

Луција Спировић—Борђевић: Одређивање наследника у тастаменту 339
Назначение наследника в завещании — — — — — — —
Nomination of a Heir in the Last Will — — — — — — —
Constitution d'héritier par le testament — — — — — — —

Петар Борђевић: Међународна арбитража о интерпретацији и примени билатералних уговора у међународном ваздушном саобраћају — — — — — — — — — — — — — — — 342
Международный арбитраж об интепретации и применении двухсторонних договоров в международном воздушном транспорте
International Arbitration on Interpretation and Application of Bilateral Agreements in the International Air Traffic — — —
L'arbitrage international relatif à l'interprétation et à l'application des conventions bilatérales dans le transport aérien international

ДИСКУСИЈА — В ПОРЯДКЕ ОБСУЖДЕНИЯ — DISCUSSION

Др Мехмед Беговић: Да ли разведени супруг може потраживати да му се исплаћује издржавање из заоставштине његовог бившег брачног друга — — — — — — — — — — — — — — 350
Может ли разведенный супруг предъявить иск о выплате ему содержания из наследства своего умершего бывшего супруга
Can a Divorced Husband Claim Alimentation for the Legacy of

His Ex-Spouse — — — — — — — — — — — — — —
Est-ce que l'époux divorcé peut demander que lui soit attribuée une pension alimentaire de l'héritage de son ancien conjoint

Др. Михаило Митић: Акти располагања малолетних лица — — — 352
Юридические действия малолетних — — — — — — — —
Dispositions Taken by Minors — — — — — — — — —
Les actes de disposition des personnes mineures — — — —

Влајко Брајић: Неке одредбе о радној заједници у Основном закону о радним односима — — — — — — — — — — — — 358
Некоторые положения о трудовом содружестве в Основном законе о трудовых отношениях — — — — — — — —
Some Provisions Regarding Working Community in the Basic Labour Relations Act — — — — — — — — — — — —
Quelques prescriptions relatives à la communauté de travail dans la Loi fondamentale sur les relations de travail — — —

ПРИКАЗИ — РЕЦЕНЗИИ — REVIEWS — COMPTES RENDUS DES LIVRES

Др Мехмед Беговић: Joseph Schacht: An Introduction to Islamic Law, Oxford, 1966, p. 304 — — — — — — — — — — — — — 364

Др Драгољуб В. Димитријевић: Beiträge zur gesamten Strafrechtswissenschaft. Festschrift für Hellmuth Mayer zum 70 Geburtstag 1. Mai 1965. Verlag Duncker & Humboldt, Berlin, 1966, s. 691 — — 365

Др Војислав Бакић: Др Ана Прокоп: Породично право — Односи родитеља и деце, Загреб, „Школска књига", 1966, стр. 312 — — 368

Др Ана Прокоп: Семейное право — Отношения родителей и детей, Загреб, „Школска книга", 1966, с. 312 — — — — — — —

Dr Ana Prokop: Emaily Law — Relationships of Parents and Children, (Eamily Law — Relationships of Parents and Children) — — —
Dr Ana Prokop: Droit familial — Rapports entre les parents et Zagreb, „Skolska knjiga", 1966, p. 312 — — — — — — —

Др Војислав Бакић: Др Борис Визнер: Грађанско право у теорији и пракси, II допуњено и измењено издање, књ. I, Осијек, 1966, стр. 108 — — — — — — — — — — — — — — 370
Д-р Борис Визнер: Гражданское право в теории и на практике, II дополненное и переработанное издание, кн. I, Осиек, 1966, с. 108 — — — — — — — — — — — — — — —

Dr Boris Vizner: Civil Law in Theory and Practice — — — — —
Le droit civil dans la théorie et dans la pratique, Deuxième édition revue et corrigée, tome I, Osijek, 1966, p. 108. — — —

Mr. Vid Vukasović: Current problems in space law, London, 1966, The British Institute of International and Comparative Law, p. 168 371

Проф. др Ладо Вавпетич: Систем документацијске службе на подручју јавне управе, Љубљана, Institut za javno upravno in delovna razmera, 1966, str. 190 — — — — — — — — — 374
Проф. д-р Ладо Вавпетич: Система службы документации в органах власти и управления, Любляна, Институт за явно управо ин деловна размеръя, 1966, с. 190 — — — — — — —

Prof. Dr Lado Vavpetič: The System of Documentation Service in the Field of Public Administration, Ljubljana, Inštitut za javno upravo in delovna razmerja, 1966, str. 190 — — — — — —
Prof. Dr Lado Vavpetič: Le système du service de documentation dans le ressort de l'administration publique, Ljubljana, Institut za javno pravo in delovna razmerja, 1966, p. 190. — — — —

Златија Букић: Le Federalisme Yougoslavie, рад групе аутора, изд. Centre de Recherches sur l'U. R. S. S. et les Pays de l'Est, Paris, 1966, p. 244 — — — — — — — — — — — — — — 378

БЕЛЕШКЕ — ЗАМЕТКИ — NOTES

Др Драгољуб В. Димитријевић: Белешке о правним студијама и проучавању криминалитета у Немачкој Демократској Републици 380
Заметки о научных трудах и изучении преступности в Германской Демократической Республике — — — — — — — —
Some Notes on the Legal Studies and Research on Criminality in the German Democratic Republic. — — — — — — —
Notes sur les études juridiques et l'analyse de la criminalité dans la République démocratique allemande — — — — — — —

Златија Букић: Предавање проф. Р. Бишофа на Правном факултету у Београду — — — — — — — — — — — — — — 382
Публичная лекция проф. Р. Бишофа, прочитанная на Юридическом факультете в Белграде — — — — — — — — —
Prof. R. Bishop's Lecture in the Faculty of Law in Belgrade — —
Conférences du professeur Bischof à la Faculté de droit de Belgrade — — — — — — — — — — — — — — —

Др Вида Чок: Колоквијум Немачког и Југословенског удружења за упоредно право, Минхен и Регензбург, од 9. до 13. маја 1967. 384
Коллоквиум Германской и Югославской ассоциации сравнительного права, Мюнхен и Регенсбург (9—13 мая 1967 г.) — —
The Colloquy of the German and Yugoslav Association of Comparative Law, München and Regensburg from 9. to 13. May 1967
Colloque des associations allemande et yougoslave de droit comparé, München et Regensburg, du 9 au 13 mai 1967 — — — —

Љиљана Андрић: Саветовање о кодификацији и усавршавању правног система — — — — — — — — — — — — — — 385
Совещание по поводу кодификации и усовершенствования правовой системы — — — — — — — — — — — — —
Conference on the Codification and Improvement of the Legal System — — — — — — — — — — — — — —
Colloque sur la codification et le perfectionnement du système juridique — — — — — — — — — — — — — —

Александар Ивић: Семинар „Актуелни проблеми реорганизације и развоја СКЈ", Београд, 5—10. јун 1967. — — — — — — — 386
Семинар „Актуальные проблемы реорганизации и развития СКЮ", Белград, (5—10 июня 1967) — — — — — — — —
The Seminar „Current Problems of Reorganization and Development of the League of the Communists of Yugoslavia, Belgrade 5—10 June 1967 — — — — — — — — — — — —
Séminaire „Problèmes actuels de la réorganisation et du développement de la Ligue des communistes de Yougoslavie", Belgrade, 5—10 juin 1967 — — — — — — — — — — — — —

Олга Шушица: Осврт на рад Симпозијума „Аутономне покрајине Југославије — Друштвено-политички и правни аспект" — — 387
К вопросу о работе Симпозиума „Автономные края Югославии — Общественно-политический и правовой аспекты". — — —
Review of the Symposium „Autonomous Regions of Yugoslavia — Socio-Political and Legal Aspect" — — — — — — — —
Aperçu sur les travaux du Symposium „Les provinces autonomes de la Yougoslavie — Aspects socio-politiques et juridiques" —

Др Драгољуб Кавран: „О месту и улози нормативне делатности радних организација у правном систему СФРЈ" (поводом симпозијума у Опатији, априла 1967) — — — — — — — — — 395
„О месте и роли нормативной деятельности трудовых организаций в правовой системе СФРЮ" (по поводу симпозиума в Опатии, апрель 1967) — — — — — — — — — — — —
The Place and Role of the Rule Making of Working Organizations in the Legal System of the S. F. R. of Yugoslavia" (On occasion of the Opatija Symposium, April 1967 — — — — — — —
„Position et rôle de l'activité normative des organizations de travail dans le système juridique de la RSF de Yougoslavie" (à l'occasion du Symposium à Opatija, avril 1967) — — — —

ФАКУЛТЕТСКА ХРОНИКА — ФАКУЛЬТЕТСКАЯ ХРОНИКА
— CHRONICLE OF THE FACULTY — CHRONIQUE DE LA FACULTEE

Важнији догађаји на Факултету у летњем семестру школске 1966/67. године (Припремио Милић Урошевић) — — — — 402
Важнейшие события на Факультете в весеннем семестре 1966/67 учебного года. — — — — — — — — — — — — —
Some More Important Events in the Faculty in the Summer Term of the Academic Year 1966/67 (Report by Milić Urošević)
Faits d'une importance particulière qui se sont déroulés à la Faculté au cours du semestre d'été de l'année scolaire 1966/67.

Уредништво АНАЛА моли своје сараднике да рукописе достављају откуцане на машини са проредом и са довољно белине са стране. Примљене рукописе Уредништво не враћа.

АНАЛИ ће објавити и, у границама могућности, приказати сваку нову књигу послату на приказ.

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ излазе тромесечно.

Претплата за часопис „Анали Правног факултета у Београду" у 1967. за целу годину износи:

1. За правна лица	Н. дин.	20.—
2. За један примерак	„ „	5,50.—
3. За појединце	„ „	14.—
4. За један примерак	„ „	4.—
5. За студенте (редовне и ванредне)	„ „	10.—
6. За један примерак	„ „	3.—

Претплата за иностранство износи н. д. 37,50 (USA $ 2,50).

Претплату слати на жиро-рачун Правног факултета у Београду број 608-3-917-5

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД — Булевар Револуције 67, тел. 331-178

ШТАМПА:
САВРЕМЕНА АДМИНИСТРАЦИЈА
ПОГОН БРАНКО БОНОВИЋ
БЕОГРАД